

N.Δ.ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

**Η ΚΩΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΙΑ :
ΚΑΣΤΡΑ ΚΑΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ, ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑ, ΤΗΝ
ΚΕΦΑΛΟ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΚΕΦΑΛΟΥ.**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟΜΟΣ Α': ΚΕΙΜΕΝΟ

ΑΘΗΝΑ 2000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

	ΣΕΛ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2-6
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ : ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ	
I.Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	7
Α.Οι Μέσοι Βυζαντινοί Χρόνοι (μέχρι το 1204)	7-13
Β.Οι Ύστεροι Βυζαντινοί Χρόνοι (από το 1204 έως τις αρχές του 14ου αι)	14-22
II.Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΙΠΠΟΤΩΝ ΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓ.ΙΩΑΝΝΗ	23-41
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ : ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ	
I.ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ	42
Α.Γραπτές Μαρτυρίες	42-46
Β.Αρχιτεκτονική περιγραφή	47
1.Θέση-Γενικά Στοιχεία	47-48
2.Πύλες	48-58
3.Πύργοι	58-70
4.Τείχη	70
α.Περίβολος I	70-77
β.Περίβολος II	77-80
γ.Περίβολος III	80-82
5.Ο εσωτερικός χώρος των Περιβόλων I-III	82-85
Γ.Κεραμικά Ευρήματα	86-87
Δ.Χρονολόγηση	88-92
II.ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑ	93
Α.Γραπτές Μαρτυρίες	93-97
Β.Αρχιτεκτονική περιγραφή	98
1.Θέση-Γενικά Στοιχεία	98-99
2.Πύλες	99-108

3.Τείχη	108-109
α.Τμήμα της Πύλης 2-K-I-Θ & B1-B	109-116
β.Τμήμα Θ-H	116-131
γ.Τμήμα Η-Z-E-Δ	131-135
δ.Τμήμα Δ-Δ'	135-138
ε.Τμήμα Δ'-Γ-B	138-139
στ.Τμήμα της Πύλης 2-A-B1	139-140
4.Το εσωτερικό του Κάστρου	140-146
Γ.Κεραμικά Ευρήματα	147-150
Δ.Χρονολόγηση	151-155
III.ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟ	156
Α.Γραπτές Μαρτυρίες	156-158
Β.Αρχιτεκτονική περιγραφή	159
1.Θέση-Γενικά Στοιχεία	159
2.Πύλες	160
3.Τείχη	160-165
4.Ο χώρος εσωτερικά του Περιβόλου	165
Γ.Κεραμικά Ευρήματα	166
Δ.Χρονολόγηση	167-168
IV.ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΣΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΚΕΦΑΛΟΥ	169
Α.Γραπτές Μαρτυρίες	169
Β.Αρχιτεκτονική περιγραφή	169
1.Θέση-Γενικά Στοιχεία	169
2.Πύλη	170
3.Τείχη	170-173
4.Εσωτερικό του Φρουρίου	173-174
Γ.Κεραμικά Ευρήματα	175-176
Δ.Χρονολόγηση	177-178
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	179-186
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ	187
Α.Κατάταξη της Κεραμικής	187-188
Β.Κεραμική από το Κάστρο του Παλιού Πυλίου	189-195

Γ.Κεραμεική από το Κάστρο της Αντιμάχειας	196-213
Δ.Κεραμεική από το Κάστρο της Κεφάλου	214-219
Ε.Κεραμεική από το Καστέλλι Κεφάλου	220-223

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ 224

Α.Έγγραφα από το Πατμιακό Αρχείο (1079-1331)	224-253
Β.Έγγραφα από το Αρχείο της Μάλτας (1306-1479)	254-282
Γ.Χωρία από το έργο του G.Bosio (για τα γεγονότα της περιόδου από τις αρχές του 14ου αι. έως το 1522)	283-289
Δ.Κείμενα που αναφέρονται στην ιστορία της Κω	290
1.Χωρίο από το έργο του Marino Sanudo, Istoria del Regno di Romania (για τα γεγονότα της περιόδου 1283-4)	290
2.Απόφαση της Ενετικής Γερουσίας (1302)	291
3.Επιστολή του Μικρού Συμβουλίου της Βενετίας προς τον Δούκα της Κρήτης (1310)	291-292
4.Περιγραφή της Κω από τον Nicola de Martoni (τέλος 14ου αι.)	292
5.Περιγραφή της Κω από τον Christoforo Buondelmonti (1420)	293-295
6.Γράμμα του Μαγίστρου Milly προς τις ενετικές αρχές της Κρήτης (1457, Εθνικό Αρχείο Μιλάνου)	295-297
7.Χωρίο από την Ιστορία του Δούκα (για τα γεγονότα του έτους 1455)	297
8.Χωρίο από την Ιστορία του Κριτοβούλου (για τα γεγονότα του έτους 1455)	297-298
9.Ενθύμηση από τον Πατμιακό Κώδικα 57 (1456-7)	298
Ε.Κατάλογος τυπωμένων χαρτών της Κω (15ος-18ος αι.)	299-300

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 301-325

Τ Ο Μ Ο Σ Β΄

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ	1
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	2-10
ΣΧΕΔΙΑ	αρ.1-7
ΕΙΚΟΝΕΣ	αρ.1-199

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η έρευνα στα τέσσερα κάστρα της Κω που περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη, δεν θα είχε ποτέ ολοκληρωθεί χωρίς την ολόπλευρη βοήθεια που έλαβα από τα άτομα του περιβάλλοντός μου και από όλους όσους συνεισέφεραν αποφασιστικά στην πορεία αυτή. Αισθάνομαι ότι το αποτέλεσμα πολύ λίγο αντιστοιχεί στο μέγεθος της προσφοράς τους.

Θα ήθελα καταρχήν να ευχαριστήσω την επόπτηρά μου, επίκ.καθ.Ε.Δεληγιάννη-Δωρή, που με συνέδραμε ουσιαστικά σε κάθε βήμα της μελέτης αυτής, καθώς και τα δύο άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής που επέβλεψε την δουλειά μου, τον αν.καθ.Ν.Γκιολέ και την αν.καθ.Σ.Καλοπίση, όπως επίσης τον Έφορο Δωδεκανήσου, Δρ.Η.Κόλλια, που μου παρείχε πολύτιμες συμβουλές και κάθε δυνατή πρόσβαση στο υλικό, τις συναδέλφους Ε.Μηλίτση και Σ.Ντιντιούμη, οι οποίες εργάζονται στην Κω, την αρχαιολόγο Ε.Καστανά, η οποία σχεδίασε τα περισσότερα σκαριφήματα που συνοδεύουν την παρούσα μελέτη, την διεύθυνση του ΤΑΠΑ, που μου παραχώρησε το τοπογραφικό του κάστρου της Αντιμάχειας, τον Γ.Ανδρουλάκη, ο οποίος με βοήθησε αποφασιστικά στα πρώτα στάδια της γνωριμίας με τον χώρο.

Τέλος, όλους όσους, σε διάφορα στάδια της έρευνας, δέχθηκαν να συζητήσουν μαζί μου τα προβλήματα που συνεχώς αναφύονταν.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κως αυτή καθ'αυτή, κατά την εποχή της βυζαντινής περιόδου και της ιπποτικής κυριαρχίας δεν βρέθηκε ποτέ στο κέντρο των ιστορικών εξελίξεων. Ακολούθησε την τύχη της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής στην οποία εντάσσεται. Για τον λόγο αυτό οι ιστορικές αναφορές είναι λιγοστές και περιορίζονται αρκετές φορές στην απλή μνεία του ονόματος του νησιού. Είναι αναμενόμενο η πρωτεύουσα της Κω να αποτελεί το σημείο αναφοράς των περισσότερων πληροφοριών, ενώ ελάχιστα είναι γνωστά για την ενδοχώρα του νησιού.

Από την άποψη αυτή είναι σημαντικά τα στοιχεία που προέρχονται από το πατμιακό αρχείο και αφορούν τόσο στο σύντομο διάστημα παραμονής του ιδρυτή της μονής του Αγ.Ιωάννη του Θεολόγου, Οσίου Χριστοδούλου, στην Κω, όσο και στα μετόχια που κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους απέκτησε η μονή Πάτμου στο νησί. Για τους ιπποτικούς χρόνους τα σωζόμενα έγγραφα του ιπποτικού αρχείου που βρίσκονται στη Μάλτα, αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών, κατά το τμήμα τους τουλάχιστον που έχει δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην εξέταση τεσσάρων οχυρωματικών συνόλων της Κω, των κάστρων στο Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια και Κέφαλο, και του οχυρού στο Καστέλλι Κεφάλου. Ο αρχικός στόχος ωστόσο ήταν η προσπάθεια συνολικής παρουσίασης των οχυρώσεων του νησιού, ώστε να μπορέσουν να αποτελέσουν βάση για διερεύνηση θεμάτων σχετικά με το αμυντικό σύστημα, τους τρόπους επικοινωνίας και την κατανομή του πληθυσμού, την σχέση των περιφερειακών κέντρων διοίκησης που εδρεύουν στα κάστρα, με τις τοπικές κοινότητες. Στην πορεία διαπιστώθηκε ότι η γνώση μας ακόμα και για τον αριθμό των κάστρων είναι ελλιπής. Βυζαντινές πηγές, ιπποτικά έγγραφα ή περιηγητικά κείμενα αναφέρουν κάστρα των οποίων σήμερα αγνοείται η θέση.

Η σημαντικότερη οχύρωση του νησιού είναι αυτή της πρωτεύουσάς του, όπου ήδη στην διάρκεια της ιταλικής κατοχής των αρχών του 20ου αι. έγιναν εργασίες συντήρησης και διενεργήθηκαν ανασκαφές στο κάστρο του λιμανιού (κάστρο της Νεραντζιάς). Εντούτοις τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών δημοσιεύτηκαν συνοπτικά από τον Α.Μaiuri¹, χωρίς να καταγράφονται με σαφήνεια οι επεμβάσεις που συντελέστηκαν. Είναι λοιπόν λογικό, το οχυρωματικό αυτό σύνολο να παρουσιάζει

¹ Maiuri 1921-2, 275κ.εξ., και του ιδίου 1928, 173κ.εξ.

μεγάλα ερωτηματικά και σημαντικές δυσκολίες στην κατανόηση των διαδοχικών οικοδομικών του φάσεων' θα έπρεπε δε να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Οι ανασκαφές στο εσωτερικό του, που ξεκίνησαν σχετικά πρόσφατα, είναι πιθανόν να οδηγήσουν σε σημαντικά συμπεράσματα.

Η έρευνα επομένως περιορίστηκε σε τέσσερα οχυρωματικά σύνολα, που βρίσκονται σε διαφορετικές περιφέρειες του νησιού (βλ.χάρτη στο σχ.1). Τα τρία από αυτά (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κεφάλος) είναι και τα μόνα κάστρα της Κω που έχουν απλώς αναφερθεί σε σχετικές μελέτες, χωρίς όμως διεξοδική διερεύνηση. Το τέταρτο φρούριο εντοπίστηκε από τον γράφοντα στα πλαίσια αυτοψίας (Καστέλλι Κεφάλου).

Κοινό χαρακτηριστικό των οχυρώσεων αυτών είναι ότι συνυπήρξαν και χρησιμοποιήθηκαν κατά την ιπποτική περίοδο. Το κάστρο της Αντιμάχειας κτίζεται στο α' μισό του 14ου αι., το κάστρο της Κεφάλου στα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αι., ενώ η οχύρωση στο Καστέλλι Κεφάλου χρονολογείται στο β' μισό του 15ου αι. Το κάστρο στο Παλιό Πυλί πρέπει να κτίζεται στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι. και συνεχίζει να χρησιμοποιείται ως οχυρό μέχρι και την τουρκοκρατία. Για την περίοδο κατοίκησης των οχυρώσεων της Κω σημαντικές πληροφορίες αντλούνται τόσο από τις ιστορικές μαρτυρίες, όσο και από τα κεραμεικά επιφανειακά ευρήματα.

Βασικός στόχος της μελέτης παραμένει πάντα η χρονολόγηση των επιμέρους στοιχείων των κάστρων και η ένταξή τους στην αμυντική λογική της εποχής τους. Τούτο καθίσταται δύσκολο διότι σπάνια έχουν σωθεί χρονολογήσιμα χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα στις προχειρότερες κατασκευές των μικρότερων κάστρων. Απουσιάζουν επίσης οι συστηματικές μελέτες για τα πολυάριθμα φράγκικα κάστρα του ελληνικού χώρου, οι οποίες θα βοηθούσαν στην συγκριτική διερεύνηση των κάστρων της Κω. Εξάλλου, τα γενικότερα εγχειρίδια, είτε ιστορικά, είτε αρχαιολογικά, παρουσιάζουν μεγάλα κενά, διότι για να γίνουν συνθετικά έργα ή ευρύτερες θεωρήσεις της εποχής που εξετάζεται, είναι απαραίτητη η μελέτη των επιμέρους θεμάτων, της τοπικής ιστορίας ή των μεμονωμένων στοιχείων, πράγματα όμως που λείπουν ακόμα.

Το εξεταζόμενο υλικό παρουσίασε σημαντικές δυσκολίες και τα ζητήματα που απαντήθηκαν είναι σαφώς λιγότερα από τα ερωτήματα που τέθηκαν. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει ακόμα αποκρυσταλλωθεί στην έρευνα μία σαφής μεθοδολογία όχι μόνο για την μελέτη, αλλά ούτε και για την απλή περιγραφή των κάστρων.

Από αυτή την πλευρά σημαντική παραμένει και σήμερα η εργασία του A.Gabriel, La Cité de Rhodes 1310-1522, τόμ.Ι: Topographie, Architecture Militaire, Paris 1921, τόμ.ΙΙ: Architecture Civile et Religieuse, Paris 1923, που αποτελεί και την

μοναδική συνολική περιγραφή και μελέτη της ιπποτικής πόλης της Ρόδου και των οχυρώσεών της. Είναι λογικό βέβαια ότι ένα τόσο γενικό έργο παρουσιάζει ελλείψεις ως προς τις ειδικότερες λεπτομέρειες και πρέπει πάντα να συμπληρώνεται από τα νεώτερα ευρήματα της έρευνας². Η συνολική παρουσίαση των ιπποτικών μνημείων της Δωδεκανήσου επιχειρήθηκε στις αρχές του αιώνα μας από τον G.Gerola, στο άρθρο του G.Gerola, "I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi", Annuario I, 1914, 169-356 και Annuario II, 1915, 1-101. Το άρθρο αυτό, στο τμήμα του τουλάχιστον που αναφέρεται στην Κω³, διατηρεί και σήμερα το επιστημονικό του ενδιαφέρον, αφενός διότι περιγράφει την κατάσταση του νησιού πριν τον μεγάλο σεισμό του 1933, και αφετέρου για τις πολύτιμες φωτογραφίες, όπου αποτυπώνονται χαρακτηριστικά των οχυρώσεων που σήμερα έχουν εξαφανιστεί.

Αντίστοιχη συνοπτική επισκόπηση των κάστρων της Δωδεκανήσου επιχείρησαν τα τελευταία χρόνια τόσο ο Ε.Κ.Παπαμανώλης, «Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου», Πολιτιστικά Δωδεκανήσου, Πορίσματα Α' Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου '78, στη Σειρά Εκδόσεων της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου τόμ.11, Αθήνα 1981, 305-85, όσο και ο S.C.Spiteri στο ευρύτερο έργο του Fortresses of the Cross, Hospitaller Military Architecture (1136-1798), Malta 1994. Και τα δύο όμως αυτά έργα παρουσιάζουν σοβαρές παραλείψεις ως προς την τεκμηρίωση και την επιστημονική τους πληρότητα.

Κατά την εξέταση των στοιχείων των τεσσάρων οχυρωματικών έργων της Κω, η μελέτη περιορίζεται σε εκείνες τις αρχιτεκτονικές μορφές που εμφανίζονται πριν την επικράτηση των πυροβόλων όπλων στη λογική της άμυνας. Φυσικά στα πλαίσια της περιγραφής των κάστρων και της προσπάθειας χρονολόγησης των οικοδομικών φάσεων που παρατηρούνται, θα αναφερθούν όλα τα σωζόμενα οικοδομικά μέλη, χωρίς όμως να υπεισέλθουμε στη λεπτομερή ανάλυση και εξέταση των αρχιτεκτονικών μορφών για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας. Η εμφάνιση των πρώτων, πρώιμων όπλων που χρησιμοποιούν πυρίτιδα ανάγεται ήδη στο τέλος του 13ου-αρχές 14ου αι.⁴, όμως η επικράτηση του νέου όπλου και κυρίως η δημιουργία αρχιτεκτονικών κατασκευών για την αντιμετώπισή του, χρονολογείται στο β' μισό του 15ου αι. και

² Όπως τα άρθρα των Κόλλια 1992, 81κ.εξ., Ποζιόπουλου 1984, 177κ.εξ. και του ιδίου 1992, 149κ.εξ., Κάσδαγλη, Μανούσου-Ντέλλα 2000, 327κ.εξ.

³ Gerola 1915, 28κ.εξ.

⁴ Contamine 1980, 260.

ποικίλλει κατά περιοχές⁵. Ιδιαίτερα στο νησιωτικό κράτος των Ιπποτών, σταθμός για την εμφάνιση των νέων στοιχείων φαίνεται πως ήταν η α' πολιορκία της Ρόδου από τους Οθωμανούς το 1480, μετά την οποία αλλάζει η συνολική αντίληψη της άμυνας.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία αυτής της περιόδου είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα διότι καθορίζουν τη μετάβαση από το μεσαιωνικό πνεύμα των κάστρων στις αναγεννησιακές οχυρώσεις. Στις οχυρώσεις της «μεταβατικής» αυτής εποχής είναι πολλές φορές δυσδιάκριτο σε ποιο σημείο σταματάει η μεσαιωνική λογική της «κάθετης άμυνας» (ο αμυνόμενος πρέπει να βρίσκεται ψηλότερα από τον επιτιθέμενο) και πού ξεκινάει η λογική της «οριζόντιας άμυνας» (ο αμυνόμενος βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τον επιτιθέμενο), η οποία επικρατεί από τον 16ο αι. και μετά. Στοιχεία μεσαιωνικά συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται μέχρι και τους τελευταίους χρόνους της ιπποτικής κυριαρχίας (π.χ. καταχύστρες), ενώ νεώτερες επεμβάσεις (π.χ. κανονιοθυρίδες) εντάσσονται στα τείχη μέσα στα πλαίσια μιας μεσαιωνικής λογικής (όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στα τείχη της Αντιμάχειας από το τέλος του 15ου αι.).

Πριν την εξέταση των οχυρώσεων είναι λογικό να προηγηθεί η ιστορική επισκόπηση της βυζαντινής περιόδου και της ιπποτοκρατίας με άξονα το νησί της Κω (μέρος πρώτο). Κατά την βυζαντινή περίοδο το κέντρο βάρους πέφτει στους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, κατά τους οποίους υπάρχουν στοιχεία κατοίκησης στις περιοχές των κάστρων (κεφ. I, A και B). Οι γνώσεις που προσφέρονται για την θέση του νησιού στον βυζαντινό κόσμο είναι λιγοστές και πολλές φορές αντικρουόμενες. Στόχος δεν είναι η αποσαφήνιση δύσκολων ιστορικών προβλημάτων (όπως η θέση της Κω στα πλαίσια της βυζαντινής διοίκησης), όσο ο εντοπισμός των αντιφάσεων και η λογική παράθεση των ιστορικών στοιχείων.

Για την περίοδο της ιπποτοκρατίας οι μαρτυρίες για το νησί της Κω, και ιδιαίτερα για τις οχυρώσεις του, είναι περισσότερες (κεφ. II). Τούτο οφείλεται στην έμφαση που έδωσε η ιπποτική διοίκηση στην αμυντική προετοιμασία των νησιών, ώστε να αντιμετωπίσουν τη διαρκώς αυξανόμενη οθωμανική επεκτατικότητα. Στοιχεία σημαντικά προκύπτουν τόσο από τις περιγραφές των εχθρικών επιδρομών, όσο και από τις σχετικές αναφορές των ιπποτικών εγγράφων.

Στο καθένα από τα τέσσερα κάστρα που περιλαμβάνει η παρούσα μελέτη και καταγράφονται στο δεύτερο μέρος, αφιερώνεται ένα κεφάλαιο (κεφ. I-IV). Στο κάθε

⁵ Για την περιοχή των Βαλκανίων, βλ. Ćurđić 1999, 30-1 (ελλην.).

κεφάλαιο παραθέτονται καταρχήν οι γραπτές μαρτυρίες που αναφέρονται στο συγκεκριμένο μνημείο (κεφ.Ι.Α, ΙΙ.Α, ΙΙΙ.Α, ΙV.Α). Ακολουθεί η αρχιτεκτονική περιγραφή, η οποία περιλαμβάνει την εξέταση αφενός της θέσης και της γενικής μορφής της οχύρωσης, και αφετέρου των επιμέρους στοιχείων, όπως οι πύλες, οι πύργοι και τα τείχη (κεφ.Ι.Β.1,2,3,4, ΙΙ.Β.1,2,3, ΙΙΙ.Β.1,2,3, ΙV.Β.1,2,3). Ας σημειωθεί ότι πύργοι παρατηρούνται μόνο στο κάστρο του Παλιού Πυλίου. Γίνεται επίσης σύντομη επισκόπηση του εσωτερικού χώρου των αμυντικών περιβόλων, επικεντρώνοντας κυρίως σε εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να συνδυασθούν με τις αμυντικές ανάγκες των κάστρων (π.χ.κινστέρνες) (κεφ.Ι.Β.5, ΙΙ.Β.4, ΙΙΙ.Β.4, ΙV.Β.4). Στο τρίτο μέρος του κάθε κεφαλαίου εξετάζονται τα κεραμικά ευρήματα της επιφανειακής έρευνας που έλαβε χώρα στην Κω τον Μάιο-Ιούνιο του 1997 με άδεια της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και του Υπουργείου Πολιτισμού (κεφ.Ι.Γ, ΙΙ.Γ, ΙΙΙ.Γ, ΙV.Γ). Ο συνδυασμός των ιστορικών πηγών, των αρχιτεκτονικών στοιχείων και των κεραμικών ευρημάτων με στόχο την προσπάθεια χρονολόγησης των διαφόρων τμημάτων των κάστρων παρατίθεται στο τέταρτο μέρος κάθε κεφαλαίου (κεφ.Ι.Δ, ΙΙ.Δ, ΙΙΙ.Δ, ΙV.Δ).

Σύντομη επισκόπηση των ιστορικών στοιχείων και των αρχαιολογικών δεδομένων, σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας παραθέτονται στον επίλογο. Στον κατάλογο των οστράκων της επιφανειακής περισυλλογής στα κάστρα της Κω, στο παράρτημα Ι, προτάσσεται η κατάταξη της κεραμικής (παρ.Ι.Α) με βάση την τεχνική και την κατηγορία στην οποία ανήκει το κάθε όστρακο. Έπεται ο κατάλογος των ευρημάτων με χρονολογική σειρά, σε υποκεφάλαια που αντιστοιχούν στο κάστρο προέλευσης (παρ.Ι.Β,Γ,Δ,Ε).

Στο παράρτημα ΙΙ, τέλος, περιλαμβάνονται έγγραφα από αρχεία, χωρία από ιστορικούς ή περιηγητές και άλλες μαρτυρίες, που συνδέονται με την ιστορία της Κω κατά τις περιόδους που εξετάζονται.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Ι.Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Α.Οι Μέσοι Βυζαντινοί Χρόνοι (μέχρι το 1204)

Η ιστορία και ο πλούτος της Κω κατά την κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο είναι αρκετά γνωστά⁶. Για δε την παλαιοχριστιανική περίοδο, μαρτυρία αυτής της ευμάρειας αποτελούν οι πολλές βασιλικές και βαπτιστήρια, που χρονολογούνται στον 5ο- 6ο αι.⁷ Οι σεισμοί εντούτοις του 469 και 554 κατέστρεψαν τα περισσότερα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, όπως και το φημισμένο Ασκληπιείο⁸. Οι επιδρομές των βαρβάρων ολοκλήρωσαν την καταστροφή: οι Βάνδαλοι μεταξύ 457- 67, οι Ίσαυροι το 469-70, οι Ονογούροι Βούλγαροι (πιθανόν μαζί με Αβαροσλάβους) το 527⁹. Στο διάστημα 615-625 έχει υποστηριχθεί ότι η Κως, όπως και η Ρόδος, υπέστη επιθέσεις και δηώσεις από τους Πέρσες του Χοσρόη Β'¹⁰. Μετά την ήττα τους από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, οι Πέρσες σύντομα αντικαταστάθηκαν από τους Άραβες του Μωαβία(Muawiyā). Ο στόλος του λεηλάτησε την Κύπρο, Κρήτη, Σικελία, Ρόδο, Κάρπαθο και Κω κατά την περίοδο 647/8 έως 654/5, σφραγίζοντας οριστικά το τέλος του παλαιοχριστιανικού κόσμου¹¹. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μιχαήλ του Σύρου¹² (+1195): “Το έτος 965 των Ελλήνων (654-5 μ.Χ.) ο Αβου΄l-Awar με τον στρατό του, κατήλθε δια θαλάσσης και έφθασε στο νησί της Κω, το οποίο και κατέλαβε με προδοσία του επισκόπου που βρισκόταν εκεί. Κατέστρεψε και λεηλάτησε όλα τα πλούτη του, κατέσφαξε τον πληθυσμό και έσυρε όσους σώθηκαν στην αιχμαλωσία, τέλος κατέστρεψε την ακρόπολή του (citadelle)”.

⁶ Για την ιστορία της Κω κατά την διάρκεια αυτών των περιόδων, οι κυριότερες πηγές είναι: Sherwin-White 1978, Paton, Hicks 1891, ix-lii.

⁷ Στην Κω έχουν επισημανθεί περισσότερες από 22 τρίκλιτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές, Κωνσταντινίδης 1968, 30, Malamut 1988, 280. Βλ. επίσης Μηλίτη 1999, 72κ.εξ. Εξάλλου έχουν εντοπισθεί περί τα 10 βαπτιστήρια, Βολανάκης 2001, 323κ.εξ.

⁸ Χατζηβασιλείου 1991, 226-8, Gerola 1915, 28. Ο δεύτερος σεισμός που αναφέρεται ίσως πρέπει να χρονολογηθεί το 552 και να συσχετισθεί με τον μεγάλο σεισμό που έπληξε κατά την χρονιά αυτή την Πελοπόννησο και πολλά μέρη της Ελλάδας (Ευαγγελάτου-Νοταρά 1987-8, 438).

⁹ Χατζηβασιλείου 1991, 226-8, Σαββίδης 2000, 481, του ιδίου 2001, 382.

¹⁰ Για την αμφισβητούμενη αυτή επιδρομή, τις σχετικές πηγές και τις διαφορετικές χρονολογήσεις, βλ. Σαββίδης 2000, 481κ.εξ. (όπου γίνεται κυρίως αναφορά στη Ρόδο) και του ιδίου 2001, 382.

¹¹ Antoniadis-Bibicou 1966, 79, Luttrell 1986, 130, Παπαμανώλης 1981, 309, Malamut 1988, 105, Foss 1979, 105, Κόλλιας 2000, 303.

¹² Michel le Syrien, τ.ΙΙ, σ.442. Η απόδοση του χωρίου έγινε από την γαλλική μετάφραση από τον συγγραφέα. Βλ. επίσης Σαββίδης 2001, 382.

Από τον 7ο έως τα μέσα του 11ου αι., οι πληροφορίες για το νησί είναι ελάχιστες. Αναφέρεται ότι γύρω στα 829 ο στρατηγός του θέματος Κιβυρραιωτών, Κρατερός, μετά την αποτυχία του να καταλάβει την Κρήτη, καταδιώχθηκε από τους Άραβες της Κρήτης, συλλήφθηκε και σταυρώθηκε στην Κω, όπου είχε βρει καταφύγιο. Εάν το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι το νησί με την αφορμή αυτή πέρασε στην αραβική κυριαρχία ή απλώς υπέστη επιδρομή, παραμένει αμφισβητούμενο¹³.

Αρκετά διαφορούμενα και αποσπασματικά είναι επίσης και τα στοιχεία που αναφέρονται στη θέση της Κω στο σύστημα της βυζαντινής διοίκησης. Κατά τον 8ο αι., η Κως, κατά την H.Ahrweiler¹⁴, φαίνεται ότι εντάχθηκε διοικητικά στο ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Τούτο περιελάμβανε τα νοτιοδυτικά παράλια της Μ.Ασίας καθώς και τα παρακείμενα νησιά. Ειδικότερα η Κως αποτελούσε, σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, ξεχωριστή διοικητική ενότητα μέσα στο θέμα, υπό τις διαταγές ενός δρογγάριου. Ο δρογγάριος αυτός ήταν επικεφαλής τμήματος του θεματικού στόλου που στάθμευε στο νησί¹⁵. Διαφορετική ερμηνεία ως προς τα όρια της δικαιοδοσίας του δρογγαρίου της Κω, για το κατά πόσο ταυτίζεται με αυτόν της Δωδεκανήσου ή της Ρόδου, εκφράζει η Malamut¹⁶. Ο Λέων, κανδιδάτος και δρογγάριος της Κω (8ος-9ος αι.), είναι γνωστός από μολυβδόβουλο, που βρέθηκε στο Κάστρο Τιγάνι της Σάμου. Έχει διάμετρο περ.25 χιλ. και φέρει την επιγραφή: “Κ(ύριε) βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι κανδ(ι)δάτου κ(αί) δρουγγαρίου τῆς Κῶου”¹⁷. Από τα μέσα του 9ου αι., μέχρι το τέλος του 10ου, η Malamut¹⁸ πιστεύει ότι η Κως πρέπει να βρισκόταν υπό την δικαιοδοσία του στρατηγού της Σάμου, επικεφαλής του θέματος των Πλωϊμων.

Μετά την ήττα των Βυζαντινών στο Ματζικέρτ (1071) και τις επιδρομές των σελτζουκικών και τουρκμανικών φύλων στην Μ.Ασία, η Κως έγινε ένας από τους τόπους υποδοχής των προσφύγων που προσπαθούσαν να ξεφύγουν¹⁹. Ο πιο γνωστός

¹³ Την άποψη ότι η Κως το 829 καταλήφθηκε από τους Άραβες έχει εκφράσει ο Β.Χρηστίδης, Christides 1981, 91, του ιδίου 1984, 162. Βλ. επίσης Σαββίδης 2001, 382-3, ο οποίος εκφράζει αμφιβολίες για την κατάληψη του νησιού.

¹⁴ Ahrweiler 1966, 51.

¹⁵ Ahrweiler 1966, 65,82-3 και Ζακυθινός 1941, 263.

¹⁶ Malamut 1988, 303-4. Την άποψή της φαίνεται να ακολουθεί ο Σαββίδης 2001, 383.

¹⁷ Schneider 1929, 141(όπου και φωτ.), Ahrweiler 1966, 82-3, Antoniadis-Bibicou 1966, 85, Laurent 1931, 780,789,814, Guiland 1951, 218, Ζακυθινός 1941, 263. Η Κως ως ναυτική βάση του θεματικού στόλου και σημαντικό πολεμικό και εμπορικό λιμάνι: Ahrweiler 1966, 90,111,160,168.

¹⁸ Malamut 1988, 313. Με την άποψη αυτή συμφωνούν ο Κωνσταντινίδης 1968, 37 (στηριγμένος σε πληροφορίες του Πορφυρογέννητου) και ο Σαββίδης 2001, 383.

¹⁹ Malamut 1988, 150,280.

είναι ο Όσιος Χριστόδουλος με τον οποίο συνδέονται, έμμεσα ή άμεσα, και πολλές από τις σωζόμενες πληροφορίες για το νησί αυτή την περίοδο²⁰.

Ο Όσιος Χριστόδουλος πριν να εγκατασταθεί στην Κω, βρίσκεται στο Όρος Λάτρος. Από εκεί, εξαιτίας της σελτζουκικής προέλασης, πηγαίνει καταρχήν στην Στρόβιλο, πόλη των μικρασιατικών παραλίων, όπου τον υποδέχεται ο μοναχός Αρσένιος Σκηνούρης. Ο Σκηνούρης ήδη πριν τον Οκτώβριο του 1079 έχει ιδρύσει κελλιά στο όρος Δίκαιο της Κω, για τα οποία πορίζεται από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Βοτανειάτη χρυσόβουλλο με δωρεές και φοροαπαλλαγές²¹.

Όταν η σελτζουκική απειλή γίνεται ορατή και στην Στρόβιλο, με προτροπή του Σκηνούρη ο Όσιος διαπεραιώνεται στην Κω, αναζητώντας στα εκεί κτήματα του Σκηνούρη, χώρο κατάλληλο για την ανέγερση μονής. Ο Χριστόδουλος εγκαθίσταται πριν τον Μάρτιο του 1080 στην περιοχή του Πυλίου (σημ. Παλιό Πυλί). Λαμβάνει προνόμια από τους αυτοκράτορες Νικηφόρο Βοτανειάτη (1078-81) και Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118)²², οικοδομεί μονή και αποκτά μέσω δωρεών και αγορών κτήσεις σε διάφορες περιοχές του νησιού.

Το 1088 ζητά από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να του παραχωρήσει το σχεδόν έρημο νησί της Πάτμου. Σε αντάλλαγμα ο Χριστόδουλος εκχωρεί στο κράτος την νεοϊδρυθείσα μονή της Κω και όλες τις κτήσεις του στην Κω. Τούτο γίνεται αποδεκτό και εκδίδεται το ιδρυτικό χρυσόβουλλο της μονής Πάτμου τον Απρίλιο του 1088²³ καθώς και διάφορα έγγραφα των αρμόδιων δημοσίων λειτουργιών²⁴.

Όσον αφορά στις πληροφορίες για την διοικητική κατανομή της Κω και των γύρω νησιών στα τέλη του 11ου αι., που προέρχονται από τα σχετικά με τον Χριστόδουλο έγγραφα, η Malamut δίνει την εξής ερμηνεία²⁵: κατά την γνώμη της υπάρχει μια ιεραρχία των φορολογικών περιφερειών, που κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με αυτή των διοικητικών διαιρέσεων. Η ευρύτερη περιφέρεια είναι πλέον

²⁰ Οι πληροφορίες για τη ζωή του Οσίου Χριστοδούλου προέρχονται : α) από κείμενα που συνέταξε ο ίδιος, όπως η Υποτύπωση, η Διαθήκη και ο Κωδিকেλλος της Διαθήκης, β) από τους Βίους και τα Εγκώμια του Οσίου, γ) από έγγραφα του αρχείου Πάτμου. Τα χωρία των παραπάνω πηγών που αναφέρονται στην Κω, παρατίθενται στο Παρ.Ι. Για την ιστορία του Χριστόδουλου από το Λάτρος στη Στρόβιλο και από εκεί στην Κω και την Πάτμο, βλ. επίσης Foss 1988, 149, Βρανούση 1980, *21κ.εξ., Κόλλιας 2001, 291κ.εξ., Μαστορόπουλος 2001, 333.

²¹ Παρ.ΙΙ.Α.2. Κατά την Βρανούση 1980, 23κ.εξ., η αναφορά του διοικητή των Κυκλάδων Νήσων στο έγγραφο, αποτελεί απόδειξη ότι η Κως στην εποχή τούτη ανήκει στην περιφέρεια των Κυκλάδων Νήσων.

²² Παρ.ΙΙ.Α.3,5.

²³ Παρ.ΙΙ.Α.6.

²⁴ Βλ. Παρ.ΙΙ.Α.7,8 και Νυσταζοπούλου 1980, 70κ.εξ.

²⁵ Malamut 1988, 319, 322.

αυτή των Κυκλάδων Νήσων²⁶, επικεφαλής της οποίας είναι ο κριτής, που είναι επίσης εξισωτής και αναγραφείς των φόρων της περιφέρειάς του. Το νησί της Κω είναι το κέντρο μιας υποδιαίρεσης αυτής της περιφέρειας, υποδιαίρεση που περιλαμβάνει επίσης το νησί της Πάτμου²⁷. Η Πάτμος και η Κως ανήκουν στο θέμα των Κυκλάδων και βρίσκονται στα σύνορά του με το Θέμα της Σάμου. Στο θέμα της Σάμου ανήκουν σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, εκτός από την Λέρο, οι Λειψοί, η Ικαρία, ίσως και η Κάλυμνος.

Στο δεύτερο μισό του 11ου αι. η Κως στάθηκε η αφετηρία μιας από τις πολυάριθμες επαναστάσεις που απείλησαν την κεντρική εξουσία, αυτής του Νικηφόρου Μελισσηνού (περ.1080-1). Ο Μελισσηνός από την Κω, όπου διέμενε («περί τήν Κῶ διατρίβων» κατά τον Νικηφόρο Βρυέννιο²⁸), πέρασε στην απέναντι ακτή και κατευθύνθηκε με τα στρατεύματά του βόρεια προς την Κωνσταντινούπολη, όπου αντιμετώπισθηκε από τον Αλέξιο Κομνηνό²⁹. Η Malamut³⁰ θεώρησε ότι η Κως ήταν τόπος εξορίας του Μελισσηνού. Προχώρησε μάλιστα ακόμα περισσότερο και διέκρινε ένα «σωφρονιστικό σύστημα» που είχε ως βάσεις του ορισμένα νησιά του Αιγαίου, ιδιαίτερα όσα βρίσκόντουσαν κοντά στην ηπειρωτική ακτή και επομένως μπορούσαν να ελέγχονται από τις εκεί φρουρές. Το σκεπτικό της, αν και δελεαστικό, στερείται τεκμηρίωσης, αφού η εξορία του Μελισσηνού στην Κω δεν είναι γεγονός, αλλά μία υπόθεση βάσει των ιστορικών δεδομένων.

²⁶ Βλ.και Σαββίδης 2001, 383.

²⁷ Την άποψη ότι η Πάτμος συνανήκε δημοσιονομικά με την Κω, έχει εκφράσει και η Νυσταζοπούλου 1980, 80. Η ίδια ερευνήτρια όμως έχει εκφράσει την άποψη ότι η Πάτμος ανήκε διοικητικά στο θέμα Σάμου (Νυσταζοπούλου 1980, 65). Στην άποψη αυτή στηρίχθηκε ο Τσουρής (υπ.έκδ.), 12, και υποστήριξε ότι η Κως ανήκε διοικητικά κατά τα έτη 1087-1089 στο θέμα Σάμου, με στρατηγό τον Ευστάθιο Χαρσιανίτη, στον οποίο αποδίδει πιθανόν την πύλη 1 στο Παλιό Πυλί, βλ.παρακάτω σ.53.

²⁸ Βρυέννιος, βιβλ.IV,κεφ.31,σ.301.

²⁹ Για τον Νικηφόρο Μελισσηνό και την εξέγερσή του βλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, βιβλ.IV,κεφ.31, σ.301: «Ὡς ὅσα δὲ ταῦτα ἐπράττετο, ὁ Μελισσηνός Νικηφόρος, ἀνὴρ εὐγενής, ὡς ὁ λόγος ἐγνώρισεν ἄνωθεν, ἐκ κήδους ὧν ᾠκειωμένος τοῖς Κομνηνοῖς, καὶ γὰρ ἐφθη συναφθῆναι τὴν τούτων ἀδελφὴν Εὐδοκίαν, περὶ τὴν Κῶ διατρίβων, τὰς Τούρκων δυνάμεις καὶ τοὺς Τούρκων ἀρχοντας ἐλκύσας πρὸς ἑαυτόν, περιῖκει τὰς τῆς Ἀσίας πόλεις, τὰ κοκκοβαφῆ ὑποδησάμενος πέδιλα. Οἱ γοῦν πολῖται ὡς βασιλεῖ Ῥωμαίων σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ τὰς πόλεις αὐτῶ παρεδίδουν.». Επίσης βλ.Αλεξιάς, βιβλ.II, κεφ.VIII,1-4, σ.87κ.εξ., Angold 1984, 96-7,105, Σαββίδης 1985, 395, του ιδίου 2001, 381, Ahrweiler 1965, 5.

Για την οικογένεια των Μελισσηνών βλ.Ahrweiler 1966, σ.160,υπ.7. Επίσης για την ιστορία της ίδιας οικογένειας ο Σπ.Λάμπρου αναφέρει αδημοσίευτη πραγματεία (Λάμπρου 1904, 191). Για την παρουσία των Μελισσηνών στην Κρήτη κατά την ενετική περίοδο βλ.Thiriet 1959, 97,99,130' για την περιοχή της Σμύρνης κυρίως στον 13ο αι. βλ.Ahrweiler 1965, 172.

³⁰ Malamut 1988, 175,177.

Η Κως δεν αναφέρεται ρητά ανάμεσα στα νησιά που υπέστησαν τις επιδρομές του Τζαχά, Τούρκου της Ιωνίας, κατά τα τελευταία είκοσι χρόνια του 11ου αι. Μπορεί να γίνει όμως δεκτό ότι και αυτό το νησί θα υπέστη τις συνέπειες της δράσης του Τζαχά, όπως άλλωστε και τα κοντινά προς την Κω νησιά (Πάτμος, Ρόδος)³¹.

Το 1099 ο στόλος της Πίζας και της Γένουας που κινήθηκε για την βοήθεια των σταυροφόρων στην Συρία, απείλησε με λεηλασία τα νησιά Σάμο, Κω και Ρόδο, πριν την ήττα του από το βυζαντινό πολεμικό ναυτικό³².

Η Κως αναφέρεται μεταξύ των νησιών που υπέστησαν επιδρομές από τους Ενετούς κατά τα έτη 1124-6, μετά την άρνηση του Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-43) να αναγνωρίσει τα προνόμιά τους³³. Ο ενετικός στόλος έκανε επιδρομή στην Ρόδο (1124), ξεχειμώνιασε στην Χίο και στις αρχές του 1125 σαλπάρησε για την Βενετία λεηλατώντας μεταξύ άλλων την Κω, Σάμο, Λέσβο, Άνδρο, Λήμνο και Σκύρο χωρίς να αντιμετωπίσει κανένα εμπόδιο από το βυζαντινό ναυτικό³⁴.

Στο δεύτερο μισό του 12ου αι., σε δύο επιστολές του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, βρίσκουμε αναφορές στην Κω. Στην πρώτη, την υπ' αριθμόν θ' στην έκδοση του Tafel³⁵, ο Ευστάθιος απευθύνεται στον δούκα της Κω "έν τῇ τῶν Κῶων

³¹ Για τις επιδρομές του Τζαχά βλ. Malamut 1988, 116, Χατζηβασιλείου, 1991, 239-40, Ahrweiler 1966, 184, Ahrweiler 1965, 5, Παπαμανώλης 1981, 312, Argenti 1958, 14-8, Angold 1984, 110, 112, Βρανούση 1966, 116, Σαββίδης 2001, 381. Αναλυτικά στοιχεία για την δράση του Τζαχά βλ. στα δύο άρθρα του Σαββίδη (Σαββίδης 1982 και 1984). Για το ποιά νησιά καταλήφθηκαν σε κάθε περίοδο της δράσης του Τζαχά, βλ. Σαββίδης 1982, σ. 24, υπ. 1. Βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στις επιδρομές του Τζαχά είναι: Αλεξιάς, βιβλ. VIII, κεφ. III, 2, σ. 134, και βιβλ. IX, κεφ. I, 9, σ. 162, καθώς και βιβλ. XI, κεφ. V, 1, σ. 23, για τα γεγονότα μετά το 1097 (η Βρανούση χρησιμοποιεί το τελευταίο αυτό χωρίο σαν να περιγράφει γεγονότα του 1085, βλ. Βρανούση 1966, 117, της ίδιας 1980, *50), Ζωναράς, Βιβλ. 18, κεφ. 22, τόμ. iv, σ. 239, Γλυκάς, βιβλ. IV, σελ. 620 (βλ. και Σαββίδης 1982, σ. 11, υπ. 3, σ. 12, υπ. 1), Διαθήκη του Οσίου Χριστοδούλου, MM VI, 81, (βλ. Βρανούση 1966, 116-8, της ίδιας 1980, *50-51).

³² Αλεξιάς, βιβλ. XI, σ. 43, Ahrweiler 1966, 194, Malamut 1988, 95. Στα ανοιχτά της Ρόδου ο στόλος της Πίζας συγκρούστηκε και με τον στόλο της Βενετίας και μετά την νίκη του τελευταίου οι Πιζανοί αναγνώρισαν στους Ενετούς το αποκλειστικό δικαίωμα να χρησιμοποιούν τις ελληνικές θάλασσες και βάσεις (Thiriet 1959, 40).

³³ Angold 1984, 201-2, Thiriet 1959, 41, 52.

³⁴ Nicol 1988, 79, Lilie 1993, 97, Argenti 1958, 18-20, Angold 1984, 154, Gerola 1915, σ. 28, υπ. 2. Ο τελευταίος παραπέμπει στον Cerbanus Cerbani, βενετό κληρικό που το 1123 βρισκόταν στην αυλή του Ιωάννη Κομνηνού. Η ιστορία του Cerbanus είναι πραγματικά εντυπωσιακή και άκρως ενδιαφέρονσα, ο ίδιος δε την κατέγραψε με τον τίτλο Translatio mirifici martyris Isidori a Chio insula in civitatem Venetam. Δημοσιεύθηκε στο Recueil des Historiens des croisades V, Paris 1895, και στους Αργέντη, Κυριακίδου 1946, τόμ. Γ', σ. 1273-96. Πρέπει να σημειωθεί ότι για τα γεγονότα αυτής της εκστρατείας, οι πηγές παρουσιάζουν αρκετές διαφορές μεταξύ τους, ιδιαίτερα ως προς το ποιά νησιά δέχθηκαν επιδρομή του ενετικού ναυτικού. Ο Thiriet 1959, 41, για παράδειγμα, αναφέρει ότι το ναυτικό της Βενετίας αποτελούνταν από διακόσια πλοία και ότι λεηλάτησε τα νησιά Ρόδο, Σάμο και Λέσβο, το λιμάνι της Μεθώνης, την Κεφαλλονιά και τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά –δεν αναφέρει δηλ. την Κω.

³⁵ Ευσταθίου, Επιστολές, 319-20, βλ. επίσης Malamut 1988, 150. Η Malamut δίνει την χρονολογία 1175 για την επιστολή θ' (Malamut 1988, 326). Σχετικά με την ζωή και το έργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης βλ. Κουκουλέ 1950, τόμ. Α', σ. 3-14, όπως επίσης και την εισαγωγή στο Ευσταθίου, Άλωσις, xxxiv-lxiii.

νήσω διατρίβοντα προσφωνεῖ, καὶ ὑπερόριον οὕτω γραφὴν διαπέμπεται”. Ο μητροπολίτης σκιαγραφεί το νησί και δίνει στοιχεία για την αρχαία ιστορία και τους κατοίκους καταλήγοντας: “Καλὰ μὲν οὖν οὕτω καὶ ἄλλα τῆς νήσου. Ὅτι δέ σε πλουτεῖ εὐτυχῶς τῶν κατ’αὐτὴν ἐξάρχοντα, οὐδὲν ἂν εὐδαιμονίας ἔχοι λειπόμενον”³⁶. Ο Ευστάθιος μεσολαβεῖ επίσης στον δούκα υπὲρ “τῆς τοῦ φιλανθρώπου σωτῆρος μονῆς”, που ἴσως να ταυτίζεται με την μοναστήρι του Σωτήρος Χριστοῦ, το οποίο κατά τον 13ο αι. μετατράπηκε σε μετόχι της μονῆς Πάτμου³⁷. Προφανῶς τούτος ἦταν και ο λόγος για τον οποίο συντάχθηκε το γράμμα. Η αναφορά του δούκα της Κω στην επιστολή του Ευσταθίου αποτελεί κατά την Malamut³⁸ ἔνδειξη ὅτι η Κως αποσπᾶσθηκε γύρω στα μέσα του 12ου αι. ἀπὸ το θέμα των Κυκλάδων στο οποίο μέχρι τότε ανήκε, και αποτέλεσε ανεξάρτητη επαρχία ὑπὸ τη διοίκηση ενός δούκα, ὅπως συνέβη και με ἄλλα νησιά (Ρόδος, Σάμος, Χίος, Μυτιλήνη). Αντίθετα κατά την Ahrweiler³⁹ η Κως στο β’ μισό του 12ου αι., περιλαμβάνεται μαζί με τη Σάμο στο θέμα των Κυκλάδων, και διοικεῖται ἀπὸ ἓνα δούκα-ηγεμόνα.

Την επιστολή ἰθ’ ο Ευστάθιος απευθύνει “Τῷ κριτῇ τοῦ βήλου, κυρίῳ Γρηγορίῳ τῷ Ἀντιόχῳ”⁴⁰. Το κείμενο εἶναι ἐξαιρετικά λόγιο και βρίθεται παραπομπῶν σε αρχαίους συγγραφείς σε τέτοιο βαθμό ὥστε ο σκοπὸς για τον οποίο γράφεται εἶναι μάλλον δυσδιάκριτος. Μας ενδιαφέρει σχεδόν μόνο η καταληκτικὴ φράση του κειμένου: “Ὡς δ’ἂν ἔχοι, χαῖρε ἐν Κῷ, μεμνημένος ἡμῶν ἐπ’ἀγαθῷ, φίλτατε”. Οι υποθέσεις που προκύπτουν ἀπὸ την παρουσία ενός υψηλοῦ αξιωματούχου της πρωτεύουσας στο νησί, καθώς και ἀπὸ το γεγονός ὅτι ο Ευστάθιος με σχετικὴ ευχέρεια

³⁶ Την εἰκόνα αὐτῆς ευημερίας και ευδαιμονίας για το νησί επαναλαμβάνει ο Ευστάθιος και στα σχόλιά του στην Ιλιάδα. Αναφέρει μάλιστα και μία σχετικὴ παροιμία: «Ὅν οὐ θρέψει Κῶς, ἐκεῖνον οὐδ’ Αἴγυπτος» (Ευσταθίου, Παρεκβολαί, τόμ.ΙΙΙ, σ.222[ραψωδία Ξ, στ.245-5]). Μνείες στην Κω βρίσκουμε ἐπίσης στις Ευσταθίου, Παρεκβολαί, τόμ.Ι, σ.82 (ραψωδία Α, στ.250-3), 258 (ραψωδία Β, στ.671-81).

³⁷ Για το μοναστήρι του Σωτήρος Χριστοῦ βλ.Καρπάθιος 1955, 48κ.εξ., Κόλλιας 2001, 296-7, καθώς και τις πληροφορίες στα ἔγγραφα Παρ.Π.Α.17,19,20,23,27,29. Ἀπὸ τους παραπάνω ερευνητές το μοναστήρι αὐτό τοποθετεῖται στην κορυφή του ὄρους Δικαίου. Μία διαφορετικὴ τοποθεσία ἔχει προτείνει ο Μαστορόπουλος 2001, 336-43.

³⁸ Malamut 1988, 326,327.

³⁹ Ahrweiler 1966, 134-5,273-4.

⁴⁰ Ευσταθίου, Επιστολές, 324-8. Τον 10ο αι. οι δικαστές της πρωτεύουσας διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: οι “κριταὶ του βήλου”, ἀνώτεροι ιεραρχικά, που εἶχαν ἴσως σχέση με το αυτοκρατορικό δικαστήριο, και οι “κριταὶ του ἱποδρόμου”(Οικονομίδης 1979, 163-3). Κατὰ τον 11ο αι., και μετὰ ο κριτὴς του βήλου εἶναι ἓνας ἀπὸ τους ἀνώτερους αξιωματούχους της κεντρικῆς διοίκησης τον οποίο γνωρίζουμε ἀπὸ τα σημειώματα στα σημεία ὅπου συνδέονταν τα διάφορα τεμάχια των ἐπίσημων ἐγγράφων μεταξύ τους. Η υπογραφή του αναφέρεται σε χρυσόβουλλα ἢ ἄλλα ἐπίσημα ἔγγραφα (Βρανούση 1980, *131). Ἀκόμα αναφέρεται ὡς ἀνώτερος δικαστικός και στο χρυσόβουλλο του 1198 με το οποίο κατοχυρώνονται τα προνόμια των ἐνετῶν στην βυζαντινὴ αυτοκρατορία: εἶναι υπεύθυνος για την ἐκδίκαση οικονομικῶν υποθέσεων που κινούνται ἀπὸ ἑλλήνες ἐνάντια σε ἐνετοὺς πολίτες (Thiriet 1959, σ.59,υπ.2).

επικοινωνούσε τόσο με τον δούκα όσο και με ένα κάτοικο του νησιού, είναι ενδιαφέρουσες, όμως επειδή οι πληροφορίες είναι αποσπασματικές δεν οδηγούν σε κάποιο σαφές συμπέρασμα.

Μία από τις τελευταίες βυζαντινές πηγές πριν την άλωση που εμπεριέχει αναφορές στα νησιά της αυτοκρατορίας είναι και το χρυσόβουλλο του 1198, με το οποίο ο αυτοκράτορας Αλέξιος Γ' Άγγελος επιβεβαίωνε τα οικονομικά προνόμια των Ενετών. Το σημαντικότερο σημείο της συμφωνίας αυτής είναι ότι κατονομάζονται λεπτομερώς όλες οι περιοχές της αυτοκρατορίας όπου οι Βενετοί μπορούν να εμπορεύονται ελεύθερα, που τώρα είναι πολύ περισσότερες απ' ό,τι στα προηγούμενα αντίστοιχα έγγραφα. Σε αυτές περιλαμβάνεται και το νησί της Κω⁴¹.

⁴¹ Thiriet 1959, 59-60, Angold 1984, 290-1, Ζακυθηνού 1941, 259-63, Fedalto 1973, 154-5 (όπου καταγράφεται η σημασία του εγγράφου για την παρουσία της λατινικής εκκλησίας στα εδάφη της αυτοκρατορίας πριν την άλωση του 1204). Τό λατινικό κείμενο βρίσκεται στους Tafel, Thomas 1964, 246κ.εξ., ιδ. 265, με λανθασμένη όμως χρονολογική ένδειξη 1199 (βλ. Ζακυθηνού 1941, 209). Το γεγονός ότι όλα τα νησιά αναφέρονται ονομαστικά και αυτόνομα αποδεικνύει κατά την Malamut ότι σε αυτή την περίοδο το κάθε νησί αποτελούσε ξεχωριστή διοικητική ενότητα (βλ. παραπάνω σ. 12).

Β.Οι Ύστεροι Βυζαντινοί Χρόνοι (από το 1204 έως τις αρχές του 14ου αι.)

Σύμφωνα με την "Partitio Romaniae", τον διακανονισμό δηλαδή των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους μετά την κατάληψη της Κων/πολης το 1204, τα νησιά Σαμοθράκη, Χίος, Λέσβος, Σάμος και Κως δόθηκαν στον Λατίνο αυτοκράτορα⁴². Εντούτοις η τροπή των γεγονότων δεν φαίνεται να επέτρεψε στον τελευταίο να γίνει κυρίαρχος αυτών των εδαφών. Ένδειξη ίσως υπέρ αυτής της υπόθεσης αποτελεί το ότι δεν υπάρχει μνεία λατινικής επισκοπής ή όνομα επισκόπου αυτών των νησιών σε έγγραφα της περιόδου 1204-1228⁴³. Ουσιαστικά η τύχη της Κω κατά το διάστημα 1204-1224 παραμένει άγνωστη. Τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε για την περιοχή των σημερινών Δωδεκανήσων αναφέρονται στον

⁴² Για τα γεγονότα της τέταρτης σταυροφορίας, την ιστορία της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, επιμέρους πτυχές του ζητήματος ή την τύχη των ελληνικών κρατών, βλ.τα σχετικά χωρία στους Ville-Hardouin, Fine 1994, κεφ.2: "The Fourth Crusade and its Aftermath", σ.60κ.εξ., Nicol 1972, 275-330, Ahrweiler 1966, 301κ.εξ., Carile 1965, 131κ.εξ., Argenti 1958, 8-9, Angold 1984, 287-96, Thiriet 1959, 63κ.εξ. (ειδικότερα για τον ρόλο των ενετών στην υπόθεση), Fedalto 1973, κεφ.Π: "Il Patriarcato di costantinopoli 1204-1261", ιδ.162κ.εξ., 179-81, 181κ.εξ.(ο ρόλος της δυτικής εκκλησίας στα γεγονότα).

Για την *partitio romaniae*, τα στάδια σύναψής της και τις διαφορετικές χρονολογήσεις που έχουν προταθεί βλ.Ζακυθηνού 1951, 180-2, Nicol 1988, 141,149-50, Fedalto 1973, 165-6, Thiriet 1959, 73, Carile 1965, 125-31. Ο Carile προτείνει ως πιθανότερη χρονολόγηση της *partitio* το διάστημα αρχές-20 Σεπτεμβρίου 1204, συνδυάζοντας ιστορικά γεγονότα της Λατινικής αυτοκρατορίας (Carile 1965, 156,158,167).

Το κείμενο της "*partitio Romaniae*" είχε εκδοθεί αρχικά από τους Tafel,Thomas 1964, 452κ.εξ., οι οποίοι ήδη το είχαν συσχετίσει, ως προς τον γεωγραφικό κατάλογο, με το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ'Αγγέλου, του 1198. Λόγω λανθασμένης ανάγνωσης όμως, η Κως είχε παραληφθεί, αφού η φράση που την ανέφερε είχε αποδοθεί: "...scilicet Priconiso et cetera, cum Strouilo. Samos et Tinos cum Samandrakio". Την ανάγνωση αυτή χρησιμοποιούν για τον σχολιασμό τους και οι Ζακυθηνός 1951, 179-209, του ίδιου 1952, 159-82, του ίδιου, 1955, 127-157, Thiriet 1959, 76-8. Η διορθωμένη ανάγνωση του κειμένου έγινε από τον Carile 1965, 218 (επίσης 160, χάρτης II και III,238-9): "...scilicet Priconiso et cetera. Ico, Istrovillos, Samos et Tinos..." και σε αυτή βασίζονται οι Oikonomides 1976, ιδ.18κ.εξ., Malamut 1988, 101-2, Σαββίδης 1981-2, 317 [Ο τελευταίος ερευνητής όμως στο Σαββίδης 1983, 411, βασίζεται στους Tafel,Thomas 1964, και δείχνει να αγνοεί την νεώτερη ανάγνωση του εγγράφου, αλλά και τη σχετική βιβλιογραφία για τη χρήση του όρου "Δωδεκάνησος" μέσα στο κείμενο της *Partitio* (Tafel,Thomas 1964, 486, Ζακυθηνού 1951, 189)].

Για την απόδοση των νησιών στο Λατίνο αυτοκράτορα βλ.Diehl 1945, 136, Βρανούση 1966, 168, της ίδιας 1980, *85, Argenti 1958, 53 που χρησιμοποιεί βεβαίως την παλιότερη έκδοση των Tafel,Thomas στην οποία δεν αναφέρεται η Κως. Ο Thiriet 1959, 83, σε σχετικό χάρτη φαίνεται να δέχεται πως τα νησιά των μικρασιατικών παραλίων (Λέσβος, Χίος, Σάμος, Ικαρία, Πάτμος, Κως, Κάρπαθος) αμέσως μετά το 1204 πέρασαν στην κυριαρχία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

⁴³ Fedalto 1973, 226-8. Στα χρόνια αυτά δεν συντάχθηκε επίσημη λίστα των αρχιεπισκοπών, επισκοπών ή πατριαρχείων που αναγνώριζαν την παπική εξουσία. Ο κατάλογος αυτός, ο οποίος για οικονομικούς λόγους συντασσόταν στην Ρωμαϊκή κούρια, ήταν γνωστός ως *Provinciale Romanum* ή *Liber censuum*. Μετά την έκδοση του 1192, συντάχθηκε και πάλι μόλις το 1228, οπότε και απουσιάζουν μνείες των συγκεκριμένων νησιών, αφού είχαν ήδη καταληφθεί από τους Βυζαντινούς της Νικαίας (Fedalto 1973, 200-1, 229-31). Είναι ενδιαφέρον εντούτοις ότι στο *Provinciale Romanum* του 1228 αναφέρεται η αρχιεπισκοπή Ρόδου, κάτι που ιστορικά είναι μάλλον δυσεξήγητο (Fedalto 1973, 231).

πολυτάραχο βίο και την ιστορία του δυνάστη της Ρόδου, Λέοντα Γαβαλά⁴⁴, στην δικαιοδοσία του οποίου έχει υποστηριχθεί ότι πέρασε και η Κως⁴⁵.

Το 1224-5, μετά από μεγάλη στρατιωτική νίκη του Ιωάννη Βατάτζη(1222-54) ενάντια στους Λατίνους, υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης, που επισφράγησε την απώλεια σχεδόν όλων των λατινικών κτήσεων στην Ανατολή. Ο στόλος της αυτοκρατορίας της Νικαίας κατέλαβε την Κω, καθώς και τα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο, και Ικαρία⁴⁶.

Όσον αφορά στη διοικητική θέση της Κω στα πλαίσια του βυζαντινού κράτους (της Νικαίας και συνακόλουθα της Κων/πολης μετά το 1261) κατά τον 13ο αι., μπορούν να αναφερθούν τα εξής: το νησί φαίνεται πως δεν εντάχθηκε σε κάποιο θέμα, αλλά αποτέλεσε ξεχωριστό τμήμα της αυτοκρατορίας με δικό του κυβερνήτη. Τούτο αποτέλεσε ένα γνωστό χαρακτηριστικό της κατακερματισμένης επαρχιακής διοίκησης του 14ου αι., κατά τον Angold⁴⁷. Ο κάθε τοπικός κυβερνήτης ήταν υπεύθυνος κατευθείαν στον αυτοκράτορα. Σε έγγραφα από το αρχείο Πάτμου παραδίδεται ότι κεφαλή (διοικητής) της Κω το 1288 είναι ο Αλέξιος Βαραγκόπουλος⁴⁸, ενώ το 1290 δούκας του νησιού είναι ο Γεώργιος Βαλσαμών⁴⁹.

⁴⁴ Για την καταγωγή της οικογένειας Γαβαλά και την παρουσία μελών της στην αυλή της αυτοκρατορίας της Νικαίας βλ. Ahrweiler 1959, 59, της ίδιας 1965, 25 και κυρίως σ.169, όπου και σχετ.βιβλ., στην περιοχή της Φυγέλειας το 1216 βλ. MM VI, 174-6, στην Κρήτη βλ. Malamut 1988, 522-3, Στεριώτου 1992, 56. Για την παρουσία μελών της οικογένειας στην Κων/πολη στο διάστημα 10ου-13ου αι., βλ. Κατσιώτη, Αρχοντόπουλος 2000, σ.384, υπσημ.59. Για τον διορισμό και την αποστασία του Λέοντα Γαβαλά βλ. Σαββίδης 1983, 410-1, του ίδιου 1981, 361, Malamut 1988, 100, Luttrell 1989, 147. Για τα γεγονότα της σύγκρουσης του Λέοντα Γαβαλά με τον Ιωάννη Βατάτζη βλ. Nicol 1972, 311, Paton, Hicks 1891, xlii, Σαββίδης 1981, 364-7, του ίδιου 1983, 414, 417, 419, Angold 1975, 28, 183, 197-199, Diehl 1945, 156, Παπαμανώλης 1981, 313. Για την συνθήκη του 1234 μεταξύ του Λέοντα Γαβαλά και της Βενετίας βλ. Tafel, Thomas II, 320-2, Ahrweiler 1966, σ.317-318, υπ.6, Angold 1975, 114, Χατζηβασιλείου 1991, 240, Σαββίδης 1981, 367-9, του ίδιου 1983, 417-8, Nicol 1988, 172, Thiriet 1959, 98-9, Luttrell 1999, I, 741. Για τον αδελφό και διάδοχο του Λέοντα, Ιωάννη Γαβαλά, και τα γεγονότα της κατάληψης της Ρόδου από τους Γενουάτες το 1248, βλ. Σαββίδης 1981, 371-4, του ίδιου 1983, 420-3, του ίδιου 1990, 183-99, Balard 1989, 159, Ilieva 1991, 149-50, Nicol 1972, 318, Angold 1975, 197, 255, Τσιρπανλής 1991, VIII, 152, Kollias 1991, 13, Παπαμανώλης 1981, 314.

⁴⁵ Σαββίδης 2001, 383. Αντίθετα ο Luttrell 2001, 401 πιστεύει ότι η Κως δεν ακολούθησε απλά την ιστορική διαδρομή της Ρόδου, αλλά βρισκόταν πάντα κοντύτερα στη βυζαντινή διοίκηση.

⁴⁶ Γρηγοράς, βιβλ. II, 3, τόμ. I, σ.28-9: “ναῦς τε γάρ μακράς κατεσκευακώς οὐκ ὀλίγας (ενν.ο βασιλεῦς Ιωάννης), ναυστολεῖ πρὸς τὰς κατὰ τὸν Αἰγαῖον νήσους, καὶ πάσας ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ λαμβάνει, Λέσβον καὶ Χίον, Σάμον τε καὶ Ἰκαρίαν καὶ Κῶ καὶ ὅσαι ταῦταις εἰσὶ προσεχεῖς' οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ διαβάς καὶ ἐς Ῥόδον, ἐγκρατὴς καὶ αὐτῆς ἀναδείκνυται.”. Βλ. επίσης Ahrweiler 1966, 316, Angold 1975, 104, 197, Diehl 1945, 154, Malamut 1988, 103, Βρανούση 1966, 169, της ίδιας 1980, *87, *97 κ.εξ., Argenti 1958, 53, Σαββίδης 1983, 414 (ο οποίος πιστεύει ότι η κατάληψη των νησιών από το ναυτικό της Νικαίας πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 1225-αρχές του 1226), του ίδιου 2001, 383-4.

⁴⁷ Angold 1975, 293.

⁴⁸ Παρ. II. A. 24.

⁴⁹ Παρ. II. A. 25.

Κάποιες φορές όμως, για λόγους δημοσιονομικούς, λειτουργίες όπως η απογραφή και η εξίσωση⁵⁰ (φορολογικές δηλαδή επιθεωρήσεις με εκτεταμένες εξουσίες και αρμοδιότητες ως προς την ανακατανομή των φόρων και των φορολογητέων εκτάσεων) αναθέτονταν σε ένα πρόσωπο, του οποίου η αρμοδιότητα επεκτεινόταν σε σύνολο νησιών. Ο απογραφέας-εξισωτής εκτελούσε συγκεκριμένη αποστολή που του είχε ανατεθεί από τον αυτοκράτορα και δεν ασκούσε ένα μόνιμο λειτούργημα⁵¹. Το 1263 αναφέρεται ο Λέων Εσκαματισμένος ως απογραφέας της Ρόδου και των άλλων Κυκλάδων⁵². Στην δικαιοδοσία του περιλαμβάνεται και η Κως, όπου με αποκαταστατικά γράμματα, καθορίζονται επακριβώς τα μετόχια και οι λοιπές κτήσεις της μονής Πάτμου στο νησί. Στην μονή Πάτμου έχουν περιέλθει δύο μοναστήρια, η μονή Σπονδών και η μονή Σωτήρος, ενώ το 1292 προστίθεται και η μονή Αλσους⁵³.

Στα έγγραφα του πατμιακού αρχείου μετά το 1259⁵⁴ δηλώνεται επανειλημμένα ότι η Κως ανήκει στο βεστιάριο (προσωπικό ταμείο) της συζύγου του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-82), αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Στο όνομά της γίνονται όλες οι πράξεις των δημοσίων λειτουργών και εκδίδονται οι σχετικές βεβαιώσεις. Σε έγγραφο όμως του 1288⁵⁵, με το οποίο οι κάτοικοι του νησιού απευθύνονται στον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο (1282-1328), ο διοικητής Αλέξιος Βαρανγκόπουλος αποκαλείται "βεστιαρίτης της κραταιάς και αγίας βασιλείας σου". Η Νυσταζοπούλου⁵⁶ λογικά συμπεραίνει ότι η Κως πλέον έχει περάσει στην δικαιοδοσία του αυτοκράτορα, αλλαγή που πρέπει να συντελέστηκε μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Η' το 1282.

Η κατάληψη της Κω από την αυτοκρατορία της Νικαίας δεν σήμανε βέβαια και το τέλος των πειρατικών επιδρομών, όπως φαίνεται και πάλι από τις μαρτυρίες του πατμιακού αρχείου⁵⁷. Μαρτυρούνται δύο πειρατικές επιδρομές και

⁵⁰ Η απογραφή και εξίσωση αποτέλεσε ουσιώδες μέρος της αναδιοργάνωσης της περιοχών που προσαρτώνταν στην αυτοκρατορία (Angold 1975, 211, Νυσταζοπούλου 1980, 167).

⁵¹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Angold 1975, κεφ.Χ: the fiscal organization of the nicaean empire, σ.202-236.

⁵² Παρ.ΙΙ.Α.19,20, βλ.έπίσης Angold 1975, 140,249, Νυσταζοπούλου 1980, 164κ.εξ.

⁵³ Η ιστορία των κτήσεων της μονής Πάτμου στην Κω είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, αν και ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας. Στα σχετικά έγγραφα του πατμιακού αρχείου δίνονται πολλές πληροφορίες για τοπωνύμια, οικισμούς και κατοίκους του νησιού. Επίσης τα έγγραφα δίνουν ανάγλυφη εικόνα των διαφόρων μεταβολών που υπέστησαν οι κτήσεις της Κω, καταπατήσεις, επιδρομές, αλλαγές λόγω πολιτικών αναταραχών στο βυζαντινό κράτος (βλ.Παρ.ΙΙ.Α.12-27). Ενδιαφέρον εξάλλου παρουσιάζει η ιστορία του κάθε μετοχίου ξεχωριστά, καθώς και τα σημερινά τους κατάλοιπα (βλ.Κόλλιας 2001, 291κ.εξ., Μαστορόπουλος 2001, 334κ.εξ., καθώς και Καρπάθιος 1955,1956,1963β).

⁵⁴ Παρ.ΙΙ.Α.15,16,19,20,22.

⁵⁵ Παρ.ΙΙ.Α.24.

⁵⁶ Νυσταζοπούλου 1980, 235.

⁵⁷ Βρανούση 1980, *87,*97κ.εξ.

ληλασίες του νησιού⁵⁸: η πρώτη λαμβάνει χώρα πριν το 1258 και η δεύτερη πριν το 1267. Η κατάσταση χειροτερεύει μετά το 1283, όταν η Ρόδος πέφτει στα χέρια των Αϊδινόγλου και όλα τα νησιά υφίστανται συνεχώς επιδρομές⁵⁹. Η Κως μάλιστα στο β'μισό του 13ου αι., αναφέρεται ως μία από τις βάσεις που χρησιμοποιούσαν οι ανεξάρτητοι πειρατικοί στολίσκοι του Αιγαίου, οι οποίοι συχνά στρατολογούνταν από την αυτοκρατορία στον αγώνα της ενάντια στις ιταλικές ναυτικές δυνάμεις⁶⁰. Σε έγγραφο του πατμιακού αρχείου αυτής της περιόδου ανάμεσα στους κατοίκους του νησιού μνημονεύεται ο καστροφύλακας Παρδοβούνου Νικόλαος Κουρτίκης (1271) και ο καστροφύλακας Πηλίου Ιωάννης Στεριώνης (1288), ο τελευταίος μαζί με μέλη της φρουράς του κάστρου⁶¹. Το κάστρο του Παρδόβουνου είναι σήμερα άγνωστο.

Μνεία της Κω γίνεται στη δεύτερη συνθήκη του Viterbo⁶², στις 27 Μαΐου 1267: ο Baldwin II, ο ψιλώ ονόματι λατίνος αυτοκράτορας της Κων/πολης “παραχώρησε” στον Charles d’Anjou, βασιλιά της Σικελίας(1266-85), ως αντάλλαγμα για την βοήθεια που θα λάμβανε για την ανάκτηση του θρόνου του, μεταξύ άλλων και όλα τα νησιά της αυτοκρατορίας πέρα από τα Δαρδανέλια. Κράτησε όμως ειδικά για τον εαυτό του την Λέσβο, Σάμο, Κω και Χίο. Οι συγκεκριμένοι διακανονισμοί βέβαια θα ελάμβαναν χώρα μετά από την ανακατάληψη αυτών των εδαφών από τους Λατίνους.

Σύμφωνα με την συνθήκη του Orvieto, που συνήφθηκε ανάμεσα στον Charles d’Anjou, τον “διάδοχο” του Baldwin, Philip de Courtenay(1273-1283) και τον Βενετό Δόγη Giovanni Dandolo(1280-1289) στις 3 Ιουλίου 1281, η Βενετία ανέλαβε την υποχρέωση να πολεμήσει με τα πλοία της ενάντια στον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β’ Παλαιολόγο⁶³.

⁵⁸ Την χρονολόγηση των επιδρομών έχει προτείνει η Βρανούση, βλ.τα σχετικά χωρία στα έγγραφα Παρ.Π.Α.17 και 21.

⁵⁹ Βρανούση 1966, 179-80.

⁶⁰ Τσιρπανλής 1991, II, 26, Ahrweiler 1966, 362. Γνωστός πειρατής είναι ο γενουάτης κουρσάρος Giovanni Del Cavo, τον οποίο διορίζει ο Μιχαήλ Η’ Παλαιολόγος στα 1278 διοικητή της Ρόδου, καθώς επίσης και ο Κρυβιτζιώτης, γνωστός με την προσωνυμία “καπετάνιος της Ρόδου” (Nicol 1988, 201-2, Luttrell 1999, I, 739,743-4).

⁶¹ Βλ.Παρ.Π.Α.23 και 24.

⁶² Fine 1994, 170, Argenti 1958, σ.53,υπ.1, Laiou 1972, 12. Βλ.επίσης για τις συνθήκες του Viterbo: Thiriet 1959, 149, Fedalto 1973, 272-3. Η πρώτη συνθήκη του Viterbo, στις 24 Μαΐου 1267, συμφωνήθηκε ανάμεσα στον Charles d’Anjou και τον πρίγκιπα της Αχαΐας Γουλιέλμο Β’ Βιλλεαρδουίνου. Ο δεύτερος αναγνώρισε την επικυριαρχία του πρώτου και ουσιαστικά δέχθηκε να περάσει η εξουσία του πριγκιπάτου στα χέρια των Ανjou της Νάπολης μετά τον θάνατό του.

⁶³ Στην συνθήκη ορίστηκε επίσης ότι οι δυνάμεις των συμμάχων θα εκστράτευαν από την Ιταλία για να επιτεθούν στην Κωνσταντινούπολη μέσα σε διάστημα περίπου δύο χρόνων, μέχρι δηλαδή τον Απρίλιο του 1283. Laiou 1972, 13, Nicol 1988, 208, Μαλτέζου 1967, 29, Thiriet 1959, 151-2.

Στα πλαίσια αυτής της συνθήκης τριάντα γαλέρες υπό τις διαταγές του Pangratis Malipiero προσπάθησαν στα 1283 να καταλάβουν την Κω, αλλά συνάντησαν ισχυρή αντίσταση και υποχώρησαν. Εντούτοις μια παρόμοια επιχείρηση στα 1284 υπό την διεύθυνση του Jacomo Tiepolo Scorpolo στάθηκε επιτυχής. Το νησί καταλήφθηκε και υπέστη μεγάλες καταστροφές από τις δηώσεις και τις λεηλασίες. Ο Tiepolo συνέλαβε και αποκεφάλισε τον αρχηγό των κατοίκων που αντιστάθηκαν, κάποιον “Calogero” (Καλόγερος; πρόκειται ίσως για κάποιο μοναχό ή ηγούμενο μοναστικού κέντρου στην Κω;), που ήταν επίσης υπεύθυνος για την αποτυχία του Malipiero. Εξάλλου αιχμαλώτισε πολλούς κατοίκους, τους οποίους και έστειλε ως ομήρους στην Κρήτη. Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από το βιβλίο Istoria del Regno di Romania του Marino Sanudo⁶⁴. Μετά την επιτυχία του, ο Tiepolo επέστρεψε στην Βενετία.

Η τύχη του νησιού μετά την επιδρομή του 1284 είναι ένα θέμα που θα μας απασχολήσει κάπως εκτενέστερα. Υπό ποιο καθεστώς τελούσε η Κω μετά την επιδρομή του 1284; Ο Τσιρπανλής συνδυάζει τα γεγονότα του 1284 από το βιβλίο του Sanudo, με μία απόφαση της ενετικής γερουσίας με χρονολογία 30 Οκτωβρίου 1302, η οποία δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες⁶⁵. Το κείμενο της απόφασης έχει εκδοθεί και μεταφραστεί από τον Θεοτόκη⁶⁶ και τον Thiriet⁶⁷. Οι δύο αποδόσεις όμως παρουσιάζουν μεταξύ τους διαφορές, που δημιουργούν διαφορετική εικόνα για την τύχη του νησιού κατά το χρονικό αυτό διάστημα. Τα επίμαχα σημεία είναι τα εξής:

Θεοτόκης

Thiriet

-Ο Angelo Quirini θα πάρει την εξουσία της Κω μετά τον θάνατο του δυνάστη Belleto Giustiniani de Creta

⁶⁴ Παρ.ΙΙ.Δ.1, Μαλτέζου 1967, 25-6, Hopf 1873, 133-4, Τσιρπανλής 1991, VIII, 152-3. Στα σχετικά με τις επιδρομές γεγονότα, αναφέρονται επίσης οι Loenertz 1975, 51,97, Βρανούση 1980, *105, Luttrell 1999, I, 741, του ιδίου 2001, 401. Μνείες των ίδιων γεγονότων περιέχονται και σε πολλά βενετικά χρονικά με κυρίως χρονολογικές διαφορές μεταξύ τους. Σε μερικά επίσης πρωτεργάτης της αντίστασης ενάντια στους Ενετούς αναφέρεται ανώνυμα “uno chavalier” και όχι ο Καλόγερος (Μαλτέζου 1967, 32-4).

⁶⁵ Βλ. το κείμενο της απόφασης στο Παρ.ΙΙ.Δ.2, επίσης Loenertz 1975, 199-200.

⁶⁶ Θεοτόκης 1936, 21.

⁶⁷ Thiriet 1966, τόμ.Ι, αρ.73, σ.98-9. Η απόδοση στα ελληνικά από την γαλλική έκδοση έγινε από τον συγγραφέα.

-Ο Δούκας της Κρήτης κρατά ομήρους
τους οποίους οφείλει να στείλει στον
Καστελλάνο της Κω

-Οι πειρατές παρακράτησαν τις εντολές
προς τον Καστελλάνο

-Ο Angelo Quirini θα καταλάβει την
Κω μετά την αναχώρηση από την
Κρήτη του Belleto Giustiniani

-Ο Δούκας της Κρήτης πήρε ομήρους
και έστειλε στην Κω έναν Καστελλάνο
για τη φύλαξη του νησιού

-Οι πειρατές συνέλαβαν τον
Καστελλάνο και του πήραν τις εντολές

-Ο Δούκας της Κρήτης αιχμαλώτισε όσους Μονεμβασιώτες βρίσκονταν στην Κρήτη, πράξη που μπορεί να βλάψει τις διαπραγματεύσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Ο Τσιρπανλής⁶⁸, ακολουθώντας την μετάφραση του Θεοτόκη και συνδυάζοντας, όπως είπαμε, την απόφαση της ενετικής γερουσίας με το χωρίο από το βιβλίο του Sanudo για την επιδρομή των Βενετών το 1284, αναφέρει σχετικά: “Από το τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. ως τα πρώτα χρόνια του 14ου...η Κως, το δεύτερο νησί της Δωδεκανήσου, αποτελεί προτεκτοράτο της Βενετίας, με καστελάνο

Βενετό (όπως τον Belleto Giustiniani de Creta και τον Άγγελο Querini), που βρίσκεται σε στενή επαφή με τον δούκα της Κρήτης, κατά την μαρτυρία του εγγράφου της 30 Οκτωβρίου 1302”.

Για την περίοδο 1284-1302 όμως έχουμε σημαντικές μαρτυρίες για την Κω από το πατμιακό αρχείο. Τον Ιούλιο 1288 χρονολογείται το σημειομάρτυρον γράμμα των κατοίκων του νησιού προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, το οποίο επικυρώνουν η κεφαλή (ο βυζαντινός διοικητής) Αλέξιος Βαραγκόπουλος και ο επίσκοπος Νίφων⁶⁹, και στο οποίο πιθανά απάντησε ο Ανδρόνικος Β΄ μέσα από το χρυσόβουλλο λόγο του 1292 υπέρ της μονής Πάτμου⁷⁰ (επικυρώνοντας τις κτήσεις στην Κω). Εξάλλου ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ορισμός του Ανδρόνικου Β΄ το 1290⁷¹, στο οποίο ο αυτοκράτορας απευθύνεται στον δούκα της Κω, Γεώργιο Βαλσαμόνα, τον οποίο προσφωνεί: “Γραμματικέ τῆς βασιλείας μου δούξ τῆς νήσου Κῶ Γεώργιε Βαλσαμών”.

Πιστεύω επομένως πως πρέπει να δεχθούμε ότι το νησί έχει επανέλθει αδιαμφισβήτητα στην βυζαντινή επικράτεια μετά την επιδρομή του 1284, καί μάλιστα διοικείται από βυζαντινούς και όχι ξένους, όπως συμβαίνει π.χ. στην Ρόδο που βρίσκεται στην εξουσία γενοβέζων κουρσάρων⁷². Τούτο συνέβη προφανώς λίγο μετά την επιδρομή του 1284, η οποία δεν είχε κανένα εποικιστικό χαρακτήρα, αλλά επρόκειτο καθαρά για πειρατική επιδρομή⁷³.

⁶⁸ Τσιρπανλής 1991, II, 26.

⁶⁹ Παρ.Π.Α.24.

⁷⁰ Βρανούση 1980, *127, Παρ.Π.Α.27.

⁷¹ Παρ.Π.Α.25.

⁷² Ο Τσιρπανλής αναφέρει πως η Ρόδος ανήκει μόνο τυπικά στο βυζαντινό κράτος. Ουσιαστικά βρίσκεται στα χέρια Γενοβέζων κουρσάρων, όπως των Giovanni Del Cavo-που αναφέρθηκε ήδη παραπάνω-, Andrea Moresco, Vignolo de' Vignoli (Τσιρπανλής 1991, II, 26, βλ. επίσης Χριστοφοράκη 2000, σ.458, υποσημ.76). Ο Luttrell (υπ.έκδ., 2 και του ιδίου 1999, I, σ.740, υποσημ.11) πιστεύει ότι η πληροφορία ότι ο Andrea Moresco κυβέρνησε την Ρόδο είναι ένα λάθος του Hopf (Hopf 1859), που αναπαράγεται από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Στον Moresco δόθηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο μόνο η διοίκηση της Καρπάθου το 1304 και της Κάσσου. Για την καριέρα του Moresco στην υπηρεσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, βλ. Luttrell 1999, I, 743.

⁷³ Ως πειρατική επιδρομή με στόχο την ληηλασία την αναφέρει και ο Loenertz 1975, 51. Παρόλα αυτά, νοταριακά έγγραφα της Κρήτης μας πληροφορούν ότι γύρω στα 1300, Ενετοί της Κρήτης συνέχιζαν να διατηρούν κτήσεις στην Κω, κάποιες από τις οποίες και υπενοικίαζαν σε Έλληνες, Luttrell 1999, I, 741.

Η απόφαση της ενετικής γερουσίας του 1302 πρέπει να συσχετιστεί πρωτίστως με τις ενετο-βυζαντινές σχέσεις στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι.⁷⁴, τις οποίες προφανώς και υπαινίσσεται, και να μην ερμηνευθεί ως απόδειξη ενετικής κυριαρχίας της Κω στο διάστημα 1284-1302. Τον Ιούλιο 1296 το Βυζάντιο εμπλέκεται στον πόλεμο μεταξύ Βενετίας και Γένοβας στο πλευρό της τελευταίας. Μετά όμως από την υπογραφή της συνθήκης του Μιλάνου τον Μάιο 1299 μεταξύ της Γένοβας και της Βενετίας, ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος βρέθηκε μόνος του αντιμέτωπος με την Βενετία. Το καλοκαίρι του 1302 αναφέρεται ότι δεκατρία ενετικά πλοία υπό τις διαταγές του Belleto Giustiniano μπήκαν στον Κεράτιο κόλπο και αγκυροβόλησαν στο Πέραν. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1302 η ενετική γερουσία διόρισε τον Belleto Giustiniano και τρεις άλλους άνδρες ως αντιπροσώπους της στις συνομιλίες για την συνομολόγηση συνθήκης ειρήνης. Από τα νησιά που είχαν καταληφθεί κατά την διάρκεια των εχθροπραξιών, η Βενετία κράτησε στον έλεγχό της την Κέα, Αμοργό, Σέριφο και Σαντορίνη, που είχαν καταληφθεί από ενετούς ιδιώτες⁷⁵.

Πιστεύω λοιπόν ότι στην ανάγνωση της απόφασης της ενετικής γερουσίας του 1302, με το αναφερόμενο πρόσωπο πρέπει να συσχετίσουμε τον Belleto Giustiniano, ναύαρχο του ενετικού στόλου, και όχι κάποιον Belleto Guistiniani de Creta, ενετό καστελλάνο της Κω. Να κατατάξουμε δε τα γεγονότα που παρατίθενται όχι βέβαια μετά τον θάνατο, αλλά μετά την αναχώρηση του Giustiniano από την Κρήτη⁷⁶.

Παραμένει αναπάντητο το ερώτημα κατά πόσο η επιδρομή του 1302 ενάντια στην Κω έγινε κατά την πορεία του από την Κρήτη προς την Κωνσταντινούπολη ή κατά την επιστροφή του από την Κρήτη προς την Βενετία. Το κείμενο δεν δίνει σαφή χρονολογική ένδειξη, αλλά νομίζω πως ο τρόπος που πρέπει να ανασυστήσουμε τα γεγονότα είναι μάλλον

⁷⁴ Για τον βυζαντινο-ενετικό πόλεμο και τα γεγονότα του 1302 βλ. Laiou 1972, 106,108-11, Nicol 1988, 220-1, Thiriet 1959, 154-5, Loenertz 1975, 100κ.εξ. Για τον συνδυασμό των ενετικών πηγών με τις αντίστοιχες πληροφορίες του βυζαντινού ιστορικού Παχυμέρη, βλ. Failler 1990, 50-1

⁷⁵ Σύμφωνα με τον Loenertz 1975, 57, την Κέο και Σέριφο είχαν καταλάβει ένας Federico (επονομαζόμενος Belleto) Giustinian και οι συνεργάτες του Bartolomeo Michiel και Giorgio Ghisi. Ο συγγραφέας φαίνεται πως ξεχωρίζει τον Federico (Belleto)Giustinian, από τον ναύαρχο Belleto Giustinian, όταν τους αναφέρει στα γεγονότα των ετών 1301-2 (Loenertz 1975, 102). Σε άλλο σημείο όμως,(Loenertz 1975, 103) αναφέρει ως συνεργάτη των Michiel-Ghisi, τον Belleto Giustinian, χωρίς να κάνει διάκριση αν πρόκειται για τον Federico ή αν πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο. Η κατοχή της Κέας και Σερίφου από τους τρεις συνεργάτες δημιούργησε στα έτη 1302-4, αρκετά προβλήματα, κατά την έκθεση των οποίων, ο Loenertz(1975, 111-3) αναφέρεται μονίμως και αποκλειστικά στον Belleto Giustinian. Η σύγχυση επιτείνεται όταν αργότερα σημειώνεται άτομο με το ίδιο όνομα (βλ. παρακάτω, υποσ.66) να κατέχει την θέση του δούκα της Κρήτης.

⁷⁶ Είναι ενδιαφέρον ότι ένας Belleto Guistignan-Giustinian (το ίδιο πρόσωπο με τον ενετό ναύαρχο και τον κυρίαρχο της Σερίφου-Κέας;) αναφέρεται ως ο δούκας της Κρήτης στο διάστημα 1306-8 που το 1307 μεταφέρει, μετά από έρευνα που διεξείχε, στην Βενετία το αίτημα του κρητικού φεουδάρχη Gerolamo Gradenigo να αποζημιωθεί για κτήσεις του που δόθηκαν στον επαναστάτη Αλέξιο Καλλέργη στα πλαίσια της συνθήκης που τερμάτισε την επανάσταση (Thiriet 1959, 273). Επίσης με διάταγμά του, όσοι πάροικοι από την Αμοργό είχαν καταφύγει σε άλλες ενετικές κτήσεις, υποχρεώνονταν να επιστρέψουν στο νησί τους, που τότε βρισκόταν υπό την εξουσία των Giovanni και Tommaso Ghisi (Loenertz 1975, 71).

ο εξής: Όταν ο στόλος έφυγε από την Κρήτη για την Κων/πολη, ο δούκας της Κρήτης ήρθε σε συμφωνία με τον Angelo Quirini (ο οποίος δεν πρέπει να έχει σχέση με την γνωστή δυναστεία στο δουκάτο του Αρχιελάγους⁷⁷) για την κατάληψη της Κω. Μετά την επιτυχία της αποστολής, στάλθηκαν όμηροι στην Κρήτη και εγκαταστάθηκε φρουρά στο κάστρο του νησιού. Αν το έγγραφο αναφέρεται στην αποστολή του Καστελλάνου⁷⁸ ή στην αποστολή εντολών στον Καστελλάνο, ουσιαστικά δεν πρέπει να μας απασχολήσει, διότι δεν σημαίνει πως αυτός είχε εγκατασταθεί εκεί από καιρό. Η ενέργεια του δούκα της Κρήτης να αιχμαλωτίσει τους Μονεμβασιώτες, που απολάμβαναν ιδιαίτερης μεταχείρισης από τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο⁷⁹, θα μπορούσε να παρεμποδίσει την διαδικασία συνθηκολόγησης που βρισκόταν σε εξέλιξη. Αυτός είναι και ο λόγος που συντάχθηκε το έγγραφο.

Είναι φανερό λοιπόν πως η Κως καταλήφθηκε στα 1302 από τους Ενετούς κατά την διάρκεια του βυζαντινο-ενετικού πολέμου. Θα πρέπει δε να επεστράφηκε στο Βυζάντιο λίγο καιρό μετά την υπογραφή της συνθήκης, αφού δεν κατονομάζεται ανάμεσα στα νησιά που κράτησαν οι Ενετοί⁸⁰. Είναι χαρακτηριστικό πάντως, ότι ορισμένοι Ενετοί της Κρήτης στο διάστημα 1300-1305 κατείχαν κτήματα στην Κω, τα οποία και υπενοικίαζαν⁸¹.

⁷⁷ Δεν αναφέρεται στους σχετικούς γενεαλογικούς καταλόγους, βλ. Hopf 1859, πίν. IX, και Loenertz 1970, 503-536 ("Les Quirini I-II").

⁷⁸ Όπως δέχεται ο Luttrell 2001, 401.

⁷⁹ Για την σημασία και τον ρόλο που έπαιξε η Μονεμβασιά ιδιαίτερα κατά την περίοδο αυτή, τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στην πόλη από τον Ανδρόνικο Β', καθώς και για τις ιστορικές πηγές που διαθέτουμε, βλ. την μονογραφία της Χ. Καλλιγά που περιλαμβάνει και το προαναφερόμενο έγγραφο του 1302 (Kalligas 1990, 111-2).

⁸⁰ Την ερμηνεία αυτή δέχθηκε πρόσφατα και ο Luttrell 2001, 401, που παλιότερα είχε υποστηρίξει ότι η Κως ήταν ένα από τα νησιά που έμειναν στην κατοχή της Βενετίας (Luttrell 1999, I, 741, 747). Την άποψη ότι μετά από το 1302 η Κως βρισκόταν υπό ενετικό έλεγχο έχει εκφράσει και ο Vatin 2000, 10.

⁸¹ Σε μία περίπτωση τα ενετικά κτήματα υπενοικιάστηκαν σε Έλληνες, ανάμεσα στους οποίους ένας παπάς, με το σύστημα της *mezzadria*, της μοιρασιάς της σοδειάς. Ο Leonardo Mazzamano από την Κάντια (συχρ. Ηράκλειο) ήταν υπενοικιαστής του *casale* (φέουδου) *Semana*, το οποίο ανήκε στην διοίκηση (*comunis*) της Κρήτης (Luttrell 2001, 401). Το 1305 ο Niccolo Venier απελευθέρωσε τον σκλάβο Vaxili (Βασίλη) από την Κω με την προϋπόθεση ότι αυτός θα παρέμενε στο φέουδο *Acyradhe*, που κατείχε ο Venier στην Κω (Luttrell 1999, I, 741).

Η.Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΙΠΠΟΤΩΝ ΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ

Η ιστορία της Κω στο πρώτο τέταρτο του 14ου αι. παρουσιάζει πολλές ασάφειες, ενώ εμφανίζονται και διαφορετικές ερμηνείες ανάμεσα στους μελετητές. Οι πληροφορίες από τις πηγές είναι αποσπασματικές και συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους. Επίσης πολλές παραμένουν άγνωστες και δεν έχουν συνδυασθεί ακόμα, ώστε να δημιουργηθεί μια ικανοποιητική εικόνα για την τύχη του νησιού κατά τους πρώτους χρόνους της εμφάνισης των Ιωαννιτών στο Αιγαίο, από την πρώτη δεκαετία του 14ου αι. και μετά.

Αναφέρθηκε παραπάνω ότι μετά από σύντομη ενετική κατοχή στα 1302, είναι πιθανόν η Κως να επεστράφηκε στο βυζαντινό κράτος. Έχει υποστηριχθεί⁸² ότι στο διάστημα 1304-1306/7 το νησί περιήλθε στην εξουσία του γενοβέζου Benedetto Zaccaria, τον οποίο ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος είχε αναγνωρίσει ως κυβερνήτη της Χίου στα 1304 ή 1305⁸³.

Στα 1306, ο Μάγιστρος των Ιωαννιτών, Foulques de Villaret (1305-19), υπέγραψε στην Κύπρο συμφωνία με τον γενοβέζο Vignolo dei Vignoli με ημερομηνία 27 Μαΐου 1306 για την κατάκτηση των Δωδεκανήσων, ή όπως αναφέρεται: «...μερικών νησιών της Ρωμανίας» (*aliquas de insulis Romanie*)⁸⁴. Ουσιαστικά το κείμενο αποτελούσε τον διακανονισμό για τον χωρισμό των εδαφών που οι δύο σύμμαχοι έλπιζαν να κατακτήσουν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει για την ιστορία της Κω ότι ο Vignolo δηλώνει πως κατέχει και παραχωρεί στο Τάγμα τα νησιά Κω και Λέρο (*...ego Vignolus dedi...insule de Lango et de*

⁸² Τσιρπανλής 1991, II, 26. Την πληροφορία για την κατάληψη της Κω δεν την αναφέρουν άλλοι συγγραφείς, που ασχολούνται με την ιστορία των Zaccaria της Χίου. Είναι αλήθεια πως ο τελευταίος άρχοντας της Χίου, Martino Zaccharia (ο οποίος έχασε όλες τις κτήσεις του όταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος (1328-41) κατέλαβε την Χίο το 1329, φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη και απελευθερώθηκε μετά από κάποια χρόνια μόνο χάρη στους όρους της συνθήκης του Νυμφαίου) συνέχισε να φέρει τον υπεροπτικό τίτλο: "Βασιλιάς της Μικράς Ασίας, Δεσπότης και Κύριος των Οινουσσών, Μαρμαρά, Τενέδου, Σαμοθράκης, Λέσβου, Χίου, Σάμου, Ικαρίας και Κω" που του απένειμαν ο Φίλιππος του Τάραντα και η Αικατερίνη των Βαλουά, ψιλά ονόματι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης στα 1325 (Paton, Hicks 1891, xlii, Laiou 1972, 319, Miller 1911, 48, Argenti 1958, 59, 68-9). Ίσως αυτός ο τίτλος να σημαίνει ότι κάποια στιγμή, η Σάμος και η Κως βρέθηκαν κάτω από την κυριαρχία των Zaccaria, όπως δέχεται ο Miller (1911, 48). Τούτο φυσικά δεν θα μπορούσε να συμβεί πριν το 1304-5 όταν αρχίζουν να δημιουργούν την νησιωτική τους επικράτεια, ενώ στα 1306 ο Vignolo αναφέρεται ως κύριος της Κω. Ίσως με αυτό το σκεπτικό θα μπορούσε κάποιος να δεχτεί ότι η πιθανότερη περίοδος για την κυριαρχία των Zaccaria στην Κω, είναι αυτή μεταξύ των ετών 1304 και 1306, αν και δεν υπάρχουν ιστορικές αποδείξεις για κάτι τέτοιο. Την άποψη ότι το νησί της Κω βρίσκεται υπό γενοβέζικη κυριαρχία στο διάστημα 1304/6-1313/14 έχει εκφράσει ο Σαββίδης 2001, 380, ακολουθώντας τον Τσιρπανλή.

⁸³ Miller 1911, 45κ.εξ., Argenti 1958, 54-5, Laiou 1972, 91, 152-3, όπου και τα επιχειρήματα για την χρονολόγηση της παραχώρησης στα 1305. Ο Luttrell 1999, I, 740, αντίθετα χρονολογεί την παραχώρηση της Χίου στον Benedetto Zaccaria στα 1308-9.

⁸⁴ Βλ. το κείμενο της συμφωνίας στο Παρ. II.B.1. Για την συμφωνία (κείμενο και σχολιασμός), τους πρωταγωνιστές της και την κατάσταση του Τάγματος κατά την περίοδο αυτή βλ. Delaville 1904, 272κ.εξ., Riley-Smith 1967, 215, Kollias 1991, 13-4, Χατζηβασιλείου 1991, 241, 245, Luttrell 1975, 281-3, Μακρής 1999, 55, Vatin 2000, 7κ.εξ. Επίσης πρβλ. Luttrell 1999, I, 744-7, του ιδίου 2001, 402, Galea 2001, 407.

Leerro, dicte Sacre domui...)⁸⁵. Κρατάει για τον εαυτό του ένα φέουδο (*casale*) που του είχε παραχωρήσει ο βυζαντινός αυτοκράτορας στην Ρόδο, καθώς και το δικαίωμα να διαλέξει ακόμα ένα φέουδο στο ίδιο νησί. Μετά την από κοινού κατάκτηση των νησιών, ο Vignolo θα γινόταν «βικάριος» και δικαστής της Κω, Λέρου και των υπολοίπων μικρών νησιών. Θα είχε το δικαίωμα να διορίζει τους αξιωματούχους και τους νοτάριους, με την συναίνεση βέβαια του Μαγίστρου. Από την δικαστική εξουσία του Vignolo εξαιρούνται όσοι υποτελείς του Τάγματος θα αντιμετώπιζαν κατηγορίες, οι οποίες τιμωρούνται με την ποινή θανάτου ή απώλειας μελών.

Η ακριβής χρονολογία της κατάκτησης της Κω από τους Ιωαννίτες είναι πεδίο αμφισβητήσεων. Ελλείψει στοιχείων οι περισσότεροι μελετητές αποδέχονται ότι παράλληλα με την κατάληψη της Ρόδου το 1306-9⁸⁶, ολοκληρώθηκε και η εγκαθίδρυση του Τάγματος στα υπόλοιπα νησιά των Δωδεκανήσων⁸⁷.

Μία πρώτη πληροφορία αναφέρει πως παράλληλα με την επιχείρηση κατάκτησης της Ρόδου τον Ιούνιο του 1306, δύο Ιππότες με πενήντα άνδρες κατάφεραν να καταλάβουν με αιφνιδιασμό την πόλη της Κω. Όμως άνθρωποι του νησιού, πιστοί στον βυζαντινό αυτοκράτορα, γρήγορα την ανακατέλαβαν⁸⁸.

Στο μεταξύ οι αρχές της Βενετίας φοβήθηκαν πως οι Ιππότες θα επιτίθονταν και στις δικές τους κτήσεις στο Αιγαίο, γι' αυτό και πήραν όλες τις αναγκαίες προφυλάξεις⁸⁹. Η κατάσταση ήταν αρκετά τεταμένη διότι η Βενετία φαίνεται πως ενδιαφερόταν επίσης να πάρει υπό την έλεγχό της ορισμένα από τα νησιά των Δωδεκανήσων.

Ένα έγγραφο από τα ενετικά αρχεία, μία επιστολή του Μικρού Συμβουλίου της Βενετίας προς τον δούκα της Κρήτης, με χρονολογία 7 Φεβρουαρίου 1310, δίνει σημαντικές πληροφορίες για την Κω⁹⁰. Σε αυτό το γράμμα αναφέρεται πως οι Ενετοί είχαν ανακαταλάβει το νησί Lango (Κως) στο διάστημα πριν τις 31 Οκτωβρίου 1309. Είχαν επίσης στείλει μισθοφορικά στρατεύματα για να υπερασπιστούν τα δύο κάστρα του νησιού. Τα κάστρα δεν κατονομάζονται στο έγγραφο, αλλά η ένδειξη για την ύπαρξή τους είναι πολύ σημαντική. Ίσως

⁸⁵ Το κατά πόσο ο Vignolo είχε πράγματι στην κατοχή του την Κω και την Λέρο κατά το έτος 1306 παραμένει ένα αναπάντητο ερώτημα (Luttrell 1999, I, 744). Η πληροφορία πάντως που αναφέρει ο Luttrell 1975, 283, ότι στα 1306 οι βυζαντινοί κατείχαν ένα από τα κάστρα της Κω, φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την κατοχή της Κω από τον Vignolo.

⁸⁶ Luttrell 2000, 309. Για την χρονολογία κατάκτησης της Ρόδου από τους Ιωαννίτες, τις ιστορικές πηγές, καθώς και τις διαφορετικές απόψεις για το θέμα, βλ. Failler 1992, 112κ.εξ., ο οποίος όμως πιστεύει ότι η ολοκλήρωση της κατάκτησης του νησιού έλαβε χώρα το 1310, χρονολογία που προτείνει και ο Vatin 2000, 13. Περιληπτικά τα γεγονότα της κατάκτησης στον Luttrell 1999, I, 747κ.εξ.

⁸⁷ Κόλλιας 1980, 291, Κραντονέλλη 1985, 97.

⁸⁸ Delaville 1904, 176-79, Τσιρπανλής 1991, II, 30, Luttrell 1999, I, 747, Luttrell 2001, 402, Vatin 2000, 13.

⁸⁹ Luttrell 1975, 285, Τσιρπανλής 1991, II, 30-1, Laiou 1972, 236.

⁹⁰ Το έγγραφο έχει εκδοθεί από τον Τσιρπανλή 1991, II, 32-33. Βλ. επίσης Χατζηβασιλείου 1991, 245-6, για την ελληνική μετάφραση, Luttrell 1999, I, 742, του ιδίου 2001, 402. Το λατινικό κείμενο παρατίθεται στο Παρ. II.Δ.3.

να πρόκειται για το κάστρο της πόλης της Κω και για το Παλιό Πυλί, που σίγουρα βρίσκονταν σε χρήση εκείνη την εποχή⁹¹. Το γράμμα επίσης αναφέρει πως ένας Ιππότης του Τάγματος του Αγ.Ιωάννη ήρθε από τη Ρόδο και ζήτησε την παράδοση του νησιού. Στο τέλος του εγγράφου το Συμβούλιο αναγνωρίζει τις υπηρεσίες που προσέφερε ο ευγενής Johachinus Sanuto για την επανάκτηση της Κω, ο οποίος είχε διορισθεί και κυβερνήτης του νησιού.

Και πάλι τα ευρύτερα γεγονότα που συμβαίνουν στον χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, μας δίνουν ενδείξεις για την ερμηνεία των πληροφοριών της επιστολής. Κατά το διάστημα 1306-1310 η Γαληνότατη βρίσκεται για άλλη μια φορά σε πόλεμο με το Βυζάντιο, μετά την συνθήκη που η Βενετία υπέγραψε στις 19 Δεκεμβρίου 1306 με τον Charles de Valois, λατίνο ψιλώ ονόματι αυτοκράτορα, για επίθεση ενάντια στους Βυζαντινούς. Στην ξηρά ο πόλεμος διεξήχθη στο όνομα του Charles de Valois από την Καταλανική εταιρεία, ενώ στην θάλασσα, οι ενετοί καπετάνιοι, αλλά και ιδιώτες, κατέλαβαν και λεηλάτησαν πολλά νησιά του Αιγαίου. Παρόλες αυτές τις κατακτήσεις, οι Ενετοί δεν κατάφεραν να κατοχυρώσουν τις νέες κτήσεις τους κατά την σύναψη της νέας συνθήκης-εκεχειρίας με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο που υπογράφηκε στις 11 Νοεμβρίου 1310. Ανάμεσα στα νησιά που κατελήφθηκαν είναι η Ίος από τον Domenico Schiavo, η Κάρπαθος από τον Andrea Cornaro⁹², η Σίφνος από τον Yannouli da Corogna, η Κύθνος από τον Otuly Gozzadini⁹³.

Πιστεύω ότι και η κατάληψη της Κω από τους Ενετούς το 1309 θα πρέπει να ενταχθεί μέσα στα πλαίσια αυτών των γενικότερων συγκυριών. Οι Ιωαννίτες βέβαια προέβαλλαν διεκδικήσεις για την κατοχή της Κω με βάση την συμφωνία του 1306 που είχαν υπογράψει με τον Vignolo dei Vignoli, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Καρπάθου. Οι διεκδικήσεις αυτές ενέτειναν το κλίμα καχυποψίας και αμοιβαίας εχθρότητας ανάμεσα στους Ενετούς και τους Ιωαννίτες. Όσον αφορά στην Κάρπαθο, οι Ιππότες κατέλαβαν το νησί, το οποίο επέστρεψαν στον ενετό Cornaro μόλις το 1315, μετά από χρονοβόρες διεργασίες⁹⁴. Για την περίπτωση της Κω, τα στοιχεία που έχουμε είναι ελάχιστα, και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν.

Οι Ενετοί προφανώς συνέχισαν τις στρατιωτικές προετοιμασίες, όμως η σύγκρουση με το Τάγμα για την Κω, πρέπει να αποφεύχθηκε, ίσως διότι συνειδητοποίησαν ότι το κόστος της συντήρησης στρατευμάτων σε μια τόσο μακρινή περιοχή δεν θα

⁹¹ Ο Κουτελάκης πιστεύει ότι πρόκειται για το κάστρο της πόλης της Κω και εκείνο του Περιπάτου ή της Αντιμάχειας (Κουτελάκης 2001, 386, υπ.11). Ο Luttrell 2001, 401, θεωρεί επίσης την Νεραντζιά και την Αντιμάχεια ως τις δύο υστεροβυζαντινές οχυρώσεις που αναφέρονται στο έγγραφο.

⁹² Στον οποίο ήδη τον Ιανουάριο 1309 είχε δοθεί η άδεια για την μεταφορά σιτηρών από την Κρήτη στην Κάρπαθο, Luttrell 1999, I, 742.

⁹³ Loenertz 1975, 117-9.

⁹⁴ Για την περίπτωση της Καρπάθου βλ. Luttrell 1975, 287, του ιδίου 1999, 755-6.

αντισταμιζόταν από ανάλογα οφέλη. Εξάλλου η επιθετικότητα των Τούρκων της Μικράς Ασίας ανάγκαζε πάντα τους Ενετούς να είναι διαλλακτικοί και να έρθουν σε διαπραγματεύσεις με τους Ιππότες αρκετές φορές, αν και πάντα σε κλίμα δυσπιστίας και αμοιβαίας εχθρικότητας.

Με αυτό τον τρόπο, η Κως πρέπει να περιήλθε στα χέρια των Ιωαννιτών χωρίς μεγάλη προσπάθεια το 1310⁹⁵ ή το 1314-15⁹⁶. Πάντως στα 1315 αναφέρεται ο Bernardus, Λατίνος επίσκοπος του νησιού, ο οποίος μετατίθεται το 1324 στην αρχιεπισκοπή Ρόδου⁹⁷.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα στοιχεία που πρόσφατα μελέτησε ο Luttrell⁹⁸, οι Ιωαννίτες απώλεσαν την Κω το 1317-8, ως αποτέλεσμα της αδυναμίας που προκάλεσε η σοβαρή εσωτερική κρίση που ανέκυψε στο Τάγμα την ίδια περίοδο⁹⁹. Το νησί καταλήφθηκε και πάλι από τον Μάγιστρο Hélon de Villeneuve (1319-46) μόλις το 1337¹⁰⁰. Παραμένει αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με τα γεγονότα που οδήγησαν στην απώλεια του νησιού (επανάσταση του ελληνικού πληθυσμού ή επέμβαση ξένων δυνάμεων) και την επακόλουθη κατάσταση στο διάστημα 1317/8-1337 (επιστροφή στην βυζαντινή διοίκηση, έλεγχος του νησιού από Τούρκους κ.λ.π.). Υπάρχει πάντως η μνεία ότι στην περίοδο 1319-37 οι Ιππότες κατείχαν ένα μικρό, αλλά ισχυρό κάστρο στην ενδοχώρα του νησιού¹⁰¹.

Τα στοιχεία του Luttrell σχετικά με την απώλεια του νησιού από τους Ιωαννίτες στο διάστημα μετά το 1317-8, φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τα στοιχεία του πατμιακού αρχείου. Τον Ιανουάριο του 1329 εκδίδεται χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου, που επικυρώνει τις κτήσεις της μονής Πάτμου στην Κω¹⁰². Ίσως αυτό να αποτελεί ένδειξη ότι το νησί υπάγεται και πάλι τα χρόνια αυτά στο βυζαντινό κράτος. Ακολουθούν όμως δύο πλαστά χρυσόβουλλα, που αποδίδονται στον ίδιο αυτοκράτορα και χρονολογούνται από την

⁹⁵ Luttrell 1999, 754, του ιδίου 2001, 402, όπου υποστηρίζεται ότι η Κως καταλήφθηκε από τον Μάγιστρο Foulques de Villaret, ο οποίος έφθασε με αξιόλογη δύναμη από τη Δύση στα μέσα του 1310.

⁹⁶ Τσιρπανλής 1991, II, 33, Gerola 1915, 28, Vatin 2000, 13.

⁹⁷ Luttrell 2001, 404. Το γεγονός ότι όταν μετατίθεται στα 1324 δεν αντικαθίσταται από άλλον, καθώς και το ότι ο επόμενος Λατίνος Επίσκοπος της Κω αναφέρεται τον Ιούλιο του 1342, είναι ενδείξεις κατά τον ίδιο ερευνητή, ότι η Κως στο διάστημα 1317/8-1337 δεν ήταν πλέον στην κυριαρχία των Ιπποτών.

⁹⁸ Luttrell 2001, 403. Ο ίδιος ερευνητής πιστεύει ότι η απώλεια του νησιού ίσως ήταν αποτέλεσμα επανάστασης των ελλήνων κατοίκων, πιθανόν με βοήθεια είτε από τούρκους είτε από τους λατίνους της Χίου. Για τις σκέψεις αυτές στηρίζεται σε αποσπασματικές πληροφορίες από δυτικά και βυζαντινά έγγραφα.

⁹⁹ Το 1317 το Τάγμα συνταράχθηκε από μία πρωτοφανή ανταρσία των Ιπποτών ενάντια στον Μάγιστρο Foulques de Villaret. Ο πολυτελής τρόπος της διαβίωσής του και η αυταρχική άσκηση της εξουσίας (αντίθετη με την παράδοση και τις επιταγές του Τάγματος) εξόργισαν τους ιππότες που εξέλεξαν νέο Μάγιστρο τον Maurice de Pagnac και προσπάθησαν να συλλάβουν τον Villaret. Αυτός κατάφερε να διαφύγει και να βρει καταφύγιο στο κάστρο της Λίνδου. Το θέμα παραπέμφθηκε στην διαιτησία του Πάπα. Τελικά και οι δύο Μάγιστροι παραιτήθηκαν και το 1319 ο Πάπας διόρισε σε αυτό το αξίωμα τον Hélon de Villeneuve (Luttrell 1975, 288, Kollias 1991, 14).

¹⁰⁰ Luttrell 2001, 404, Vatin 2000, 13,21. Βλ. και Bosio II, 43C(Παρ.ΙΙ.Γ), ο οποίος αναφέρει ότι ο Helion de Villeneuve δεν κατέκτησε την Κω, αλλά κατέστειλε εξέγερση που είχε ξεσπάσει στο νησί.

¹⁰¹ Luttrell 1975, 293, του ιδίου 1989, 147, του ιδίου 1986, 143, Delaville 1974, 99, οι οποίοι όμως δεν παραθέτουν τα πηγές ή τα χωρία από όπου αντλούν αυτές τις πληροφορίες.

¹⁰² Παρ.ΙΙ.Α.28. Το χρυσόβουλλο αυτό μάλιστα αποτελεί επανάληψη του αντίστοιχου χρυσόβουλλου του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, τον Νοέμβριο του 1292 (Παρ.ΙΙ.Α.27), χωρίς καμμία διαφοροποίηση.

Βρανούση στο διάστημα 1329-31¹⁰³. Ίσως η ανάγκη χάλκευσης πλαστών εγγράφων στο διάστημα 1329-31 να υποδηλώνει την αδυναμία πλέον των μοναχών να επικοινωνήσουν με την βυζαντινή διοίκηση, καθώς και την ανυπαρξία άλλης εξουσίας στην οποία να μπορούν να απευθυνθούν' επομένως και το γεγονός ότι οι Ιππότες δεν είχαν ακόμα ανακατακτήσει στο νησί. Οι μοναχοί στο παραγμένο α' μισό του 14ου αι. προσπαθούσαν προφανώς να διασφαλίσουν τις κτήσεις τους. Όταν ήταν δυνατόν (μέχρι το 1329), τούτο γινόταν μέσω της νόμιμης, ίσως όμως όχι παρούσας, εξουσίας του βυζαντινού αυτοκράτορα. Προβλέποντας την επερχόμενη επικράτηση του Τάγματος, είναι πιθανόν οι μοναχοί να πλαστογράφησαν δύο χρυσόβουλλα (στο διάστημα 1329-31), ελπίζοντας να κατοχυρώσουν περισσότερα οφέλη όταν η κατάσταση θα ομαλοποιούνταν. Είναι γνωστό ότι οι Ιππότες αναγνώρισαν και δέχθηκαν όλα τα προνόμια και δίκαια των κατοίκων που τους είχαν δοθεί από την βυζαντινή διοίκηση και μπορούσαν να αποδειχθούν με σχετικά έγγραφα¹⁰⁴.

Μετά πάντως το 1337 η κυριαρχία των Ιωαννιτών υπήρξε συνεχής και αδιαφιλονίκητη μέχρι το 1522¹⁰⁵. Η Κως αποτέλεσε ανεξάρτητη διοικητική μονάδα (πρεκεπτορία, κουμενταρία), με μια μικρή φρουρά και δικούς της διοικητές, διορισμένους από το Συμβούλιο της Ρόδου. Στην δικαιοδοσία τους περιλαμβάνονταν τα νησιά Κάλυμνος και Λέρος. Ο κατάλογος των Ιπποτών που κατείχαν το αξίωμα του κυβερνήτη της κουμενταρίας της Κω έχει ήδη δημοσιευτεί από τον Gerola¹⁰⁶. Ο τελευταίος έχει ως πηγή του τον Hopf¹⁰⁷, από τον οποίο όμως παρουσιάζει μεγάλες διαφορές. Ο Gerola «διόρθωσε» πολλές από τις πληροφορίες του Hopf με βάση αναφορές του Bosio και «ιταλοποίησε» πολλά από τα ονόματα. Και ο κατάλογος όμως του Gerola ελέγχεται ως ανακριβής, διότι η μελέτη των πηγών δίνει αρκετά νέα στοιχεία, που όμως ακόμα δεν έχουν κωδικοποιηθεί¹⁰⁸.

Οι διοικητές της Κω ήταν γνωστοί με διάφορους τίτλους, όπως Precettore, Commendatore, Baglivo, Governatore, Luogotenente ή Priore¹⁰⁹. Ένα από τα πιο

¹⁰³ Βρανούση 1980, 170, 180-1. Παρ.ΙΙ.Α.29(με χρον.Δεκέμβριος 1326) και 30(με χρον.Ιούλιος 1331).

¹⁰⁴ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση που αναφέρεται στο έγγραφο Παρ.ΙΙ.Β.22 : οικογένεια της Κω παρουσιάζει στα 1450 στον Μάγιστρο Lastic(1437-54), χρυσόβουλλο βυζαντινού αυτοκράτορα που επικύρωνε τις κτήσεις της στην Κω. Μετά την κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες το χρυσόβουλλο είχε γίνει δεκτό από τον Μάγιστρο Villeneuve. Ο Μάγιστρος Lastic επικυρώνει εκ νέου το φθαρμένο, αλλά ευανάγνωστο, έγγραφο.

¹⁰⁵ Η πληροφορία του Argenti 1958, 243, ότι οι Γενοβέζοι της Χίου παραχώρησαν στους Ιωαννίτες την Κω, λίγο χρόνο πριν το 1481, πρέπει να κριθεί ως αναληθής, αν και δεν κατέστη δυνατόν να ελεγχθούν οι πηγές που αναφέρει.

¹⁰⁶ Gerola 1915, 28-9, βλ.επίσης Χατζηβασιλείου 1991, 248.

¹⁰⁷ Hopf 1867, 463 και Hopf 1878, 31-2,149,150,167.

¹⁰⁸ Για παράδειγμα ο Luttrell 2001, 404, θεωρεί ότι οι δύο πρώτοι κυβερνήτες του νησιού είναι ο Dragonet de Joyeuse(1337) και ο Robert de Quintinhac(1340), ενώ ο Gerola αναφέρει τον Dragonetto de Gaudiosa (Gaudiosa = Joyeuse = εύθυμη) στο διάστημα 1338-44. Επίσης ο Delaville 1974, σ.289, υπ.1, αναφέρει ως διοικητή της Κω στα 1430 τον Jean Schlegelholz, ο οποίος δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο του Gerola.

¹⁰⁹ Τσιρπανλής 1991, VIII, 163, Gerola 1915, 28. Κατά πόσον οι διαφορετικοί τίτλοι αποτελούσαν ένδειξη διαφορετικών αρμοδιοτήτων ή θέσεως μέσα στην ιεραρχία του Τάγματος, αποτελεί ένα ανοικτό ερώτημα που

ενδιαφέροντα κείμενα για την ιστορία και διοίκηση της Κω είναι η πράξη παραχώρησης των τριών νησιών στον Hesso Schlegelholz στις 29 Αυγούστου 1391¹¹⁰. Τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις του Schlegelholz περιγράφονται λεπτομερώς¹¹¹: είχε την υποχρέωση να συντηρεί εικοσιπέντε αδελφούς στα τρία νησιά, από τους οποίους δεκαπέντε ήταν Ιππότες, δύο Αδελφοί Ιερείς, έξι Βοηθοί Αδελφοί για στρατιωτικό έργο (sergeants-at-arms, serventi d'arme) και δύο Βοηθοί Αδελφοί για διοικητικό έργο (brethren-at-office, serventi d'ufficio), μαζί με τους υπηρέτες τους' να συντηρεί επίσης δέκα λατίνους στρατιώτες και εκατό "τουρκόπουλους" (ελαφρά οπλισμένο ιππικό), καθώς και τους δωρητές του Τάγματος (λαϊκοί υποστηρικτές-donati) που βρίσκονταν ή θα πήγαιναν στο νησί. Ανέλαβε επίσης την υποχρέωση να πληρώνει έναν γιατρό και έναν φαρμακοποιό καθώς και να χορηγεί τα φάρμακα που αυτοί θα χρειάζονταν. Έπρεπε να συντηρεί ένα πολεμικό πλοίο με είκοσι κωπηλάτες για την άμυνα των νησιών, να επισκευάζει τα κάστρα, τα στρατιωτικά καταλύματα και τις εκκλησίες, όπως επίσης και να αποθηκεύει τις αναγκαίες ποσότητες τροφίμων και πολεμοφοδίων. Κάθε χρόνο, τον Απρίλιο, έπρεπε να ανοίγει τους φράκτες της λίμνης¹¹² στο κάστρο της Κω, ώστε να ανανεώνονται τα νερά και να αποφεύγονται οι ελονοσίες. Δεν του επιτρεπόταν να εξάγει σιτάρι ή ζώα και ειδικότερα άλογα. Ήταν υποχρεωμένος να σέβεται την ελευθερία των κατοίκων, να αποδίδει δικαιοσύνη και να τηρεί τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει το Τάγμα. Τέλος έπρεπε να πληρώνει στο ταμείο του Τάγματος ετήσιο ενοίκιο εκατό φλορινίων.

Το διοικητικό σύστημα του νησιού στην περίοδο των Ιπποτών είναι άγνωστο στις λεπτομέρειές του. Φαίνεται πως στην Κω έδρευε δικαστήριο, στο οποίο διορίζονταν έλληνες «γραμματικοί», καθώς και νοτάριοι για την σύνταξη διαθηκών και

δύσκολα μπορεί να απαντηθεί με βάση το σημερινό στάδιο της έρευνας. Σύμφωνα με τον Bosio II, 143C,(Παρ.ΙΙ.Γ) μετά το 1391 ο διοικητής της Κω έφερε τον τίτλο Bagliaggio con la Gran Croce, ενώ ο τίτλος Baglivo di Lango ή Bagliaggio di Lango δινόταν ως τιμητική διάκριση ακόμα και μετά την τουρκική κατάκτηση το 1523 (Χατζηβασιλείου 1991, 249).

¹¹⁰ Ο Schlegelholz είχε διοριστεί κυβερνήτης της κουμενταρίας της Κω στις 13 Φεβρουαρίου 1386, αλλά στις 29 Αυγούστου 1391 ο Μάγιστρος Heredia (1377-96), θέλοντας να ενδυναμώσει την άμυνα των νησιών, του παραχώρησε την κουμενταρία δια βίου, συντάσσοντας και το κείμενο με τις υποχρεώσεις του διοικητή που αναφέρεται εδώ (Delaville 1974, σ.223, υπ.6, σ.230).

¹¹¹ Bosio II, 142E-143C (Παρ.ΙΙ.Γ), Delaville 1974, 230-1, Τσιρπανλής 1991, VIII, 163-5, Hopf 1868, 148-9, Χατζηβασιλείου 1991, 251, Luttrell 1992, 195.

¹¹² Η μνεία για το στόμιο μιας χαμένης σήμερα λίμνης υπάρχει τόσο στον Delaville 1974, 230-1, όσο και στο κείμενο του Bosio II, 142E-143C(Παρ.ΙΙ.Γ), όπου αναφέρεται(μτφρ.του συγγραφέα) : «να καθαρίζει το στόμιο της λίμνης, που βρισκόταν κοντά στην πόλης' να το διανοίγει με τρόπο ώστε να μπορεί να εισρέει και να εκρέει το θαλασσινό νερό. Έτσι το νερό της λίμνης δεν θα μολύνεται και δεν θα αναδύεται μολυσμένος αέρας στην πόλη και το νησί». Στη λίμνη και τον καθαρισμό του στομίου της ώστε να αποφεύγονται οι επιδημίες αναφέρεται και ένα άλλο χωρίο του Bosio II, 509C (Παρ.ΙΙ.Γ), για τα γεγονότα του 1491. Η ύπαρξη λίμνης στην πόλη της Κω, η οποία αποτελούσε εστία μόλυνσης και η οποία συνδεόταν με την τάφρο της Νεραντζιάς, αναφέρεται τόσο από τον Martoni(Παρ.ΙΙ.Δ.4), όσο και τον Buondelmonti(Παρ.ΙΙ.Δ.5). Πρόκειται για ένα σημαντικό θέμα της τοπογραφίας της πόλης κατά την μεσαιωνική περίοδο, που όμως εξετάστηκε αλλού (Κοντογιάννης 2001, 413-4).

προικοσυμφώνων¹¹³. Δικαστικές υποθέσεις, ιδιαίτερα όταν αφορούσαν διαμάχες κατοίκων με αξιωματούχους του Τάγματος, μπορούσαν να εφεσιβληθούν και να κριθούν στην Ρόδο¹¹⁴, ενώ σε κατοίκους του νησιού που είχαν καταφύγει στην Κρήτη για αντίστοιχους λόγους, δίνεται άδεια επανεγκατάστασης ή ελεύθερης διακίνησης στην ιπποτική επικράτεια¹¹⁵. Ιδιοκτησίες ή προνόμια, κυρίως φορολογικής υφής, γίνονται σεβαστά από το Τάγμα¹¹⁶ ακόμα και όταν η προέλευσή τους ανάγεται στο βυζαντινό κράτος. Αρκετές φορές όταν διατυπώνονται σοβαρά παράπονα από τους κατοίκους για κακοδιαχείριση, στέλνεται επιτροπή για να διερευνήσει την αλήθεια. Ως στόχος πάντα προβάλλεται η ανάγκη αγαστής συμβίωσης με το ντόπιο στοιχείο και η προστασία του νησιού¹¹⁷. Δεν λείπουν και περιπτώσεις, όπου κάτοικοι της Κω επιβραβεύονται για τις υπηρεσίες τους στο κράτος¹¹⁸.

Η εικόνα που διαφαίνεται μέσα από τα δημοσιευμένα ιπποτικά κείμενα παραπέμπει σε καθεστώς που παρείχε στους κατοίκους μια σχετική ασφάλεια, τάξη και δικαιοσύνη. Εντούτοις τα στοιχεία είναι αποσπασματικά, λιγοστά και μονομερή, αφού προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τα αρχεία των Ιπποτών που σώθηκαν στην Βιβλιοθήκη της Μάλτας¹¹⁹. Η ολοκλήρωση της μελέτης και έκδοσης των εν λόγω αρχείων βρίσκεται σε εξέλιξη και σίγουρα θα δώσει σημαντικούς καρπούς¹²⁰.

Η κυριότερη πηγή για τις προηγούμενες περιόδους της ιστορίας της Κω, το πατμιακό αρχείο, αυτή την εποχή δεν μνημονεύει την Κω. Εντούτοις το μοναστήρι βρίσκεται σε αγαθές σχέσεις με το Τάγμα, όπως φαίνεται από τη μαρτυρία που παρέχει έγγραφο με χρονολογία 9 Σεπτεμβρίου 1497¹²¹. Σύμφωνα με αυτό ο Μάγιστρος d'Aubusson (1476-1503) καθορίζει τις ποσότητες προϊόντων που ο επίτροπος της μονής Πάτμου στην Λέρο πρέπει να δώσει στον μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Τα στοιχεία που μπορούμε να κατανοήσουμε είναι αρκετά περιορισμένα, εντούτοις είναι διαφωτιστική η φράση του κειμένου: *“ἀκόμη θέλομεν καί ορίζομεν τά οπολύπα όλα τοῦ μοναστηρίου καρποφορίες καί διακονίες ὁ ἐπίτροπος τοῦ μοναστηριου να τά αποστέλλη ἡστό μοναστήρην διχός καμίαν ἐμπόδισιν, ὁμιος και τα χορᾶφια καί τά υποστατικά τοῦ μοναστηρίου, ὁποῦ εχουν στήν Λέρον καί κρατοῦν τά δίκηα και διουριδιακμεντε ὁποῦ ἔνεν γραμενα ἡστό χαρτουλάρην τῆς κομανταριας μας τῆς Κῶ...”*. Η μονή Πάτμου, όπως φαίνεται, διατήρησε όλα ή κάποια από τα κτήματα που είχε στην Λέρο, τα οποία

¹¹³ Παρ.Π.Β.3,4-5.

¹¹⁴ Παρ.Π.Β.16,30-1,37.

¹¹⁵ Παρ.Π.Β.15,16.

¹¹⁶ Παρ.Π.Β.7,23,24,36.

¹¹⁷ Παρ.Π.Β.9,18,26,34-5.

¹¹⁸ Παρ.Π.Β.19,20,39.

¹¹⁹ Οι σχετικές πληροφορίες είναι συγκεντρωμένες στο Παρ.Π.Β.

¹²⁰ Βλ. Τσιρπανλής 1995. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ.Τσιρπανλή για τις συμβουλές και την βοήθειά του.

¹²¹ MM VI, 260-1.

γίνονται σεβαστά από την διοίκηση του Τάγματος. Δεν φαίνεται όμως αυτό να ίσχυσε και για την Κω. Οι κτήσεις της μονής στην Κω πιθανόν κατασχέθηκαν ή πάντως δεν επιβίωσαν μετά την κατάληψη του νησιού από τους Ιππότες. Η αναφορά στο “χαρτουλάρη της Κω”, στο αρχείο δηλ. των νησιών που ανήκαν στην κουμενταρία της Κω, όπου ήταν καταγεγραμμένες οι υποχρεώσεις και τα προνόμια των κατοίκων, είναι αξιοσημείωτη για την εσωτερική οργάνωση της διοίκησης αυτών των περιοχών.

Είναι γνωστό ότι στα νησιά που περιήλθαν στο Τάγμα και που προηγούμενα ήταν έδρες ορθόδοξων επισκοπών, ιδρύθηκαν “φράγκικα επισκοπάτα”¹²². Έτσι και στην Κω είχε εγκατασταθεί λατίνος επίσκοπος, υπαγόμενος στον λατίνο αρχιεπίσκοπο Colocensis (Ρόδου). Γνωστά είναι τα ονόματα λατίνων επισκόπων Κω κατά την περίοδο 1315-1385¹²³. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξακολουθούσε φυσικά να χειροτονεί ορθόδοξους αρχιερείς του νησιού ή να παραχωρεί την αρχιεπισκοπή Κω σε άλλους ιεράρχες, οι οποίοι όμως δεν φαίνεται να εγκαταστάθηκαν ποτέ στην έδρα τους¹²⁴.

Κατά την διάρκεια της ιπποτικής περιόδου οι μνείες για την Κω και τα γεγονότα που συνδέονται με το νησί είναι σποραδικές και μεμονωμένες. Το 1307 το πλοίο της κυπριακής πρεσβείας στον Πάπα ναυάγησε στο νησί¹²⁵. Το 1347, κατά την διάρκεια λιμού που ξέσπασε στην Ρόδο, η γεωργική παραγωγή της Κω χρησιμοποιήθηκε για την διατροφή του πληθυσμού στην πρωτεύουσα του Τάγματος¹²⁶. Το 1366 Αρμένιοι υπό τον Vanes Korfa πήραν άδεια να εγκατασταθούν στην περιοχή Κέφαλος της Κω¹²⁷: στις 8 Φεβρουαρίου 1366, ο Μάγιστρος Raymond Berenger(1365-73) τους παραχώρησε γαίες στην Κω, τους απάλλαξε από φόρους για ένα χρόνο, τους έδωσε με μορφή δανείου εικοσιπέντε ζευγάρια βόδια για καλλιέργεια, τέλος τους παραχώρησε γη για να κτίσουν μία εκκλησία. Τους επέτρεψε επίσης να ακολουθούν το δικό τους δόγμα, που ήταν εξάλλου αναγνωρισμένο από την ρωμαιοκαθολική εκκλησία.

¹²² Κωνσταντινίδης 1968, 43.

¹²³ Fedalto 1976, 137, όπου περισσότερες πληροφορίες, Luttrell 2001, 403-4.

¹²⁴ Οι σχετικές πληροφορίες αντλούνται από έγγραφα που δημοσιεύονται στους MM I. 72,157,197,198,224,230,233-5, MM II.92-4,94-5,106-8,197-9. Βλ. επίσης Κωνσταντινίδης 1968, 46-7,48 ιδ.υπ.94,48-53,131, Janin 1956, 927, Τσιρπανλής 1998, 31-2, Luttrell 2001, 403. Για το θέμα είναι πιθανόν να αλλάξει η εικόνα που έχουμε σήμερα μετά την μελέτη των αρχείων της Μάλτας: ήδη σε ένα έγγραφο που δημοσίευσε ο Τσιρπανλής 1995, αρ.231, σ.577-8 (εδώ Παρ.ΙΙ.Β.25) αναφέρεται την εποχή του Μαγίστρου Fluvian (1421-37) ο Μητροπολίτης Κω Μακάριος, που προφανώς ζούσε στο νησί. Ίσως στην Κω να επήλθε ένας αντίστοιχος με την Ρόδο συμβιβασμός ανάμεσα στα δύο δόγματα μετά τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (Luttrell 2001, 403. Για τη Ρόδο βλ. Κόλλιας 1994, 44, Hattersley-Smith 2000, 494, Vatin 2000, 46-8.

¹²⁵ Luttrell 2001, 402.

¹²⁶ Luttrell 2001, 403.

¹²⁷ Για τα σχετικά γεγονότα βλ. Bosio II, 105C-D(Παρ.ΙΙ.Γ), Delaville 1974, 155, Βρανούση 1980, *110, Χατζηβασιλείου 1991, 150. Επίσης Hrochova 1998, 292.

Η Κως αναφέρεται ως ένας από τους σταθμούς, όπου σταμάτησε στις 22 Απριλίου 1390, ο βυζαντινός αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος κατευθυνόμενος προς την Ρόδο¹²⁸. Η πληροφορία προέρχεται από σημείωμα σε κώδικα της Βιέννης¹²⁹: “Ἦλθεν ὁ βασιλεὺς ὁ κϋρ Μανουήλ εἰς τὴν νῆσον Κῶ ἔτους ,ζωφῆ' (1390) μηνί ἀπριλίῳ εἰς τὴν κβ' (22) ἡμέραν παρασκευὴν ὥρα ιζ' τῆς ἡμέρας”.

Στην διάρκεια της Μαγιστρίας του d'Aubusson(1476-1503) γίνεται μνεία στους Εβραίους του νησιού, που ζούσαν στην Κω από τους αρχαίους χρόνους: θεωρήθηκαν επικίνδυνοι εχθροί του Τάγματος και, με εντολή του Μαγίστρου στις 9 Ιανουαρίου 1503, εξορίστηκαν μαζί με τους Εβραίους της Ρόδου' μεταφέρθηκαν στην Νίκαια της Γαλλίας¹³⁰.

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που αφορούν στην αμυντική παρασκευή του νησιού, τα κάστρα, τις επαναλαμβανόμενες εχθρικές επιδρομές και τα μέτρα που πήρε το Τάγμα για την διασφάλιση των κατοίκων. Σε Χρονικό του 14ου αι.(1367-83) που εξιστορεί τις πράξεις των Μεγάλων Μαγίστρων¹³¹ αναφέρεται πως ο Μάγιστρος Hélión de Villeneuve (1319-1346) έκτισε δύο κάστρα για την άμυνα του νησιού, την Νεραντζιά και την Αντιμάχεια, («...fes far bel castel al Erangier e bel Alendimaqui»). Τα κάστρα αυτά προφανώς χρονολογούνται στο διάστημα 1337(κατάληψη του νησιού)-1346(θάνατος του Μαγίστρου).

Το 1383, στο Γενικό Συμβούλιο του Τάγματος (Capitulum Generale, Valenza 1383) γίνεται αναφορά του κάστρου της Αντιμάχειας ως ένα από τα κάστρα-φυλακές όπου θα εγκλείονταν όσοι αδελφοί βρίσκονταν ένοχοι ανυπακοής ή κατάχρησης εξουσίας¹³².

Αναφέρθηκε ήδη το κείμενο της παραχώρησης της κουμενταρίας της Κω στον Hesso Schlegelholz(1391), με το οποίο αναλάμβανε την υποχρέωση να συντηρεί ένα πλοίο με είκοσι κωπηλάτες, να επισκευάζει τα κάστρα και να διατηρεί τις απαραίτητες προμήθειες και

¹²⁸ Το Τάγμα έλαβε ενεργά μέρος στις υποθέσεις της εξασθενημένης βυζαντινής αυτοκρατορίας βοηθώντας τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο να κερδίσει τον θρόνο από τον ανηψιό του, Ιωάννη Ζ΄. Φαίνεται ότι όταν η κατάσταση πήρε αρνητική φορά για τον Μανουήλ, αυτός απέδρασε από την Κων/πολη και κατέφυγε στη Ρόδο (Wirth 1974, 388, Schreiner 1975, II, 340-1). Με τη βοήθεια των Ιπποτών επανακατέλαβε την βασιλεύουσα. Για τα γεγονότα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, καθώς και τις διαφορετικές υποθέσεις για το ταξίδι του Μανουήλ στην Ρόδο, βλ. Barker 1969, 71κ.εξ. Πηγή για το ταξίδι του Μανουήλ αποτελεί ένα Βραχύ Χρονικό (Schreiner 1975, I, 68-9, Λάμπρου 1932, 88-9, βλ. επίσης Charanis 1938, 356-7) καθώς και η μαρτυρία του προσκυνητή Ιγνάτιου του Smolensk (Ignace, 141-2΄ για τις ερμηνείες του κειμένου του Ιγνάτιου βλ. Charanis 1938, σ.356-7, υπ.6, Wirth 1974, 387-8, Barker 1969, σ.76, υπ.204).

¹²⁹ Hunger, Kresten 1969, II, 28-31, Wirth 1974, 387, Schreiner 1975, II, 341.

¹³⁰ Galante 1935, 8-9, Hrochova 1998, 292, Τσιρπανλής 1999, 223-4, Vatin 2000, 48. Η πρώτη αναφορά για ύπαρξη εβραϊκού στοιχείου στην Κω χρονολογείται στα μέσα του δεύτερου αιώνα π.Χ και βρίσκεται στο πρώτο βιβλίο των Μακκαβαίων (Sherwin-White 1978, 249).

¹³¹ Luttrell 2001, 404, ιδ. υπ.33, που όμως πιστεύει ότι πρόκειται για επισκευές υπαρχόντων κάστρων και όχι για οικοδόμηση νέων. Βλ. επίσης Delaville 1974, 4, ο οποίος αναφέρει τη γενική πληροφορία ότι οι Ιωαννίτες έκτισαν δύο κάστρα για την άμυνα του νησιού, χωρίς εντούτοις να παραθέτει το σχετικό κείμενο.

¹³² Delaville 1974, 216, Bosio II, 135E(Παρ. II.Γ).

πολεμοφόδια για την άμυνα του νησιού¹³³. Στην εποχή του, επί Μαγιστρίας του Juan Ferdinand de Heredia(1377-96), παραδίδεται ότι ενισχύθηκαν οι οχυρώσεις και τειχίσθηκε η πόλη της Κω και το προάστειο του Losengier¹³⁴. Τούτη η επιχείρηση πρέπει να συμπεριέλαβε τόσο την οχύρωση της πόλης, όσο και την ενίσχυση του κάστρου στο λιμάνι. Χρονολογείται στο διάστημα από το 1386 (ανάληψη της διοίκησης από τον Schlegelholz) μέχρι το 1396 (θάνατος του Heredia).

Το 1433 την διοίκηση της Κω αναλαμβάνει ο fra Fantino Querini di Stampalia. Ο βίος και τα έργα του στο διάστημα που διοίκησε το νησί είναι σε μεγάλο βαθμό συνυφασμένα με την βελτίωση των αμυντικών έργων. Το 1437 υποβάλλει έκθεση στο Τάγμα όπου δηλώνεται ότι λόγω της εγκατάλειψης και ερείπωσης των κάστρων, η άμυνα του νησιού δεν μπορεί να διασφαλιστεί. Το Τάγμα απαντά με μείωση του ετήσιου ενοικίου που εισέπραττε από το νησί¹³⁵. Το 1439 οι κάτοικοι των νήσων Κω, Λέρου και Καλύμνου διατυπώνουν σοβαρά παράπονα ενάντια στην διοίκηση του Querini. Αποστέλλεται επιτροπή να ερευνήσει τις κατηγορίες, η οποία υποχρεούται επίσης να επισκεφθεί τα κάστρα των νησιών και να μεριμνήσει για την καλύτερη άμυνά τους¹³⁶. Το 1440¹³⁷ το Τάγμα διατάσσει εσπευσμένα τον Querini να οχυρώσει και να εντείνει την αμυντική παρασκευή των κάστρων του νησιού με όπλα, πολεμοφόδια και τον απαραίτητο αριθμό στρατιωτών, ενόψει του κινδύνου εισβολής του νησιού από τον αιγυπτιακό στόλο¹³⁸. Το 1441 ο Μάγιστρος Lastic (1437-54) επαινεί τον Querini για τις προσπάθειές του να επισκευάσει και να εξοπλίσει τα κάστρα της πρεκεπτορίας της Κω. Στο σχετικό έγγραφο δηλώνεται¹³⁹ ότι πριν αναλάβει τη διοίκηση ο Querini, τα φρούρια ήταν ερειπωμένα και ανυπεράσπιστα. Ο Querini έκανε τα απαιτούμενα έργα με δικά του έξοδα' αναγκάστηκε όμως να σταματήσει λόγω ελλείψεως χρημάτων. Τα επόμενα δέκα χρόνια θα δαπανούσε ένα σταθερό ποσό (800 φιορίνια) κατ'έτος για τον σκοπό αυτό. Επρόκειτο επίσης να εξοπλίσει την Κω με αμυντικά και επιθετικά όπλα. Οι επισκευές αυτές θα επιθεωρούνταν τακτικά από επιτροπή, που θα περιελάμβανε δύο πρωτομάστορες, δύο οικοδόμους και δύο μαραγκούς, ενώ θα στέλνονταν από την Ρόδο και δύο ειδικοί για θέματα οπλισμού. Το 1444, μπροστά στην αυξανόμενη ένταση που κυριαρχεί στην περιοχή, η διοίκηση των Ιωαννιτών δίνει το δικαίωμα στον κυβερνήτη της Κω να συνάψει

¹³³ Βλ. παραπάνω, σ.29.

¹³⁴ Delaville 1974, 212.

¹³⁵ Παρ.ΙΙ.Β.8.

¹³⁶ Παρ.ΙΙ.Β.9.

¹³⁷ Bosio II, 216D (Παρ.ΙΙ.Γ).

¹³⁸ Vatin 2000, 25.

¹³⁹ Παρ.ΙΙ.Β.11.

ειρήνη ξεχωριστά από το Τάγμα, ακόμα και με αλλοεθνείς¹⁴⁰, με στόχο να προστατευθούν τα νησιά' με τον όρο πάντα να μην διακυβεύονταν βασικές αρχές των Ιωαννιτών¹⁴¹.

Η διοίκηση όμως του Querini δημιούργησε, όπως φαίνεται, και μεγάλες προστριβές. Κάτοικοι της Κω ήλθαν σε σύγκρουση ή αδικήθηκαν από τον διοικητή -μερικοί αναγκάστηκαν να φύγουν από το νησί-, προκαλώντας την παρέμβαση του Μαγίστρου για την απονομή δικαιοσύνης¹⁴². Ο Μάγιστρος παρεμβαίνει επίσης ώστε να πληρώσει ο Querini τους καθυστερούμενους μισθούς των Ιωαννιτών που υπηρετούν στην Κω¹⁴³ και να στείλει τρόφιμα στους υπερασπιστές του κάστρου του Αγ.Πέτρου (σημ.Αλικαρνασσό)¹⁴⁴. Ελεγκτική επιτροπή περιοδεύει τα νησιά Κω, Νίσυρο, Κάλυμνο και Λέρο το 1449¹⁴⁵. Ανάμεσα στα καθήκοντά της είναι να ελέγξει με την βοήθεια τεχνιτών και οικοδόμων τα οχυρωματικά έργα που πραγματοποίησε ο Querini' να ορίσει επίσης τις εργασίες που υπολείπονταν και να επισημάνει τοποθεσίες που θα έπρεπε να οχυρωθούν.

Το 1451 ξεσπούν ταραχές στην Κω μετά την απόφαση του Querini να γκρεμίσει τα σπίτια των κατοίκων που βρίσκονταν κοντά στο κάστρο της Νεραντζιάς¹⁴⁶. Το Τάγμα έστειλε επίτροπο για να κατευνάσει τα πνεύματα και να επιβάλει την τάξη. Στο έγγραφο διορισμού του¹⁴⁷ τονιζόταν ότι οι κάτοικοι έπρεπε να καταλάβουν πως το κάστρο βρισκόταν εκεί για την δική τους προστασία και η ενίσχυσή του ήταν απαραίτητη. Αξιοσημείωτες είναι οι πληροφορίες ότι μερικοί από τους Ιωαννίτες που υπηρετούσαν στην Κω συνέπραξαν με τους ντόπιους ενάντια στον διοικητή' επίσης ότι μερικοί Ιππότες διανυκτέρευαν έξω από το Κολλάκιο της Νεραντζιάς¹⁴⁸, κάτι που δεν επιτρεπόταν. Η αντιπροσωπεία που στάλθηκε από την Ρόδο απέτυχε να ηρεμήσει τα πνεύματα. Η εξέγερση έλαβε τέλος μόνο όταν οι πρωτεργάτες συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν.

Ελεγκτική επιτροπή, αντίστοιχη με εκείνη του 1449, περιόδευσε τα νησιά της κουμενταρίας της Κω το 1452¹⁴⁹. Στόχος της ήταν να εξακριβώσει τα παράπονα ενάντια στην διοίκηση του Querini, να ελέγξει τις παλιές και νεώτερες οχυρώσεις, να υποδείξει τυχόν επισκευές ή οχυρωματικά έργα που έπρεπε να εκτελεστούν. Τον ίδιο στόχο είχε και η επιτροπή

¹⁴⁰ Αναφέρεται στον Σουλτάνο της Αιγύπτου, κύριο αντίπαλο του Τάγματος αυτή την εποχή (Vatin 2000, 25).

¹⁴¹ Παρ.ΙΙ,12, Bosio II, 318A-C (Παρ.ΙΙ.Γ).

¹⁴² Παρ.ΙΙ.Β.15,16,30-1,36.

¹⁴³ Παρ.ΙΙ.Β.14.

¹⁴⁴ Παρ.ΙΙ.Β.17. Στο ίδιο έγγραφο ο Μάγιστρος προστάζει τους κατοίκους της Κω να συγκεντρωθούν στο Κάστρο του Πυλίου, επειδή υπάρχουν πληροφορίες για επικείμενη επίθεση του τουρκικού στόλου.

¹⁴⁵ Παρ.ΙΙ.Β.18.

¹⁴⁶ Παρ.ΙΙ.Β.26, Bosio 237A (Παρ.ΙΙ.Γ), Τσιρπανλής 1991, ΙΙ, 42, Παπαμανώλης 1981, 316.

¹⁴⁷ Παρ.ΙΙ.Β.26.

¹⁴⁸ Η αναφορά σε Κολλάκιο της Νεραντζιάς (προφανώς με την ίδια σημασία με το Κολλάκιο της Ρόδου, βλ.Κόλλιας 1994, 89-90) στο κείμενο αυτό, είναι η μοναδική που σώζεται και είναι ιδιαίτερα σημαντική για την οργάνωση του Τάγματος εκτός της Ρόδου.

¹⁴⁹ Παρ.ΙΙ.Β.34.

που στάλθηκε το 1453¹⁵⁰, αμέσως μετά την απομάκρυνση του Querini, η οποία θα εξέταζε και όλους τους αξιωματούχους του Τάγματος στην Κω, ώστε να αντικατασταθούν οι ανίκανοι.

Η άρνηση του Τάγματος να πληρώσει τον φόρο υποτέλειας που ο Σουλτάνος ζήτησε αμέσως μετά την κατάληψη της Κων/πολης (1453), οδήγησε σε συνεχείς τουρκικές επιδρομές ενάντια στα Δωδεκάνησα. Κάθε χρόνο, στην διάρκεια των καλοκαιρινών μηνών, τα νησιά λεηλατούνταν και καταστρέφονταν σχεδόν συστηματικά από τον επίσημο οθωμανικό στόλο και τους πειρατές της Μ.Ασίας. Οι ναυτικές αυτές εξορμήσεις, που με ορμητήριο την Καλλίπολη ή τα Παλάτια, απέβλεπαν στο να καταποτήσουν και να εξασθενήσουν τους Ιωαννίτες, είχαν αποβεί μάστιγα των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου. Επιδρομές αναφέρονται κατά τα έτη 1454 και 1454/55, δύο επιδρομές το καλοκαίρι του 1455, τις χρονιές 1456, 1457, 1460, 1461, 1464, 1467, 1469, 1471, 1477, 1479, 1480κ.εξ., με στόχους την Κω, Νίσυρο, Κάλυμνο, Λέρο, Σύμη και Ρόδο¹⁵¹.

Μία από αυτές τις ναυτικές επιχειρήσεις, το έτος 1457, εξετάστηκε προσεκτικά από τον Τσιρπανλή¹⁵² και η μελέτη αυτή προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την Κω και το αμυντικό της σύστημα. Την τουρκική επιδρομή ενάντια στην Κω το 1457 αναφέρουν και οι ιστορικοί του Τάγματος με ελάχιστες διαφορές¹⁵³.

Ο Τσιρπανλής δημοσίευσε ένα έγγραφο από το Εθνικό Αρχείο του Μιλάνου, το επίσημο γράμμα που ο Μάγιστρος της Ρόδου, Jacques de Milly(1454-61), έστειλε στις 8 Ιουλίου 1457 στις ενετικές αρχές της Κρήτης, μόλις δώδεκα ημέρες μετά το τέλος της πολιορκίας της Κω (26 Ιουνίου 1457)¹⁵⁴. Σύμφωνα με το γράμμα, στις 3 Ιουνίου 1457, ο τουρκικός στόλος κατέλαβε και πυρπόλησε το κάστρο της Νεραντζιάς, το οποίο βρήκε εγκατελειμένο από τους κατοίκους και την φρουρά. Οι νησιώτες είχαν βρει καταφύγιο σε ασφαλέστερες τοποθεσίες. Οι Τούρκοι κατέστρεψαν επίσης το κάστρο του Περιπάτου, που επίσης βρήκαν εγκατελειμένο¹⁵⁵. Έπειτα ο εχθρικός στόλος διαιρέθηκε σε δύο τμήματα. Το πρώτο επιτέθηκε ενάντια στο κάστρο του Παλιού Πυλίου, ενώ το δεύτερο ενάντια στο κάστρο

¹⁵⁰ Παρ.ΙΙ.Β.35.

¹⁵¹ Βρανούση 1980, *112, Κραντονέλλη 1985, 26,415, Babinger 1957, 203, Τσιρπανλής 1991, V, 103.

¹⁵² Τσιρπανλής 1991, V, 103κ.εξ.

¹⁵³ Σύμφωνα με τον Bosio II, 255B-C(Παρ.ΙΙ.Γ) ο σουλτάνος Μεχμέτ II έστειλε ένα ισχυρό στόλο που εισέβαλε στην Κω με δεκαοχτώ χιλιάδες άνδρες και πολιορκησε το κάστρο Landimachio (Αντιμάχεια)για είκοσι μέρες. Απέτυχαν και έφυγαν για την Κωνσταντινούπολη αφού λεηλάτησαν το νησί. Ο Vertot 1772, αναφέρεται επίσης στην ανδρεία των υπερασπιστών που επιχείρησαν έξοδο προκαλώντας την ήττα των εχθρών τους (βλ. Κραντονέλλη 1985, 193).

¹⁵⁴ Παρ.ΙΙ.Δ.6 σύμφωνα με τον Τσιρπανλή 1991, V, 122-24, βλ.επίσης Χατζηβασιλείου 1991, 253κ.εξ.

¹⁵⁵ Το κάστρο του Περιπάτου, κάτοικοι του οποίου αναφέρονται και σε έγγραφο του αρχείου της Μάλτας (Παρ.ΙΙ.Β.21) είναι σήμερα άγνωστο. Πιθανολογείται ότι μπορεί να ταυτίζεται με λείψανα κτηρίων που σώζονται σε περιοχή του σημερινού χωριού Πυλί.

της Κεφάλου. Και οι δύο επιχειρήσεις στάθηκαν ανεπιτυχείς, διότι τα δύο κάστρα ήταν πολύ καλά οχυρωμένα, σχεδόν απόρητα.

Η τουρκική δύναμη επανενώθηκε και επιτέθηκε στο κάστρο της Αντιμάχειας (Lendemachi). Η πολιορκία κράτησε εικοσιτρείς ημέρες και ήταν ιδιαίτερα σκληρή¹⁵⁶. Οι Ιππότες και οι κάτοικοι που είχαν βρει καταφύγιο στο κάστρο αντιστάθηκαν με επιτυχία. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, οι Τούρκοι έλυσαν την πολιορκία στις 26 Ιουνίου, κατέστρεψαν το νησί και τελικά αναχώρησαν προς τα δυτικά. Με αυτό τον τρόπο διασώθηκαν στα τρία κάστρα, Αντιμάχεια, Παλιό Πυλί και Κέφαλο, περίπου εικοσιπέντε χιλιάδες κάτοικοι.

Την περιγραφή επιδρομής στην Κω και την πολιορκία της «Ραχείας» (που μάλλον πρέπει να ταυτισθεί με την Αντιμάχεια) παραδίδει σε χωρίο του ο Δούκας¹⁵⁷, ο οποίος την χρονολογεί το 1455¹⁵⁸. Ο βυζαντινός ιστορικός αφηγείται πως ο τουρκικός στόλος κάτω από τις διαταγές του ναύαρχου Χαμτζά έφτασε στην Κω, αποβιβάστηκε στην πρωτεύουσα την οποία βρήκε κενή, την λεηλάτησε και κατευθύνθηκε προς την “Ραχεία”, όπου ο πληθυσμός είχε βρει καταφύγιο. Οι Ιωαννίτες αρνήθηκαν να παραδοθούν. Ο Χαμτζάς προσπάθησε με όλες τις τακτικές να εκπορθήσει το μέρος, χωρίς όμως επιτυχία, και μετά από εικοσιδύο μέρες εγκατάλειψε την μάχη αφήνοντας πίσω πολλούς νεκρούς από τα τραύματα και τις επιδημίες.

Το χωρίο του Δούκα που αναφέρεται στην επιδρομή του 1455 ενάντια στην Κω, ο Τσιρπανλής το συνδυάζει με πληροφορία από γενουατικό έγγραφο¹⁵⁹, γραμμένο στην Χίο στις 18 Ιουλίου 1455. Το έγγραφο παρουσιάζει ενδιαφέρον διότι αναφέρει καθαρά πως ο τουρκικός στόλος, έχοντας παραμείνει στην Χίο από τις 29 Μαΐου ως την 1 Ιουνίου 1455, σαλπάρισε για την Κω, την οποία και λεηλάτησε, χωρίς να εκπορθήσει τα ισχυρά κάστρα του νησιού.

¹⁵⁶ Για τα γεγονότα της πολιορκίας της Αντιμάχειας, βλ. παρακάτω σ.95.

¹⁵⁷ Δούκας, κεφ. LXXIII, σ.324(έκδ. Bekkerus), σ.407(έκδ. Grecu) και Παρ.Π.Δ.7.

¹⁵⁸ Τη χρονολογία αυτή αναφέρουν και όλοι οι μεταγενέστεροι μελετητές (Κραντονέλλη 1985, 192, Babinger 1957, 204). Για τον σχολιασμό του κειμένου και την σχέση της επιδρομής που αναφέρει ο Δούκας με την επιδρομή που περιγράφει το γράμμα του Μαγίστρου Milly, βλ. Τσιρπανλής, V, 114κ.εξ. Ο Argenti (Argenti 1958, 208-9, βλ. επίσης Babinger 1957, 203-5), που φαίνεται να χρησιμοποιεί γενουατικές πηγές, περιγράφει τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1455 ως εξής: ο τουρκικός στόλος κατευθύνθηκε πρώτα προς την πόλη της Ρόδου, την οποία πολιορκήσε ανεπιτυχώς. Έπειτα στράφηκε ενάντια στην Χίο, όπου ο ναύαρχος Hamza Beg, απαίτησε την διευθέτηση μίας οφειλής του νησιού προς ευνοούμενο του σουλτάνου(που σημειωτέον ήταν και αυτός γενουάτης, κάτοικος του Γαλατά) με πληρωμή ενός μεγάλου ποσού, το οποίο δεν έλαβε. Παίρνοντας όμηρους δύο από τους διαπραγματευτές, μέλη της Μαχόνας, σαλπάρισε για την Κω. Οι κάτοικοι αντιστάθηκαν γενναία, οι τούρκοι λαφυραγώγησαν το νησί, αλλά δεν κατέλαβαν τα ορεινά οχυρά όπου οι κάτοικοι είχαν βρει καταφύγιο. Μετά από είκοσι μέρες σαλπάρισε και πάλι για την Χίο, όπου προσπάθησε για δεύτερη φορά ανεπιτυχώς να έρθει σε συμφωνία για την είσπραξη της οφειλής.

¹⁵⁹ Βλ. Τσιρπανλής 1991, V, σ.116, υπ.1: "Hinc postea solventes ad insulam Lango navigarunt, quam non amplius Lango sed Languidam possemus appellare. Ipsam enim funditus everserunt, etsi fortilitia mediterranea capere non potuerint". Είναι βέβαια πιθανό το έγγραφο αυτό να αναφέρεται σε μια επιδρομή ενάντια στην Κω, άλλη από αυτές που αναφέρουν ο Μάγιστρος Milly, ο Δούκας ή ο Κριτόβουλος (βλ. παρακάτω σ.38).

Στο καλοκαίρι του 1455 χρονολογείται επίσης και μια δεύτερη επιδρομή ενάντια στην Κω υπό τον Ιονούζη (Γιανούς Μπέη), που περιγράφει ο Κριτόβουλος¹⁶⁰. Ο στόλος του ξεκίνησε από την Καλλίπολη, αλλά έπεσε σε σφοδρή καταιγίδα, με αποτέλεσμα ο Ιονούζης με πολλή δυσκολία να σωθεί και να καταφύγει με μόνο έξι πλοία στην Χίο. Εκεί έμεινε τρεις μέρες και προσπάθησε να συλλέξει τον διασκορπισμένο του στόλο και να κάνει τις απαραίτητες επισκευές. Από εκεί επέδραμε στην Κω, την οποία και λεηλάτησε. Για τρεις ημέρες πολιορκήσε χωρίς αποτέλεσμα την πόλη του νησιού. Τέλος, αναχώρησε με την λεία του, αφού έκαψε σπίτια κοντά στην πόλη και πολλά χωριά του νησιού.

Ιδιαίτερα παραστατική ως προς τα γεγονότα των χρόνων αυτών στα Δωδεκάνησα είναι η ενθύμηση στον Κώδικα 57, φ.306 της Πατμιακής Βιβλιοθήκης. Τα γεγονότα που μαρτυρούνται, χρονολογούνται το 1455/6 ή το 1456/7¹⁶¹. Αναφέρεται ότι ξέσπασε λοιμός στα νησιά του Αιγαίου (γίνεται μνεία στην Κρήτη και την Ρόδο), ο οποίος στην Κω προκάλεσε 1500 θύματα¹⁶². Η Κω δέχθηκε επιδρομή από τον οθωμανικό στόλο της Καλλίπολης, στην διάρκεια του οποίου πυρπολήθηκαν τα κάστρα της Νεραντζιάς και του Περιπάτου, πληροφορία που θυμίζει την αντίστοιχη μνεία στο έγγραφο του Μαγίστρου Milly το 1457.

Μπροστά σε αυτή την κατάσταση και παρά τις προσπάθειες του Τάγματος να ενισχύσει το νησί¹⁶³, ο κυβερνήτης της Κω, Giovanni di Chateaufneuf (1454-57), παραιτήθηκε καθώς βρέθηκε σε αδυναμία να ανταποκριθεί στα έξοδα της περιφέρειάς του¹⁶⁴. Το 1458, τουρκικός στόλος κατέστρεψε το πλουσιότερο χωριό της Ρόδου, τον Αρχάγγελο, και ακολούθως πυρπόλησε τις σοδειές στην Κω, Κάλυμνο, Λέρο, Τήλο και Νίσυρο¹⁶⁵.

Το 1460 έγινε ακόμα μία επιδρομή, που κι αυτή απέτυχε να καταλάβει κάποιον από τα κάστρα της Κω. Μπροστά όμως σε μία κατάσταση που διαρκώς χειροτέρευε, ο

¹⁶⁰ Κριτόβουλος, βιβλ.Β, κεφ.5,1-2, σ.93 και Παρ.ΙΙ.Δ.8. Βλ.επίσης Κραντονέλλη 1985, 192-3.

¹⁶¹ Schreiner 1975, αρ.106: τόμ.Ι, σ.665-6, τόμ.ΙΙ, σ.484-5, Λάμπρου 1910, 162-3 και Παρ.ΙΙ.Δ.9. Βλ.επίσης Βρανούση 1966, 180, της ίδιας 1980, *112-3, Τσιρπανλής 1991, V, 104-5. Το έγγραφο αυτό περιλαμβάνει τρεις παραγράφους και παρουσιάζει προβλήματα ως προς την χρονολόγησή του. Ο τελευταίος εκδότης του κειμένου, Schreiner, θεωρεί πως κάθε παράγραφος της ενθύμησης πρέπει να έχει διαφορετική χρονολογική ένδειξη και για την τρίτη παράγραφο, όπου αναφέρεται η τουρκική επιδρομή στην Κω, δέχεται την χρονολόγηση στο 1455. Την άποψή του δεν φαίνεται να ενστερνίζεται η Βρανούση, η οποία μεταγράφει ενιαία, με την ίδια χρονολογική ένδειξη, την ενθύμηση και χρονολογεί την επιδρομή στο 1457. Η Βρανούση ακολουθεί τον πρώτο εκδότη, Λάμπρου, που δίνει την χρονολογία 1456-57 για το κείμενο.

¹⁶² Βλ.επίσης Hasluck 1910-1b, 163.

¹⁶³ Όπως με την αποστολή πολεμοφοδίων και στρατιωτών σε όλα τα κάστρα του νησιού το 1455, Bosio II, 250B (Παρ.ΙΙ.Γ). Στρατιώτες και πολεμοφόδια αναφέρεται ότι στάλθηκαν και μεταγενέστερα, Bosio II, 322A (Παρ.ΙΙ.Γ).

¹⁶⁴ Τσιρπανλής 1991, V, 118-9, Χατζηβασιλείου 1991, 253-6, Παπαμανώλης 1981, 357.

¹⁶⁵ Kollias 1991, 16, Τσιρπανλής 1991, V, 119.

διοικητής Adimaro Dupuy (1464-6), όπως μας πληροφορεί ο Bosio¹⁶⁶, έστειλε το 1461 αντιπροσώπους στην Ρόδο να ζητήσουν την συνδρομή του Τάγματος. Το Συμβούλιο των Ιπποτών αδυνατούσε να στείλει στρατιώτες στην Κω, διότι έτσι αποδυναμωνόταν η άμυνα της Ρόδου. Μάλιστα οι ξένοι έμποροι που βρίσκονταν στην Ρόδο, απείλησαν ότι θα έφευγαν μαζικά από το νησί, σε μια τέτοια περίπτωση. Αποφασίσθηκε να εγκαταλειφθεί η περιοχή της Νεραντζιάς (η πόλη της Κω) και το κάστρο της. Οι κάτοικοι θα μεταφέρονταν στην Ρόδο μαζί με όλα τα υπάρχοντά τους. Οι Ιπότες που υπηρετούσαν στην Κω, μαζί με όλο τους τον εξοπλισμό και τις προμήθειες θα μετέβαιναν στο Κάστρο του Αγ.Πέτρου (Αλικαρνασσός) για να ενισχύσουν την εκεί φρουρά. Επίσης θα εγκαταλείπονταν τα κάστρα της Κεφάλου και της Αντιμάχειας. Από τα κάστρα της Κω, φρουρά θα παρέμενε μόνο στο κάστρο του Πυλίου, όπου ο διοικητής του νησιού έπρεπε να στείλει τις απαιτούμενες ενισχύσεις. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το κατά πόσο εφαρμόστηκε η παραπάνω απόφαση του Τάγματος.

Το 1464, 1477, 1479 και 1485, η Κως υπέστη και πάλι ανεπιτυχείς επιδρομές από τον στόλο της Καλλίπολης, ενώ μετά από αυτή του 1471 πολλοί κάτοικοι που είχαν βρει καταφύγιο στην Ρόδο, ήταν απρόθυμοι να επιστρέψουν στις εστίες τους παρά την επιμονή του κυβερνήτη του νησιού¹⁶⁷.

Το 1492 το Τάγμα μεριμνά και πάλι για την βελτίωση των οχυρώσεων της Κω, μπροστά στον κίνδυνο εχθρικής επιδρομής¹⁶⁸. Αποφασίσθηκε να σταλούν πολεμοφόδια και να γίνουν εργασίες οχύρωσης στην Νεραντζιά και τα υπόλοιπα κάστρα του νησιού. Για τον λόγο αυτό στάλθηκε στην Κω, ως επιστάτης των απαραίτητων εργασιών, ο Ιπότης Filippo di Guidone. Ο Guidone θεωρήθηκε ως ο καταλληλότερος να αποφασίσει για την ενίσχυση των κάστρων, επειδή είχε δουλέψει για μεγάλο διάστημα στα τείχη της πόλης της Ρόδου.

Στις 8 Οκτωβρίου 1493 ένας τρομερός σεισμός κατέστρεψε το νησί¹⁶⁹. Τα περισσότερα σπίτια καθώς και τμήματα των κάστρων της Νεραντζιάς, Παλίου Πυλίου, Αντιμάχειας και Κεφάλου, ερειπώθηκαν. Η έκταση της συμφοράς ήταν τέτοια που ο Μάγιστρος d'Aubusson αναγκάστηκε να προμηθεύσει στους κατοίκους τρόφιμα και τα απαραίτητα εργαλεία, καθώς και να τους εξαιρέσει από την πληρωμή φόρων για αρκετά χρόνια. Στάλθηκε αξιωματούχος του Τάγματος, ο Βαίλος του Μωρέα, να εκτιμήσει τις ζημιές,

¹⁶⁶ Bosio II, 274D-275B (Παρ.ΙΙ.Γ), βλ.επίσης Χατζηβασιλείου 1991, 257, Hasluck 1910-1b, 163, Παπαμανώλης 1981, 357-8. Ο Vertot (έκδ.1772) αναφέρει ότι η Κως εκκενώθηκε προσωρινά από τους κατοίκους της (Κραντονέλλη 1985, 193).

¹⁶⁷ Κραντονέλλη 1985, 53.

¹⁶⁸ Bosio II, 511B-C (Παρ.ΙΙ.Γ).

¹⁶⁹ Bosio II, 512B-E (Παρ.ΙΙ.Γ), Χατζηβασιλείου 1991, 258, Paton,Hicks 1891, xlii, Gerola 1915, 29, Hasluck 1910-1b, 165.

οι οποίες ήταν τεράστιες. Αποφασίστηκε αμέσως να επισκευαστεί το κάστρο της Νεραντζιάς και να ξανακτιστεί αυτό της Αντιμάχειας σε οχυρότερο μέρος, που καλείται στο σχετικό απόσπασμα του Bosio “Cochinocrema”¹⁷⁰. Ανακύπτει όμως το ερώτημα ποιός θα πληρώσει τα έξοδα κατασκευής του νέου κάστρου και το θέμα παραπέμφθηκε να εξεταστεί στην Γενική Συνέλευση του Τάγματος. Το 1494 στέλνεται στην Κω και νέα επιτροπή να μεριμνήσει για την αποκατάσταση των ζημιών στα κάστρα του νησιού. Το κείμενο του Bosio¹⁷¹, όπου αναφέρεται η σχετική πληροφορία, περιλαμβάνει τρία γνωστά κάστρα (Narangia, Pilli, Chefalò), αλλά και δύο άγνωστα (Cognino, Entoemo).

Οι επιδρομές των μουσουλμανικών δυνάμεων συνεχίσθηκαν και στο πρώτο τέταρτο του 16ου αι.¹⁷² Αναφέρεται ότι το 1505 ο Κεμάλ Ρείς μετά την αποτυχία του να αποβιβασθεί στην Ρόδο, επιτέθηκε και λεηλάτησε τα νησιά Σύμη, Νίσσυρο, Τήλο, Λέρο, δεν κατάφερε όμως να καταλάβει την Κω¹⁷³. Οι Ιππότες περιμένοντας την επιδρομή αυτή, είχαν έγκαιρα μεριμνήσει για την αποστολή ενισχύσεων στην Κω. Παράλληλα, είχε αποφασιστεί να εκκενωθεί το κάστρο της Κεφάλου, επειδή κρίθηκε ανίσχυρο¹⁷⁴.

Το φθινόπωρο του 1506 δύο γαλέρες του Τάγματος περικύκλωσαν επτά φούστες των Μαμελούκων, που ήθελαν να λεηλατήσουν την Κω, και αιχμαλώτισαν όσους προσπάθησαν να βρουν καταφύγιο στο νησί¹⁷⁵. Ανάλογη αποτυχία δοκίμασε ο τουρκικός στόλος (επίσημος στόλος και πειρατές από τις απέναντι μικρασιατικές ακτές) κατά τις επιχειρήσεις του 1508. Οι Τούρκοι δεν κατάφεραν να εκπορθήσουν τα κάστρα του νησιού, λεηλάτησαν όμως την ύπαιθρο χώρα. Στην επιχείρηση του 1508 αναφέρεται ότι σκοτώθηκαν περίπου πεντακόσιοι Τούρκοι και πολλοί άλλοι τραυματίστηκαν¹⁷⁶. Κατά τις παραμονές της πολιορκίας της πόλης της Ρόδου από τους Οθωμανούς (1522)-στην άμυνα της οποίας συμμετείχαν και ενισχύσεις από την Κω¹⁷⁷-, έγινε επιδρομή ενάντια στο νησί, η οποία απωθήθηκε χάρη στην δυναμικότητα του διοικητή του¹⁷⁸.

Εντούτοις ως συνέπεια της συνθηκολόγησης του Τάγματος (1523), η Κως καταλήφθηκε από τους Τούρκους στις 6 Ιανουαρίου 1523, τέσσερις δηλαδή μέρες μετά την

¹⁷⁰ Bosio II, 513A-B (Παρ.Π.Γ).

¹⁷¹ Bosio II, 516A-C (Παρ.Π.Γ).

¹⁷² Vatin 2000, 32 για την επιδρομή του Ιουλίου 1502.

¹⁷³ Κραντονέλλη 1985, 144.

¹⁷⁴ Bosio II, 583D (Παρ.Π.Γ).

¹⁷⁵ Bosio II, 589Bκ.εξ.(Παρ.Π.Γ), Κραντονέλλη 1985, 144.

¹⁷⁶ Κραντονέλλη 1985, 31-2,95,96-7,416. Η ερευνήτρια αυτή χρησιμοποιεί ως πηγή τα Diarii του M.Sanuto, έργο πολύτιμο, καθόσον ο συγγραφέας του ήταν η πιο καλά πληροφορημένη πηγή της εποχής του για τα γεγονότα της ανατολικής Μεσογείου και στάθηκε εμψυχωτής της Δύσης στον αγώνα ενάντια στους Οθωμανούς, αλλά και δυσεύρετο για μας.

¹⁷⁷ Η πληροφορία προέρχεται από χρονικό, γραμμένο Γερμανικά, βλ.Μυγδάλης 2000, 501.

¹⁷⁸ Bosio II, 650D-E (Παρ.Π.Γ).

αποχώρηση των Ιωαννιτών από τη Ρόδο¹⁷⁹. Το ερώτημα κατά πόσο το νησί αντιστάθηκε ή παραδόθηκε αμέσως έχει απασχολήσει από καιρό τους ερευνητές¹⁸⁰. Πρόσφατα, με βάση τουρκικά έγγραφα που δημοσιεύτηκαν, διαπιστώθηκε ότι το νησί παραδόθηκε και μάλιστα έγινε έδρα ενός από τους σημαντικότερους δικαστές – καδήδες- της ευρύτερης περιοχής του Αιγαίου¹⁸¹.

Στους παραγμένους χρόνους που ακολούθησαν, η Κως μαζί με τα υπόλοιπα νησιά συχνά αντιμετώπισε επιδρομές και εχθρικούς στόλους, αυτή τη φορά χριστιανών πειρατών. Η ιστορία της συνυφάνθηκε με την πορεία της σταδιακής αποδυνάμωσης και παρακμής της οθωμανικής δύναμης¹⁸².

¹⁷⁹ Χατζηβασιλείου 1991, 260-3, Κραντονέλλη 1985, 155.

¹⁸⁰ Ο Σαβοριανάκης, για παράδειγμα, είχε θεωρήσει ως τεκμήριο ότι το νησί αντιστάθηκε το γεγονός ότι σε μεταγενέστερους αιώνες η Κως ανήκε στην κατηγορία των μη προνομιούχων τόπων, συνήθη χαρακτηρισμό για περιοχές που είχαν προβάλει αντίσταση (Savorianakis 1991, 9). Βλ. επίσης Hasluck 1910-1b, 164-5, Κωνσταντινίδης 1968, 66.

¹⁸¹ Ζαχαριάδου 2001, 465κ.εξ., όπου και περισσότερες πληροφορίες για την κατάσταση του νησιού μετά την κατάκτηση.

¹⁸² Το 1602 οι Φλωρεντινοί λεηλάτησαν την Κω. Το 1609 (ή κατ'άλλους το 1604) Ιωαννίτες Ιππότες (πλέον Ιππότες της Μάλτας) και Ναπολιτάνοι έκαναν επιδρομή στο νησί, το 1611-12 οι Ιππότες του Αγ.Στεφάνου κατέλαβαν και έκαψαν την τειχισμένη πόλη της Κω, αιχμαλωτίζοντας 1200 τούρκους στρατιώτες (Hasluck 1910-1b, 165, Galea 2001, 408). Το 1613 ο στόλος της Νάπολης νίκησε τους Τούρκους έξω από την Κω (Slot 1982, 118). Ισπανικές επιδρομές καταγράφηκαν τα χρόνια 1601, 1603 και 1610 (Paton, Hicks 1891, xliii). Το 1648 το νησί καταλήφθηκε από τους Ενετούς υπό τις διαταγές του Leonardo Foscolo (Gerola 1915, 29, Παπαμανώλης 1981, 358).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΟΙ ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ

Ι.ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ

Α.Γραπτές Μαρτυρίες

Για την περιοχή όπου βρίσκεται το σύγχρονο χωριό του Πυλίου, καθώς και το κάστρο του Παλιού Πυλίου (σήμ.περιοχή Αμανιού) υπάρχουν μαρτυρίες κατοίκησης ήδη από την αρχαιότητα. Κατά τους ερευνητές¹⁸³ η περιοχή συνδέεται στους αρχαίους χρόνους με το όνομα Πελέ, και ανήκε στο δήμο των Αλεντίων.

Για τον μεσαιωνικό οικισμό και το κάστρο οι πρώτες πληροφορίες χρονολογούνται στους μέσους βυζαντινούς χρόνους και προέρχονται από το πατριαρχικό αρχείο. Στον χρυσόβουλλο λόγο του Αλεξίου Α' Κομνηνού¹⁸⁴, τον Μάρτιο του 1085, επικυρώνεται η δωρεά -με βάση προγενέστερο, χαμένο σήμερα, έγγραφο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β' Βοτανειάτη από τον Μάρτιο του 1080- στο μοναχό Χριστόδουλο δύο "τοπίων", "τὸ τε Καστέλον ἐγχωρίως λεγόμενον καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ Καστριανὸν ἀναγραφόμενον...καὶ τὸ τοῦ Πιλὲ ἐπονομαζόμενον". Σε αυτά τα μέρη ο Χριστόδουλος ίδρυσε "...νεοσύστατον μονὴν ἐπ'ὀνόματι τῆς ὑπεραμώμου δεσποίνης ἡμῶν καὶ Θεοτόκου καὶ τῶν Καστριανῶν ἐγχωρίως λεγομένην...". Στο ίδιο έγγραφο του 1085, ο αυτοκράτορας δωρίζει ή επικυρώνει την απαλλαγή από το τέλος ή πάκτος, που τα δύο τοπία κατέβαλαν. Αυτό ανερχόταν σε ¼ του νομίματος για το καθένα, ποσό ιδιαίτερα μικρό¹⁸⁵.

Προς το μοναστήρι αυτό, ο ίδιος αυτοκράτορας παραχώρησε με μεταγενέστερο έγγραφο του 1087¹⁸⁶ και άλλες κτήσεις και προνόμια. Ολόκληρη η περιουσία του Χριστόδουλου περιήλθε στο βυζαντινό κράτος στα 1088¹⁸⁷ με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Πάτμου στο μοναχό. Ο λόγος για τον οποίο ο Χριστόδουλος έφυγε από την Κω, όπως αναφέρεται στο βίο του, γραμμένο από το μητροπολίτη Ρόδου, Ιωάννη κατά το διάστημα 1118-1143, είναι "τόν ἐκ τῶν ὁσημέραι προσφοιτώντων ὄχλον οὐκ ἀσπαστόν ἡγούμενος"¹⁸⁸. Στο "Εγκώμιον εις τον Όσιον Χριστόδουλον" του Αθανασίου Αντιοχείας, που συντάχθηκε στο

¹⁸³ Paton,Hicks 1891, 213, Sherwin-White 1978, 59.

¹⁸⁴ Παρ.Π.Α.3.

¹⁸⁵ Για το γεγονός ότι οι εισπραττόμενοι φόροι από τις δύο περιοχές ήταν ελάχιστοι έχουν προταθεί δύο ερμηνείες : κατά την Malamut 1988, 420, οι δύο περιοχές πρέπει να ήταν εξαιρετικά φτωχές, καταγεγραμμένες ως «κλάσματα». Κατά την Βρανούση 1980, 37-8, το τέλος που χαρίζεται δεν αναφέρεται στο σύνολο των γαιών, αλλά σε τμήμα τους' ο αυτοκράτορας δωρίζει μόνο τα έσοδα που αντιστοιχούν σε αυτοκρατορικές γαίες που παραχωρούνται, ενώ τα υπόλοιπα τμήματα των δύο περιοχών προέρχονταν από δωρεές ιδιωτών.

¹⁸⁶ Παρ.Π.Α.5.

¹⁸⁷ Βλ.τα σχετικά έγγραφα στο Παρ.Π.Α.6,7,8.

¹⁸⁸ Βρανούση 1966, 51,55.

διάστημα 1143-1156, διαβάζουμε ότι ο Όσιος αναχώρησε από την Κω “διά τό τῆς νήσου πολύοχλόν τε καί πολυάνθρωπον”¹⁸⁹.

Την γλαφυρότερη περιγραφή του λόφου του Παλιού Πυλίου άφησε ο ίδιος ο Χριστόδουλος στην Υποτύπωσή του¹⁹⁰, το Μάιο 1091: “...έντυγχάνω λόφω μεγίστῳ καί άουκίτῳ, χαρίεντι δέ άλλως τά πρὸς αέρα καί εὐδῶρ καί εὐκραεῖ, (Πηλίον τοῖς νησιώταις τό ὅρος τοῦτο κατωνομάζετο), ὃ καί ὡς εἶδον κύκλῳ φάραγξί τισι καί αὐτομάτοις κοιλότησι καθ’ αὐτό τῶν πέριξ διαστελλόμενον, καί οἰονεῖ τι φρούριον νομιζόμενον, ἦσθην τε αὐτίκα τῇ τοῦ τόπου θέσει καί σεμνεῖον ἐκεῖσε δείμασθαι προτεθύμημαι”.

Στον Κωδίκηλλο του Χριστοδούλου¹⁹¹, τη μυστική αυτή διαθήκη που ο μοναχός συνέταξε το Μάρτιο του 1093 με προφανή σκοπό να ζητήσει πίσω από τον αυτοκράτορα τα κτήματα της Κω, ο Χριστόδουλος αφήνει τη ρητή μαρτυρία ότι ο ίδιος έκτισε κάστρο στο Παλιό Πυλί με μεγάλο προσωπικό κόστος: “...ἐπεὶ γάρ ὁ ἀοίδιμος καί ἀείμνηστος βασιλεύς, κύρις Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης, ἐδωρήσατό μοι διά τιμίῳ χρυσοβούλλου αὐτοῦ τό τόπιον ἐν τῇ Κῳ, τό Πηλί λεγόμενον, καί τά Καστριανοῦ σύν καί τῷ προαστείῳ τοῦ Περιπάτου, ἔνθα ἐν αὐτῷ ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ναός ἔκπαλαι ὑπάρχει, καστέλλιον ἰδρυσάμενος καί μονήν ἀποκαταστήσας ἀνδρῶν εὐλαβῶν... εἰς ἣν καί ἐγὼ πολλούς κόπους καί πόνους οὐκ ὀλίγους καταβαλόμενος ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ, ἐπὶ τε τῆς οἰκοδομῆς τοῦ καστελλίου, τῆς μετακομίσεως τῆς ἔνδοθεν οὔσης ἐν αὐτῷ πέτρας, καί ἐξόδους οὐκ ὀλίγας κατακενώσαντος”.

Ο μοναχός δεν φαίνεται να πέτυχε την επιστροφή της ιδιοκτησίας του. Εικάζεται ότι τα κτήματα του στην Κω (ανάμεσα στα οποία και το Παλιό Πυλί) πρέπει να μετατράπηκαν σε “επίσκεψη” (κτήσεις του στέμματος). Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγουμε από το τυπικό της μονής του Παντοκράτορος στην Κων/πολη, ένα από τα λίγα βυζαντινά τυπικά που έχουν σωθεί: ο ιδρυτής της μονής, Ιωάννης Κομνηνός, της παραχώρησε στα 1136, ανάμεσα στα άλλα και τα εξής: “τά κατά τήν Κῳ κτήματα τοῦ Κάψηκος σύν τῇ ἐπισκέψει τοῦ Δρόσου καί τοῦ μοναχοῦ Χριστοδούλου”¹⁹². Τα κτήματα του Κάψηκος και η “επίσκεψις” του Δρόσου δεν είναι γνωστά από άλλες πηγές, η “επίσκεψις του μοναχού Χριστοδούλου” όμως, πρέπει να αφορά στις ιδιοκτησίες ή τμήμα της ιδιοκτησίας που ανήκε πριν το 1088 στον Χριστόδουλο.

Η επόμενη μνεία του Παλιού Πυλίου χρονολογείται τον Ιούλιο του 1288. Πρόκειται για δέηση-αναφορά¹⁹³ που οι κάτοικοι της Κω υπέβαλαν στον αυτοκράτορα

¹⁸⁹ Βρανούση 1966, 60,62, της ίδιας, 1980, *17-*8.

¹⁹⁰ Παρ.Π.Α.9.

¹⁹¹ Παρ.Π.Α.11.

¹⁹² Gautier 1974, 1,21,123, Malamut 1988, 419,420. Το μοναστήρι του Παντοκράτορα που ίδρυσε ο Ιωάννης Κομνηνός το 1136 στη μνήμη της γυναίκας του αυτοκράτειρας Ειρήνης της Ουγγαρίας, ήταν το τελευταίο μεγάλο μοναστικό καθίδρυμα των Κομνηνών στην Κων/πολη (Angold 1984, 235).

¹⁹³ Παρ.Π.Α.24.

Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο, σχετικά με τη μονή Σπονδών. Ανάμεσα στους κατοίκους του νησιού αναγράφονται οι: “καστροφύλαξ Πηλίου Ἰωάννης ὁ Στεριώνης...Σίγγον τζαγκράτορος¹⁹⁴ Γεωργίου τοῦ Ματζώνη. Σίγγον τζαγκράτορος Νικολάου τοῦ Κρίτζη. Σίγγον τζαγκράτορος Γεωργίου τοῦ Λικαδίτης,” οι οποίοι υπογράφουν σχεδόν τελευταίοι.

Το τελευταίο έγγραφο από το πατμιακό αρχείο που αναφέρεται στο Παλιό Πυλί, είναι το πλαστό χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου¹⁹⁵ που χρονολογείται στο διάστημα 1329-1331. Στις κτήσεις της μονής Άλσους, μετοχίου της μονής Πάτμου στην Κω, προστίθεται: “...σύν τῷ τοπίῳ τῷ ὄντι ἐντός τοῦ κάστρου Πυλίου, ἐφ’ ᾧ ἀνέγειρεν οἰκήματα ὁ ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς αὐτῆς νήσου Κῶ παρὰ γνώμην καὶ θέλησιν τῶν τοιούτων μοναχῶν”.

Έναν αιώνα περίπου αργότερα (1420) ο Buondelmonti κάνει και αυτός μνεία του κάστρου στο Παλιό Πυλί¹⁹⁶: “τό πρὸς μεσημβρίαν (κομμάτι του νησιού) δέ ὄρεσιν ὀρίζεται ὑψηλοῖς, ἐν οἷς καὶ φρούρια ὑπῆρχον ταυτί, Πέτραι, Θέρμια καὶ Πύλη, ὅπερ σήμερον [Περίπατον] καλοῦσιν”. Αντίστοιχες αναφορές έχουμε σε πολλούς περιηγητές, προσκυνητές ή χαρτογράφους, σε όλη τη διάρκεια της ιπποτικής περιόδου μέχρι και τον 16ο αι. Ο Anselme Adorno¹⁹⁷ (1470-71) περιγράφει την "Lango" (Κω) ως ένα πολύ εύφορο νησί με τέσσερα οχυρά κάστρα, από τα οποία το ένα ονομαζόταν Παλαιό Πυλί (Pelli vetus) και το δεύτερο Νέο Πυλί (Pelli novum). Αυτά δε τα δύο ήταν τα καλύτερα οχυρωμένα και επανδρωμένα από τους άρχοντες της Ρόδου. Κατά τον Piri Re'is στο “Βιβλίο της Θάλασσας”¹⁹⁸ (1526), το τέταρτο κάστρο της Κω ονομαζόταν Bili και βρισκόταν στα βόρεια του νησιού. Τέλος στο έργο του Porcacchi¹⁹⁹ (1572), που έτυχε ευρύτατης διάδοσης, στα κάστρα "Pietra", "Chenia", "Peripato" στο όρος "Dicheo", προστίθεται και το "Pilli".

Το κάστρο του Παλιού Πυλίου αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα οχυρά σημεία-καταφύγια του πληθυσμού κατά την ιπποτική περίοδο²⁰⁰. Τον Φεβρουάριο του 1449 ο Μάγιστρος Lastic (1437-54) διατάσσει όλους τους κατοίκους της Κω να συγκεντρωθούν με τις οικογένειές τους στο κάστρο του Πυλίου, ώστε να προφυλαχθούν από επικείμενη τουρκική επιδρομή²⁰¹: “Ultra di questo, perche hauemo certa noticia che alcune fuste de Turchi sono

¹⁹⁴ Τζαγκράτορ: (arcubalustarius) ο χειριστής της Τζάγγρας, βαλλίστρας (arcus balistarius). Πρόκειται για είδος τόξου, γνωστού ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους, που θεωρείται ότι εισάγεται στο βυζαντινό χώρο κατά την εποχή των Κομνηνών από τους Λατίνους (Du Cange, τόμ. II, σ. 1558-9).

¹⁹⁵ Παρ. II. A. 29.

¹⁹⁶ Παρ. II. Δ. 5.

¹⁹⁷ Adorno, 371-73.

¹⁹⁸ Piri Re'is, τόμ. II, σ. 491-93.

¹⁹⁹ Porcacchi 1572, 31.

²⁰⁰ Gerola 1916, 46, Παπαμανώλης 1981, 356.

²⁰¹ Παρ. II. B. 17.

armate per uenire a damnificar alla nostra jsola de Lango supraditta, volemo che comandate a tuto homo se riduca al castel del Pili, cum soe familie e robe, azo che ex inprouiso non hauesse danno”.

Κατά την τουρκική επιδρομή του 1457, το Παλιό Πυλί στάθηκε ένα από τα καταφύγια του πληθυσμού, το οποίο δεν εκπόρθησαν οι Τούρκοι επειδή -λόγω θέσεως- ήταν ιδιαίτερα οχυρό και απρόσβλητο²⁰².

Στα 1461, όταν το Τάγμα αποφάσισε να μεταφέρει όλο τον πληθυσμό στη Ρόδο εγκαταλείποντας τις οχυρώσεις της Κω (απόφαση που δεν φαίνεται να ίσχυσε), το Παλιό Πυλί ήταν το μόνο κάστρο του νησιού, που θα συνέχιζε να ενισχύεται με άνδρες και πυρομαχικά²⁰³: “Però, ch’ in quanto a’ Castelli di Pilli, e di Lerro; s’era risoluto, che si tenessero, e difendessero; con mandarui alcun soccorso, secondo il parere del medesimo Priore”.

Στον καταστρεπτικό σεισμό του 1493, και αυτό το κάστρο υπέστη σημαντικές ζημιές²⁰⁴. Το Τάγμα κατά τον επόμενο χρόνο έστειλε επιτροπή στο “Castello di Pilli” να μεριμνήσει άμεσα για την αποκατάστασή τους²⁰⁵.

Δεν έχουμε καμμία άλλη μνεία για το κάστρο του Παλιού Πυλίου, παρά πολύ αργότερα, στα κείμενα νεώτερων περιηγητών. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ο οικισμός εγκαταλείφθηκε στην δεκαετία του 1830 ή κατ’άλλους στα 1813²⁰⁶, εξαιτίας επιδημίας που ανάγκασε όσους από τους κατοίκους επιβίωσαν, να μετοικήσουν στην τοποθεσία του νέου Πυλίου και του Ασφεντιού, τοποθεσίες κοντύτερα στην πεδιάδα.

Ο Ross²⁰⁷ (1852) διηγείται πως πέρασε από ένα τόπο με πολύ αραιή κατοίκηση, το "Pylin oder Peripatos", και συνέχισε στα μεσαιωνικά ερείπια του Παλιού Πυλίου. Το μικρό κάστρο βρισκόταν στην κορυφή ενός απομονωμένου βράχου. Το εγκαταλειμένο χωριό ήταν χτισμένο στην νότια κλιτύ του βράχου. Στην είσοδο του κάστρου, ο Ross βρήκε ερείπια μιας πύλης κατασκευασμένης με πλίνθους, την οποία θεώρησε ως κατάλοιπο του μοναστηριού του Οσίου Χριστοδούλου²⁰⁸. Στην εκκλησία της Παναγίας, στην χαράδρα ανατολικά του φρουρίου, ο ταξιδιώτης βρήκε ακόμα ένα οικόσημο με την επιγραφή: +F.LOIS.PRO.VA-NA., και την χρονολογία 1515. Πάνω από είσοδο ενός άλλου παρεκκλησίου, του Αγ.Βασιλείου, παρατήρησε ένα αρχαίο γλυπτό σε δεύτερη χρήση.

²⁰² Βλ. τις σχετικές πληροφορίες από το γράμμα του Μαγίστρου Milly (1454-61) προς τις ενετικές αρχές της Κρήτης στο Παρ.ΙΙ.Δ.6, το αντίστοιχο χωριό του Bosio II, 255B-C (Παρ.ΙΙ.Γ), καθώς και παραπάνω σ.36.

²⁰³ Bosio II, 274D-5B (Παρ.ΙΙ.Γ).

²⁰⁴ Bosio II, 512B-E (Παρ.ΙΙ.Γ).

²⁰⁵ Bosio II, 516A-C (Παρ.ΙΙ.Γ).

²⁰⁶ Καρπάθιος 1963α, 111.

²⁰⁷ Ross 1852, 20.

²⁰⁸ Πρόκειται προφανώς για την πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ, βλ. παρακάτω σ.49κ.εξ.

Το εγκατελειμένο χωριό του Παλιού Πυλίου περιγράφει και ο Rayet²⁰⁹(1876). Αναφέρει το μοναστήρι που ίδρυσε ο Όσιος Χριστόδουλος στην μέση μιας χαράδρας και το βραχώδη λόφο με το μεσαιωνικό φρούριο στην κορυφή του. Κατά τη γνώμη του, το χωριό κατοικήθηκε σε περιόδους μεγάλης ανασφάλειας και βρισκόταν μακριά από τα εύφορα εδάφη. Όταν οι κάτοικοι ένιωσαν μεγαλύτερη σιγουριά θα πρέπει σταδιακά να το εγκατέλειψαν και να μετακινήθηκαν σε πεδινές περιοχές δίπλα στα καλλιεργήσιμα εδάφη.

²⁰⁹ Rayet 1876, 22.

Β.Αρχιτεκτονική Περιγραφή

1.Θέση-Γενικά Στοιχεία Το τοπωνύμιο του Παλιού Πυλίου αναφέρεται σε ένα σχετικά απότομο λόφο, που αν και αποκομμένος, ανήκει εντούτοις στην μεγάλη κεντρική οροσειρά του νησιού (βλ.χάρτη στο σχ.1, εικ.1). Ανάμεσα στον λόφο, όπου βρίσκεται το κάστρο, και το κοντινό βουνό δημιουργείται μια μικρή, αλλά καλά αρδευόμενη κοιλάδα. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα “σαμάρι” που εκτείνεται ανάμεσα στις δύο κορυφές. Σε αυτή την περιοχή αναπτύχθηκε ο μεσαιωνικός οικισμός.

Ο οικισμός του Παλιού Πυλίου αποτελεί ένα σημαντικό σύνολο, που όμως αν δεν γίνουν οι απαραίτητες αρχαιολογικές εργασίες (καθαρισμοί, αποτυπώσεις), δεν είναι δυνατόν να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τη διάρθρωση, τη χρονική διάρκεια ή την τείχισή του²¹⁰. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αντιμετωπίζονται μόνο οι οχυρώσεις που επιστέφουν την κορυφή του λόφου και αποτελούν ένα ευδιάκριτο και σαφώς καθορισμένο – κατά το μάλλον ή ήττον- σύνολο.

Όσον αφορά στις μαρτυρίες για την κατοίκηση του χώρου κατά την αρχαιότητα, ιδιαίτερη σημασία έχουν τα συμπεράσματα της επιφανειακής έρευνας των Hope-Simpson και Lazenby²¹¹ που αναγνώρισαν κυκλώπεια τείχη στη βορειοδυτική πλαγιά του κάστρου, από όπου περισυνέλεξαν και προϊστορική κεραμική της πρώιμης, μέσης και ύστερης εποχής του Χαλκού.

Όπως και στα υπόλοιπα κάστρα του νησιού, έτσι και εδώ οι οχυρώσεις έρχονται να ενισχύσουν και να βελτιώσουν μια φυσικά οχυρή θέση. Η διαφορά είναι ότι ο μικρός σχετικά χώρος στην κορυφή του λόφου και η αυξανόμενη ανάγκη να καταστεί το κάστρο καταφύγιο των κατοίκων της περιοχής, οδήγησαν στη δημιουργία περισσότερων του ενός οχυρωματικών περιβόλων. Οι περίβολοι αυτοί (διακρίνονται δύο σε όλη τους την έκταση και το μεγαλύτερο μέρος ενός τρίτου, βλ.σχ.2) έδιναν τη δυνατότητα καλύτερης άμυνας, αφού σε περίπτωση κατάληψης του ενός, οι κάτοικοι μπορούσαν να καταφύγουν στον άλλον. Το σκεπτικό αυτό βέβαια προϋποθέτει ότι οι περίβολοι τούτοι συνυπήρξαν χρονικά ως αμυντικά στοιχεία του ίδιου συνόλου, κάτι που δεν είναι αυταπόδεικτο. Το τελευταίο αυτό θέμα βρίσκεται στα πλαίσια των προβληματισμών που θα αναπτυχθούν παρακάτω²¹².

Ένα βασικό στοιχείο που δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής του ερευνητή, είναι ότι η περιοχή του Παλιού Πυλίου –και με μεγάλη πιθανότητα και τμήμα του κάστρου-

²¹⁰ Για τον οικισμό στο Παλιό Πυλί βλ. Θεοχάρη 1989, 161κ.εξ.

²¹¹ Hope-Simpson, Lazenby 1970, σ.59-60, πίν.21a & b.

²¹² Σχετικά με το ερώτημα κατά πόσο οι τρεις περίβολοι συνυπήρξαν σε ένα ενιαίο αμυντικό σύνολο, βλ. παρακάτω σ.91-2.

είχαν συνεχή κατοίκηση μέχρι τον 19ο αι. Πράγμα που σημαίνει ότι πολλές από τις κατασκευές που αποτελούν μέρος της παρούσας εργασίας, έχουν υποστεί αλλοιώσεις και μετασκευές. Η απλή καταγραφή των αρχιτεκτονικών δεδομένων λοιπόν, πολλές φορές δεν δίνει σαφή αντίληψη των φάσεων και στοιχείων της οχύρωσης. Στόχος είναι μέσα από την παρατήρηση χαρακτηριστικών σημείων, να εξαχθεί η πληρέστερη δυνατή εικόνα για τη μορφή του κάστρου κατά την μεσαιωνική περίοδο.

Στην περιοχή του λόφου, όπως αναφέρθηκε, διακρίνονται εύκολα δύο περίβολοι, οι **περίβολοι I και II** (βλ.σχ.2). Ο I ή άνω περίβολος καλύπτει την κορυφή του λόφου, ενώ ο II ή κάτω περίβολος περιλαμβάνει μια μεγαλύτερη έκταση, που εκτείνεται ανατολικά, δυτικά και νότια του περιβόλου I. Η περιοχή που βρίσκεται στα βόρεια του περιβόλου I δεν σώζει σήμερα τείχη που να εξέχουν σε μεγάλο βαθμό από το έδαφος. Εντούτοις, ίχνη τειχών που σήμερα χρησιμεύουν ως αναλημματικά στοιχεία και από τα οποία μερικά σώζονται σε αξιόλογο μήκος, καθώς και η ύπαρξη της αποκομμένης πύλης 3, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και η περιοχή αυτή ήταν τειχισμένη (**περίβολος III**). Το περίγραμμα του περιβόλου αυτού διακρίνεται σε όλο το βόρειο και το ανατολικό του τμήμα. Δυσκολίες παρατηρούνται στον καθορισμό της πορείας που ακολουθούσε το δυτικό του τμήμα.

Στο εσωτερικό και των τριών περιβόλων, διακρίνονται ίχνη κτηρίων, των οποίων η χρήση ή η χρονολόγηση είναι ιδιαίτερα προβληματική.

2.Πύλες Σε τρία σημεία στο κάστρο του Παλιού Πυλίου διακρίνονται διαμορφωμένες εισοδοί για την πρόσβαση στο εσωτερικό των τειχών. Η μνημειώδης **πύλη 1** ανοίγεται στον περίβολο II και η ιδιαίτερη κατασκευή της αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σημεία του κάστρου. Από την πύλη που θα οδηγούσε στο εσωτερικό του περιβόλου I (**πύλη 2**) δεν σώζονται σήμερα πολλά στοιχεία. Η πρόσβαση στον περίβολο I γίνεται μέσω κλίμακας ανόδου από τον περίβολο II. Στο σημείο όπου καταλήγει η κλίμακα, θα πρέπει να ανοιγόταν η πύλη 2. Η τρίτη πύλη του κάστρου βρίσκεται στον περίβολο III. Πρόκειται για πυλίδα μικρών διαστάσεων, που λαμβάνει υπόψη στην κατασκευή της την διαμόρφωση του φυσικού βράχου. Είναι πιθανόν η **πύλη 3** να αποτελούσε τμήμα οικοδομήματος, από το οποίο όμως σώζονται σήμερα ελάχιστα τμήματα.

ΠΥΛΗ 1 Η είσοδος στον περίβολο II διαμορφώνεται από έναν πυλώνα (πύλη 1, εικ.2), ο οποίος είναι χτισμένος με τρόπο ώστε να είναι δύσκολη η προσβολή του από τους επιτιθέμενους. Το μονοπάτι που οδηγεί στην είσοδο είναι στενό, μερικές φορές με στροφές

ακόμα και 180 μοιρών. Όταν κάποιος επιτίθεται στην πύλη είναι αυτόματα εκτεθειμένος στις βολές από τα τείχη του δυτικού μέρους του περιβόλου II (τμήματα α-β-γ-δ). Στον πυλώνα διακρίνονται τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Θα περιγράψουμε την αρχική κατασκευή, προσθέτοντας κατόπιν τις μετασκευές που αυτή υπέστη.

Η πύλη ανοίγεται στη δυτική πλευρά της κατασκευής, η εξωτερική όψη της οποίας φέρει αξιόλογο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Στην πλευρά αυτή (εξωτερική πλευρά του πυλώνα, εικ.2), η δόμηση μέχρι ύψους $\pm 2,20$ μ. από το κατώφλι της εισόδου, γίνεται με αδρά κατεργασμένους λίθους ή σπόλια. Οι λίθοι είναι λαξευτοί, ορθογωνισμένοι, ανίσου μεγέθους και τοποθετούνται σε σειρές με μικρότερες πέτρες ή βήσσαλα να καλύπτουν τα κενά. Στο ανώτερο τμήμα της εξωτερικής πλευράς διαμορφώνονται δύο κόγχες με πλούσιο κεραμικό διάκοσμο, ανά μία εκατέρωθεν του ανοίγματος της πύλης (εικ.5,6). Το μέτωπο των κογχών αποτελείται από τριπλά πλίνθινα ανιδώματα κατασκευασμένα με την μέθοδο της κρυμμένης πλίνθου²¹³. Στα τεταρτοσφαίρια των κογχών διακρίνονται σειρές συνεχόμενων λάμδα, ενώ λίγο χαμηλότερα υπάρχει οριζόντια ταινία με διάκοσμο από πλίνθους (συνεχόμενα λάμδα και κατακόρυφοι πλίνθοι). Στις κόγχες εφαρμόζεται επίσης η πρακτική της χάραξης σχεδίων πάνω στο επίχρισμα. Τα σχέδια αποδίδουν τη διάταξη των πλίνθων που βρίσκονται κάτω από το επίχρισμα²¹⁴.

Το τμήμα πάνω από το άνοιγμα της πύλης στην εξωτερική (δυτική) πλευρά του πυλώνα έχει σήμερα καταστραφεί, αλλά προφανώς θα καλυπτόταν από πλίνθινο τόξο ημικυκλικής διατομής. Το τόξο αυτό σωζόταν μέχρι και τις αρχές του 20ου αι., και αποτυπώνεται σε φωτογραφία που έχει δημοσιεύσει ο Gerola²¹⁵.

Από την κορυφή της νότιας κόγχης διαμορφώνεται περύγιο με διπλό πλίνθινο τόξο²¹⁶ (εικ.2). Όπως παρατήρησε και ο Τσουρής²¹⁷, στην τοιχοδομία κάτω από το τεταρτοκύκλιο του περυγίου διακρίνεται κάθετος αρμός. Το περύγιο λοιπόν πρέπει να ανήκει σε μεταγενέστερη προσθήκη. Κρίνοντας όμως από την ομοιότητα του υλικού και της τεχνικής, το τμήμα τούτο δεν κατασκευάστηκε πολύ μεταγενέστερα από την ανέγερση της πύλης 1, και γι' αυτό πρέπει να ενταχθεί στην ίδια οικοδομική περίοδο.

²¹³ Για τη μέθοδο της κρυμμένης πλίνθου, η οποία στο πυλώνα του Παλιού Πυλίου παρατηρείται τόσο στην εξωτερική όψη, όσο και στο εσωτερικό της κατασκευής, βλ. Mango 1959, 249-50, Vocotopoulos 1979, 247-60, του ιδίου 1981, 556, Buchwald 1979, 271-2, Schäfer 1973-4, 198κ.εξ., Ousterhout 1984, 163-70, Βελένης 1984, 67κ.εξ.

²¹⁴ Τσουρής (υπ.έκδ.), 3.

²¹⁵ Gerola 1915, σ.48, εικ.42.

²¹⁶ Γενικά για τα περύγια, που ως διακοσμητικό θέμα απαντούν συνήθως σε ναούς, και την εξελικτική πορεία που ακολουθούν, βλ. Γκιολές 1987, 130-1.

²¹⁷ Τσουρής (υπ.έκδ.), 2,6.

Το κατώφλι της πύλης που ανοίγεται στην δυτική πλευρά του πυλώνα, αποτελείται από έναν μονόλιθο, ίσως αρχαίο, σε δεύτερη χρήση, ο οποίος σήμερα έχει υποστεί ρήξη (εικ.7). Το αρχικό άνοιγμα της πύλης δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί επακριβώς, διότι και οι δύο πλευρές των τειχών εκατέρωθεν της πύλης, έχουν υποστεί σοβαρές καταστροφές. Εντούτοις υπολογίζεται σε $\pm 1,80$ μ. Στην αρχική του θέση σώζεται μόνο ο κατώτερος δόμος της νότιας παραστάδας (εικ.8). Στην εξωτερική πλευρά του δόμου προς το άνοιγμα της πύλης, δημιουργείται φαλτσογωνία, ενώ εσωτερικά υπάρχει εσοχή προφανώς για την προσαρμογή της θύρας.

Ο χώρος στο εσωτερικό του πυλώνα διαμορφώνει ένα τετράγωνο οικοδόμημα, τις τέσσερις γωνίες του οποίου καταλαμβάνουν ογκώδεις πεσσοί (εικ.3,4), οι οποίοι θα συνδέονταν με κατεστραμμένα σήμερα τόξα²¹⁸. Η βόρεια και νότια πλευρά του πυλώνα αποτελείται από συμπαγείς τοίχους, ενώ η διόδος γίνεται με φορά από δυτικά προς ανατολικά. Όλη η ανωδομή πάνω από το επίπεδο των πεσσών έχει καταστραφεί. Διακρίνονται λοφία στις άνω σωζόμενες απολήξεις των πεσσών, που προφανώς χρησίμευαν για την στήριξη φουρνικού. Το φουρνικό αυτό θα κάλυπτε το ισόγειο του πυλώνα εσωτερικά στο ύψος περίπου πάνω από τις κόγχες της δυτικής όψης της πύλης. Στην αρχική αυτή φάση, πάνω από τη στάθμη του φουρνικού θα υψωνόταν ο όροφος του πυλώνα, η ύπαρξη του οποίου μπορεί να υποστηριχθεί με βάση την ισχυρή δόμηση των πεσσών του ισογείου. Η εικόνα που δημιουργείται για την αρχική κατασκευή του πυλώνα συνδέεται με την μορφή ενός πύργου, στο ισόγειο του οποίου ανοίγεται η κεντρική είσοδος του κάστρου.

Οι διαστάσεις των **πεσσών 1** και **4** είναι $\pm 1,30 \times 2$ μ., των **πεσσών 2** και **3**, $\pm 2,40 \times 1,45$ μ. Το άνοιγμα ανάμεσα στους πεσσούς 1 και 4 είναι $\pm 3,60$ μ. Στις δύο ελεύθερες εσωτερικές πλευρές των δυτικών πεσσών (1 και 4), στο χαμηλότερο τμήμα τους, σχηματίζονται μικρές κόγχες αντίστοιχες προς αυτές της δυτικής όψης της πύλης (εικ.9,10). Τα κατώτερα τμήματα των πεσσών είναι κτισμένα με ογκώδεις λίθους σε κανονικές σειρές με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς, ενώ στα ανώτερα τμήματα των πεσσών η κατασκευή γίνεται αποκλειστικά και μόνο με πλίνθους. Η τοιχοδομία στα τμήματα αυτά κατασκευάζεται με τη μέθοδο της κρυμμένης πλίνθου. Οι πλίνθοι έχουν πάχος ± 5 εκ. και πλάτος 40-43 εκ. Η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου εφαρμόζεται εδώ με την κανονική της μορφή, με την οποία είναι γνωστή κυρίως από μνημεία μεσοβυζαντινών χρόνων²¹⁹. Σε όλα τα

²¹⁸ Εύστοχα ο Τσουρής(υπ.έκδ., 2) το παρομοιάζει με ναό στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τα τέσσερα γωνιαία διαμερίσματα γεμάτα τοιχοποιία.

²¹⁹ Τη μελέτη της τεχνικής και του κεραμοπλαστικού διακόσμου, όπως αυτά παρουσιάζονται στο συγκεκριμένο μνημείο, τα συγκριτικά στοιχεία από αντίστοιχα μνημεία, καθώς και σκέψεις για τη χρονολόγηση του πυλώνα παρουσίασε πρόσφατα ο Τσουρής(υπ.έκδ.), 2-8. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ.Τσουρή, που είχε την ευγενή

τμήματα της πύλης χρησιμοποιείται κουρασάνι ως συνδετικό υλικό. Στο κάστρο του Παλιού Πυλίου κουρασάνι παρατηρείται επίσης στα θεμέλια των πύργων Γ και Η του περιβόλου Ι, σε σημεία όπου η ανωδομή των κτηρίων έχει υποχωρήσει. Τούτο αποτελεί ίσως χρονολογική ένδειξη ότι οι πύργοι αυτοί συνανήκουν με την αρχική φάση της πύλης 1²²⁰.

Η αρχική κατασκευή της πύλης 1 αποτελεί ένα μνημειώδες και εντυπωσιακό δημιούργημα, του οποίου η χρονολογική ένταξη δεν είναι χωρίς προβλήματα. Η πρακτική της διάνοιξης της πύλης του κάστρου στο ισόγειο ενός πύργου είναι ιδιαίτερα συχνή στην μεσαιωνική οχυρωματική. Στα πλαίσια της δυτικής οχυρωματικής, αποτελεί μία από τις πιο διαδεδομένες μορφές προστασίας της πύλης ενός κάστρου²²¹. Σύμφωνα μάλιστα με κάποιους ερευνητές²²², οι κατασκευές αυτές είναι ένα βήμα στην εξελικτική πορεία για την διαμόρφωση των πυλώνων του 13ου-14ου αι.(αγγλ.gatehouses). Οι τελευταίοι ήταν μικρά οχυρά που αυτόνομα μπορούσαν να αντισταθούν, αλλά και να φιλοξενήσουν τον άρχοντα του κάστρου²²³. Αντίστοιχα παραδείγματα δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί στις οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου –με εξαίρεση τους πυλώνες σε περιβόλους μοναστηριών²²⁴-, μπορούν να αναφερθούν ωστόσο πύργοι-πυλώνες στα κάστρα της Μεθώνης²²⁵(Porta Stoppa και Porta di S.Marco, 13ος-15ος αι.), της Κορώνης²²⁶(13ος αι.), του Πλαταμώνα²²⁷, στο Χλεμούτσι²²⁸ (13ος αι.) και αλλού.

Η χρονολόγηση της πύλης 1 του Παλιού Πυλίου συνδέεται αναπόφευκτα με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου που παρατηρείται σε αυτή. Οι σχετικές συζητήσεις, έχουν ουσιαστικά αποδεχθεί ότι η τεχνική αυτή δεν μπορεί να αποτελέσει παρά σχετικό κριτήριο χρονολόγησης κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους²²⁹. Επίσης πρέπει να συνεκτιμηθεί και το γεγονός ότι οι γνώσεις μας για την τεχνική προέρχονται κυρίως από την εκκλησιαστική και ελάχιστα από την οχυρωματική αρχιτεκτονική. Τα λίγα δείγματα της τεχνικής αυτής από οχυρωματικά έργα ανήκουν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Μπορούν να αναφερθούν ο κεντρικός πύργος στο κάστρο του Πυθίου²³⁰ (14ος αι.), τα κάστρα της Νικομήδειας, των Πηγών και της Μαγνησίας²³¹ (13ος αι.), ο πύργος Πεντάζωνο του

καλοσύνη να μου αποστείλει αντίγραφο του άρθρου του σε χειρόγραφο, αφού η σχετική δημοσίευση των πρακτικών του συνεδρίου στα οποία θα συμπεριληφθεί, δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

²²⁰ Για τους πύργους Γ και Η του περιβόλου Ι, βλ. παρακάτω, σ.65-8.

²²¹ Βλ. το κεφάλαιο για τις tours-portes στο Mesqui 1991, 308-18, επίσης Toy 1985, 103.

²²² McNeill 1992, 98-101.

²²³ Για την δυτική μεσαιωνική πρακτική βλ. επίσης Châtelain 1996, 88-9, Davison 1986, 130κ.εξ.

²²⁴ Βλ. Ορλάνδος 1958, 17κ.εξ.

²²⁵ Andrews 1978, σ.73, 75-6, εικ.76, 80,81.

²²⁶ Andrews 1978, 17.

²²⁷ Βακαλόπουλος 1972, 15,17.

²²⁸ Andrews 1978, σ.149-50, εικ.165-6, Bon 1969, σ.627, εικ.12, πίν.48.

²²⁹ Vocotopoulos 1979, 258-9.

²³⁰ Ευγενίδου 1997, 25-7, Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 158.

²³¹ Foss 1996, 41 (masonry O).

Διδυμοτείχου (β'μισό 12ου – α'μισό 13ου αι.)²³² κ.ά. Χαρακτηριστικό στις περισσότερες περιπτώσεις είναι η δόμηση των κατώτερων τμημάτων με σχετικά ισόδομη χρήση τετραγωνισμένων λίθων, ενώ η ανωδομή κατασκευάζεται αποκλειστικά με πλίνθους, καμάρες και λοφία που στηρίζουν φουρνικά, στα οποία εδράζεται το πάτωμα των υπερκείμενων ορόφων.

Η εμπεριστατωμένη μελέτη του Τσουρή για την τοιχοποιία που παρατηρείται στην πύλη 1, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτή πρέπει να χρονολογηθεί στην Κομνήνεια περίοδο, πιο συγκεκριμένα στα τέλη του 11ου ή στα πρώτα τριάντα χρόνια του 12ου αι., και να τοποθετηθεί στην σφαίρα επιρροής της αρχιτεκτονικής της Κων/πολης²³³. Ειδικότερα ως προς τις κόγχες της πύλης, ο ίδιος ερευνητής διέβλεψε στενές σχέσεις με τις κόγχες των καθολικών των μονών Αγίας Θεοδοσίας και Παντοκράτορος, του υποβάθρου του καθολικού της μονής Σωτήρος Χριστού του Φιλανθρώπου και του καθολικού της μονής της Χώρας²³⁴. Τέλος πιστεύει ότι η πύλη 1 δεν είναι κτίσμα του μοναχού Χριστοδούλου, αλλά κάποιου ανώτατου κρατικού αξιωματούχου των νησιών με άμεση σχέση με το αυτοκρατορικό περιβάλλον, ίσως του ίδιου του στρατηγού Σάμου (στο θέμα του οποίου δέχεται ο Τσουρή ότι ανήκε κατά την περίοδο αυτή η Κως)²³⁵. Στην άποψή του αυτή οδηγείται από την ταπεινή κατασκευή του καθολικού της μονής Καστριανών, που ίδρυσε ο Χριστόδουλος στο Πυλί, σε σύγκριση με τον μνημειακό χαρακτήρα της Πύλης 1²³⁶.

Η στενή σχέση των κογχών της πύλης 1 με τις κόγχες της μονής Παντοκράτορος μπορεί εύστοχα να συνδυασθεί με την πληροφορία ότι στη μονή Παντοκράτορος περιήλθε το σύνολο των κτήσεων του Χριστοδούλου στην Κω ως αυτοκρατορική δωρεά, όπως μαρτυρείται από το σωζόμενο τυπικό της μονής (χρον.1136)²³⁷. Οι διαφαινόμενες σχέσεις ως προς τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά μπορεί να είναι απόρροια του γεγονότος ότι το κάστρο του Πυλίου αποτέλεσε μετόχι του αυτοκρατορικού αυτού καθιδρύματος. Σε κάθε περίπτωση, τα βασικά στοιχεία παραμένουν ότι η πρώτη φάση της πύλης 1 εντάσσεται στην κων/πολίτικη αρχιτεκτονική, δεν συνδέεται με την παρουσία του Χριστόδουλου στο νησί, πρέπει να χρονολογηθεί στο διάστημα από τα τέλη του 11ου ως και τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αι.²³⁸, και αποτελεί ένα σπάνιο δείγμα κοσμικής αρχιτεκτονικής των χρόνων αυτών.

²³² Τσουρή (υπ.έκδ.), 4.

²³³ Τσουρή (υπ.έκδ.), 9.

²³⁴ Τσουρή (υπ.έκδ.), 5.

²³⁵ Τσουρή (υπ.έκδ.), 12. Για τα χρόνια 1087-9, ως στρατηγός Σάμου αναφέρεται ο Ευστάθιος Χαρσιανίτης. Για την θέση της Κω στην βυζαντινή διοίκηση, βλ. παραπάνω σ.9-10.

²³⁶ Τσουρή (υπ.έκδ.), 9. Για την μονή των Καστριανών, βλ. Καρπάθιος 1963α, 106κ.εξ.

²³⁷ Για το τυπικό της Μονής Παντοκράτορος βλ. παραπάνω, σ.44.

²³⁸ Ο Gerola 1915, 48, είχε ήδη εκφράσει την άποψη ότι πρόκειται για κτήριο βυζαντινής περιόδου, ίσως του 12ου αι., ή και αργότερα.

Σε μεταγενέστερη φάση, που όμως χρονολογικά δεν μπορεί να προσδιορισθεί επακριβώς, επήλθαν οι εξής μεταβολές. Εσωτερικά της πύλης, σε απόσταση $\pm 2,60$ μ. από το μέτωπό της και περίπου στο σημείο απόληξης των πεσσών 1 και 4, χτίστηκε εγκάρσιος τοίχος (εικ.11,12). Ο τοίχος αυτός καλύπτει το άνοιγμα μεταξύ των πεσσών 1 και 4 (**τοίχος T1-T2**). Λόγω των επιχώσεων στην περιοχή δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί το πάχος του, ενώ το ύψος φθάνει το 1 μ. περίπου. Ο τοίχος T1-T2 φέρει άνοιγμα στο μέσον του, μήκους $\pm 1,50$ μ., αντίστοιχο με το άνοιγμα της πύλης. Ο δόμος που σώζεται στο κατώτερο σημείο του ανοίγματος του τοίχου T1-T2 προς νότον, φέρει φαλτσογωνία και εσοχή στην εσωτερική του πλευρά, διαμόρφωση δηλαδή που είναι αντίστοιχη με αυτή που παρατηρείται στον κατώτερο δόμο της παραστάδας της πύλης κατά την αρχική φάση. Εάν ο δόμος του τοίχου T1-T2 βρίσκεται στην αρχική του θέση, τότε πρέπει να αντιμετωπίσουμε το ενδεχόμενο να μετατοπίσθηκε η πύλη κατά $\pm 2,60$ μ. προς τα έσω. Το κατά πόσο καταργήθηκε η προηγούμενη πύλη παραμένει ένα ερώτημα.

Ο εγκάρσιος τοίχος T1-T2 της δεύτερης αυτής φάσης δεν σταματάει στο σημείο που συναντάει τον πεσσό 4, αλλά καλύπτει και την ανατολική του πλευρά, μέχρι περίπου τη γένεση της καμάρας (**τοίχος T3-T4**). Το δεύτερο αυτό τμήμα του εγκάρσιου τοίχου βρίσκεται ελαφρά ανατολικότερα του πρώτου, φθάνει δε σε ύψος τα $\pm 2,30$ μ. Στο σημείο όπου ο τοίχος T1-T2 συναντά το τμήμα T3-T4 δημιουργείται προς το εσωτερικό του χώρου εσοχή (εικ.12). Η απόληξη T3 του τοίχου T3-T4, διασώζει την αρχή της γένεσης καμάρας, που προφανώς θα κάλυπτε εσωτερικά τη δεύτερη αυτή πύλη.

Οι τοίχοι (T1-T2,T3-T4) είναι κτισμένοι με ογκώδεις, λαξευτούς δόμους, καθώς και σπόλια. Αυτά βέβαια ισχύουν για τα κατώτερα τμήματα, τα οποία σώζονται σήμερα, σε όλο το μήκος των τοίχων. Ωστόσο στο ανώτερο μέρος του T3-T4, η δόμηση γίνεται με πολύ μικρότερες, ακατέργαστες πέτρες, βήσσαλα και άφθονο κονίαμα. Δεν υπάρχει κανένα απόλυτο χρονολογικό στοιχείο, αν και η χρήση αρχαίου υλικού καθώς και η λαξευτή τοιχοποιία οδηγεί ίσως στα χρόνια των Ιωαννιτών²³⁹. Το κονίαμα που συνδέει τους τοίχους της δεύτερης φάσης είναι πολύ διαφορετικό από αυτό της αρχικής. Δεν περιέχει τριμμένο κεραμίδι και είναι λευκό χωρίς προσμείξεις, αν και εξίσου συμπαγές. Λευκό χωρίς προσμείξεις είναι και το συνδετικό κονίαμα της πλευράς E-Z του περιβόλου I, του οποίου η τοιχοποιία συνδέεται με την ιπποτική δραστηριότητα στο Πυλί κατά τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι., στο διάστημα μετά το 1480

²³⁹ Έχει γίνει εκτεταμένη χρήση αρχαίου υλικού σε ιπποτικές οχυρώσεις, όπως στο κάστρο του Αγ.Πέτρου στην Αλικαρνασό (Maiuri 1921-2, 292, Luttrell 1986, 166κ.εξ.) και το κάστρο της Νεραντζιάς στο λιμάνι της πόλης της Κω (Gerola 1915, 34, Maiuri 1921-2, 278). Για την λαξευτή τοιχοποιία και την χρήση αρχαίου υλικού στην ιπποτική αρχιτεκτονική της Ρόδου, βλ. Gabriel 1921, 111-2, Κόλλιας 1994, 93-5.

και μέχρι το 1522²⁴⁰. Η ομοιότητα αυτή ίσως να αποτελεί ένδειξη και για την χρονολόγηση της δεύτερης φάσης της πύλης 1 στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. Στο διάστημα αυτό, το κάστρο υπέστη μεγάλες επισκευές ιδιαίτερα μετά τον σεισμό του 1493²⁴¹. Με την επισκευαστική δραστηριότητα μετά τον σεισμό μπορεί να συνδεθεί ίσως και η δεύτερη φάση της πύλης 1.

Σε υστερότερη μετασκευή ανήκουν τα ανώτερα τμήματα της δυτικής όψης της πύλης, πάνω από τις πλευρικές κόγχες, τα οποία επιστέφονται από επάλξεις (εικ.2,3,11). Είναι το μόνο σημείο στο κάστρο όπου καταγράφεται το ακριβές ύψος του τείχους (6-7 μ. περίπου), από το κατώφλι της πύλης, μέχρι τις προιονωτές επάλξεις. Το γεγονός ότι το τείχος πάνω από τις κόγχες δεν αντιστοιχεί στην αρχική κατασκευή γίνεται αντιληπτό επειδή δομείται με πολύ μικρότερες ακατέργαστες πέτρες αμελώς τοποθετημένες, χωρίς προσπάθεια για κανονικότητα στην όψη. Εξάλλου σε καθεμιά από τις επάλξεις ανοίγεται από μία τυφεκιοθυρίδα, χαρακτηριστική τουρκική κατασκευή για φορητά πυροβόλα όπλα²⁴², η οποία παρατηρείται και σε άλλα κάστρα της Κω (περίβολος της πόλης της Κω, κάστρο Νεραντζιάς, Αντιμάχεια)²⁴³. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι οι επάλξεις της φάσης αυτής διαμορφώνονται στο επίπεδο ακριβώς πάνω από το φουρνικό του ισογείου. Είναι προφανές ότι κατά την οικοδομική αυτή φάση, που μπορεί γενικά να ενταχθεί στην εποχή της τουρκοκρατίας, ο όροφος του πυλώνα έχει καταστραφεί και πάνω στο φουρνικό του ισογείου ανοίγεται πλέον ο περίδρομος των νεώτερων επάλξεων.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι στην πύλη 1 του περιβόλου II διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη, που χρονολογείται στα τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., ανήκει η μνημειακή πύλη με την εσωτερική διάταξη των πεσσών, την πλίνθινη τοιχοδομία και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο των κογχών. Λίγο αργότερα, αλλά μάλλον στα πλαίσια της ίδιας

²⁴⁰ Για την πλευρά E-Z του περιβόλου I, βλ. παρακάτω, σ.74-5.

²⁴¹ Για τον σεισμό του 1493 και τις επισκευές που μαρτυρούνται, βλ. παραπάνω σ.39-40, 46.

²⁴² Η αναγνώριση και μελέτη χαρακτηριστικών που ανάγονται σε νεώτερες εποχές είναι εξαιρετικά δύσκολη, λόγω έλλειψης αντίστοιχων μελετών και δημοσιευμένων παραλλήλων από τον ελλαδικό χώρο. Οι τυφεκιοθυρίδες που διακρίνονται στην Κω (στις οχυρώσεις της πόλης της Κω, το Παλιό Πυλί και την Αντιμάχεια), φαίνεται πως είναι τυπικές κατασκευές των οθωμανικών κάστρων, όπου δεν καταβάλλεται καμμία προσπάθεια επιμέλειας στην κατασκευή ή κανονικότητας στην κατανομή τους. Αντίστοιχες τυφεκιοθυρίδες ή «τουφεκότρυπες» οθωμανικής περιόδου παρατηρούνται στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου της Πύλου (1573), στο κάστρο της Πάτρας (16ος-17ος αι., Andrews 1978, σ.125,127), στον εξωτερικό περίβολο της Μεθώνης και στην Κορώνη (Andrews 1978, 17,19-20,70,72). Αντίθετα οι τυφεκιοθυρίδες βενετσιάνικων οχυρώσεων παρουσιάζουν κανονικότητα στην κατασκευή, ενώ ως προς την μορφή δεν φαίνεται να διαφοροποιούνται από τις αντίστοιχες μεσαιωνικές τοξοθυρίδες, βλ.τις οχυρώσεις του Ρεθύμνου, Στεριώτου 1992, σ.275-6, πίν.103α,233β. Αμυντικές ζώνες με τυφεκιοθυρίδες παρατηρούνται ευρέως σε δυτικές οχυρώσεις του 17ου και του 18ου αι., όπως στο Colmars-les-Alpes (Γαλλία), Faucherre 1996, 78-9 και στο Fort Tigné (Μάλτα), Hughes 1991, 133. Αντίστοιχα δείγματα παρατηρούνται και σε οχυρώσεις των Βαλκανίων, όπως στο φρούριο του Βουθρωτού (Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 152-3).

²⁴³ Για τις τυφεκιοθυρίδες στον ημικυκλικό προμαχώνα και την γωνία Η της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω σ.101,125. Για τα τείχη του εξωτερικού περιβόλου της Νεραντζιάς, βλ. Maiuri 1921-2, εικ.5,6.

οικοδομικής φάσης, προστέθηκε το περύγιο στη νότια διακοσμητική κόγχη της πρόσοψης. Στη δεύτερη φάση ανήκει ο τοίχος στο εσωτερικό του πυλώνα με το άνοιγμα πιθανόν για μια δεύτερη πύλη, η οποία θα στεγαζόταν με καμάρα. Η φάση αυτή, με βάση κυρίως την τοιχοδομία, πρέπει να ενταχθεί στην ιπποτική περίοδο και μάλλον στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. Στην τρίτη φάση, ανήκει η ανωδομή πάνω από τις κόγχες της δυτικής όψης της πύλης που καταλήγει στις μικρές οδοντωτές επάλξεις με τις τυφεκιοθυρίδες, η οποία εντάσσεται στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

ΠΥΛΗ 2 Για την πύλη 2 του περιβόλου Ι δεν σώζονται σήμερα πολλά στοιχεία. Η είσοδος στον περίβολο Ι γίνεται από μία στενή κλίμακα ανόδου (εικ.13,14, σχ.2, πύλη 2). Από την πύλη 1 του περιβόλου ΙΙ ξεκινάει ένα μονοπάτι, το οποίο φθάνοντας κοντά στον πύργο Α κάνει στροφή 180 μοιρών, ώστε να συναντήσει την κλίμακα ανόδου στον περίβολο Ι. Η κλίμακα είναι κατασκευασμένη ανάμεσα στη νότια μακρά πλευρά του κτηρίου 2 και την πλευρά Ι-Κ του εξωτερικού τείχους του περιβόλου Ι. Η πορεία της βαίνει από ανατολικά προς δυτικά και είναι παράλληλη με τη φορά του τείχους στο σημείο αυτό. Η κλίμακα εξάλλου είναι ιδιαίτερα στενή, με μόλις $\pm 0,70$ μ. πλάτος, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την πρόσβαση στην κορυφή. Στο σημείο απόληξης της σκάλας, λογικά θα πρέπει να τοποθετήσουμε την πύλη 2 του περιβόλου Ι. Το κεφαλόσκαλο της κλίμακας είναι πράγματι μια ιδιαίτερα προσεγμένη κατασκευή με δύο τμήματα μονολίθων, καλά συναρμοσμένων. Εντούτοις κανένα άλλο στοιχείο δεν είναι ορατό.

Η χρονολόγηση της κλίμακας ανόδου, με τη μορφή που σώζεται σήμερα, συναρτάται άμεσα με τη χρονολόγηση του τμήματος Ι-Κ των τειχών του περιβόλου Ι και της νότιας μακράς πλευράς του κτηρίου 2. Η κατασκευή του τμήματος Ι-Κ αποτελείται από πυρήνα αργολιθοδομής, με μέτωπο από αδρά κατεργασμένες πέτρες, που τοποθετούνται σε σειρές. Πρόκειται για τοιχοδομία που παρατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος του κάστρου και μπορεί να συνδυασθεί και να χρονολογηθεί γενικά στην βυζαντινή και την ιπποτική περίοδο (από το τέλος 11ου/αρχές 12ου έως και τις αρχές 16ου αι.)²⁴⁴. Αντίθετα στη νότια μακρά πλευρά του κτηρίου 2 παρατηρείται αμελέστερη κατασκευή με πέτρες διαφόρων μεγεθών τυχαία τοποθετημένες' εξωτερικά, στο μεγαλύτερο μέρος της πλευράς, έχει διαβρωθεί το συνδετικό κονίαμα των αρμών. Το κτήριο 2 χρονολογείται σχεδόν με βεβαιότητα στην οθωμανική περίοδο, αφού στην τοιχοδομία του έχει χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό ένα ιπποτικό οικόσημο²⁴⁵. Είναι επομένως

²⁴⁴ Για την τοιχοδομία με τους αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς, βλ. παρακάτω σ.89-90.

²⁴⁵ Για το κτήριο 2 και την χρονολόγησή του βλ. παρακάτω σ.83.

λογικό να υποθέσουμε ότι η κλίμακα -ή η τελευταία μετασκευή της- τοποθετείται και αυτή στην περίοδο μετά το 1522, όταν καταλαμβάνεται η Κως από τους Τούρκους, χωρίς όμως πιο συγκεκριμένο χρονικό προσδιορισμό.

ΠΥΛΗ 3 Η πύλη 3, πλάτους $\pm 0,85$ μ. και ύψους $\pm 1,55$ μ. ανοίγεται σε ένα από τα λίγα σωζόμενα τμήματα του περιβόλου III (τμήμα Α'-Β', εικ.15). Στο σημείο αυτό ο βράχος δημιουργεί ένα φυσικό ογκώδες έξαρμα. Στην ανατολική πλευρά του, σχηματίζεται μια σχισμή, όπου διαμορφώθηκε η πύλη 3. Ο βράχος μάλιστα χρησίμευσε και ως η βόρεια παραστάδα της. Η νότια παραστάδα της πύλης είναι κτιστή. Η πύλη 3, σε αντίθεση από την πύλη 1 του περιβόλου II, δεν παρουσιάζει καμμία ιδιαίτερη διαμόρφωση. Πρόκειται ουσιαστικά για απλό ορθογώνιο άνοιγμα, μια πυλίδα στα τείχη του περιβόλου III. Είναι σήμερα άγνωστο το πού οδηγούσε η πυλίδα. Εξωτερικά ανοίγεται γκρεμνός και απότομη βραχώδης κατωφέρεια χωρίς κανένα ίχνος ανθρώπινης επέμβασης.

Πάνω από την πύλη 3, και σε όλο το μήκος του τείχους στο τμήμα αυτό (τείχος Α'-Β') προς το εσωτερικό του κάστρου, ανοίγεται μια σειρά από κυκλικές οπές. Σώζονται σήμερα επτά. Πρόκειται για δοκοθήκες από ξύλινα δοκάρια που θα στήριζαν κάποιας μορφής ανωδομή. Το τμήμα Α'-Β' έχει μήκος $\pm 5,50$ μ., διαγράφει ημικυκλική πορεία²⁴⁶ και στην ανατολική του απόληξη (σημείο Β') φθάνει σε ύψος τα 2,5 μ. Ίχνη δόμησης σώζονται επίσης σε διάφορα επίπεδα στο εσωτερικό του περιβόλου πάνω στο βράχο που βρίσκεται στα δυτικά της πύλης 3. Περαιτέρω καθαρισμός και μελέτη του χώρου, είναι δυνατόν να δώσει μια σαφέστερη εικόνα του οικοδομήματος, που πιθανόν υπήρχε στο χώρο αυτό και στο ισόγειο του οποίου ίσως ανοιγόταν η πυλίδα.

Ως προς την χρονολόγηση της πύλης 3, το μόνο στοιχείο που μπορεί να αποτελέσει χρονολογική ένδειξη, είναι η τοιχοδομία του τμήματος Α'-Β' στο οποίο ανοίγεται. Η τοιχοδομία αυτή με τους αδρά κατεργασμένους λίθους που τοποθετούνται σε σειρές με μικρότερες πέτρες στους αρμούς, εμφανίζεται σε μεγάλα τμήματα των περιβόλων I και II και μπορεί γενικά να αποδοθεί στο διάστημα από το τέλος 11ου/αρχές 12ου έως και τις αρχές του 16ου αι²⁴⁷.

3.Πύργοι Ένα πρώτο σημαντικό στοιχείο κατά την εξέταση των πύργων στο κάστρο του Παλιού Πυλίου είναι ότι ο χώρος κατά πάσα πιθανότητα κατοικήθηκε για μεγάλο διάστημα, ακόμα και όταν είχε πάψει να χρησιμοποιείται για αμυντικούς σκοπούς. Τούτο δεν συνάγεται

²⁴⁶ Για το τμήμα Α'-Β' του περιβόλου III, βλ.παρακάτω σ.80-1.

²⁴⁷ Για την τοιχοδομία αυτή βλ.παρακάτω σ.89-90.

από ιστορικές πηγές, που σε αυτό το σημείο είναι ελάχιστα διαφωτιστικές, αλλά από την έκταση των μετασκευών και των –πιθανόν μεταγενέστερων- οικοδομημάτων που παρατηρούνται στο εσωτερικό των δύο περιβόλων. Αυτό σημαίνει ότι οι πυργοειδείς κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν και μεταγενέστερα με αποτέλεσμα να αλλοιωθεί πολλές φορές η μορφή τους.

Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι ότι ο μεσαιωνικός άνθρωπος στην κατασκευή του κάστρου ακολουθούσε την ακανόνιστη πορεία του βράχου, προσπαθώντας να τειχίσει και να ενισχύσει αμυντικά όλα τα ευπρόσβλητα σημεία του. Έτσι κατέφευγε συχνά σε λύσεις που επέβαλε η φυσική αυτή διαμόρφωση, προσαρμόζοντας τα αρχιτεκτονικά στοιχεία στην μορφολογία του εδάφους.

Τα παραπάνω είναι σημαντικά διότι κατά την εξέταση των πύργων του Παλιού Πυλίου θα πρέπει να παρεκκλίνουμε από τα χαρακτηριστικά που ορίζουν την έννοια του πύργου (προεξέχουσα και υπερέχουσα κατασκευή, με δυνατότητα αυτόνομης αντίστασης, που ενισχύει την άμυνα του παρακείμενου και συνεχόμενου προς αυτή τείχους). Θα γίνουν δεκτές ως πύργοι όλες εκείνες οι μεμονωμένες κατασκευές, των οποίων η οικοδόμηση ενίσχυε την αμυντική ικανότητα του συνόλου. Οι κατασκευές αυτές μπορούν ίσως να χαρακτηρισθούν ως «πρόχειρες», προδίδουν όμως αναγκαστικές λύσεις σε επιτακτικά προβλήματα. Συνολικά διακρίνονται επτά πύργοι, τέσσερις στον περίβολο I και τρεις στον περίβολο II.

Στον περίβολο I διακρίνουμε τους πύργους Α, Β, Γ και Η.

ΠΥΡΓΟΣ Α Το ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς (τμήματα Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1) του περιβόλου I καταλαμβάνει ο πύργος Α (εικ.16,17). Ο πύργος αυτός δεν προεξέχει του τείχους, σε αντίθεση με τον κοντινό του πύργο Β. Είναι ένα πεντάπλευρο, ακανόνιστο κτίσμα. Ο χώρος εξωτερικά της βόρειας και βορειοανατολικής πλευράς του είναι εύκολα προσβάσιμος, πρόκειται για το πλάτωμα του περιβόλου III. Αντίθετα η νότια και νοτιοανατολική του πλευρά είναι φυσικά οχυρές. Ο βράχος, που στο σημείο αυτό υψώνεται πάνω από το ανατολικό τμήμα του περιβόλου II, είναι ιδιαίτερα απότομος, με έντονη κατωφέρεια. Ο πύργος είναι θεμελιωμένος πάνω στην κορυφή του και η χάραξη ουσιαστικά ακολουθεί την οφρύ του βράχου.

Σήμερα το εσωτερικό του πύργου Α καταλαμβάνει μία υπέργεια κινστέρνα με οξυκόρυφη καμάρα, η οποία σώζεται σε καλή κατάσταση. Διακρίνεται το επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα εσωτερικό της, το τετράγωνο οπαίο άντλησης υδάτων στην οροφή της, καθώς και οι απολήξεις πλήινων αγωγών στα άκρα της δυτικής πλευράς της οροφής της

κινστέρνας, για τη συγκέντρωση των ομβρίων υδάτων. Η οξυκόρυφη καμάρα της κατασκευής οδηγεί στη χρονολόγησή της από την εποχή της ιπποτοκρατίας.

Στην οροφή της κινστέρνας, η οποία βρίσκεται σε ύψος $\pm 1,70$ μ. από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου I, σχηματίζεται μικρή επίπεδη πλατεία με μέγιστο πλάτος $\pm 6,50$ μ., που αποτελεί και το σημερινό δάπεδο του πύργου Α. Στη βορειοδυτική γωνία της οροφής καταλήγει στενή κλίμακα με τέσσερα σκαλοπάτια που ξεκινά από το εσωτερικό του περιβόλου I προς την πλευρά του τείχους Α1-Β1.

Στην εξωτερική βόρεια πλευρά, το σωζόμενο ύψος του πύργου Α φθάνει τα $\pm 8,50$ μ. (εικ.16). Το τείχος σε αυτή την πλευρά, χωρίζεται κατά το ύψος σε τρία τμήματα, ξεκινώντας από την βάση προς την σωζόμενη απόληξή του. Το πρώτο, κατώτερο τμήμα είναι κεκλιμένο και έχει ύψος $\pm 3,50$ μ. Η σκάρπα αυτή δομείται με μεγάλες ακατέργαστες πέτρες αμελώς τοποθετημένες και συνδετικό κονίαμα. Η παρατήρηση των χαρακτηριστικών της είναι σχετικά δύσκολη λόγω της βλάστησης και των λειχνηών που την έχουν καλύψει. Το τμήμα αυτό συναντάται μόνο στη βόρεια πλευρά, η οποία είναι και πιο ομαλή, ενώ απουσιάζει από την κρημνώδη νότια πλευρά.

Το δεύτερο τμήμα, αμέσως πάνω από την σκάρπα, είναι κατακόρυφο και έχει ύψος $\pm 2,30$ μ. Το τμήμα αυτό στην κάτοψη σχηματίζει ένα πεντάπλευρο με άνισες πλευρές, του οποίου οι εξωτερικές γωνίες είναι αποστρογγυλεμένες. Είναι κατασκευασμένο με αδρά κατεργασμένες πέτρες διαφόρων μεγεθών σε σειρές, με μικρότερες πέτρες και συνδετικό κονίαμα στους αρμούς, όπως ακριβώς και τα συνεχόμενα με τον πύργο Α τμήματα, Α1-Β1 και Λ-Μ των τειχών του περιβόλου I²⁴⁸.

Το τρίτο τμήμα, δηλ. το ανώτερο σωζόμενο τμήμα του πύργου Α, είναι επίσης κατακόρυφο με ύψος $\pm 2,70$ μ. Πρόκειται για κανονική προσεγμένη κατασκευή που σήμερα διασώζει μεγάλο τμήμα του εξωτερικού επιχρίσματος· διαφοροποιείται έτσι οπτικά από το υποκείμενο δεύτερο τμήμα. Επίσης μέρος της κατασκευής αυτής εισέχει ελαφρά σε σχέση με το αμέσως κατώτερο δεύτερο τμήμα. Η τοιχοδομία στις γωνίες είναι κανονικότερη και το κτίσιμο γίνεται με λαξευτές πέτρες, ενώ στα μέτωπα των πλευρών διακρίνεται τοιχοποιία με αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές. Το τμήμα αυτό συνδέεται άμεσα με την κατασκευή της κινστέρνας εσωτερικά του πύργου.

Το ύψος του πύργου Α πριν την κατακρήμνιση της ανωδομής παραμένει άγνωστο. Στην οροφή της κινστέρνας σώζονται ίχνη τειχών, που φθάνουν όμως σε μικρό ύψος $\pm 0,40-0,50$ μ. Αν τα τείχη αυτά ερμηνευθούν ως τμήματα επάλξεων, όπως φαίνεται να

²⁴⁸ Για τα τμήματα Α1-Β1 και Λ-Μ, βλ. παρακάτω σ. 71-2, 76-7.

προτείνει ο Spiteri²⁴⁹, τότε η μορφή του πύργου που προκύπτει αποτελείται μόνο από την κινστέρνα και το δώμα με τις επάλξεις. Στην περίπτωση αυτή η περισυλλογή των υδάτων θα γινόταν από τη σημερινή οροφή της κινστέρνας. Το τελευταίο δεν φαίνεται να ισχύει. Καταρχήν δεν υπάρχει καμμία σχετική διαμόρφωση (π.χ.ενιαία επιφάνεια με κλίση του επιπέδου προς τους αγωγούς), ενώ από τη θέση των αγωγών είναι φανερό ότι αυτοί κατέληγαν στη οροφή της κινστέρνας, από κάποιο υψηλότερο, σήμερα χαμένο, επίπεδο. Θα πρέπει δηλαδή στον πύργο να υπήρχε τουλάχιστον ένας όροφος, από το δώμα του οποίου περισυνελέγονταν τα όμβρια ύδατα.

Η μορφή του πύργου Α με την κινστέρνα στο ισόγειο, όροφο και δώμα με επάλξεις για την συγκέντρωση των ομβρίων υδάτων, είναι γνωστή και ιδιαίτερα διαδεδομένη στις οχυρώσεις τόσο των κάστρων όσο και των μοναστηριών του ελλαδικού χώρου²⁵⁰. Αντίστοιχα παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν στο Κάτω Κάστρο Άνδρου²⁵¹ (13ος αι.) και το Γυναικόκαστρο²⁵² (14ος αι.), όπως και ο πύργος-κατοικία της Καρύταινας²⁵³ (γύρω στα 1400), ο πύργος στα Μαριανά²⁵⁴ (γύρω στα 1373) κ.α.

Είναι προφανές ότι ο πύργος Α έχει υποστεί αρκετές μεταβολές. Για την κατανόησή τους είναι σημαντικές και οι εξής παρατηρήσεις: στην εξωτερική βόρεια πλευρά, διακρίνεται καθαρά ότι η τοιχοδομία του δεύτερου τμήματος (του κατώτερου κατακόρυφου, το οποίο είναι προγενέστερο από το τρίτο τμήμα με την οξυκόρυφη κινστέρνα) συνεχεται δομικά με το τμήμα Α1-Β1 του τείχους του περιβόλου Ι (εικ.17). Πρόκειται για την ίδια τοιχοποιία που συνεχίζεται χωρίς εμφανές σημείο διαχωρισμού ανάμεσα στο τμήμα Α1-Β1 και τον πύργο Α. Αδρά κατεργασμένοι λίθοι σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς, καλύπτουν το μέτωπο τείχους με πυρήνα αργολιθοδομής.

Αντίθετα, στα σημεία όπου το τείχος Α1-Β1 συναντάει το τρίτο τμήμα (άνωτερο κατακόρυφο), το οποίο τοποθετείται χρονικά στην εποχή της ιπποτοκρατίας, δημιουργείται κάθετος αρμός. Εξωτερικά τούτο είναι ιδιαίτερα εμφανές, διότι το ανώτερο τμήμα του πύργου Α, σε αντίθεση με το κατώτερο τμήμα και το τείχος Α1-Β1, διασώζει το κονίαμα του επιχρίσματος. Είναι εντούτοις χαρακτηριστικό, όπως αναφέρθηκε, ότι η τοιχοποιία του τρίτου τμήματος εκτός από το επίχρισμα δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα υπόλοιπα τείχη.

²⁴⁹ Spiteri 1994, σχέδιο σ.194.

²⁵⁰ Ορλάνδος 1958, 134κ.εξ., Μουτσόπουλος 1973, 36κ.εξ., Ξυγγόπουλος 1957, 23κ.εξ., του ιδίου 1965, 12κ.εξ.

²⁵¹ Για τον Κεντρικό και τον ΒΑ πύργο του Κάτω Κάστρου Άνδρου, βλ. Δωρή 1993, 48.

²⁵² Για τον πύργο στο Γυναικόκαστρο, βλ. Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 111-3.

²⁵³ Μουτσόπουλος 1985-6, 145-63, επίσης Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 214-5.

²⁵⁴ Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 220-1.

Συνοψίζοντας, στον πύργο Α διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Από την αρχική οικοδομική φάση σώζεται το κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα, που προηγείται της φάσης με την οξυκόρυφη κινστέρνα. Ο πύργος Α είχε τότε σχήμα ακανόνιστο, αφού ουσιαστικά ακολουθούσε τις κλίσεις του βράχου. Στην φάση αυτή προφανώς εντάσσεται και το συνεχόμενο τείχος Α1-Β1 του περιβόλου Ι. Μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα από το τέλος 11ου-αρχές 12ου αι., εποχή ίδρυσης του κάστρου σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά τεκμήρια, μέχρι και το α' μισό του 14ου αι.(κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες)²⁵⁵, χωρίς να μπορούν προς το παρόν να δοθούν ακριβέστεροι προσδιορισμοί.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, διασκευάζεται το ανώτερο κατακόρυφο (τρίτο) τμήμα του πύργου. Η χάραξή του πεντάπλευρου αυτού είναι κανονική με ευθύγραμμα τμήματα και προσεγμένη δόμηση στις γωνίες. Διακρίνεται καθαρά τόσο το σημείο διαχωρισμού από το παλαιότερο δεύτερο (κατώτερο κατακόρυφο) τμήμα, όσο και ο κάθετος αρμός με το τείχος Α1-Β1. Στο εσωτερικό του κτηρίου κατά την περίοδο αυτή κατασκευάζεται η οξυκόρυφη κινστέρνα. Επομένως η χρονολόγησή του στα χρόνια της ιπποτοκρατίας, από το α' μισό του 14ου έως τις αρχές του 16ου αι., μπορεί να υποστηριχθεί με αρκετή ασφάλεια.

Τέλος σε μια τρίτη οικοδομική φάση εντάσσεται η σκάρπα (το κεκλιμένο τμήμα που περιγράφηκε ως πρώτο). Η σκάρπα αυτή φαίνεται να έχει προστεθεί εξωτερικά και στο υπόλοιπο τμήμα Α1-Β1²⁵⁶. Σε πολλά σημεία όμως έχει υποχωρήσει και διακρίνεται ότι δεν συνέχεται οργανικά με το τείχος, αλλά έχει κατασκευασθεί μεταγενέστερα. Τοποθετείται χρονικά στην περίοδο της τουρκοκρατίας, διότι διαφέρει ουσιαστικά από τα τμήματα με σκάρπα της εποχής της ιπποτοκρατίας, όπως αυτά είναι γνωστά τόσο στις οχυρώσεις της Ρόδου και της Κω, όσο και στο ίδιο το κάστρο του Παλιού Πυλίου²⁵⁷: στις ιπποτικές οχυρώσεις σχεδόν ποτέ δεν προστίθεται σκάρπα σε προγενέστερα τείχη, το σημείο έναρξης της σκάρπας βρίσκεται σχετικά ψηλά στο ύψος των τειχών, ενώ η κλίση της είναι μικρή και παρουσιάζει κανονικότητα. Αντίθετα, παραδείγματα προσθήκης σκάρπας κατά την οθωμανική περίοδο σε προγενέστερα τείχη παρατηρούνται τόσο στην Κω (νότιο τείχος της Αντιμάχειας), όσο και αλλού²⁵⁸.

²⁵⁵ Για την χρονολόγηση ίδρυσης του κάστρου βλ.παρακάτω, σ.88κ.εξ.

²⁵⁶ Για τη σκάρπα του τμήματος Α1-Β1, βλ.παρακάτω σ.72.

²⁵⁷ Για την σκάρπα στις οχυρώσεις της Ρόδου βλ.Gabriel 1921, σ.121, πίν.V,VI,IX. Για την ιπποτική σκάρπα στα τείχη της β' οικοδομικής φάσης της Αντιμάχειας, βλ.παρακάτω σ.110,152-3. Για την σκάρπα στα τείχη του εξωτερικού περιβόλου στο κάστρο της Νεραντζιάς και ιδιαίτερα στους γωνιακούς προμαχώνες, βλ.Maiuri 1921-2, 282. Για την σκάρπα στα τμήματα Ε-Ζ και Β3-Γ1 του περιβόλου Ι στο κάστρο του Παλιού Πυλίου, βλ.παρακάτω σ.73-4.

²⁵⁸ Για την προσθήκη τουρκικής σκάρπας στα τείχη της Αντιμάχειας, βλ.παρακάτω σ.134-5. Προσθήκη τουρκικής σκάρπας σε προγενέστερο τείχος παρατηρείται επίσης στο κάστρο των Πατρών (Andrews 1978, σ.121, εικ.136).

ΠΥΡΓΟΣ Β Σχεδόν στο μέσον της βόρειας πλευράς του περιβόλου Ι (τμήματα Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1), ο βράχος σχηματίζει μια μικρή προεξοχή, η οποία καλύπτεται με τον πύργο Β (εικ.18,19,20). Ο πύργος προεξέχει του τείχους. Η χάραξή του είναι αρκετά ακανόνιστη. Εσωτερικά πρόκειται για ένα τραπέζιο, εξωτερικά όμως οι γωνίες είναι καμπύλες, ώστε να δίνει την εντύπωση ενός λατινικού D. Οι εξωτερικές πλευρές του είναι κατακόρυφες, εκτός από τη βόρεια στενή πλευρά, που στο κατώτερο τμήμα της είναι επικλινή.

Ο τραπέζιος χώρος του εσωτερικού διακόπτεται στο βόρειο τμήμα του από εγκάρσιο τοίχο, που σήμερα σώζεται με μορφή μικρής πεζούλας-θρανίου. Έτσι δημιουργείται στο εσωτερικό του πύργου η αίσθηση ενός τετράπλευρου-ορθογώνιου δωματίου με διαστάσεις $\pm 4 \times 5,30$ μ. Το τετράπλευρο αυτό επαναλαμβάνεται και στη σημερινή οροφή του κτηρίου, όπου είναι εμφανή τα ίχνη των τεσσάρων πλευρών. Ο εσωτερικός χώρος του πύργου καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα.

Ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του τετραπλεύρου διασώζουν στη σημερινή βάση τους ίχνη από παχύ επίχρισμα. Επίσης στην οροφή του χώρου αυτού διακρίνεται τετράγωνο οπαίο, που σήμερα είναι φραγμένο. Η απουσία πήλινων αγωγών για τη μεταφορά ομβρίων υδάτων στο εσωτερικό του χώρου, όπως και η απουσία υδραυλικού κονιάματος, αποκλείει τη χρήση του ως κινστέρνας. Προφανώς το οπαίο χρησίμευε για την επικοινωνία του ισόγειου χώρου, που σήμερα σώζεται, με τον κατεστραμμένο όροφο.

Στη δυτική πλευρά του πύργου υπάρχει μεγάλο ρήγμα στο τείχος. Στην ανατολική πλευρά, ανοίγεται κάθετη ορθογώνια σχισμή, της οποίας τα τοιχώματα έχουν υποστεί φθορά. Εντούτοις δεν φαίνεται να διευρύνονταν προς το εσωτερικό, και επομένως δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως παρειές τοξοθυρίδας - τουλάχιστον στην κατάσταση της σημερινής τους διατήρησης.

Ο πύργος Β σώζεται μέχρι και το επίπεδο της καμάρας που καλύπτει το εσωτερικό του πύργου. Πάνω από την καμάρα εξωτερικά δημιουργείται δώμα, στη ΝΔ πλευρά του οποίου διατηρείται τμήμα της κλίμακας που οδηγούσε από το εσωτερικό του περιβόλου ΙΙ στο χώρο αυτό. Πρόκειται για επτά στενά σκαλοπάτια, μέσου μήκους 0,60 μ. Από την ανωδομή του πύργου πάνω από το επίπεδο της οροφής της καμάρας του ισόγειου, σώζονται μόνο λίγα υπολείμματα τειχών που φθάνουν σε ύψος $\pm 0,50$ μ., πιθανόν τα υπολείμματα του ορόφου.

Το σωζόμενο ύψος του πύργου Β βρίσκεται σήμερα στο ίδιο επίπεδο με τα υπόλοιπα τείχη της βόρειας πλευράς του περιβόλου Ι (τμήματα Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1). Φθάνει σε ύψος ± 4 μ. από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου ΙΙ, και $\pm 4,60$ μ. στην εξωτερική του πλευρά. Ο πύργος Β είναι χτισμένος με πυρήνα από αργολιθοδομή και μέτωπο

με αδρά κατεργασμένες πέτρες διαφόρων μεγεθών. Οι πέτρες αυτές τοποθετούνται σε σειρές μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται μικρότεροι λίθοι και κονίαμα. Δεν διαφέρει ουσιαστικά από τη δόμηση των τειχών A1-B1 και B2-B3-Γ1 του περιβόλου Ι που συνέχονται με αυτόν.

Ο Spiteri²⁵⁹ ερμήνευσε τον πύργο αυτό ως προμαχώνα, και τον τοποθέτησε επομένως χρονολογικά στο διάστημα από το 1480 (εμφάνιση των νέων αμυντικών πρακτικών για την αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων στο ιπποτικό κράτος²⁶⁰) και μετά. Ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε ότι όλες οι παρειές σχηματίζουν σκάρπα και ότι στις δύο πλευρές του (δυτική και ανατολική) ανοίγονταν κανονιοθυρίδες²⁶⁰ συμπλήρωσε δε στη σημερινή οροφή του κτηρίου επάλλξεις. Κατά τη γνώμη του ο προμαχώνας λογικά δεν θα υψωνόταν πάνω από τα συνεχόμενα τμήματα τειχών A1-B1 και B2-B3-Γ1.

Η ερμηνεία του Spiteri συναντά δυσκολίες. Καταρχήν οι πλευρές του πύργου, εκτός της στενής βόρειας πλευράς, είναι κατακόρυφες. Η κλίση που παρατηρείται μόνο στη βόρεια πλευρά πιθανόν οφείλεται περισσότερο σε στατικούς και λιγότερο σε αμυντικούς λόγους. Οι πλευρές του πύργου Β εξάλλου, είναι σχετικά λεπτές²⁶⁰ δεν έχουν το πάχος εκείνο, το οποίο θα δικαιολογούσε η κατασκευή ενός προμαχώνα. Όσο και αν το ρήγμα της δυτικής πλευράς, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο να συμπληρωνόταν με κανονιοθυρίδα, στην ανατολική πλευρά του πύργου τίποτα αντίστοιχο δεν σώζεται. Η κάθετη σχισμή που υπάρχει σήμερα εκεί, στην καλύτερη περίπτωση θα μπορούσε να προσεγγίσει τη μορφή τοξοθυρίδας, απαραίτητης άλλωστε στη λογική της πλευρικής κάλυψης των παρακείμενων τειχών. Εξάλλου, από τα ίχνη των τειχών που σώζονται στο δώμα πάνω από την καμάρα δεν διαπιστώνονται πουθενά απολήξεις, που θα αποδείκνυαν ότι βρισκόμαστε στο επίπεδο των επάλλξεων. Από τη στιγμή που η θεωρία του προμαχώνα δεν υφίσταται, το πιο πιθανό είναι τα τμήματα αυτά να αποτελούσαν μέρος ενός πρώτου ορόφου, πάνω από τον ισόγειο χώρο.

Η χρονολόγηση του πύργου Β καθίσταται δυσχερής, διότι δεν σώζεται στην αρχιτεκτονική του κάποιο αναγνωρήσιμο αμυντικό στοιχείο, που θα μπορούσε να οδηγήσει στην ένταξή του σε μία συγκεκριμένη περίοδο. Ανήκει, ως κατασκευή, στο μεσαιωνικό πνεύμα οχύρωσης που διακρίνεται στα περισσότερα τμήματα του κάστρου και θα μπορούσε να ενταχθεί στο διάστημα από το τέλος 11ου-αρχές 12ου αι., όταν μαρτυρείται με βεβαιότητα η ύπαρξη του κάστρου, μέχρι το τέλος του 15ου αι., όταν εισάγονται στην ιπποτική οχυρωματική οι νέες πρακτικές για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας.

²⁵⁹ Spiteri 1994, 197.

²⁶⁰ Gabriel 1921, 121.

ΠΥΡΓΟΣ Γ Ένας άλλος πύργος, ο πύργος Γ, μπορεί να διαγνωσθεί, αν και με σχετική δυσκολία, στη δυτική γωνία της βόρειας πλευράς του περιβόλου Ι (τμήμα Β2-Γ1). Εδώ παρατηρείται ένα μικρό έξαρμα του φυσικού βράχου, το οποίο υψώνεται πάνω από το δυτικό τμήμα του περιβόλου ΙΙ και είναι αντίστοιχο περίπου με εκείνο του πύργου Α. Στο σημείο αυτό η υψομετρική διαφορά μεταξύ των περιβόλων Ι και ΙΙ φθάνει τα $\pm 4,00$ μ. Η κατασκευή που παρατηρείται στο έξαρμα τούτο μπορεί να ερμηνευθεί ως πύργος, διότι βρίσκεται σε ένα εξαιρετικά στρατηγικό σημείο. Καταλαμβάνει τη δυτική γωνία του περιβόλου Ι και δεσπάζει στην περιοχή του περιβόλου ΙΙ. Επίσης προεξέχει και μπορεί να καλύψει αμυντικά τα τείχη της πλευράς Δ-Ε-Ζ. Ο λόγος εξάλλου για τον οποίο θεωρείται τμήμα του περιβόλου Ι ανάγεται στο γεγονός ότι το σωζόμενο ισόγειο του πύργου βρίσκεται στη στάθμη του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου αυτού.

Ο πύργος Γ έχει εσωτερικές διαστάσεις $\pm 3,20 \times 3,70$ μ. Οι πλευρές του πύργου Γ στο επίπεδο εσωτερικά του περιβόλου Ι, σώζονται πολύ λίγο πάνω από το έδαφος ($\pm 0,30-0,50$ μ.). Εντούτοις λόγω των μεγάλων υψομετρικών διαφορών, οι τοίχοι θεμελίωσης του πύργου διακρίνονται εξωτερικά πολύ καλύτερα: η βόρεια πλευρά του, τμήμα Γ1-Γ2, συμπίπτει με την εξωτερική πλευρά του τείχους, που στο σημείο αυτό φθάνει εξωτερικά το ύψος των $\pm 4,50$ μ. Η δυτική πλευρά του, τμήμα Γ2-Γ3, διατηρείται ολόκληρη σε μήκος $\pm 3,70$ μ., αν και δεν είναι ορατή λόγω της διαμόρφωσης των βράχων, παρά μόνο από τον περίβολο ΙΙ. Δεν σώζεται σήμερα η πλευρά Γ3-Γ4, ενώ η ανατολική πλευρά Γ1-Γ4, που βρίσκεται προς το μέρος του περιβόλου Ι, διακρίνεται μόνο σε επίπεδο θεμελίων.

Η νοτιοδυτική γωνία του πύργου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον: το σημείο αυτό καταλαμβάνει τετράγωνος κτιστός τοίχος, του οποίου τα θεμέλια βρίσκονται στην περιοχή του περιβόλου ΙΙ (εικ.21). Ο τοίχος αυτός έχει διαστάσεις $\pm 1,50 \times 1$ μ., και σώζεται σε ύψος $\pm 4,20$ μ. Οι γωνίες του (διακρίνονται οι δύο νότιες) είναι κατασκευασμένες με περισσότερη φροντίδα από αδρά κατεργασμένους λίθους με καλή συναρμογή. Πάνω στον τοίχο εδραζόταν –πιθανόν μέσω καμάρας, από τη γένεση της οποίας σώζεται μόνο ένα τμήμα στην άνω νοτιοδυτική πλευρά του τοίχου- η νότια πλευρά του πύργου, τμήμα Γ3-Γ4, που σήμερα έχει υποχωρήσει. Ο τοίχος αυτός συμπληρώνει τον βράχο πάνω στον οποίον κτίστηκε ο πύργος Γ.

Η τοιχοδομία του πύργου Γ δεν διαφέρει από αυτή που ήδη περιγράφηκε: λίθοι με αδρή κατεργασία σε σειρές, με μικρότερες πέτρες, βήσσαλα και κονίαμα να καλύπτουν τους αρμούς. Στη θεμελίωση της τετράπλευρης κατασκευής που περιγράφηκε, στα σημεία όπου η τοιχοδομία έχει υποχωρήσει, σώζονται ίχνη από κουρασάνι. Αυτό θυμίζει το κουρασάνι που έχει χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό κονίαμα της βυζαντινής φάσης της πύλης 1 και του πύργου

Η, θα μπορούσε δε να αποτελεί ένδειξη ότι αυτά τα τρία κτήρια συνανήκουν χρονολογικά, είναι δηλ.κτίσματα από τα τέλη του 11ου-αρχές του 12ου αι.²⁶¹

ΠΥΡΓΟΣ Η Μεταξύ των τειχών E-Z και H-Θ, στο σημείο Z, το τείχος σχηματίζει μικρό άνοιγμα πλάτους $\pm 0,90$ μ. (εικ.22). Στις πλευρές του ανοίγματος υπάρχουν ένθεν και ένθεν δύο παραστάδες, δομημένες με ορθογωνισμένους λίθους. Οι παραστάδες σώζονται σε ύψος $\pm 1,50$ μ. η βόρεια, και ± 1 μ. η νότια. Είναι λοιπόν πιθανόν στο σημείο αυτό να διαμορφωνόταν μικρή ορθογώνια πυλίδα, από την οποία όμως δεν σώζεται κατώφλι ή ανώφλι. Εσωτερικά, πάνω από την πύλη, θα συνεχιζόταν η πορεία του τείχους με τον περίδρομο, στο σημείο όμως αυτό το υπερκείμενο τείχος έχει υποχωρήσει²⁶².

Για να απαντηθεί το ερώτημα ποιά λειτουργία εξυπηρετούσε η κατασκευή της πυλίδας, πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής: στο χώρο εξωτερικά του τείχους, ο βράχος δημιουργεί στο σημείο αυτό ένα μικρό πλάτωμα. Το άκρο Η του τείχους H-Θ συνεχίζει προς τα νοτιοδυτικά μετά την παραστάδα της πύλης σε μήκος $\pm 1,80$ μ. το υπόλοιπο τείχος έχει καταπέσει στον γκρεμό. Στην εξωτερική πλευρά του τμήματος E-Z διακρίνονται επίσης υπολείμματα τείχους, που με αφητηρία το σημείο Z, ακολουθούσε πορεία παράλληλη προς το H-Θ. Τα ίχνη του τείχους αυτού διατηρούνται σε μήκος $\pm 1,60$ μ., και ύψος $\pm 0,80$ μ. Είναι λογικό να υποτεθεί επομένως, με βάση τα στοιχεία αυτά, ότι στο χώρο τούτο υπήρχε ένας μικρός τετράγωνος πύργος (πύργος Η), που προεξείχε του τείχους, καταλάμβανε τη νότια γωνία του περιβόλου Ι και είχε κτιστεί πάνω στο μικρό πλάτωμα του βράχου. Η πυλίδα μεταξύ των τειχών E-Z και H-Θ αποτελούσε την πρόσβαση στον πύργο από το εσωτερικό του κάστρου.

Πότε κατασκευάσθηκε και για πόσο διάστημα χρησιμοποιήθηκε ο πύργος Η, παραμένει ζητούμενο. Το γεγονός ότι στα θεμέλια της κατασκευής αυτής παρατηρείται κουρασάνι, δείχνει πιθανόν μία σχέση με τη βυζαντινή φάση της πύλης Ι και τον πύργο Γ²⁶³. Η κατασκευή των τμημάτων του πύργου που σώζονται, δεν διαφέρει σε τίποτα από τα υπόλοιπα μέρη του κάστρου. Διακρίνονται και εδώ αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές με βήσσαλα και μικρότερους λίθους να καλύπτουν τους αρμούς. Έχει χρησιμοποιηθεί στην τοιχοποιία των ανώτερων τμημάτων λευκό κονίαμα με πολλές προσμείξεις. Ας σημειωθεί ότι το τμήμα E-Z που συνέχεται με το βόρειο άκρο του πύργου Η χωρίς εμφανές σημείο διαφοροποίησης στην

²⁶¹ Για τη χρονολόγηση της πρώτης φάσης της πύλης Ι του περιβόλου ΙΙ, βλ.παραπάνω σ.53, ενώ για τον πύργο Η βλ.παρακάτω σ.66-8.

²⁶² Για το τμήμα E-Z, βλ.παρακάτω σ.74-5.

²⁶³ Για την πρώτη φάση της πύλης Ι του περιβόλου ΙΙ βλ.παραπάνω σ.51κ.εξ., ενώ για τον πύργο Γ, βλ.παραπάνω σ.65-6.

τοιχοδομία χρονολογείται από τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι (στο διάστημα 1480-1522)²⁶⁴. Είναι πιθανό ο πύργος Η να κτίσθηκε στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι., και να υπέστη συντήρηση-μετασκευή κατά τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. Η καταστροφή του προφανώς είναι νεώτερη, διότι αν είχε επέλθει κατά την περίοδο που το κάστρο διατηρούσε τον οχυρωματικό του χαρακτήρα, τότε θα έπρεπε η πύλη στο σημείο Ζ να είχε κλεισθεί.

Στον **περίβολο II** υπάρχουν τρεις πύργοι, οι **πύργοι ε', η' και λ'**.

ΠΥΡΓΟΣ ε' Στο δυτικό τμήμα του περιβόλου II, την βορειοδυτική απόληξη καταλαμβάνει ο πύργος ε', μία ορθογώνια κατασκευή, από την οποία διατηρούνται οι τρεις πλευρές. Δεν σώζεται η βόρεια στενή πλευρά (εικ.23). Στη νότια στενή πλευρά διακρίνεται η απόληξη οξυκόρυφης καμάρας που θα κάλυπτε το χώρο του ισογείου (εικ.24). Το κτήριο φθάνει σε μέγιστο ύψος ± 3 μ. και οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι: μήκος $\pm 5,50$ μ. και πλάτος $\pm 2,90$ μ.

Η θέση που καταλαμβάνει ο πύργος ε' είναι εξαιρετικά σημαντική, διότι στο σημείο αυτό απολήγει τόσο το τμήμα Γ1-ε1, που αποτελεί συνέχεια της βόρειας πλευράς του περιβόλου I, όσο και ο περίβολος II στο ανατολικό του άκρο. Από ίχνη τείχους που σώζεται στην εξωτερική βορειοδυτική γωνία του πύργου ε' συμπεραίνεται ότι αυτό ήταν και το δυτικό σημείο επαφής των περιβόλων II και III. Δικαιολογείται επομένως, λόγω της καίριας θέσης του, η ερμηνεία του ως πύργου που θα συμπλήρωνε την άμυνα του κάστρου προς την πλευρά αυτή. Στοιχείο χρονολόγησης αποτελεί η οξυκόρυφη καμάρα, που τον συνδέει με την μεσαιωνική ιπποτική αρχιτεκτονική (14ος-15ος αι.).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του πύργου ε' είναι ότι στα σωζόμενα μέρη του ισογείου, αλλά και στα καταπεσμένα τμήματα τειχών του που βρίσκονται στο χώρο, παρατηρούνται τμήματα αγγείων, ενσωματωμένα εγκάρσια στις εσωτερικές πλευρές του κτηρίου (εικ.25). Πρόκειται για ηχητικά αγγεία, που συνήθως απαντώνται σε εκκλησίες με σκοπό να ενισχύσουν την ακουστική του χώρου²⁶⁵. Είναι επομένως πιθανόν το ισόγειο του πύργου ε' να χρησίμευε ως μικρή εκκλησία. Ο όροφος όμως θα πρέπει να εντασσόταν στις

²⁶⁴ Για το τμήμα E-Z βλ. παρακάτω σ. 74-5.

²⁶⁵ Η χρησιμοποίηση αγγείων για λόγους ακουστικής ήταν ήδη διαδεδομένη από την αρχαιότητα και μαρτυρούνται αγγεία μπρούτζινα ή πήλινα σε θέατρα (Vitruvius, βιβλίο πέμπτο, κεφ. V, σ. 173-6). Το θέμα δεν έχει τύχει συστηματικής μελέτης για τους βυζαντινούς χρόνους, αν και ηχητικά αγγεία συναντώνται σε πολλές εκκλησίες, όπως στον Αγ. Βασίλειο Απιδιάς (Ορλάνδος 1935, 138), Ταξιάρχη Μεσαριάς Ανδρου (Ορλάνδος 1955-6, 27), Γαρδενίτσα Μάνης (Traquair 1908-9, 180), Παναγία του Μουχλίου (Μουτσόπουλος 1958-9, 293), Αγ. Νικόλαος Ωρωπού (Μουτσόπουλος 1958-9, 293), καθολικό της Νέας Μονής Φιλοσόφου Γορτυνίας (Μουτσόπουλος 1956, 78), καθολικό της μονής Αγ. Γεωργίου «ΑΡΜΑ» Ευβοίας (Λιάπης 1964, 278-9). Ηχητικά αγγεία παρατηρούνται και σε μεσαιωνικούς ναούς της Δ. Ευρώπης (Vocabulaire de l'architecture, κεφ. III, σ. 59, εικ. 50-2), όπως για παράδειγμα στο Fountains Abbey (12ος αι., Αγγλία).

αμυντικές ανάγκες του κάστρου. Ο συνδυασμός των χρήσεων εκκλησίας και πύργου δεν αποτελεί παράδοξο. Παραδείγματα από τα Δωδεκάνησα, και ιδιαίτερα από την Κω εμφανίζονται αρκετά²⁶⁶. Μπορούν να αναφερθούν επίσης και αντίστοιχες περιπτώσεις από την Πελοπόννησο²⁶⁷.

Εξωτερικά και περίπου στο μέσον της νότιας στενής πλευράς του πύργου ε', διακρίνεται χαμηλή κτιστή τετράπλευρη συμπαγής προεξοχή (εικ.41). Δεν θα μπορούσε να συσχετισθεί με την αψίδα της εκκλησίας, διότι βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κτηρίου. Αν συνδυασθεί με τη διαμόρφωση της οξυκόρυφης καμάρας στο εσωτερικό, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ως εξωτερική αντηρίδα του ναΐσκου του ισογείου.

ΠΥΡΓΟΣ η' Στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου II, σημειώνεται ο πύργος η', πεντάπλευρη κατασκευή που εδράζεται πάνω σε ένα βράχο, ο οποίος διαχωρίζεται από τον κυρίως όγκο του βουνού (εικ.26). Ο τρόπος σύνδεσης του πύργου η' με τα κοντινά τμήματα του περιβόλου II δεν είναι ορατός. Εκτός από τα εξωτερικά τείχη του πύργου, δεν σώζεται τίποτε άλλο. Το εσωτερικό του κτηρίου έχει μέγιστο μήκος $\pm 5,60$ μ. και πλάτος ± 4 μ. Τα τείχη του έχουν πάχος $\pm 0,70$ μ. και φθάνουν σε μέγιστο ύψος $\pm 2,30$ μ. από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του πύργου. Η σημερινή στάθμη του εδάφους εσωτερικά του πύργου η' βρίσκεται χαμηλότερα περίπου 1,50-2 μ. από το έδαφος στον παρακείμενο περίβολο II. Η τοιχοδομία του είναι όμοια με αυτή του περιβόλου II (αδρά κατεργασμένοι λίθοι σε στρώσεις, με μικρότερες πέτρες στους αρμούς), η οποία μπορεί να χρονολογηθεί γενικά στο διάστημα από τα τέλη 11ου-αρχές 12ου έως και τις αρχές του 16ου αι.²⁶⁸

ΠΥΡΓΟΣ λ' Το κτήριο λ', όμοιας τοιχοδομίας με τον πύργο η', θα πρέπει να ήταν αρχικά ένα τετράπλευρο κτήριο από το οποίο σώζεται σήμερα ο ανατολικός του τοίχος μήκους 8-10 μ. και μικρά τμήματα των πλευρικών τοίχων, του βόρειου και του νότιου (εικ.27). Ο ανατολικός τοίχος του κτίσματος λ' βρίσκεται σε απόσταση από τα τείχη κ-λ του περιβόλου, η οποία όμως στην παρούσα φάση δεν κατέστη δυνατόν να μετρηθεί, διότι η πρόσβαση δεν είναι εφικτή. Η σημερινή στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του κτηρίου βρίσκεται 3-4 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του ανατολικού τμήματος του περιβόλου II. Το κτήριο λ' δεν έχει καμμία πρόσβαση από τον περίβολο II, ούτε από άλλο σημείο. Η εξωτερική ανατολική πλευρά του κτηρίου λ'

²⁶⁶ Κόλλιας (υπ.έκδ.)

²⁶⁷ Όπως η εκκλησία της Χρυσοφίτισσας(1290) στη Λακωνία, που φέρει πύργο πάνω από το ιερό (Daux 1968, 820, εικ.14-5) ή η Παναγία Μουχλιώτισσα(τέλος 14ου-15ος αι.) στην Αρκαδία με αντίστοιχη διαρρύθμιση (Bon 1969, 524, Αρβανίτη 1998, 370).

²⁶⁸ Για την τοιχοδομία αυτή βλ.παρακάτω σ.89-90.

είναι κατακόρυφη, εδράζεται πάνω σε βράχο και σώζεται σε ύψος περίπου 5-6 μ. Στο εσωτερικό του κτηρίου υπάρχει μεγάλη επίχωση. Η χρήση του χώρου μάς είναι άγνωστη. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς, ότι το κτήριο αυτό είχε κάποιας μορφής αμυντική σύνδεση με το υπερκείμενο τείχος, προσφέροντας αμοιβαία κάλυψη. Για αυτό το λόγο, το κατατάσσουμε στους πύργους του οχυρού.

4.Τείχη Η μορφή των τειχών στο κάστρο του Παλιού Πυλίου υπαγορεύεται από τη διαμόρφωση του εδάφους. Επειδή η κορυφή του βράχου είναι αρκετά απότομη, τα τείχη συνήθως ακολουθούν την οφρύ του. Πολλές φορές περιορίζονται απλώς στο να καλύπτουν τα κενά που αυτός αφήνει. Εντούτοις σε πολλά σημεία γίνεται προσπάθεια κανονικότερης χάραξης των τειχών με μικρά ευθύγραμμα τμήματα που συνδέονται με ορθές ή αμβλείες γωνίες.

α.Περίβολος Ι Ο περίβολος Ι έχει σχήμα ακανόνιστου τριγώνου. Οι δύο πλευρές έχουν μήκος περίπου 30 μ., ενώ η τρίτη (βόρεια πλευρά) περίπου 40 μ. Περικλείει το μικρό πλάτωμα που σχηματίζεται στην κορυφή του βράχου. Η χάραξη των τειχών εμφανίζει κανονικότητα, με μεγάλα ευθύγραμμα τμήματα και προσεκτικά δομημένες γωνίες. Τείχη, των οποίων η κάτοψη δεν είναι ευθύγραμμη, εμφανίζονται μόνο στην περιοχή κοντά στην πύλη 2 (τμήματα Η-Θ-Ι-Κ), και η διαμόρφωση αυτή συνδέεται τόσο με την κλίμακα ανόδου, όσο και με τη μορφή του βράχου στο σημείο αυτό.

Το πάχος των τειχών παρουσιάζει αυξομειώσεις που πολλές φορές οφείλεται μάλλον στις μεταγενέστερες χρήσεις του χώρου: σε διάφορα σημεία στο αρχικό τείχος έχουν προστεθεί τοίχοι κτηρίων στο εσωτερικό του περιβόλου Ι που εφάπτονται με αυτόν. Έτσι το τείχος κυμαίνεται από 1 μ. (τμήμα Δ-Ε) έως 2 μ. (τμήμα Β2-Β3-Γ1) περίπου. Η τοιχοδομία είναι ενιαία. Ο πυρήνας των τειχών αποτελείται από αργολιθοδομή, ενώ τα μέτωπα από αδρά κατεργασμένους λίθους διαφόρων μεγεθών σε σειρές, με μικρότερες πέτρες και βήσσαλα στους αρμούς. Στα τμήματα Λ-Μ και Ε-Ζ διασώζεται το κονίαμα του επιχρίσματος στο εξωτερικό των τειχών και με αυτό τον τρόπο τα τμήματα αυτά διαφοροποιούνται οπτικά από το υπόλοιπο σύνολο. Το συνδετικό κονίαμα που χρησιμοποιείται –σε όσα σημεία είναι δυνατή η παρατήρηση- είναι λευκό με πολλές προσμείξεις από μικρές πέτρες και χαλίκια, εκτός από το τμήμα Ε-Ζ όπου είναι λευκό χωρίς προσμείξεις.

ΤΜΗΜΑ Α1-Β1 Το τμήμα Α1-Β1 φθάνει στην εσωτερική του πλευρά το ύψος των 4-5 μ. από το σημερινό επίπεδο του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου (εικ.28). Το πάχος των τειχών της πλευράς αυτής είναι περίπου 1,50 μ. Στη δόμηση του τείχους έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά

κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, μεγαλύτερες για τις κατώτερες στρώσεις και μικρότερες στις ανώτερες. Ο πυρήνας είναι και εδώ από αργολιθοδομή με άφθονο κονίαμα. Δεν διατηρούνται επάλξεις, που προφανώς ανοίγονταν σε επίπεδο υψηλότερο του σωζόμενου²⁶⁹. Σε ύψος περίπου 3 μ. διακρίνεται, σχεδόν σε ολόκληρο το μήκος του, ίχνος οριζόντιας εσοχής. Παρατηρούνται επίσης σε διαφορετικά ύψη ορθογώνια ανοίγματα που διατρύπουν το τείχος. Στο χώρο εσωτερικά του τμήματος A1-B1 σώζονται ερείπια κτηρίου, το οποίο είχε χρησιμοποιήσει ως πίσω τοίχο του την πλευρά A1-B1.

Τα ανοίγματα που διατρύπουν τα τείχη έχουν κάτοψη κανονικού ορθογωνίου, επομένως δεν μπορούν να θεωρηθούν ως τοξοθυρίδες²⁷⁰. Επίσης δύσκολο είναι να γίνει δεκτή η εσοχή ως ίχνος του περιδρόμου των τειχών, όπως προτείνει ο Spiteri²⁷¹. Και τούτο διότι η εσοχή δημιουργείται ± 2 μ. χαμηλότερα από το ανώτερο σωζόμενο τμήμα των τειχών, ενώ ως γνωστόν ο περίδρομος αποτελεί ένα διάδρομο κίνησης των αμυνόμενων πίσω από τις επάλξεις²⁷², οι οποίες όμως δεν διαπιστώνονται σήμερα σε κανένα σημείο του σωζόμενου τείχους.

Το πιο πιθανό είναι η εσοχή να αποτελεί το ίχνος του ορόφου ενός κτηρίου – σήμερα κατεστραμμένου- στο εσωτερικό του περιβόλου και σε επαφή με αυτό, ενώ τα ορθογώνια ανοίγματα προφανώς συνδέονται με την ανάγκη αερισμού και φωτισμού του κτηρίου αυτού. Είναι δυνατόν δηλ. να υποθέσει κανείς ότι πάνω στην εσοχή αυτή θα εδράζονταν τα δοκάρια της οροφής του ισογείου. Η χρονολόγηση του κτηρίου στο εσωτερικό της πλευράς A1-B1 του περιβόλου I μπορεί να καθορισθεί μόνο με ανασκαφικές τομές²⁷³.

Στην εξωτερική παρειά της πλευράς A1-B1 μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις (εικ.17,29). Τα τείχη είναι κατακόρυφα. Η τοιχοδομία της πλευράς αυτής συνέχεται δομικά με το κατώτερο κατακόρυφο τμήμα του πύργου Α (που περιγράφηκε ως δεύτερο²⁷⁴), ενώ δημιουργείται κάθετος αρμός στο σημείο επαφής με το ανώτερο κατακόρυφο τμήμα του πύργου (που περιγράφηκε ως τρίτο). Είναι επομένως λογικό να υποτεθεί ότι το τμήμα A1-B1 πρέπει να συνανήκει χρονολογικά με το κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα του πύργου Α, το οποίο τοποθετείται στο διάστημα από τα τέλη 11ου-αρχές 12ου έως το α'

²⁶⁹ Την ύπαρξη επάλξεων στην σωζόμενη άνω απόληξη του τείχους υποστηρίζει ο Spiteri 1994, 194, χωρίς όμως πειστικά στοιχεία.

²⁷⁰ Γενικά για τις τοξοθυρίδες που απαντούν στο κάστρο του Παλιού Πυλίου, βλ. παρακάτω σ.78-9.

²⁷¹ Spiteri 1994, 197.

²⁷² Για τον περίδρομο των μεσαιωνικών οχυρώσεων και τους τρόπους στήριξής του, βλ. Mesqui 1991, 236-8, Châtelain 1996, 78-80.

²⁷³ Για τα κτήρια στο εσωτερικό του περιβόλου I βλ. παρακάτω σ.82-3.

²⁷⁴ Για το δεύτερο τμήμα (κατώτερο κατακόρυφο) του πύργου Α βλ. παραπάνω σ.60.

μισό του 14ου αι. Στο κατώτερο τμήμα της πλευράς A1-B1 φαίνεται να είχε προστεθεί μεταγενέστερα κεκλιμένο τείχος (σκάρπα), το ίδιο που καλύπτει και τον πύργο Α. Η σκάρπα όμως εδώ είναι πολύ κατεστραμμένη. Έχει υποχωρήσει σε πολλά σημεία αφήνοντας να φανεί το κατακόρυφο προγενέστερο τείχος. Καλύπτεται με βλάστηση, που κάνει την παρατήρηση δύσκολη. Ο καθαρισμός του χώρου θα δώσει ασφαλή συμπεράσματα. Αν πάντως η ύπαρξη της σκάρπας επιβεβαιωθεί, αυτή συνδέεται με τη σκάρπα του πύργου Α και πρέπει να χρονολογείται επίσης στους χρόνους της τουρκοκρατίας²⁷⁵.

ΤΜΗΜΑ B2-Γ1 Το τμήμα B2-Γ1 (εικ.30) των τειχών του περιβόλου Ι χωρίζεται σε δύο τμήματα, το B2-B3 και το B3-Γ1. Στην εξωτερική πλευρά του **τμήματος B2-B3** τα τείχη είναι κατακόρυφα και η τοιχοδομία έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με την πλευρά A1-B1 και τον πύργο Β. Το τείχος όμως φθάνει σε μεγαλύτερο πάχος (± 2 μ.). Εσωτερικά διατηρούνται και εδώ τα ίχνη κατεστραμμένου κτηρίου, του οποίου η πίσω πλευρά εφάπτεται με το τείχος. Σε απόσταση περίπου 2,50 μ. από τον πύργο Β, στην εξωτερική παρειά του τείχους B2-B3, σώζεται κάθετη ορθογώνια σχισμή. Η σχισμή αυτή βρίσκεται περίπου στο μέσον του σημερινού ύψους της πλευράς. Πρόκειται για την απόληξη τοξοθυρίδας, αντίστοιχης αυτών που συναντώνται και σε άλλα σημεία του κάστρου²⁷⁶. Η τοξοθυρίδα αυτή είναι σήμερα εσωτερικά επιχωματωμένη, στην αρχική της μορφή όμως θα είχε προφανώς τριγωνική κάτοψη²⁷⁷. Εντάσσεται στον τύπο της απλής τοξοθυρίδας με την τριγωνική κάτοψη που απολήγει σε ορθογώνια σχισμή στην εξωτερική παρειά του τείχους. Ο τύπος αυτός συνδέεται με την μεσαιωνική οχυρωματική αρχιτεκτονική των Ιπποτών (πριν δηλ. την εμφάνιση κατασκευών για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι.) και γνώρισε ευρύτατη διάδοση, τόσο στα κάστρα της Κω²⁷⁸, όσο και στις οχυρώσεις της Ρόδου²⁷⁹. Είναι επομένως λογικό το τμήμα B2-B3 να χρονολογηθεί στο διάστημα της ιπποτοκρατίας (από το α' μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι.).

Το **τμήμα B3-Γ1** έχει μήκος $\pm 7-7,50$ μ. και το χαρακτηριστικό που το διαφοροποιεί από το B2-B3 είναι ότι μέχρι το μέσον του ύψους του περίπου διαμορφώνεται με ελαφρά σκάρπα. Στο σημείο B3 διακρίνεται κάθετος αρμός στην εξωτερική παρειά, ιδιαίτερα

²⁷⁵ Για τη σκάρπα του πύργου Α βλ. παραπάνω σ.60,62.

²⁷⁶ Όπως στη γωνία Θ του περιβόλου Ι (σ.75) και στα τμήματα α-β-γ-δ του περιβόλου ΙΙ (σ.78-9).

²⁷⁷ Γενικά για τις τοξοθυρίδες και τους τύπους που συναντώνται σε μεσαιωνικές οχυρώσεις, βλ. Toy 1985, 110-2, Mesqui 1993, 251κ.εξ., ιδ.εικ.319 και 322, Châtelain 1996, 96κ.εξ.

²⁷⁸ Σε αυτόν τον τύπο ανήκουν οι τοξοθυρίδες της Αντιμάχειας από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι. (βλ. παρακάτω σ.114), του κάστρου της Κεφάλου (βλ. παρακάτω σ.163) και της οχύρωσης στο Καστέλλι Κεφάλου (βλ. παρακάτω σ.173).

²⁷⁹ Gabriel 1921, 125.

εμφανής στο ανώτερο (κατακόρυφο) τμήμα (εικ.30). Στο εσωτερικό του τείχους B3-Γ1, το ανατολικό του τμήμα καταλαμβάνει το μοναδικό σήμερα σωζόμενο κτήριο του περιβόλου (κτήριο 1), που προφανώς έχει υποστεί πολλές μετασκευές.

Η σκάρπα της πλευράς B3-Γ1 δεν αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, αλλά ανήκει στην ίδια κατασκευαστική περίοδο με το ανώτερο (κατακόρυφο) τμήμα. Παρουσιάζει ομοιότητες τόσο με την αντίστοιχη σκάρπα της πλευράς E-Z, όσο και με τη σκάρπα που παρατηρείται σε τμήματα των τειχών της ιπποτικής περιόδου στο κάστρο της Αντιμάχειας²⁸⁰. Πρόκειται για δείγμα οχυρωματικής που λαμβάνει υπόψη της την εξέλιξη των πυροβόλων όπλων. Ως χρονικό σημείο για την εισαγωγή τέτοιων χαρακτηριστικών στην ιπποτική αρχιτεκτονική λαμβάνεται το 1480 (α' πολιορκία της Ρόδου από τους Οθωμανούς)²⁸¹. Είναι λογικό επομένως να χρονολογηθεί και η πλευρά B3-Γ1 στην περίοδο επισκευών του κάστρου στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας, κατά τα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι.(στο διάστημα 1480-1522).

ΤΜΗΜΑ Δ-Ε Στο τμήμα Δ-Ε του περιβόλου I (εικ.31) το τείχος βαίνει κατακόρυφο και η τοιχοδομία του θυμίζει τις πλευρές A1-B1 και B2-B3. Στο κατώτερο τμήμα του διατηρεί ίχνη του κονιάματος της επιχρίσματος που θα κάλυπτε ολόκληρο το μέτωπο αυτής της πλευράς. Λόγω των μεγάλων επιχώσεων, το τείχος δεν εξέχει πολύ από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Το εξωτερικό ύψος της πλευράς όμως, φθάνει τα $\pm 5,50-6$ μ.

ΤΜΗΜΑ E-Z Το τμήμα E-Z του περιβόλου I (εικ.32) παρουσιάζεται διαφοροποιημένο σε σχέση με το τμήμα Δ-Ε. Το σωζόμενο εξωτερικό ύψος του τμήματος E-Z φθάνει τα ± 8 μ. Το κατώτερο μισό της εξωτερικής παρειάς είναι ελαφρά επικλινές (σκάρπα). Στο σημείο E το τείχος του περιβόλου I σχηματίζει γωνία. Η δόμηση της εξωτερικής ακμής της γωνίας, στο τμήμα της που συνεχεται με το τείχος E-Z, δεν είναι ενιαία. Η ακμή δομείται καθ' ύψος σε τρία τμήματα, όπου το καθένα εισέχει σε σχέση με το υποκείμενο. Η κατασκευή της γωνίας E είναι προσεγμένη με καλά αρμοσμένους, λαξευμένους δόμους. Η τεχνική αυτή λύση, που προκρίθηκε ίσως για λόγους σταθερότητας της κατασκευής, καθώς και η σκάρπα του κατώτερου τμήματος, θυμίζουν έντονα τη γωνία H που σχηματίζει το τείχος στο κάστρο της Αντιμάχειας²⁸². Η χρονολόγηση της γωνίας H του κάστρου της Αντιμάχειας στα τέλη του 15ου

²⁸⁰ Για την πλευρά E-Z βλ. παρακάτω σ.74-5, και για το κάστρο της Αντιμάχειας βλ. παρακάτω, σ.110.

²⁸¹ Gabriel 1921, 121.

²⁸² Για την εξωτερική ακμή της γωνίας H στην Αντιμάχεια βλ. παρακάτω σ.125-6.

αι., καθώς και η ύπαρξη σκάρπας στην πλευρά E-Z, η χρήση της οποίας γενικεύεται στην ιπποτική αρχιτεκτονική μετά το 1480²⁸³, δίνουν ένα σημαντικό παράλληλο για τη χρονολογική ένταξη της γωνίας E και της πλευράς E-Z του κάστρου του Παλιού Πυλίου στο διάστημα 1480-1522.

Η πλευρά E-Z διατηρεί στην εξωτερική της παρειά το κονίαμα του επιχρίσματος (όπως αντίστοιχα και η πλευρά Λ-Μ και το ανώτερο κατακόρυφο τμήμα του πύργου Α), και γι' αυτό η διαφορά από το τμήμα Δ-Ε, στο οποίο το επίχρισμα έχει καταπέσει στο μεγαλύτερο μέρος, είναι σήμερα περισσότερο έντονη. Όμως η τοιχοδομία και των δύο τμημάτων είναι όμοια, με τις μεγαλύτερες αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές και τα βήσσαλα και τους μικρότερους λίθους που καλύπτουν τους αρμούς. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε ήδη, στα κατώτερα μέρη του τείχους Δ-Ε του περιβόλου Ι διατηρείται ακόμα τμήμα από το κονίαμα του επιχρίσματος.

Στην εσωτερική πλευρά του τμήματος E-Z και σε ύψος $\pm 2,50$ μ. από τη σημερινή στάθμη του εδάφους, διακρίνεται εσοχή του τείχους (εικ.33), με πλάτος ευρύτερο από την εσοχή στο τμήμα Α1-Β1, στο οποίο δεν έγινε δεκτό ότι η εσοχή ταυτίζεται με τον περιδρόμο. Στην περίπτωση όμως του τμήματος E-Z, το μικρό ύψος του τείχους πάνω από την εσοχή (μόλις 0,50 μ.), το συνολικό εξωτερικό ύψος του τείχους E-Z μέχρι την εσοχή ($\pm 7,50$ μ.) και τέλος η κανονικότητα της πορείας της, συνηγορούν υπέρ της ταύτισης της εσοχής με περιδρόμο²⁸⁴.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας του τμήματος E-Z, όπως διαφαίνεται σε ρήγμα της ανωδομής του, είναι η χρήση λευκού κονιάματος, χωρίς προσμείξεις, τόσο στον πυρήνα της κατασκευής, όσο και στην δόμηση των παρειών του τείχους. Η σύσταση του κονιάματος θυμίζει το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε στην δεύτερη φάση της πύλης 1 του περιβόλου ΙΙ²⁸⁵, για την οποία η χρονολόγηση του τμήματος E-Z θα μπορούσε να αποτελέσει σημείο αναφοράς.

ΤΜΗΜΑ Η-Θ-Ι Η πλευρά Η-Θ-Ι σώζεται μόνο μέχρι τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Στο σημείο Θ το τείχος δημιουργεί καμπύλη (αποστρογγυλεμένη γωνία). Στην καμπύλη αυτή, προς την πλευρά Θ-Ι, ανοίγεται στην εξωτερική πλευρά του τείχους κάθετη σχισμή. Προφανώς αντιστοιχεί σε τοξοθυρίδα, που είναι όμως εσωτερικά επιχωμένη και η οποία αμυντικά κατόπτευε το ανατολικό τμήμα του περιβόλου ΙΙ. Ως προς την

²⁸³ Gabriel 1921, 121.

²⁸⁴ Γενικά για τις μορφές περιδρόμου σε μεσαιωνικές οχυρώσεις βλ. Mesqui 1991, 236κ.εξ., Châtelain 1996, 78-80.

²⁸⁵ Για την δεύτερη φάση της πύλης 1 του περιβόλου ΙΙ, βλ. παραπάνω σ.54-5.

κατασκευή της θα ήταν όμοια με αυτές που παρατηρούνται σε άλλα σημεία του κάστρου²⁸⁶. Η τοξοθυρίδα αυτή εντάσσεται στο ιπποτικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο του 14ου-15ου αι.²⁸⁷, δίνοντας έτσι έναν χρονολογικό προσδιορισμό και για την πλευρά Η-Θ-Ι.

Στην περιοχή εσωτερικά του τμήματος Η-Θ σώζεται επίσης πεσμένο στο έδαφος μαρμάρينو σπόλιο, που φέρει σειρά ανάγλυφων σταγόνων και προφανώς ανήκε σε αρχαίο ναό.

Ν.ΠΛΕΥΡΑ ΚΤΗΡΙΟΥ 2 Πάνω στη νότια μακρά πλευρά του κτηρίου 2, η οποία παρεμβάλλεται ανάμεσα στα τμήματα Θ-Ι και Λ-Μ των τειχών, στηρίζεται η βόρεια πλευρά της κλίμακας ανόδου στον περίβολο Ι²⁸⁸. Η νότια πλευρά του κτηρίου 2 στο σημείο επαφής της με την πλευρά Λ-Μ, δεν συνεχεται δομικά, αλλά απλώς εφάπτεται στην επιχρισμένη επιφάνεια αυτής της πλευράς (εικ.34,35) είναι προφανές δηλ. ότι πρόκειται για κατασκευή μεταγενέστερη της πλευράς Λ-Μ. Επίσης, το κτήριο 2 χρονολογείται με σχετική ακρίβεια στους χρόνους της τουρκοκρατίας²⁸⁹. Η τοιχοδομία του διαφέρει από τα τείχη του περιβόλου Ι: το κτίσιμο των λίθων στο μέτωπο των πλευρών του κτηρίου είναι αμελέστερο, οι λίθοι ακατέργαστοι, βήσσαλα και μικρότερες πέτρες καλύπτουν τους αρμούς ανάμεσά τους, ενώ ο πυρήνας κατασκευάζεται από αργολιθοδομή με άφθονο κονίαμα.

ΤΜΗΜΑ Λ-Μ Το τμήμα Λ-Μ του περιβόλου Ι ακολουθεί ημικυκλική πορεία (εικ.36). Η εξωτερική του παρειά είναι κατακόρυφη και εδράζεται στη στάθμη του εδάφους του περιβόλου ΙΙ, με αποτέλεσμα το σωζόμενο ύψος της πλευράς αυτής να είναι περίπου 8-9 μ., είναι δε ολόκληρη επιχρισμένη. Η πλευρά Λ-Μ συνεχεται με τη νότια πλευρά του πύργου Α στο κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα του, χωρίς να παρατηρείται κάποιο σημείο διαχωρισμού μεταξύ τους, ανήκει επομένως στην ίδια οικοδομική φάση. Το επίχρισμα της πλευράς Λ-Μ συνδέει την πλευρά αυτή με το ανώτερο κατακόρυφο (τρίτο) τμήμα του πύργου Α, καθώς και με την πλευρά Ε-Ζ. Αντίθετα, όπως αναφέρθηκε, η νότια μακρά πλευρά του κτηρίου 2 αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, αφού στο σημείο επαφής τους, φαίνεται καθαρά ότι εφάπτεται πάνω στο προγενέστερο αυτό τμήμα.

Στο τμήμα Λ-Μ είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι αυτό συνανήκει με το κατώτερο κατακόρυφο (δεύτερο) τμήμα του πύργου Α, με το οποίο η δόμηση είναι συνεχής και

²⁸⁶ Για τις τοξοθυρίδες που συναντώνται στις πλευρές Β2-Β3 του περιβόλου Ι και α-β-γ-δ του περιβόλου ΙΙ, πρβλ.σ.72-3,78-9.

²⁸⁷ Gabriel 1921, 125.

²⁸⁸ Για την κλίμακα ανόδου και την πύλη 2 του περιβόλου Ι, που πρέπει να υπήρχε στην θέση αυτή βλ.παραπάνω σ.56-7.

²⁸⁹ Για την χρονολόγηση του κτηρίου 2, στην κατασκευή του οποίου έχει χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό το οικοσημο του Querini, βλ.παρακάτω σ.83.

μπορεί να χρονολογηθεί, όπως και εκείνο, στο διάστημα της βυζαντινής περιόδου²⁹⁰ (από το τέλος 11ου-αρχές 12ους έως το α' μισό του 14ου αι.). Παραμένει αδιευκρίνιστο εάν το επίχρισμα που καλύπτει το τμήμα Λ-Μ ανήκει στην ίδια χρονική περίοδο με το ανώτερο κατακόρυφο (τρίτο) τμήμα του πύργου Α και την πλευρά Ε-Ζ, που σημαίνει ότι είναι μεταγενέστερο και χρονολογείται στην εποχή της ιπποτοκρατίας (α' μισό 14ου-αρχές 16ου αι.).

β.Περίβολος II Ο περίβολος II καλύπτει αμυντικά τον περίβολο I στις τρεις πλευρές εκτός της βόρειας. Και εδώ παρατηρείται η ίδια προσπάθεια να προσαρμοσθεί το τείχος στην φυσική διαμόρφωση του βράχου με την κατάτμηση του τείχους σε μικρά ευθύγραμμα τμήματα. Η τοιχοδομία δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις και είναι όμοια με αυτή του περιβόλου I (πυρήνας αργολιθοδομής με παρειές από αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς). Στα περισσότερα σημεία όμως τα τείχη του περιβόλου II έχουν μικρότερο πλάτος από τα τείχη του περιβόλου I (στην άνω σωζόμενη απόληξη σπάνια ξεπερνούν τα 0,60 μ.), και σώζονται σε μικρότερο ύψος. Σε πολλά τμήματα τα τείχη δεν σώζονται πάνω από την επιφάνεια του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Στον περίβολο II διακρίνονται δύο μέρη: το **δυτικό** (τμήματα α-β-γ-δ-ε2,ε1-Γ1) και το **ανατολικό** (τμήματα ζ-η1-θ-ι-κ-λ-μ).

ΔΥΤΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ Στο δυτικό τείχος του περιβόλου II (τμήματα α-β-γ-δ-ε2,ε1-Γ1) μπορούν να γίνουν οι ακόλουθες παρατηρήσεις.

Στο **τμήμα α-α1** διακρίνεται ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο (εικ.37). Τούτο βρίσκεται στο σημείο έδρασης του τείχους, όπου η θεμελίωση γίνεται πάνω στο φυσικό βράχο. Η χρήση ανακουφιστικού τόξου στο επίπεδο θεμελίων για την καλύτερη κατανομή των όγκων του κτηρίου και τη στερέωσή του, είναι γνωστή μεσαιωνική πρακτική, η οποία εμφανίζεται σε πολλά δυτικά κτήρια²⁹¹. Στα παραδείγματα αυτά τα ανακουφιστικά τόξα χρησιμοποιούνται σε περιπτώσεις όπου το έδαφος θεμελίωσης παρουσιάζει προβλήματα σταθερότητας. Δεν αποτελεί χαρακτηριστικό τοπικά και χρονικά περιορισμένο. Στο κάστρο του Παλιού Πυλίου, ανακουφιστικό τόξο απαντάται επίσης στο κατώτερο μέρος τοίχου κτηρίου στον περίβολο III, στην περιοχή βόρεια του πύργου Β²⁹².

²⁹⁰ Για την χρονολόγηση του πύργου Α, βλ. παραπάνω σ.62.

²⁹¹ Ως παραδείγματα για την εμφάνιση ανακουφιστικού τόξου σε επίπεδο θεμελίων μπορούν να αναφερθούν τα εξής μεσαιωνικά κτήρια της σημερινής Γαλλίας: το παλάτι των Δουκών της Νορμανδίας στο Fécamp (11ος αι.), το κάστρο του Yèvre-le-Chatel (Loiret) (αρχές 13ου αι.), ο περίβολος της πόλης Lille (14ος αι.), το κάστρο του Bressieux(Isère) (15ος αι.), το πυργόσπιτο του Crouy-sur-Ourcq(Seine-et-Marne) (τέλος 14ου αι.), (Mesqui 1991, 226-8).

²⁹² Για το κτήριο στο εσωτερικό του περιβόλου III, βλ. παρακάτω σ.84-5.

Σε πολλά σημεία του τμήματος του **τείχους α-β-γ-δ** διακρίνονται εξωτερικά κάθετες ορθογώνιες σχισμές, από τις οποίες οι περισσότερες βρίσκονται κάτω από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του κάστρου, ή είναι καλυμμένες από βλάστηση (εικ.38). Διακρίνονται τουλάχιστον πέντε, οι οποίες πρέπει να ερμηνευθούν ως απολήξεις τοξοθυρίδων²⁹³. Η κατασκευή τοξοθυρίδων στα τμήματα αυτά είναι αμυντικά σημαντική, διότι κατοπτεύουν τον χώρο εξωτερικά της πύλης 1. Στο **τμήμα γ-γ1** μάλιστα, του οποίου το εξωτερικό ύψος φθάνει περίπου τα 4-5 μ., σώζονται τοξοθυρίδες σε δύο επίπεδα, μία στο κατώτερο και δύο στο ανώτερο²⁹⁴ (εικ.39). Από τις δύο τοξοθυρίδες του ανώτερου επιπέδου, η ανατολική είναι σήμερα προσβάσιμη (εικ.40). Η τοξοθυρίδα αυτή έχει κάτοψη τριγωνική. Η εσωτερική της όψη είναι ορθογώνια, ενώ εξωτερικά καταλήγει σε κάθετη σχισμή. Στην εσωτερική πλευρά έχει πλάτος 0,35 μ. και ύψος 0,45 μ. Το πάχος της, που είναι και το πάχος του τείχους στο σημείο αυτό εφόσον η οπή είναι διαμπερής, φθάνει τα 0,60 μ. Το άνοιγμα της σχισμής στην εξωτερική πλευρά έχει πλάτος 0,16 μ.

Η τοξοθυρίδα αυτή ανήκει σε απλό τύπο τοξοθυρίδας, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ευρύτατη διάδοση στην Κω και συνδέεται με την ιπποτική οχυρωματική δραστηριότητα, εφόσον στον ίδιο τύπο τοξοθυρίδας ανήκουν και οι τοξοθυρίδες των τειχών της Ρόδου, σε όλη την ιπποτική περίοδο μέχρι το τέλος του 15ου αι.²⁹⁵. Στον ίδιο τύπο ανήκουν όλες οι τοξοθυρίδες της Αντιμάχειας από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι.²⁹⁶, οι δύο τοξοθυρίδες στο κάστρο της Κεφάλου²⁹⁷ (τέλος 14ου-15ος αι.) και στο Καστέλλι Κεφάλου²⁹⁸ (β' μισό 15ου αι.), καθώς και οι τοξοθυρίδες του πρώιμου κάστρου της Νεραντζιάς²⁹⁹ από το τρίτο τέταρτο του 15ου αι. Στον ίδιο τύπο πρέπει να εντάσσονται και οι τοξοθυρίδες που επισημάνθηκαν εσωτερικά επιχωμένες στο τμήμα B2-Γ1 και Η-Θ-Ι του περιβόλου Ι στο Παλιό Πυλί³⁰⁰. Στις τοξοθυρίδες του κάστρου της Αντιμάχειας και στο Καστέλλι Κεφάλου το εσωτερικό άνοιγμα εμφανίζεται πλατύτερο. Τούτο δεν είναι τυχαίο, αλλά αποτελεί συνάρτηση του μεγαλύτερου πάχους που εμφανίζει το τείχος στα κάστρα αυτά, σε σχέση με το Παλιό Πυλί.

²⁹³ Γενικά για την ιστορία των τοξοθυρίδων και τους διαφορετικούς τύπους που εμφανίζονται σε δυτικά κάστρα βλ. Toy 1985, 110-2, Mesqui 1993, 251κ.εξ., Châtelain 1996, 96-8.

²⁹⁴ Το κατά πόσο στο σημείο αυτό διανοίγονται δύο ζώνες άμυνας εσωτερικά των τειχών με επάλληλες τοξοθυρίδες, αν και φαίνεται πιθανόν, εντούτοις μπορεί να βεβαιωθεί μόνο με ανασκαφικές τομές. Το σύστημα των πολλαπλών ζωνών άμυνας στις μεσαιωνικές οχυρώσεις γενικεύεται από τον 13ο αι. και μετά (Mesqui 1991, 238κ.εξ.). Πρβλ. επίσης τα τείχη των πλευρών της Πύλης 2-Κ-Ι-Θ και Β1-Β στο κάστρο της Αντιμάχειας, σ.112.

²⁹⁵ Gabriel 1921, 125.

²⁹⁶ Για τις τοξοθυρίδες του κάστρου της Αντιμάχειας, βλ. παρακάτω σ.114.

²⁹⁷ Για την τοξοθυρίδα στο κάστρο της Κεφάλου, βλ. παρακάτω σ.163.

²⁹⁸ Για την τοξοθυρίδα στο Καστέλλι Κεφάλου, βλ. παρακάτω σ.173.

²⁹⁹ Gerola 1915, 34, Maiuri 1921-2, 278.

³⁰⁰ Για τις τοξοθυρίδες των τμημάτων αυτών, βλ. παραπάνω σ.72-3,75.

Η χρονολόγηση των τοξοθυρίδων στο Παλιό Πυλί μέσα στην ιπποτική περίοδο (14ος-15ος αι.) φαίνεται, με βάση τα παραπάνω, εξαιρετικά πιθανή. Εντούτοις παραμένουν ερωτηματικά, διότι δεν υπάρχουν συγκριτικά στοιχεία για τη μορφή των τοξοθυρίδων σε άλλες οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου, μελέτες των διαφόρων τύπων, κατάλογοι των διαστάσεων που συναντώνται κ.λ.π.

Τα τμήματα του δυτικού τείχους του περιβόλου II (τμήματα α-β-γ-δ-ε2, εικ.38,41, και τμήμα ε1-Γ1) είναι κατακόρυφα. Τα τείχη είναι κτισμένα με πέτρες σε σειρές, μεγαλύτερες στα χαμηλότερα σημεία και μικρότερες στα υψηλότερα. Βήσσαλα και μικρότεροι λίθοι καλύπτουν τους αρμούς των σειρών' στο μέτωπο των τειχών, στην εξωτερική τους πλευρά, σώζεται σε πολλά σημεία το κονίαμα του επιχρίσματος. Στο σημείο γ1 διακρίνεται κάθετος αρμός στο τείχος (εικ.38). Δεν υπάρχει όμως κανένα στοιχείο στην τοιχοποιία που να δικαιολογεί διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Αν και στο εσωτερικό του δυτικού αυτού τμήματος του περιβόλου II σώζονται ίχνη κτηρίων, εντούτοις αυτά δεν εφάπτονται με τα τείχη του περιβόλου, όπως συμβαίνει στον περίβολο I και στο ανατολικό τείχος του περιβόλου II.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ Στο ανατολικό τείχος του περιβόλου II (τμήματα ζ-η-θ-ι-κ-λ-μ), τα τείχη (εκτός του τμήματος ζ-η) έχουν χρησιμεύσει ως πλευρές κτισμάτων (πρόκειται για το κτήριο 3³⁰¹). Τα τείχη στα περισσότερα σημεία δεν ξεπερνούν σε ύψος το 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου' εξαίρεση αποτελεί το τμήμα λ-μ, όπου το ύψος φθάνει το 1,70 μ. Το πάχος των τειχών στην άνω απόληξη είναι περίπου 0,60 μ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το **τμήμα ζ-η1**, δηλαδή το κομμάτι του τείχους μεταξύ του πύργου η' και της πύλης 1. Εδώ, πίσω από την πυκνή σημερινή βλάστηση, διακρίνεται πέτρινη κλίμακα από την οποία σώζονται τρεις βαθμίδες σε επαφή με το τείχος (εικ.42). Η κλίμακα φαίνεται να οδηγεί προς την σημερινή οροφή του πυλώνα 1. Μετρήσεις και γενικότερη μελέτη του τμήματος αυτού δεν είναι εφικτή, αν δεν καθαριστεί πρώτα ο χώρος.

γ.Περίβολος III Ο περίβολος III καταλαμβάνει ουσιαστικά ένα μεγάλο μακρόστενο πλάτωμα που καλύπτει αμυντικά από την βορειοανατολική, βόρεια και βορειοδυτική πλευρά τους περιβόλους I και II (πλευρές Α1-Β1-Β2-Β3-Γ1-Γ2-ε1). Η έκτασή του καθορίζεται από τις χαράδρες που περιβάλλουν το βράχο. Εσωτερικά του περιβόλου τα τείχη δεν σώζονται σε κανένα σημείο σε μεγάλο ύψος πάνω από το επίπεδο του εδάφους, εκτός του τμήματος Α'-Β',

³⁰¹ Για το κτήριο 3, βλ.παρακάτω σ.84.

όπου ανοίγεται η πύλη 3. Το εξωτερικό τους ύψος ποικίλλει. Η τοιχοδομία τους επίσης παρουσιάζει διαφορές. Στο εσωτερικό του περιβόλου σώζονται ίχνη κτηρίων.

ΤΜΗΜΑ Α'-Β' Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του περιβόλου ΙΙΙ, είναι αυτό στο οποίο ανοίγεται η πύλη 3³⁰² (τμήμα Α'-Β', εικ.15). Έχει μήκος $\pm 5,50$ μ., και ύψος $\pm 2,50$ μ. Είναι πιθανό να αποτελεί μέρος κτηρίου, όπως φαίνεται από τις δοκοθήκες που σώζονται στο ανώτερο σημείο του εσωτερικά, αλλά και από τα ίχνη τοίχων στους βράχους δυτικά της πύλης 3. Η τοιχοδομία του είναι όμοια με αυτή των περιβόλων Ι και ΙΙ, με αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερους λίθους στους αρμούς.

ΤΜΗΜΑ Β'-Γ Ανατολικά του τμήματος Α'-Β', ο περίβολος συνεχίζεται με τείχος μήκους ± 29 μ., τμήμα Β'-Γ', μέγιστου σωζόμενου εξωτερικού ύψους ± 3 μ. (εικ.43). Το τμήμα αυτό του περιβόλου ΙΙΙ έχει εξωτερικά μέτωπο από ακατέργαστες πέτρες διαφόρων μεγεθών. Δεν γίνεται καμμία προσπάθεια οι πέτρες να τοποθετηθούν σε σειρές, παρεμβάλλονται όμως μεταξύ τους μικρότερες πέτρες και ελάχιστα βήσσαλα. Η τοιχοδομία αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως αμελής (αργολιθοδομή) και διαφέρει από εκείνη των περιβόλων Ι και ΙΙ, καθώς και του τμήματος της πύλης 3. Σε ένα σημείο σώζεται πήλινος αγωγός, τοποθετημένος εγκάρσια μέσα στο τείχος, ο οποίος χρησίμευε προφανώς για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων.

ΤΜΗΜΑ Γ'-Δ' Ακολουθεί τείχος μήκους ± 17 μ., το τμήμα Γ'-Δ' (εικ.44). Στο τμήμα αυτό διακρίνονται στην εξωτερική του πλευρά δύο φάσεις. Στο κατώτερο μέρος και μέχρι μέγιστο ύψος $\pm 1,40$ μ. από την επιφάνεια του εδάφους, η κατασκευή του τείχους γίνεται με μεγάλους ογκόλιθους, διαφόρων διαστάσεων, τοποθετημένους σε σειρές χωρίς συνδετικό κονίαμα. Η κυκλώπεια αυτή τοιχοποιία θυμίζει έντονα τα μυκηναϊκά τείχη που εντόπισαν σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο στη βορειοδυτική πλαγιά του λόφου, οι Hope-Simpson και Lozenby³⁰³. Η τοιχοδομία στα κατώτερα μέρη του τμήματος Γ'-Δ' προφανώς αποτελεί μέρος της μυκηναϊκής ακρόπολης που υπήρχε στο χώρο αυτό. Για τον καθορισμό των ορίων της ακρόπολης θα πρέπει να γίνουν εκτεταμένες έρευνες, που ξεφεύγουν από τα όρια της παρούσας μελέτης.

³⁰² Για την πύλη 3, βλ. παραπάνω σ.57-8.

³⁰³ Hope-Simpson, Lozenby 1970, 59-60.

Στο ανώτερο τμήμα του τείχους Γ'-Δ', η τοιχοδομία είναι ίδια με εκείνη του τμήματος Β'-Γ' (ακατέργαστες πέτρες σε ακανόνιστη διάταξη με κονίαμα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς), η οποία φθάνει σε ύψος ± 1 μ.

ΤΜΗΜΑ Δ'-Ε' Ο περίβολος ΙΙΙ στο ανατολικότερο τμήμα του δημιουργεί ένα μικρό ημικυκλικό πλάτωμα, το τμήμα Δ'-Ε' (εικ.45). Τα ίχνη της νότιας πλευράς του τείχους (που σε μερικά σημεία φθάνει σε ύψος $\pm 0,30$ μ., πάνω από την επιφάνεια του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου ΙΙΙ), συνεχίζουν μέχρι να συναντήσουν τον πύργο Α του περιβόλου Ι. Ολόκληρο το τμήμα αυτό του περιβόλου ΙΙΙ είναι κτισμένο με τοιχοδομία όμοια με αυτή των περιβόλων Ι και ΙΙ (αδρά κατεργασμένες πέτρες, τοποθετημένες σε σειρές, με μικρότερους λίθους και βήσσαλα στους αρμούς).

Από το τείχος του περιβόλου ΙΙΙ δυτικά της πύλης 3, αν και σώζονται αρκετά ίχνη τοιχοποιίας, εντούτοις, λόγω και της παρεμβολής του βράχου (βλ.σχ.2), δεν είναι δυνατόν να σχηματισθεί ολοκληρωμένη εικόνα. Και τούτο διότι δεν διακρίνεται ο τρόπος σύνδεσης των διαφόρων τμημάτων μεταξύ τους, ούτε η μορφή του περιβόλου σε αυτή την πλευρά. Σημειώνεται ότι ίχνη τειχών ξεκινούν από τη βόρεια γωνία του πύργου Ε' του περιβόλου ΙΙΙ με κατεύθυνση προς βορρά.

ΤΜΗΜΑ Ζ'-Η' Εξάλλου ευθύγραμμο τμήμα τείχους, που προφανώς ανήκε στον περίβολο ΙΙΙ, σώζεται σε χαμηλότερο σημείο στην πλαγιά του λόφου, βορειοδυτικά των περιβόλων Ι και ΙΙ, το τμήμα Ζ'-Η' (εικ.46). Το τείχος αυτό έχει μήκος ± 15 μ., και ύψος που κυμαίνεται από 6-8 μ. Η τοιχοδομία του αποτελείται από ακατέργαστες πέτρες, ακανόνιστα τοποθετημένες, με μικρότερες πέτρες και βήσσαλα που καλύπτουν τους αρμούς. Η αμελής αυτή τοιχοποιία είναι όμοια με εκείνη του τμήματος Β'-Γ' και την ανώτερη τοιχοδομία του τμήματος Γ'-Δ' του περιβόλου ΙΙΙ³⁰⁴.

5.Ο εσωτερικός χώρος των περιβόλων Ι-ΙΙΙ

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ Ι Στο εσωτερικό του περιβόλου Ι σώζονται ίχνη κτηρίων που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο χώρος ήταν σε μεγάλο βαθμό δομημένος. Τούτο δεν συνάδει με την ανάγκη ύπαρξης ελεύθερου χώρου για την απρόσκοπτη κίνηση των αμυνόμενων. Για την χρονολόγηση των κτηρίων αυτών είναι απαραίτητες ανασκαφικές τομές. Αν όμως υποτεθεί ότι η οικοδόμησή τους γίνεται κατά την ίδια οικοδομική περίοδο, όταν προφανώς οι ανάγκες οικιστικής χρήσης

³⁰⁴ Για την χρονολόγηση της αμελούς τοιχοποιίας του περιβόλου ΙΙΙ, βλ.παρακάτω σ.92.

του χώρου υπερίσχυσαν των αμυντικών αναγκών, και με δεδομένο ότι το κτήριο 2 χρονολογείται στην εποχή της τουρκοκρατίας³⁰⁵, τότε η δόμηση του εσωτερικού χώρου του περιβόλου Ι μπορεί να αναχθεί στους αιώνες της τουρκοκρατίας.

Στο μέσο περίπου του περιβόλου Ι, σώζεται **υπόγεια κινστέρνα** μεγάλων διαστάσεων, που εσωτερικά είναι καλυμμένη με υδραυλικό κονίαμα. Δεν διακρίνεται αν ανήκε σε κάποιο από τα κατεστραμμένα κτήρια. Στην οροφή της, που βρίσκεται στην επιφάνεια του εδάφους εσωτερικά του περιβόλου, ανοίγεται οπαίο, σήμερα κατεστραμμένο. Λόγω της διαμόρφωσης του χώρου, δεν μπορεί να διαγνωσθεί, αν η καμάρα που καλύπτει την κινστέρνα είναι οξυκόρυφη ή ημικυκλική. Εργασίες συντήρησης και καθαρισμού είναι απαραίτητες.

Στη ΒΔ γωνία του περιβόλου Ι διαμορφώνεται το ορθογώνιο **κτήριο 1**, διαστάσεων 5 Χ 6 μ. περίπου. Είναι το μοναδικό κτήριο του κάστρου που σώζεται ολόκληρο, ασφαλώς με μεγάλες μετασκευές, και χωρίς καμιά ένδειξη χρονολόγησης. Το εσωτερικό του καλύπτεται σήμερα από χαμηλή επίπεδη στέγη και δεν έχει κανένα άνοιγμα, εκτός από μία είσοδο προς την πλευρά του εσωτερικού του περιβόλου Ι. Το κτίσμα είναι ολόκληρο επιχρισμένο. Ως πίσω τοίχο χρησιμοποιεί το τμήμα του τείχους Β3-Γ1. Είναι πιθανόν, αν κρίνει κανείς από τα ίχνη τοίχων που βρίσκονται στο χώρο, το κτήριο 1 να αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου συγκροτήματος, που βρισκόταν εσωτερικά των τειχών Β2-Γ1. Τμήμα του αποκόπηκε και μετασκευάστηκε για κάποια άγνωστη χρήση.

Το **κτήριο 2** βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του περιβόλου Ι. Αναφέρθηκε ήδη ότι στη νότια μακρά πλευρά του εδράζεται η κλίμακα ανόδου' επίσης ότι η νότια μακρά πλευρά στο ανατολικό άκρο της εφάπτεται στην πλευρά Λ-Μ των τειχών του περιβόλου Ι (εικ.13,14,34,35)³⁰⁶. Το ισόγειο του κτηρίου 2 πρέπει να ήταν θολοσκεπές, εφόσον κατά μήκος του ανατολικού στενού τοίχου του κτηρίου σώζεται η γένεση ημικυλινδρικής καμάρας. Μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση κατέστη δυνατή όταν τμήμα του βόρειου μακρού τοίχου του κατέρρευσε το 1995 (εικ.47): μέσα στην τοιχοποιία βρισκόταν οικόσημο του κυβερνήτη Fantino Querini³⁰⁷ (1436-1453), που είχε χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση (εικ.48). Με αυτό τον τρόπο υπάρχει ένα *terminus post quem* για την κατασκευή του συγκεκριμένου κτηρίου, αφού προφανώς κτίστηκε μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς το 1522.

³⁰⁵ Για το κτήριο 2 βλ.παρακάτω σ.83.

³⁰⁶ Για την κλίμακα ανόδου και την πύλη 2 του περιβόλου Ι, βλ.παραπάνω σ.56-7. Για την νότια μακρά πλευρά του κτηρίου 2 και την πλευρά Λ-Μ, βλ.παραπάνω σ.76-7.

³⁰⁷ Για το οικόσημο του Ιππότη Fantino Querini και τα παραδείγματα που σώζονται κυρίως στο κάστρο της Νεραντζιάς, βλ.Καρρέρ 1984, 82-5, Maiuri 1921-2, 288.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ II Ο εσωτερικός χώρος του περιβόλου II, έτσι όπως σήμερα σώζεται, χωρίζεται από το μονοπάτι που οδηγεί στον περίβολο I, σε δύο τμήματα, το ανατολικό και το δυτικό. Το μονοπάτι αυτό, είτε με τη μορφή ανωφέρειας, είτε με τη μορφή σκαλοπατιών, σκαλισμένων στον φυσικό βράχο, οδηγεί από την πύλη I στη βάση του πύργου Α, όπου με στροφή 180 μοιρών συναντά την κλίμακα ανόδου, για την οποία έγινε ήδη λόγος³⁰⁸.

Το **ανατολικό τμήμα** του περιβόλου II σχηματίζει ένα μικρό ανδρό, του οποίου τα τείχη δίνουν σήμερα την εντύπωση αναλημματικών τοίχων. Στην περιοχή αυτή διακρίνονται τα ίχνη δύο συνεχόμενων κτισμάτων, ορθογωνίων στην κάτοψη και παράλληλων μεταξύ τους (**κτήριο 3**). Είναι δομημένα κάθετα σε σχέση με το εξωτερικό τείχος του περιβόλου, που χρησιμεύει ως η στενή πίσω πλευρά τους. Τα κτίσματα σώζονται σε χαμηλό ύψος σε όλη τους την έκταση, και ο καθαρισμός τους είναι πιθανόν να δώσει στοιχεία για τη χρονολόγηση και τον προορισμό τους. Σε πολλά σημεία έχει γίνει προσπάθεια η τοιχοδομία τους να είναι πιο επιμελημένη. Έχει χρησιμοποιηθεί και αρχαίο μαρμάρινο υλικό σε δεύτερη χρήση.

Στα βόρεια του ανδρήρου λίγα μέτρα πριν τον μονοπάτι στρίψει για την τελική άνοδο στον περίβολο I, βρίσκεται πεσμένο στο έδαφος ανάγλυφο από μάρμαρο με τα οικόσημα του Τάγματος και του κυβερνήτη της Κω Fantino Querini³⁰⁹ (1436-53). Η αρχική του θέση, όπως και του αντίστοιχου οικοσήμου που χρησιμοποιήθηκε ως δομικό υλικό στο κτήριο 2, πρέπει να ήταν μέσα στο κάστρο, σε κάποιο από τα τείχη ή τα κτήρια, που έκτισε ή επισκεύασε ο συγκεκριμένος κυβερνήτης του νησιού. Η ύπαρξη των δύο οικοσήμων είναι ενδεικτική των εργασιών συντήρησης και ενίσχυσης των κάστρων, που πραγματοποιήθηκαν κατά τα μέσα του 15ου αι.³¹⁰

Το **δυτικό τμήμα** του περιβόλου II, υψομετρικά βρίσκεται ψηλότερα από το αντίστοιχο ανατολικό. Το έδαφος είναι κατωφερές και αρκετά ανώμαλο. Τα ίχνη κτηρίων που σώζονται εδώ, δεν φαίνεται να συνδέονται με τα τείχη. Πρόκειται για διάσπαρτους στο χώρο τοίχους, που δεν δίνουν σαφή εικόνα για την λειτουργία τους.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ III Η ίδια εικόνα με τους διάσπαρτους τοίχους, που ανήκαν σε κτήρια, τα οποία σήμερα δεν διακρίνονται σε όλη τους την έκταση, ισχύει και για τον περίβολο III' ιδιαίτερα για το ανατολικότερο τμήμα του, όπου κάποιοι από τους τοίχους σώζονται σε μεγαλύτερο ύψος. Σημειώνεται επίσης η ύπαρξη ανακουφιστικού τόξου, σε θεμέλια τοίχου

³⁰⁸ Για την κλίμακα ανόδου βλ. παραπάνω σ.56-7.

³⁰⁹ Για το οικόσημο του Querini, βλ. και παραπάνω σ.83. Για τον θυρεό των Ιωαννιτών και την εραλδική του Τάγματος γενικά, βλ. τα άρθρα των Κάσδαγλη 1987-8, 18κ.εξ., της ίδιας 1992, 115κ.εξ., Καρρέρ 1984, 70κ.εξ., Routiers 1984, 9κ.εξ. (ελλην.).

³¹⁰ Για τις συνεχείς προσπάθειες του Τάγματος να ενισχύσει τις οχυρώσεις του νησιού, βλ. παραπάνω σ.33κ.εξ.

κατεστραμμένου σήμερα κτηρίου που βρίσκεται στον περίβολο ΙΙΙ βόρεια του πύργου Β του περιβόλου Ι³¹¹ (εικ.49).

Στη δυτική πλευρά βραχώδους εξάρματος του περιβόλου ΙΙΙ σώζεται τμήμα μικρής τετράπλευρης κατασκευής, το **κτήριο 4** (εικ.50). Το κτίσμα αυτό βρίσκεται σε επαφή με το βράχο, τμήμα του οποίου είχε χρησιμοποιήσει ως πίσω μακριά πλευρά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο εσωτερικό του σώζεται μικρή κόγχη στον δυτικό τοίχο με καλή κατασκευή, ενώ στην τοιχοδομία των τοίχων παρατηρείται η χρήση ηχητικών αγγείων. Τα τελευταία είναι όμοια με εκείνα του ισόγειου του πύργου ε³¹². Δεν θα ήταν παράλογο να ερμηνευθεί και το κτήριο 4, ως μικρό παρεκκλήσι, αν και ο χώρος πρέπει να ερευνηθεί περαιτέρω.

³¹¹ Αντίστοιχο ανακουφιστικό τόξο διακρίνεται και στα θεμέλια του τμήματος α-α1 του περιβόλου ΙΙ, βλ. παραπάνω σ.77-8.

³¹² Για τα ηχητικά αγγεία στο ισόγειο του πύργου ε' και την προτεινόμενη ερμηνεία του τελευταίου ως παρεκκλησίου, βλ. παραπάνω σ.68-9.

Γ.Κεραμικά Ευρήματα

Η επιφανειακή περισυλλογή κεραμικής στο κάστρο του Παλιού Πυλίου παρουσίασε αρκετές ιδιομορφίες. Καταρχήν τα ευρήματα εντός των περιβόλων Ι και ΙΙ, όπου αρχικά περιορίστηκε η έρευνα, στάθηκαν ελάχιστα και από αυτά, τα εφυαλωμένα όστρακα ήταν λιγοστά, μικρά σε μέγεθος και εν πολλοίς αδιάγνωστα. Το έδαφος, λόγω της βραχώδους υφής και της κατωφέρειας της περιοχής, δεν είχε συγκρατήσει τα επιφανειακά όστρακα. Το ίδιο ίσχυε και για το μεγαλύτερο μέρος του περιβόλου ΙΙΙ, όπου άλλωστε η κατωφέρεια είναι ακόμα μεγαλύτερη. Ήταν λογικό λοιπόν να αναζητηθεί η επιφανειακή κεραμική στις κλιτύες του βράχου, εκεί όπου φυσιολογικά πρέπει να είχαν καταλήξει όσα ευρήματα προέρχονταν από το κάστρο της κορυφής.

Δεν περισυνελέγη κεραμική από την ανατολική ή τη νότια κλιτύ, διότι σε αυτές τις δύο απλώνεται ο οικισμός του Παλιού Πυλίου. Η κεραμική της περιοχής θα προερχόταν κατά κύριο λόγο από την περίοδο κατοίκησης του οικισμού (που χρονικά εκτείνεται μέχρι τον 19ο αι.), και όχι από το κάστρο της κορυφής. Η βόρεια κλιτύ του λόφου, εξάλλου, είναι ιδιαίτερα απότομη. Ανοίγεται σχεδόν κατακόρυφη χαράδρα, γεγονός μάλλον απαγορευτικό. Με αυτό τον τρόπο, το κύριο βάρος της περισυλλογής έπεσε στη δυτική κλιτύ, όπου και το έδαφος παρουσιάζεται πιο ομαλό, και τα ίχνη -μεταγενέστερης; - κατοίκησης είναι σποραδικά.

Από την επιφανειακή κεραμική στο κάστρο του Παλιού Πυλίου, παρουσιάζονται εδώ εννέα όστρακα, τα οποία είναι εφυαλωμένα και διακοσμημένα, ώστε να δίνουν τόσο χρονολογικά όσο και άλλα στοιχεία, για την περίοδο κατοίκησης του κάστρου. Χρονολογούνται στο διάστημα από τον 13ο έως και τον 16ο αι.

Στην παραγωγή υστεροβυζαντινών εργαστηρίων ανήκουν τα όστρακα 1,2,3,4,5 και 8. Στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους ανήκουν τέσσερα όστρακα, οι αριθμοί 1,2,3,4 (εικ.149-152). Στα πλαίσια της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής πρέπει να εντάσσεται και το όστρακο αρ.5 (εικ.153), για το οποίο όμως δεν βρέθηκαν κοντινά παράλληλα. Η διακόσμηση με τα εγχάρακτα τριγωνικά διάχωρα και τα επικρεμάμενα ημικύκλια ή τρίγωνα, παραπέμπει σε διακοσμητικές συνήθειες του 13ου-15ου αι., ενώ η άτεχνη χάραξη οδηγεί στην χρονολόγησή του μάλλον στον 15ο αι.

Στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής γραπτής κεραμικής του 13ου-15ου αι. πρέπει να ανήκει το γραπτό όστρακο αρ.8 (εικ.156).

Από την αναγεννησιακή ή ώριμη παραγωγή των εργαστηρίων της Βενετίας (β' μισό 15ου αι.), προέρχεται το εγχάρακτο και γραπτό όστρακο αρ.6 (εικ.154). Στον ελλαδικό χώρο έχουν δημοσιευτεί αντίστοιχα δείγματα από τη Ρόδο³¹³.

Στην κεραμική παραγωγή ερυθρού πηλού από τα οθωμανικά εργαστήρια της Μικράς Ασίας με κυριότερο κέντρο το Iznik, ανήκει το όστρακο αρ.9 (εικ.157), που χρονολογείται στον 14ο αι.

Τέλος, το όστρακο αρ.7 (εικ.155) ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή προσδιορίζεται από τον Hayes³¹⁴ και εντάσσεται χρονολογικά στον 16ο αι.

³¹³ Μιχαηλίδου 1994, 32.

³¹⁴ Hayes 1994, 274-5.

Δ.Χρονολόγηση

Το κάστρο στο Παλιό Πυλί αποτελεί ένα σημαντικό, αλλά και περίπλοκο αρχιτεκτονικό σύνολο. Τα ερωτήματα που αναφύονται κατά την εξέτασή του, δύσκολα μπορούν να απαντηθούν, τουλάχιστον στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Οι ίδιες τοιχοδομίες φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα (από τους μέσους βυζαντινούς έως και τους χρόνους της ιπποτοκρατίας). Για πολλά θέματα δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα στοιχεία, συγκριτικά ή άλλα, που βοηθούν να αποσαφηνισθεί τί ανήκει στη μία ή την άλλη περίοδο. Οι αμυντικές πρακτικές παρέμειναν ουσιαστικά αναλλοίωτες, μέχρι τα τέλη του 15ου αι., ενώ πολλά αμυντικά χαρακτηριστικά των βυζαντινών κάστρων (μορφή τοξοθυρίδων, επάλξεων κ.λ.π) δεν έχουν ακόμη μελετηθεί ικανοποιητικά.

Είναι πλέον γνωστό με σχετική ασφάλεια, ότι στο λόφο του Παλιού Πυλίου υπήρχε **προϊστορική μυκηναϊκή τείχιση**. Η έκτασή της είναι άγνωστη, καθώς και τα όρια της περιοχής που περιέκλειε. Μέχρι τώρα είχε καταγραφεί ένα τμήμα τείχους στην βορειοδυτική πλαγιά του λόφου³¹⁵. Σε αυτό μπορεί να προστεθεί πλέον και η κυκλώπεια τοιχοδομία στη βάση του τείχους Γ'-Δ' του περιβόλου III, στην βορειοανατολική οφρύ του λόφου.

Το κατά πόσο το τοπωνύμιο «Καστέλον ή Καστριανόν», που αναφέρεται για την περιοχή στα αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα του 1080 και 1085, αποτελεί ανάμνηση αυτών των ερειπίων, είναι άγνωστο. Δεν μπορεί επίσης να απαντηθεί το αν υπήρχε στον χώρο αυτό κάποια άλλη μεσαιωνική τείχιση, πριν από τους χρόνους του Χριστόδουλου, που πιθανόν χρησίμευε ως καταφύγιο μόνο σε περιόδους κινδύνου. Πάντως ο μοναχός αναφέρει στην υποτύπωσή του ότι κατά τον χρόνο εγκατάστασής του εκεί, ο λόφος ήταν έρημος. Στον κωδικέλλο του βέβαια υποστηρίζει ότι ο ίδιος έκτισε «καστέλλιον». Η μνημειακή πύλη 1, η οποία έχει χρονολογηθεί από τα **τέλη του 11ου και τις αρχές του 12ου αι.**, αποτελεί απόδειξη ότι την εποχή αυτή είχε οικοδομηθεί κάστρο στο Παλιό Πυλί. Το κάστρο όμως αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί στον Όσιο Χριστόδουλο. Ο μνημειακός χαρακτήρας της πύλης 1 και η εξαιρετική κατασκευή της, η οποία προδίδει επιρροές από την Κων/πολη, την συνδέουν είτε με τον εκπρόσωπο του κράτους, στο οποίο ο Χριστόδουλος είχε παραχωρήσει την περιουσία του με βάση το χρυσόβουλλο του 1088, είτε με τους μοναχούς της μονής Παντοκράτορος Κων/πολης, στους οποίους δωρήθηκε η περιοχή, σύμφωνα με το τυπικό της μονής (1136). Από τα τείχη του κάστρου τούτου σώζονται μόνο ενδείξεις που προκύπτουν από τη χρήση κονιάματος με τριμμένο κεραμίδι στην πύλη 1

³¹⁵ Hope-Simpson, Lazenby 1970, 59.

και στα θεμέλια των πύργων Γ και Η. Από την χρονική αυτή στιγμή όμως (τέλος 11ου-αρχές 12ου αι.) και έπειτα, μπορούμε με βεβαιότητα να αναφερόμαστε στην ύπαρξη του κάστρου στο Παλιό Πυλί, με βάση πάντα τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα. Το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν όστρακα που να χρονολογούνται σε αυτή την πρώτη περίοδο του κάστρου, δεν μπορεί να αποτελέσει παρά μόνο ένδειξη, αφού πρόκειται για επιφανειακά ευρήματα.

Με την πτώση της αυτοκρατορίας στους Λατίνους (1204), είναι λογικό το κάστρο να αποκόπτεται από τη διοίκηση της κων/πολίτικης μονής. Τα κεραμεικά ευρήματα δείχνουν όμως ότι σε ολόκληρη την **υστεροβυζαντινή περίοδο** το κάστρο κατοικείται. Μετά την ανάκτηση του νησιού από τους βυζαντινούς (1224-5), έχουμε μάλιστα την μαρτυρία από την αίτηση των κατοίκων του νησιού προς τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο στα 1288, ότι υπάρχει φρουρά στο Παλιό Πυλί με καστροφύλακα και τζαγκράτορες.

Στην περίοδο από τα τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., όταν μπορεί με βεβαιότητα να υποστηριχθεί η ύπαρξη του κάστρου σύμφωνα με τη χρονολόγηση της πύλης Ι, έως το α' μισό του 14ου αι., οπότε στο κάστρο εγκαθίστανται οι Ιωαννίτες, μπορούν να αποδοθούν τα παλιότερα τμήματα των τειχών: η πλευρά Α1-Β1 με την πρώιμη φάση του πύργου Α του περιβόλου Ι, καθώς και η πρώιμη φάση της πλευράς Λ-Μ που συνδέεται με αυτή.

Εντούτοις η διάκρισή τους είναι δύσκολη, διότι η τοιχοδομία δεν μεταβάλλεται από την βυζαντινή στην ιπποτική περίοδο. Τα τείχη κτίζονται με αδρά κατεργασμένους λίθους τοποθετημένους σε σειρές με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα που φαίνεται να εκτείνεται από τα τέλη 11ου-αρχές 12ου αι., έως και τα τέλη 15ου-αρχές 16ου αι. Έτσι σε πολλά τμήματα των τειχών, όπως στον πύργο Β του περιβόλου Ι, τους πύργους η' και λ' και τα τείχη ζ-η1-θ-ι-κ-λ-μ του περιβόλου ΙΙ, το τείχος Α'-Β' του περιβόλου ΙΙΙ, όπου δεν διακρίνεται άλλο χαρακτηριστικό εκτός της τοιχοδομίας, η χρονολόγησή τους εντάσσεται σε αυτά τα χρονικά πλαίσια.

Στην **περίοδο των Ιωαννιτών** που αρχίζει το **α' μισό του 14ου αι.**, και τελειώνει στα **1522**, το κάστρο αποτελεί ένα από τα σημαντικά οχυρά του νησιού. Εδώ βρίσκουν καταφύγιο οι κάτοικοι κατά τη διάρκεια επιδρομών, όπως προκύπτει από τα ιπποτικά έγγραφα. Η κατάσταση γίνεται σοβαρότερη κατά τον 15ο αι., όταν οι τουρκικές επιδρομές αποκτούν χαρακτήρα συστηματικό και αντίστοιχα εντείνονται οι προσπάθειες ενίσχυσης των κάστρων του νησιού. Ο κυβερνήτης Fantino Querini αναλαμβάνει τη διοίκηση της Κω με την κύρια υποχρέωση να βελτιώσει τις οχυρώσεις. Αν και δεν αναγνωρίζονται μεμονωμένα στοιχεία από τις επεμβάσεις του Querini, εντούτοις η ύπαρξη εκτός θέσεως των δύο οικοσήμων του, αποτελεί ένδειξη οικοδομικής δραστηριότητας στο κάστρο κατά τα χρόνια της δρακυβέρνησής του (1436-53). Η ύπαρξη κεραμεικής από αυτή την περίοδο αποτελεί πρόσθετη μαρτυρία για την

χρήση του κάστρου. Σημαντικό είναι το όστρακο αρ.6, που εντάσσεται στην ιταλική αναγεννησιακή κεραμική του τέλους του 15ου αι.

Ουσιαστικά στην ιπποτική περίοδο χρονολογείται ένα μεγάλο τμήμα των περιβόλων I και II, όσον αφορά στην μορφή με την οποία σώζονται σήμερα. Διακρίνονται στοιχεία που εντάσσονται γενικά στην **ιπποτική αρχιτεκτονική μέχρι το 1480**, όπως αυτή μας είναι γνωστή από τις οχυρώσεις της Ρόδου³¹⁶, και των υπολοίπων κάστρων της Κω. Εδώ μπορούν να αναφερθούν οι τοξοθυρίδες απλής μορφής στις πλευρές B2-B3 και H-Θ-I του περιβόλου I, και α-β-γ-δ του περιβόλου II, καθώς και οι οξυκόρυφες καμάρες στην κινστέρνα του πύργου Α του περιβόλου I και στον πύργο ε' του περιβόλου II. Στην **ιπποτική αρχιτεκτονική μετά το 1480** και μέχρι την οθωμανική κατάκτηση του 1522, όταν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η νέα τεχνολογία για την αντιμετώπιση της πυρίτιδας, μπορούν να αποδοθούν τα τμήματα E-Z και B3-Γ1 του περιβόλου I με την σκάρπα, καθώς και η δεύτερη φάση της πύλης 1. Η τελευταία ίσως συνδέεται με τις εργασίες επισκευών μετά και τον καταστροφικό σεισμό που μαρτυρείται ότι έπληξε το νησί το 1493.

Μετά την **κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς**, το κάστρο συνέχισε να χρησιμοποιείται, ενώ ο οικισμός κατοικήθηκε σύμφωνα με τις πηγές μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. Οι τυφεκιοθυρίδες στο άνω τμήμα της πύλης 1 του περιβόλου II, καθώς και η σκάρπα της οθωμανικής περιόδου στην εξωτερική βόρεια παρειά του πύργου Α και της πλευράς Α1-Β1 του περιβόλου I αποτελούν σημαντικό στοιχείο, διότι δείχνουν ότι ο αμυντικός χαρακτήρας του κάστρου δεν χάθηκε. Η χρονολόγηση του κτηρίου 2 του περιβόλου I στην εποχή της τουρκοκρατίας αποτελεί ένδειξη ότι σε χρόνο που δεν μπορεί να προσδιορισθεί, τμήμα του χώρου εσωτερικά του κάστρου οικοδομήθηκε. Εάν δεχθούμε ότι τα κτήρια, τουλάχιστον στο εσωτερικό του περιβόλου I, συνανήκουν χρονολογικά, τότε είναι ίσως λογικό να υποτεθεί ότι κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας τα τείχη χρησιμοποιήθηκαν ως πίσω πλευρές κτηρίων και ανοίχθηκαν σε αυτά φωτιστικές οπές. Παλαιότερα ανάγλυφα (όπως το οικόσημο του Querini) χρησιμοποιήθηκαν ως δομικά υλικά, ενώ πιθανόν καταστράφηκαν οι παλαιές επάλξεις. Η τοιχοδομία που παρατηρείται στις κατασκευές που μπορούν να αποδοθούν στους χρόνους της τουρκοκρατίας χαρακτηρίζεται ως αμελής, με χρήση αργών λίθων, ακανόνιστα τοποθετημένων.

Συγκεκριμένα ερωτήματα ανακύπτουν σε σχέση με το κάστρο, χωρίς να μπορούν να απαντηθούν ικανοποιητικά. Όσον αφορά καταρχήν στην χρονολόγηση του περιβόλου III,

³¹⁶ Βλ. Gabriel 1921, 120κ.εξ.

μπορούν να αναφερθούν τα εξής. Στον περίβολο III παρατηρούνται τμήματα κτισμένα με διαφορετικές τοιχοδομίες: σε μέρος του τείχους Γ'-Δ' παρατηρείται κυκλώπεια δόμηση, τα τείχη Α'-Β' και Δ'-Ε' κτίζονται με αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές, ενώ στα τείχη Β'-Γ'-Δ', Ζ'-Η' η δόμηση είναι αμελής (αργολιθοδομή). Η τοιχοδομία με τις αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές, με βήσσαλα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς συναντάται στο μεγαλύτερο μέρος των περιβόλων I και II και πρέπει να χρησιμοποιήθηκε, όπως αναφέρθηκε, για μεγάλη χρονική περίοδο από τα τέλη 11ου-αρχές 12ου έως και τις αρχές του 16ου αι. Είναι λογικό να δεχθούμε ότι η παρουσία της τοιχοδομίας αυτής σε τμήματα του περιβόλου III σημαίνει πως ο περίβολος III πρέπει να κτίστηκε μέσα σε αυτή την περίοδο. Ακριβέστερος χρονολογικός προσδιορισμός δεν είναι προς το παρόν εφικτός, πάντως οι τρεις περίβολοι πρέπει από μία χρονική στιγμή και έπειτα να συνυπήρξαν σε ένα ενιαίο αμυντικό σύνολο. Ο τριμερής αυτός χωρισμός που παρατηρείται στο κάστρο του Παλιού Πυλίου εγγράφεται στα βασικά χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής τόσο του βυζαντινού όσο και του δυτικού χώρου³¹⁷.

Όσον αφορά στην αμελή τοιχοδομία (αργοί λίθοι ακανόνιστα τοποθετημένοι), της οποίας μάλιστα τμήμα εδράζεται πάνω στα μυκηναϊκά κατάλοιπα στο τμήμα Γ'-Δ' του περιβόλου III, είναι χαρακτηριστικό ότι στα τμήματα των περιβόλων I και II, όπου απαντάται, χρονολογείται στην εποχή της τουρκοκρατίας. Επομένως μπορεί να γίνει δεκτό ότι και στον περίβολο III, η τοιχοδομία αυτή χρονολογείται στην ίδια περίοδο. Είναι πιθανόν τα τείχη που κτίζονται με την τοιχοδομία αυτή να αποτελούν μέρος του προγράμματος συντήρησης και επισκευής του κάστρου, το οποίο φαίνεται να ακολούθησαν οι Οθωμανοί μετά την κατάληψη του νησιού το 1522 (βλ. την προσθήκη τυφεκιοθυρίδων στην πύλη 1 του περιβόλου II και την σκάρπα στον πύργο Α και το τμήμα Α1-Β1 του περιβόλου Ι).

Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι το κάστρο που περιγράφηκε δεν αποτελεί ένα αποκομμένο και ανεξάρτητο σύνολο. Συνιστά μαζί με τον παρακείμενο οικισμό, μία ενιαία οικιστική μονάδα. Όταν τα βυζαντινά ή ιπποτικά έγγραφα αναφέρονται στο «κάστρο» του Πυλίου, δεν εννοούν τις οχυρώσεις της κορυφής του λόφου, αλλά ολόκληρο το μικρό αυτό πόλισμα. Προφανώς και τα αμυντικά στοιχεία της κορυφής, δεν υπήρχαν ανεξάρτητα, αλλά εντάσσονταν σε ένα γενικότερο αμυντικό σχέδιο, που περιλάμβανε ολόκληρο τον οικισμό.

³¹⁷ Foss, Winfield 1986, 8. Από τις δυτικές οχυρώσεις μπορεί ενδεικτικά να αναφερθεί το Château Gaillard (Γαλλία, τέλος 12ου αι.), το κάστρο Ortenberg (Βαυαρία, α' μισό 13ου αι.), Toy 1985, 116, 125-6. Στον τύπο οχύρωσης με τριμερή διάταξη περιβόλων ανήκουν στον ελλαδικό χώρο οι οχυρώσεις της πόλης του Μυστρά (Χατζηδάκης 1987, 22-3, Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 76), των Σερρών (Ξυγγόπουλος 1965, σ. 7-21, εικ. 1), της Τραπεζούντας (Bryer, Winfield 1985, 186-95) και της Ρόδου (Κόλλιας 1992, 82, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία).

Λόγω της μεγάλης έκτασης των σωζόμενων ερειπίων του οικισμού και της ανάγκης να προηγηθούν εκτεταμένοι καθαρισμοί και ανασκαφικές τομές πριν την όποια μελέτη, η παρούσα εργασία περιορίστηκε στις οχυρώσεις του λόφου. Στοιχεία όπως το αν υπήρχαν οχυρωματικοί περίβολοι του οικισμού, πόσοι ήταν και ποιά ήταν η μορφή τους, ποιά ήταν η σύνδεση αυτών των οχυρώσεων με τα τείχη του λόφου, παραμένουν ζητούμενα.

II.ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑ

Α.Γραπτές Μαρτυρίες

Αναφορές της Αντιμάχειας έχουμε σε κείμενα των ύστερων βυζαντινών χρόνων, που συνδέονται με τις κτήσεις της μονής Πάτμου στο νησί³¹⁸. Στο διάταγμα του Ιωάννου Δ' Δούκα Λασκάρεως³¹⁹, τον Οκτώβριο του 1258, που επικύρωνε τις κτήσεις της μονής στην Κω, αναφέρονται “τά τοῦ Περιπάτου καί Ἀντιμαχείας”.

Σε χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου³²⁰, τον Μάιο του 1259, στη μονή Σπονδών -μετόχι πλέον της μονής Πάτμου- ανήκουν χωράφια “ἐν τοῖς Περιπάτου, τοῖς Πετρορείοις καί τῆς Ἀντιμαχείας”.

Στο σιγγιλιώδες γράμμα του Λέοντος Εσκαμματισμένου³²¹ τον Ιούλιο του 1263, επικυρώνονται και πάλι οι κτήσεις της μονής Πάτμου στην Κω, ανάμεσα στις οποίες “συμπεριορίζεται καί τό ἐν τῇ ἐνορία τῆς Ἀντιμαχείας προάστειον τό ἐπόνομαζόμενον τό Κοῖλεον μετά τῶν διαφερόντων αὐτῶν δικαίων πάντων”.

Στην «Παράδοση» του Μιχαήλ Βασιλικιώτου³²² τον Ιούλιο του 1271, ανάμεσα στα υπόλοιπα κτήματα της μονής Σωτήρος Χριστού, άλλου μετοχίου της μονής Πάτμου στην Κω, που επιστρέφονται στον νόμιμο δικαιούχο (τη μονή Πάτμου), περιλαμβάνονται “καί τά γονικά ἴδια χωράφια τῆς ρηθείσης μονῆς τά διακείμενα ἐν τῇ ἐνορία τῆς Ἀντιμαχείας, τῶν Λουετρῶν”.

Στο χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου³²³ το Νοέμβριο του 1292, και πάλι κατοχυρώνεται η μονή Σπονδών ως μετόχι της μονής Πάτμου, “μετά τῶν προσόντων αὐτῶ δικαίων, ἡγουν τῶν χωραφίων τῶν ἐν τοῖς Περιπάτοις, τοῖς Πετρωρείοις καί τοῖς τῆς Ἀντιμαχείας”.

Η πρώτη μνεία του κάστρου της Αντιμάχειας γίνεται αμέσως μετά την οριστική κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες στα 1337³²⁴. Σε Χρονικό των Μεγάλων Μαγίστρων που χρονολογείται στον 14ο αϊ.³²⁵, δηλώνεται καθαρά ότι ο Μάγιστρος Hélien de Villeneuve έκτισε το κάστρο της Αντιμάχειας («...fes far bel castel al Erangier e bel Alendimaqui»). Προφανώς αυτό έγινε στην περίοδο μετά το 1337 (κατάληψη του νησιού) και μέχρι το 1346

³¹⁸ Βλ.σχετικά, Κόλλιας 2001, 301.

³¹⁹ Παρ.Π.Α.13.

³²⁰ Παρ.Π.Α.14.

³²¹ Παρ.Π.Α.20.

³²² Παρ.Π.Α.23.

³²³ Παρ.Π.Α.27.

³²⁴ Για την κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες, βλ.παραπάνω σ.26κ.εξ.

³²⁵ Luttrell(υπ.έκδ.), 4, ιδ.υπ.31., ο οποίος όμως πιστεύει ότι η πληροφορία αναφέρεται σε επισκευή και όχι σε οικοδόμηση καινούριου κάστρου.

(θάνατος του Villeneuve). Η επόμενη αναφορά του κάστρου της Αντιμάχειας ανάγεται στα τέλη του 14ου αι. Σε αυτή την περίοδο αποφασίσθηκε στο Γενικό Συμβούλιο του Τάγματος (Capitulum Generale, Valenza 1383) ότι το κάστρο της Αντιμάχειας ("Landimacchio") θα ήταν ένα από τα κάστρα-φυλακές, όπου θα εγκλείονταν όσοι αδελφοί βρίσκονταν ένοχοι ανυπακοής ή κατάχρησης εξουσίας³²⁶.

Ο Christoforo Buondelmonti στο "Liber Insularum Archipelagi" (γύρω στα 1420) αναφέρει "Από δέ τοῦ φρουρίου τοῦ καλουμένου Ἀντιμάχου, ὅπερ πρὸς μεσημβρίαν κεῖται, δι'ὀμαλῆς βαδίζομεν μέχρι τοῦ τέλους τῆς νήσου"³²⁷.

Από την ιπποτική περίοδο, συναντούμε στα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα έγγραφα πληροφορίες για κατοίκους της Αντιμάχειας, που απασχολούν τη διοίκηση του Τάγματος. Στα 1445 ο Μάγιστρος Lastic(1437-54) αναγνωρίζει τον πάροικο Μιχάλη Αλβανίτη, κάτοικο της Αντιμάχειας ("loci de Antimachi"), ως απελεύθερο³²⁸. Δύο χρόνια μετά ο ίδιος Μάγιστρος απευθύνεται στον Ιωάννη Ξάρχο, σιδηρουργό-πεταλωτή, παλιό κάτοικο της Αντιμάχειας ("naturale de Landemachi")³²⁹. Στα 1449 αναφέρονται ο πάροικος Αντιμαχείας, Νικηφόρος του Λέου του Φωκά³³⁰, καθώς και οι απελεύθεροι Περουλής, Γεώργιος και Ιωάννης Σμυράκης, κάτοικοι "castrj nostrj Lindimachij"³³¹. Στα 1450 ο Μάγιστρος καλεί τον καστελάνο Αντιμάχειας ("castellano del nostro castello de Lindimachia") Bernardo Rocha, να εκτελέσει δικαστική απόφαση σχετικά με δύο Ιππότες που διαμένουν στο κάστρο³³².

Κατά τη διάρκεια των τουρκικών επιδρομών του 15ου και 16ου αι., το κάστρο δέχθηκε πολλές επιθέσεις, που όμως φαίνεται πως ήταν ανεπιτυχείς. Στην επιδρομή του 1457, που αναφέρεται σε έγγραφο που μελέτησε ο Τσιρπανλής³³³ και περιληπτικότερα στο βιβλίο του Bosio³³⁴, ο τουρκικός στόλος αφού προσπάθησε να εκπορθήσει τα υπόλοιπα κάστρα του νησιού, επανενώθηκε και επιτέθηκε στο κάστρο της Αντιμάχειας (Lendemachi, Castello di Landimachio). Η πολιορκία κράτησε εικοσιτρείς ημέρες, κατά την διάρκεια των οποίων ο εχθρός χρησιμοποίησε κάθε είδους στρατιωτική μηχανή και τέχνασμα. Οι σημαντικότερες επιθέσεις έλαβαν χώρα ανάμεσα στις 23 και 25 Ιουνίου. Οι Τούρκοι μάταια προσπάθησαν να

³²⁶ Delaville 1974, 216, Bosio II, 135E(Παρ.ΙΙ.Γ).

³²⁷ Buondelmonti 1897, 64 (Παρ.ΙΙ.Δ.5).

³²⁸ Παρ.ΙΙ.Β.13.

³²⁹ Παρ.ΙΙ.Β.15.

³³⁰ Παρ.ΙΙ.Β.19.

³³¹ Παρ.ΙΙ.Β.20.

³³² Παρ.ΙΙ.Β.22.

³³³ Πρόκειται για γράμμα του Μαγίστρου Milly (1454-61) προς τον δούκα της Κρήτης, όπου του γνωστοποιεί τα γεγονότα της τουρκικής επιδρομής. Τσιρπανλής 1991, V, 122-24, Χατζηβασιλείου 1991, 253κ.εξ., βλ.και Παρ.ΙΙ.Δ.6.

³³⁴ Bosio II, 255B-C (παρ.ΙΙ.Γ).

δημιουργήσουν ρήγμα στα τείχη, σκάβοντας τρία μεγάλα λαγούμια (υπόγειες στοές, μίνες). Οι υπερασπιστές έσκαψαν κοντραμίνες (αντίστοιχες στοές) και απώθησαν τις τουρκικές επιθέσεις.

Οι δύο πλευρές είχαν δυσανάλογες δυνάμεις και απώλειες. Ο τουρκικός στόλος περιελάμβανε συνολικά εκατόν πενήντα πλοία, μικρές και μεγάλες τριήρεις και διήρεις, ενώ διέθετε δεκαέξι χιλιάδες άντρες. Κατά την διάρκεια της πολιορκίας, οι Τούρκοι έχασαν περισσότερους από χίλιους άνδρες και είχαν πολλούς τραυματίες, πέντε πλοία αιχμαλωτίστηκαν από τους Ιππότες. Αντίθετα οι υπερασπιστές της Αντιμάχειας δεν ήταν περισσότεροι από δεκαπέντε Ιππότες και τριακόσιοι χωρικοί, οι περισσότεροι άοπλοι. Μόνο δεκαπέντε από αυτούς πέθαναν. Ο Μάγιστρος Milly(1454-61), στο έγγραφο που δημοσίευσε ο Τσιρπανλής³³⁵, αναφέρει ειδικά την συμβολή των κατοίκων στην μάχη, το κουράγιο και την ανδρεία τους. Πολέμησαν ηρωικά για την ελευθερία και την χριστιανική πίστη. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, οι Τούρκοι έλυσαν την πολιορκία στις 26 Ιουνίου, κατέστρεψαν το νησί και τελικά αναχώρησαν προς τα δυτικά. Με αυτό τον τρόπο διασώθηκαν στα τρία κάστρα, Αντιμάχεια, Πυλί και Κέφαλο, περίπου εικοσιπέντε χιλιάδες κάτοικοι.

Το κάστρο της Αντιμάχειας μπορεί να ταυτισθεί, κατά τον Τσιρπανλή³³⁶, με την «Ραχεία», την πολιορκία της οποίας από τον τούρκο ναύαρχο Χαμτζά καταγράφει στην ιστορία του ο Δούκας³³⁷. Η πολιορκία αυτή διάρκεσε εικοσιδύο μέρες και έληξε με την αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων. Χρονολογείται από τους περισσότερους ιστορικούς στο 1455.

Στα 1461 μπροστά στις αυξανόμενες ανάγκες για ενίσχυση της άμυνας και την έκκληση του κυβερνήτη της Κω, Adimaro de Podio, για βοήθεια, το Συμβούλιο αποφασίζει να εγκαταλειφθεί και η “Fortezza di Landimachio”, με παράλληλη μεταφορά των κατοίκων στη Ρόδο³³⁸, απόφαση που δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε.

Κατά το φοβερό σεισμό της 8ης Οκτωβρίου 1493, που συντάραξε το νησί, σοβαρές ζημιές υπέστη και το κάστρο της Αντιμάχειας (“Castella d’Antimachia, o sia di Landimachio”)³³⁹. Αξιωματούχος του Τάγματος στάλθηκε να εκτιμήσει την κατάσταση. Κατόπιν, το Τάγμα αποφάσισε, επειδή οι οχυρώσεις ήταν εντελώς κατεστραμμένες, να τις εγκαταλείψει και το κάστρο να ξαναχτιστεί σε ένα κοντινό, οχυρότερο μέρος, το “Cochinocrema”(κόκκινος γκρεμός;). Τέλος το θέμα παραπέμφθηκε στις “ιπποτικές

³³⁵ Τσιρπανλής 1991, V, 122-24 και παρ.Π.Δ.6.

³³⁶ Τσιρπανλής 1991, V, 103κ.εξ.

³³⁷ Για το ίδιο θέμα βλ.παραπάνω σ.37. Για το απόσπασμα του Δούκα βλ.Δούκας 324(εκδ.Bekker), 407(εκδ.Grecu), καθώς και Παρ.Π.Δ.7.

³³⁸ Bosio II, 274D-5B (Παρ.Π.Γ).

³³⁹ Bosio II, 512B-E (Παρ.Π.Γ), Χατζηβασιλείου 1991, 258.

καλένδες”, διότι δεν μπορούσαν να αποφασίσουν ποιός θα πλήρωνε τα έξοδα μετεγκατάστασης³⁴⁰.

Στο “Βιβλίο της Θάλασσας” (1526), ο Piri Re’is ανάμεσα στα τέσσερα ευημερούντα κάστρα της Κω καταγράφει³⁴¹: “Το δεύτερο κάστρο ονομάζεται Andimahî και είναι χτισμένο στην νότια πλευρά της Istandkoy στην άκρη ενός γκρεμού που προεξέχει πάνω από την θάλασσα”.

Μετά την τουρκική κατάκτηση του 1522, ο χριστιανικός πληθυσμός δεν πρέπει να εκδιώχθηκε από το κάστρο, όπως συνέβη στην πόλη της Κω³⁴², στοιχείο που δικαιολογεί την ύπαρξη χριστιανικών ναών στο εσωτερικό του. Ο Belon(1553) αναφέρει ότι, εκτός από την πρωτεύουσα του νησιού που κατοικείται από Τούρκους, βρήκε μόνο δύο ακόμα χωριά σε όλη την Κω’ και των δύο οι κάτοικοι ήταν Έλληνες³⁴³.

Ο Ross³⁴⁴(1852) στο δρόμο για την αρχαία Αλάσσαρνα, συνάντησε το “τούρκικο φρούριο Antimachia”. Επρόκειτο για ένα μεγάλο τετράπλευρο οικοδόμημα της ιπποτικής περιόδου’ τα σημάδια φθοράς του ήταν έντονα και μόνο η εξωτερική του πλευρά ήταν ασπρισμένη. Στο εσωτερικό ζούσαν περίπου πενήντα Τούρκοι. Εξαιτίας της θέσης του στο ψηλότερο σημείο της περιοχής, το κάστρο έλεγχε τους θαλάσσιους δρόμους από την Ρόδο προς την Σάμο’ κατά τον συγγραφέα αυτός θα πρέπει να ήταν και ο λόγος που ώθησε τους Ιππότες να το κτίσουν.

Το κάστρο της Αντιμάχειας επισκέφθηκε και ο Rayet³⁴⁵(1876). Το κάστρο, χτισμένο σε μια φυσικά οχυρή τοποθεσία, ανάμεσα σε δύο χαράδρες, είχε εγκαταληφθεί από τους κατοίκους, που μετακινήθηκαν σε πεδινές περιοχές δίπλα στα καλλιεργήσιμα εδάφη. Ο περιηγητής παρατήρησε επίσης ένα οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson (1476-1503) και αναφέρει ότι το οχυρό υπέστη ζημιές από μεγάλο σεισμό. Οι Τούρκοι θεωρούσαν αυτό το φρούριο ως το ζωτικό σημείο-κλειδί του νησιού και το διατηρούσαν σε αρκετά καλή κατάσταση. Μετά την ελληνική επανάσταση, έδωξαν το ελληνικό πληθυσμό και με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν τα σύγχρονα χωριά της Αντιμάχειας και της Καρδάμαινας. Στο οχυρό έμεινε μόνο η τουρκική φρουρά, που αριθμούσε περίπου είκοσι στρατιώτες και η οποία με την σειρά της έφυγε από το κάστρο στα 1871. Όταν το επισκέφθηκε, ο Rayet παρατήρησε την

³⁴⁰ Bosio II, 513A-B (Παρ.ΙΙ.Γ).

³⁴¹ Piri Re’is, τ.ΙΙ, σ.491-93. Η μετάφραση στα ελληνικά από το αγγλικό κείμενο της έκδοσης έγινε από τον γράφοντα.

³⁴² Rayet 1876, 16, Kolodny 1974, 168. Η κατάσταση στην πόλη της Κω αντιστράφηκε πολύ αργότερα, όταν χριστιανοί αγόρασαν τις οικίες Τούρκων που είχαν οικονομικά καταστραφεί.

³⁴³ Belon 1553, βιβλ.2, κεφ.ΧΙΙ, σ.89.

³⁴⁴ Ross 1852, 21-2.

³⁴⁵ Rayet 1876, 25.

ογκώδη κλειδωμένη θύρα και τα μισογκρεμισμένα τείχη. Ο πελώριος ημικυκλικός προμαχώνας ήταν ακέραιος. Τα περισσότερα σπίτια στέκονταν ακόμα όρθια, χωρίς όμως σκεπές, πόρτες ή παράθυρα. Ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει επίσης το τζαμί του οικισμού με το μισοκατεστραμμένο χαλί στο πάτωμα.

Στην τουρκική φρουρά που κατείχε την “*vetus Antimakhia*” ή “*kastro Antimakhiae*” αναφέρεται και ο Dubois³⁴⁶(1884).

Μνεία του κάστρου ή του χωριού της Αντιμάχειας υπάρχει και σε άλλους περιηγητές (ως *Antimesia*³⁴⁷, *Animakia*³⁴⁸, *Antifali*³⁴⁹ και άλλες γραφές), χωρίς όμως περισσότερες πληροφορίες.

³⁴⁶ Dubois 1884, 7,17. Η πληροφορία ότι στα 1884 (χρονιά δημοσίευσης του έργου του Dubois) υπήρχε φρουρά στην Αντιμάχεια φαίνεται να αντιβαίνει προς όσα αναφέρει ο Rayet, ότι δηλαδή η τελευταία τουρκική φρουρά εγκατέλειψε την Αντιμάχεια στα 1871. Τείνουμε να δεχθούμε την χρονολόγηση του Rayet, λόγω της επισταμένης έρευνας που διεξήγαγε στο νησί. Είναι εξάλλου πιθανόν οι πληροφορίες του Dubois να ανάγονταν στην περίοδο πριν το 1871, τις οποίες κατέγραψε και δημοσίευσε μία δεκαετία περίπου αργότερα.

³⁴⁷ Egmont,Heyman 1759, τ.Ι, σ.263.

³⁴⁸ Turner 1820, τ.ΙΙΙ, σ.41.

³⁴⁹ Michaud,Poujoulat 1834, 470.

Β.Αρχιτεκτονική Περιγραφή

1.Θέση-Γενικά Στοιχεία Το κάστρο της Αντιμάχειας είναι κτισμένο σε οροπέδιο που εκτείνεται στο κεντρικό τμήμα του νησιού (βλ.χάρτη στο σχ.1). Πρόκειται για εξαιρετικά στρατηγική θέση, αν και δεν παρέχει φυσικά στοιχεία οχύρωσης. Κοιτώντας τον χάρτη της Κω είναι εύκολο να διακρίνει κανείς, όσον αφορά στην εσωτερική οργάνωση του νησιού, ότι η Αντιμάχεια βρίσκεται στο μέσο της περιφέρειάς του, ουσιαστικός κόμβος για την επικοινωνία με την πόλη της Κω στα βόρεια, και την περιοχή της Κεφάλου στο νότο. Πέρα από αυτό, λόγω της θέσης του στο νότιο όριο του οροπεδίου, το κάστρο ελέγχει οπτικά τα στενά μεταξύ Κω-Νισύρου, πολυσύχναστο ναυτικό δρόμο της εποχής³⁵⁰. Τέλος, από το φρούριο της Αντιμάχειας κατοπτρεύεται και η μικρή, αλλά εύφορη κοιλάδα της Καρδάμαινας, η δεύτερη πλουσιότερη περιοχή του νησιού, που όμως είναι εξαιρετικά ευπρόσβλητη από την θάλασσα³⁵¹.

Το κάστρο έχει άνετη πρόσβαση από τη βόρεια και δυτική πλευρά (σχ.3, εικ.51). Η νότια πλευρά του επιστέφει την οφρύ του οροπεδίου προς την Καρδάμainer, ενώ η ανατολική είναι φυσικά οχυρωμένη λόγω της ύπαρξης απότομου γκρεμνού. Το οροπέδιο της Αντιμάχειας, σε αυτό το τμήμα και στην περιοχή προς την Πλάκα, παρουσιάζει έντονες καθιζήσεις σε πολλά σημεία, που δημιουργούν απότομες υψομετρικές διαφορές και ουσιαστικά συνθέτουν την πολυμορφία του τοπίου. Η περιοχή που προήλθε από την καθίζηση στο συγκεκριμένο σημείο ανατολικά του κάστρου, είναι εύφορη, και κάποιος θα μπορούσε να εικάσει ότι η εκμετάλλευσή της θα ήταν αναγκαία για τη συντήρηση των κατοίκων του οχυρού. Ίσως μάλιστα η ύπαρξη αυτής της φυσικής διαμόρφωσης τόσο κοντά στο κάστρο, να μπορεί εν μέρει να δικαιολογήσει και την επιλογή του χώρου για την κατασκευή του.

Το κάστρο έχει μορφή ακανόνιστου πεντάπλευρου. Η πρόσβαση γίνεται από τα βορειοδυτικά, μέσω της κυρίας πύλης. Η περιοχή είναι ομαλή και τούτο άλλωστε είναι η αιτία της ισχυρής οχύρωσής της.

Κατά την περιγραφή των οχυρωματικών στοιχείων του κάστρου θα ξεκινήσουμε από τα σημεία πρόσβασης, τις πύλες που εντοπίζονται στα τείχη, και θα ακολουθήσει η περιγραφή των διαφόρων τμημάτων των τειχών. Στο κάστρο της Αντιμάχειας εκτός του ημικυκλικού προμαχώνα δεν διακρίνονται άλλες εξέχουσες του τείχους κατασκευές. Πύργοι λοιπόν με την έννοια του αυτόνομου κτηρίου που είναι υψηλότερο των τειχών και εξέχει από

³⁵⁰ Για τους ναυτικούς δρόμους που ένωναν τα μεγάλα κέντρα της βυζαντινής, αραβικής και μετέπειτα οθωμανικής Ανατολής (Κων/πολη, Αλεξάνδρεια) μεταξύ τους και με τα λιμάνια της Δύσης, και οι οποίοι περνούσαν από την Κω, βλ. Malamut 1988, 560, Ahrweiler 1974, 18, Hrochova 1998, 292.

³⁵¹ Η Κως κατέχει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά καλλιεργούμενων εδαφών ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου, αποτέλεσμα κυρίως προσχώσεων (Kolodny 1974, 65).

αυτά, δεν σώζονται εδώ. Στη γωνία Η όμως, που αποτελούσε καίριο και ευπρόσβλητο σημείο, καταβλήθηκε προσπάθεια να ενισχυθεί η άμυνά της με τη δημιουργία σε μεταγενέστερη φάση μιας εσωτερικής κατασκευής. Η διαμόρφωση αυτή, που αποτελεί μια “μεταβατική” λύση στην προσπάθεια αντιμετώπισης των πυροβόλων όπλων, δεν θα εξεταστεί ξεχωριστά ως πύργος για κανόνια ή μορφή πρώιμου προμαχώνα, αφού δεν εξυπηρετεί τις ανάγκες πλευρικής κάλυψης των παρακείμενων τειχών³⁵².

2.Πύλες Στο κάστρο της Αντιμάχειας διακρίνεται καταρχήν το σύστημα της **κυρίας εισόδου** στο εσωτερικό του περιβόλου, το οποίο διαμορφώνεται στην βόρεια-βορειοδυτική πλευρά του κάστρου και περιλαμβάνει τις **πύλες 1 και 2'** η πύλη 1 ανοίγεται στα πλευρά του **ημικυκλικού προμαχώνα**. Ίχνη από μία δευτερεύουσα πυλίδα (**πύλη 4**), που όμως κλείσθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο, σώζονται στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του κάστρου. Τέλος πύλη μνημειακών διαστάσεων (**πύλη 3**) ανοιγόταν στο εσωτερικό του περιβόλου στο νότιο τμήμα του τοίχου T1-T2.

ΚΥΡΙΑ ΕΙΣΟΔΟΣ Το σύστημα της κυρίας εισόδου είναι ίσως και το πολυπλοκότερο σημείο του κάστρου. Είναι εμφανής η συνεχής φροντίδα για τη βελτίωση της αμυντικής του ικανότητας. Θα περιγράψουμε καταρχήν την κατάσταση που σήμερα παρατηρείται και κατόπιν θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μία ερμηνεία για τις οικοδομικές φάσεις που διακρίνονται εδώ. Επειδή για την κατανόηση των αλλαγών που υπέστη, αναγκαστικά πρέπει να αναφερθούμε και στις διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα τμήματα της Πύλης 2-K και Πύλης 2-A-B1, τούτο θα γίνει προθύστερα από την καθαυτό περιγραφή των τμημάτων, η οποία ακολουθεί στην σχετική ενότητα.

Το σύστημα πρόσβασης στο κάστρο πρέπει να μελετάται ως ενιαίο σύνολο. Οι άξονες των δύο πυλών που θα περιγραφούν, σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία. Για να εισέλθει κανείς στο κάστρο, περνάει πρώτα από την πύλη 1 (σχ.4, εικ.52,54), στην ανατολική πλευρά του ημικυκλικού προμαχώνα. Από εκεί ξεκινά ευρύ κεκλιμένο επίπεδο προς το εσωτερικό του προμαχώνα, διαμορφωμένο με πλατιά σκαλοπάτια, που καταλήγει στο ύψος της πλατείας του. Στο μέσον περίπου της αυλής του προμαχώνα, σώζεται ο μικρός χαμηλός τοίχος α, ο οποίος βαίνει παράλληλα προς τον άξονα των τειχών. Κάνοντας στροφή 90 μοιρών προς τα αριστερά, εισέρχεται κανείς στον περίβολο του κάστρου μέσω της πύλης 2 (εικ.53).

³⁵² Για την εμφάνιση του προμαχώνα, ως αμυντικής μορφής που εξυπηρετεί πρωτίστως την ανάγκη πλευρικής κάλυψης και πλαγιοβολής των τειχών, βλ. Hughes 1991, 68, Στεριώτου 1992, 281κ.εξ.

ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ Ο προμαχώνας προεξέχει του τείχους και ουσιαστικά δεν έχει λειτουργική εξάρτηση με αυτό, έρχεται απλώς να “ακουμπήσει” στη σκάρπα του τείχους (εικ.54,55,56). Ο “προμαχώνας” είναι ένα ευρύ χαμηλό ημικυκλικό κτίσμα με σκάρπα, cordone και παραπέτο, που χρησιμοποιεί αποκλειστικά στην άμυνά του κανόνια σε περισσότερες επάλληλες σειρές. Πρόκειται για μεταβατική μορφή, με παράλληλα τόσο στα Δωδεκάνησα, όσο και σε πολλά κάστρα της Δ.Ευρώπης³⁵³. Στο εσωτερικό του δημιουργείται κυκλική αυλή, από την οποία ξεκινούν οι γαλαρίες που καταλήγουν στις κανονιοθυρίδες του κατώτερου επιπέδου στην ίδια αυλή ανοίγεται και η πρόσβαση για την πλατεία των επάλλξεων (εικ.57). Ο προμαχώνας δεν θα μας απασχολήσει περαιτέρω, αφού πρόκειται για μια εξελιγμένη μορφή οχύρωσης για την αντιμετώπιση κανονιών.

Μας ενδιαφέρει εντούτοις το γεγονός ότι, σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες³⁵⁴, παρά τις αντίθετες απόψεις που είχαν διατυπωθεί από παλιότερους ερευνητές³⁵⁵, ο προμαχώνας μπορεί να χρονολογηθεί στα πρώτα χρόνια του 16ου αι., ίσως στην εποχή του Μαγίστρου Caretto (1513-21). Τούτο αποδεικνύεται με βάση τα μορφολογικά στοιχεία που προκύπτουν από την σύγκρισή του με αντίστοιχα έργα σε άλλα ιπποτικά κάστρα των Δωδεκανήσων³⁵⁶.

Ας σημειωθεί ότι στο παραπέτο του προμαχώνα διακρίνονται και μεταγενέστερες προσθήκες: το παραπέτο έχει ανυψωθεί ώστε να προστεθεί μια σειρά από τυφεκιοθυρίδες, ορθογώνια ανοίγματα με κάτοψη επίσης ορθογώνια για χρήση από φορητά

³⁵³ Παράλληλα στα Δωδεκάνησα μπορούν να αναφερθούν: ο προμαχώνας της Ιταλίας στα τείχη της Ρόδου (αρχές 16ου αι., Ποζιόπουλος 1984, 189) και ο προμαχώνας του del Caretto στο κάστρο της Νεραντζιάς στην Κω (χρον.1514, Gerola 1915, 42). Αντίστοιχες μεταβατικές λύσεις για την αντιμετώπιση των κανονιών μέχρι την αποκρυστάλλωση του fronte bastionato βρίσκονται σε πολλά ευρωπαϊκά κάστρα του 15ου-16ου αι., όπως: α.οι οχυρώσεις της Ραγούσας/Ντουμπρόβνικ από τον Michelozzo (χρον.1463, Hughes 1991, 58-9, Ćurđić 1999, 32[ελλην.]), β.μεταβατικές οχυρώσεις των αρχιτεκτόνων της οικογένειας Sangallo στην Ιταλία, όπως οι πύργοι του Forte Michelangelo στην Civitavecchia (χρον.1508-15, Hughes 1991, 73-4), που γρήγορα όμως εγκαταλείπονται (Hale 1977, 12), γ.τα παράλια οχυρά του Ερρίκου Η' στην Αγγλία (16ος αι., King 1988, 175κ.εξ., Hughes 1991, 82κ.εξ.), δ.οι κυκλικοί tours d'artillerie ή tours à cannon πολλών κάστρων της σημερινής Γαλλίας (Blanchefort, Mont-St-Michel, If, Dijon, Ham, Langres, Salses, Sedan, Faucherre 1996, 13-8, Mesqui 1991, 273κ.εξ.). Επίσης παραδείγματα μπορούν να βρεθούν και σε βαλκανικές οχυρώσεις, όπως το συγκρότημα της πύλης Zindan (μετά το 1440) στα τείχη του Βελιγραδίου, το φρούριο Kilid-ül-Bahir (15ος αι., Τουρκία), το φρούριο Suceava (β' μισό 15ου αι., Ρουμανία), Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ.129, εικ.4-6, 170-3, 187. Στον ελλαδικό χώρο ημικυκλικοί προμαχώνες, οι οποίοι παρουσιάζουν ομοιότητα με τον προμαχώνα της Αντιμάχειας παρατηρούνται σε πολλά κάστρα, όπως στο Ναύπλιο (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι., Andrews 1978, σ.97, εικ.106,107,111), την Πύλο (τέσσερις ημικυκλικοί προμαχώνες που χρονολογούνται στα 1573 κατά τον Andrews 1978, 51, από τους οποίους όμως σήμερα σώζονται δύο), στο κάστρο της Κορώνης (Andrews 1978, σ.17κ.εξ., εικ.3), του Άργους (μετά το 1463, Andrews 1978, σ.112,115, εικ.124), στο φρούριο της Αγίας Μαύρας στην Λευκάδα (τέλη 15ου, β' μισό 16ου αι., Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 149-50).

³⁵⁴ Spiteri 1994, 205.

³⁵⁵ Gerola 1915, 51-2. Σύμφωνα με τον Gerola ο προμαχώνας ανήκει στις επισκευές που υπέστη το κάστρο μετά τον σεισμό του 1493.

³⁵⁶ Την σύγκριση αυτή, καθώς και την ευρύτερη μελέτη του προμαχώνα μαζί με τα υπόλοιπα τμήματα του κάστρου, μετά την εμφάνιση της πυρίτιδας, πρόκειται να δημοσιεύσει, στα πλαίσια διδακτορικής διατριβής, ο αρχιτέκτονας Α.Ποζιόπουλος.

πυροβόλα όπλα³⁵⁷. Η ζώνη των τυφεκιοθυρίδων αυτών χρονολογείται στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Αντίστοιχα ανοίγματα βρίσκονται και στον εσωτερικό τοίχο της κατασκευής της γωνίας H³⁵⁸.

ΠΥΛΗ 1 Η πύλη του προμαχώνα (πύλη 1), που παράλληλα χρησιμεύει ως εξωτερική είσοδος του κάστρου, ανοίγεται στην σκάρπα της ανατολικής του παρειάς (εικ.52,54). Η είσοδος στα πλάγια ενός πύργου (στην συγκεκριμένη περίπτωση προμαχώνα) είναι συνηθισμένη αμυντική πρακτική, η λογική της οποίας διατυπώνεται ήδη από τον Βιτρούβιο³⁵⁹. Στόχο έχει να κόψει την επιθετική ορμή του αντιπάλου, να δημιουργήσει την ανάγκη διαρκών ελιγμών εξωτερικά, αλλά και εσωτερικά του πύργου' τέλος να καταστήσει πιο ευπρόσβλητο τον εχθρό στους υπερασπιστές. Από τις βυζαντινές οχυρώσεις μπορούν να αναφερθούν παραδείγματα στην Αφρική, την Συρία και την Μ.Ασία³⁶⁰, ενώ το ίδιο σύστημα εμφανίζεται σε πολλά σταυροφορικά κάστρα³⁶¹.

Στην κατασκευή της πύλης 1 έχουν χρησιμοποιηθεί αρκετά μαρμάρινα σπόλια. Το πλαίσιο της είναι ορθογώνιο. Σε αυτό εγγράφεται ημικυκλικό πώρινο τόξο, που στηρίζεται στις παραστάδες και γενάται σε ύψος ± 2 μ. από το μαρμάρινο κατώφλι. Εξωτερικά της πύλης θα πρέπει να υπήρχε ανασυρόμενη γέφυρα, που όταν σηκωνόταν εφάρμοζε στο ορθογώνιο πλαίσιο. Στις δύο πλευρές της σκάρπας, εξωτερικά της πύλης στο επίπεδο του κατωφλίου, σώζονται δύο αντωπές οπές (εικ.52). Είναι πιθανόν σε αυτές να εφάρμοζε ο οριζόντιος άξονας της βάσης της γέφυρας, γύρω από τον οποίο αυτή περιστρεφόταν. Στην τοιχοδομία επίσης πάνω από την πύλη διακρίνονται δύο κάθετες, παράλληλες μεταξύ τους, σχισμές³⁶² (εικ.54). Αν και το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής πάνω από την πύλη 1 έχει καταστραφεί, εικάζεται ότι η ανασυρόμενη γέφυρα ανήκε σε τύπο γέφυρας της οποίας ο μηχανισμός λειτουργούσε με τη βοήθεια δύο παράλληλων ανασυρόμενων δοκαριών και αντίβαρου. Όταν η γέφυρα ήταν σε όρθια θέση, τα δοκάρια εφάρμοζαν στις κάθετες σχισμές. Ο τύπος αυτός της γέφυρας στη Ρόδο

³⁵⁷ Αντίστοιχες τυφεκιοθυρίδες παρατηρούνται στην Κω τόσο στα τείχη της πόλης (στο κάστρο της Νεραντζιάς και στον περίβολο της πόλης), όσο και στην πύλη 1 του περιβόλου II στο Παλιό Πυλί, βλ. παραπάνω σ.55-6, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁵⁸ Για τις τυφεκιοθυρίδες στον εσωτερικό τοίχο H2-H3 της γωνίας H, βλ. παρακάτω σ.125.

³⁵⁹ Vitruvius, βιβλ.πρώτο, κεφ. V,2.

³⁶⁰ Στην Αφρική: τα οχυρά Ksar-Bellezma και Aïn Tounga, Diehl 1896, σ.158-60, εικ.11,12. Στην Συρία: το κάστρο Salamiyé και στην Μ.Ασία: η ακρόπολη της Αγκυρας, Deschamps 1932, 373,376-7. Βλ. επίσης Pringle 1981, 161κ.εξ.

³⁶¹ Η προσπάθεια των σταυροφόρων να ενισχύσουν όσο το δυνατόν καλύτερα τις πύλες των κάστρων είναι εμφανής και συνεχής (Deschamps 1932, 369κ.εξ.). Πύλες στα πλάγια πύργων βλ. στα κάστρα Sahyun (ή Saone, 12ος αι.), Subeibe (12ος αι.), Crac des Chevaliers (12-13ος αι.), Smail 1973, 107-8,112, Müller-Wiener 1966, 44-5,59-62, Deschamps 1932, 373κ.εξ.

³⁶² Το τμήμα αυτό πρόσφατα συντηρήθηκε. Για την προγενέστερη κατάσταση βλ. Gerola 1915, σ.50, εικ.45.

εμφανίζεται μόνο σε δύο περιπτώσεις³⁶³, που χρονολογούνται στο β' μισό του 15ου αι. και τις αρχές του 16ου αι., και θεωρείται σχετικά σπάνιος³⁶⁴. Στη Δύση εμφανίζεται ήδη από το β' μισό του 14ου αι. και έκτοτε γνωρίζει ευρεία διάδοση³⁶⁵.

Η αρχική διαμόρφωση εξωτερικά της πύλης 1, ο τρόπος πρόσβασης δηλαδή προς τον προμαχώνα, είναι σήμερα δυσδιάκριτος. Σώζονται κάποια υπολείμματα σκαλοπατιών, χωρίς όμως να δίνεται ακριβής εικόνα του συνόλου. Τα σκαλοπάτια αυτά διακρίνονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση σε φωτογραφία που έχει δημοσιεύσει ο Gerola³⁶⁶. Μένει ανοικτό το ερώτημα κατά πόσο αποτελούσαν μέρος της αρχικής κατασκευής ή μεταγενέστερη προσθήκη. Το δεύτερο είναι μάλλον πιθανότερο, αν αναλογιστεί κανείς ότι η δημιουργία της κλίμακας προϋποθέτει την κατάργηση της ανασυρόμενης γέφυρας.

ΠΥΛΗ 2 Η κατασκευή της πύλης 2 (εικ.53,58) είναι παρόμοια με αυτή της εξωτερικής. Ανοίγεται στη σκάρπα, που καλύπτει όλη τη βόρεια πλευρά των τειχών, και σε ύψος περίπου 2,50-3 μ. από την επιφάνεια του οροπεδίου. Η σκάρπα αυτή είναι χτισμένη με λίθους αδρά κατεργασμένους, τοποθετημένους σε σειρές, με μικρότερες πέτρες που παρεμβάλλονται στους αρμούς. Στις κατώτερες σειρές χρησιμοποιούνται πολύ μεγαλύτερες πέτρες από ότι στις ανώτερες. Η τοιχοδομία διασώζει το συμπαγές κονίαμα του επιχρίσματος. Στις παρειές της πύλης τα μέτωπα της σκάρπας κατασκευάζονται με καλοκομμένους πορόλιθους, καλά συναρμοσμένους με ελάχιστο συνδετικό κονίαμα (εικ.59). Η πύλη 2 σχηματίζει, όπως και αυτή του προμαχώνα (πύλη 1), εξωτερικά ορθογώνιο πλαίσιο, στο οποίο εγγράφεται τόξο. Από το τόξο σώζονται μόνο οι δόμοι της γένεσής του. Η άνω πλευρά του ορθογωνίου πλαισίου έχει διαβρωθεί, δίνοντας την εντύπωση καμπύλης απόληξης. Διακρίνεται όμως καθαρά σε φωτογραφία που είχε δημοσιεύσει ο Gerola³⁶⁷.

Τα πλευρικά τοιχώματα της πύλης 2 διευρύνονται προς το εσωτερικό και καλύπτονται με χαμηλή καμάρα (εικ.60). Τα στοιχεία αυτά είναι σημαντικά, διότι αντίστοιχη διαμόρφωση παρατηρείται και στην πύλη στο Καστέλλι Κεφάλου, γεγονός που βοηθά στη χρονολογική ένταξη της τελευταίας³⁶⁸. Ως προς την κατασκευή της πύλης 2, στα ορατά σημεία (πλαινά τοιχώματα και μέτωπο προς την εσωτερική πλευρά) χρησιμοποιούνται αδρά κατεργασμένοι λίθοι μεγάλων διαστάσεων, τοποθετημένοι σε σειρές, με παρεμβολή

³⁶³ Στην Πύλη Αγίου Παύλου (χρονολογείται στα χρόνια των Μαγίστρων Zacosta(1461-6) και Orsini (1467-76), Gabriel 1921, 72) και στην Πύλη Amboise (χρονολ.1512, Gabriel 1921, σ.32κ.εξ., πίν.III,2 και XXIV).

³⁶⁴ Τύπος γέφυρας Pont-levis à ais et contrepoids (Gabriel 1921, 132).

³⁶⁵ Για τον τύπο αυτό γέφυρας (επίσης γαλλ.pont-levis à flèches, αγγλ.bascule bridge) βλ.Mesqui 1991, 339-41, Châtelain 1996, 91-2, Davison 1986, 136-8, Toy 1985, 202-3.

³⁶⁶ Gerola 1915, σ.50, εικ.45.

³⁶⁷ Gerola 1915, σ.51, εικ.46.

³⁶⁸ Για την πύλη εισόδου στο Καστέλλι Κεφάλου, βλ.παρακάτω σ.170.

μικρότερων λίθων και συνδετικού κονιάματος. Ο πυρήνας της κατασκευής αποτελείται από αργολιθοδομή και άφθονο κονίαμα. Το κονίαμα είναι εξαιρετικά λευκό, συμπαγές και χωρίς προσμείξεις. Τα μέτωπα των τόξων και των παραστάδων κτίζονται επιμελημένα με λαξευμένους πωρόλιθους.

Στην πρόσοψη της πύλης 2 (εικ.53,59), το κατώφλι είναι κατασκευασμένο από τρεις δόμους, με οπές στα άκρα για τις στρόφιγγες των θυρών (τόρνους). Οι παραστάδες σχηματίζουν εσοχές εσωτερικά όπου θα εφάρμοζαν δίφυλλες πόρτες, των οποίων οι άξονες περιστρέφονταν στους τόρνους του κατωφλίου. Αμπάρα, η οποία θα εισχωρούσε σε δύο τετράγωνα εσοχές που σώζονται εσωτερικά της πύλης, θα ασφάλιζε τις πόρτες. Τέλος, κάθετες εσοχές παρατηρούνται και στην εξωτερική πλευρά των παραστάδων. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στην ύπαρξη κινητής γέφυρας, που όταν έκλεινε θα εφάρμοζε στις εσοχές αυτές. Πρόσθετο στοιχείο για την κινητή γέφυρα είναι και η ύπαρξη δύο πλάγιων αντωπών οπών, που ανοίγονται σήμερα στο πάχος της σκάρπας (από μία σε κάθε πλευρά), εξωτερικά του κατωφλίου. Εκεί θα προσαρμοζόταν ο σταθερός οριζόντιος άξονας του κάτω τμήματος της γέφυρας. Εντούτοις δεν σώζεται κανένα ίχνος από το μηχανισμό ανύψωσης της γέφυρας (οπές για τις αλυσίδες, ή εσοχές για την προσαρμογή ξύλινων στηριγμάτων) πάνω από την πύλη 2, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά. Προφανώς επρόκειτο για ελαφριά κατασκευή, που μπορούσε να λειτουργήσει και να αναστηκώνεται με τη χρήση απλού αντίβαρου ή αλυσίδας από το εσωτερικό της πύλης. Η μορφή αυτή γέφυρας είναι γνωστή από τις οχυρώσεις της Ρόδου³⁶⁹ και εντάσσεται στην ιπποτική αρχιτεκτονική του 14ου-15ου αι., ενώ αποτελεί κοινό τύπο της μεσαιωνικής οχυρωματικής μετά τον 12ο αι.³⁷⁰

Στο τείχος πάνω από την πύλη 2 υπάρχει πώρινο πλαίσιο με τριπλό κυμάτιο (εικ.61). Στο εσωτερικό του αναγνωρίζεται οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson, προφανώς στην αρχική του θέση. Το οικόσημο του Μαγίστρου είναι ενσωματωμένο με αυτό του Τάγματος και φέρει από πάνω τιάρα καρδινάλιου και από κάτω την χρονολογία 1494³⁷¹. Η δόμηση του τείχους γύρω από το οικόσημο είναι περισσότερο προσεγμένη με καλά κατεργασμένους και προσαρμοσμένους πώρινους λίθους (εικ.58).

Πάνω από το οικόσημο προεξέχουν πέντε πώρινα φουρούσια, το καθένα από τα οποία αποτελείται από τρεις προβόλους, που θα στηρίζαν εξώστη με καταχύστρες του τύπου

³⁶⁹ Gabriel 1921, 132. Ανασυρόμενες γέφυρες χωρίς μηχανισμούς, τα ίχνη των οποίων διακρίνονται στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση, πρέπει να υπήρχαν στην Πύλη Κοσκίνου (τόσο στην πυλίδα του Zacosta, όσο και στην εξωτερική τάφρο για τα νεότερα αποτελέσματα της έρευνας στο τμήμα αυτών βλ. Κάσδαγλη, Μανούσου-Ντέλλα 2000, 328κ.εξ.), στον Πύργο του Αγ.Νικολάου, καθώς και στην εσωτερική τάφρο της Πύλης Amboise.

³⁷⁰ Pont-levis à treuil, Mesqui 1991, 337-8, Châtelain 1996, 91.

³⁷¹ Για την παράσταση του οικοσήμου του d'Aubusson, βλ. Καρρέρ 1984, σ.76-8, Κάσδαγλη 1987-8, σ.20 για την παρουσία της συγκεκριμένης παραλλαγής οικοσήμου στην Ρόδο, βλ. Κάσδαγλη 1994-5, σ.221, αρ.10γ, πίν.51.

της σειράς ολιγάριθμων καταχυστρών (αγγ.*box machicolations*, γαλλ.*bretèche*). Οι πέτρινες καταχύστρες σε φουρούσια αυτού του τύπου, πάνω από πύλες και άλλα ευπρόσβλητα σημεία του περιβόλου για την καλύτερη προστασία τους, κατασκευάζονται στην Δύση από τον 13ο αι.³⁷², ενώ περίπου έναν αιώνα νωρίτερα εμφανίζονται σε σταυροφορικά κάστρα, όπως το Saone³⁷³ (αρχές 12ου αι.), και το Crac des Chevaliers³⁷⁴. Σε αντίθεση με τις συνεχόμενες καταχύστρες που καταλαμβάνουν όλο το μήκος των τειχών ή των πλευρών των πύργων, και οι οποίες στην δυτική οχυρωματική αντικατέστησαν αντίστοιχες προγενέστερες ξύλινες κατασκευές³⁷⁵, ο τύπος με την σειρά ολιγάριθμων καταχυστρών (όπως αυτές της Αντιμάχειας) θεωρήθηκε στοιχείο της βυζαντινής και αραβικής Ανατολής που μεταφέρθηκε στην Δύση μέσω των σταυροφοριών³⁷⁶. Σε κάστρα και πύργους του ελλαδικού χώρου καταχύστρες πάνω από πύλες παρατηρούνται από τον 13ο αι. και μετά³⁷⁷. Στην Κω ολιγάριθμη σειρά καταχυστρών διακρίνεται και σε άλλα σημεία του κάστρου της Αντιμάχειας, αλλά και στις οχυρώσεις της πρωτεύουσας του νησιού³⁷⁸, ενώ αντίστοιχες κατασκευές παρατηρούνται και στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου³⁷⁹.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ

Η προσπάθεια ερμηνείας και χρονολόγησης

των οικοδομικών στοιχείων του συστήματος της κυρίας εισόδου του κάστρου πρέπει να συνδυασθεί με τη γενικότερη ερμηνεία των σχέσεων του προμαχώνα με τα συνεχόμενα με αυτόν τμήματα του περιβόλου. Είναι λογικό ότι η περαιτέρω μελέτη του οικοδομήματος αυτού θα πρέπει να λάβει υπόψη τα αντίστοιχα παραδείγματα από τα τείχη της Ρόδου³⁸⁰, όπου

³⁷² Mesqui 1993, 323κ.εξ. Η ίδια μάλιστα αρχιτεκτονική μορφή χρησιμοποιήθηκε σε πολλά δυτικά κάστρα και για λόγους υγιεινής (ως αποδευτήρια, latrines en encorbellement, βλ. Mesqui 1993, 172-3). Και οι κατασκευές αυτές όμως σε καιρό πολέμου εξυπηρετούσαν αμυντικούς σκοπούς ως καταχύστρες.

³⁷³ Deschamps 1932, σ.371, υποσ.1.

³⁷⁴ Deschamps 1934, 262-4.

³⁷⁵ Γαλλ. Hourds, αγγλ. hoarding, βλ. King 1988, 84-7, Mesqui 1993, 326κ.εξ., McNeill 1992, 102, Toy 1985, 85, 205-6 και παρακάτω σ.127-8, υποσ.143.

³⁷⁶ Deschamps 1932, υποσ.1., του ιδίου 1934, 262' έτσι ερμηνεύθηκε και η πρώιμη εμφάνιση τέτοιας καταχύστρας στην Αγγλία, στο κάστρο Caernarvon, Β.Ουαλία (β' μισό 13ου αι.), το οποίο φέρει και έντονες επιδράσεις βυζαντινών οχυρώσεων (Hughes 1991, 31). Αντίθετα, ο Ορλάνδος 1958, 137, εκφράζει την άποψη ότι οι σειρές ολιγάριθμων καταχυστρών αποτελούν δυτικό χαρακτηριστικό, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα κατά τον 13ο αι. σε κάστρα της Φραγκοκρατίας.

³⁷⁷ Όπως στα κάστρα της Άρτας (Ορλάνδος 1936, 155-6), της Καρύταινας (Bon 1969, 631), στο Γεράκι (Traquair 1905-6, σ.264, εικ.Ι) και το Χλεμούτσι (Bon 1969, 627). Επίσης σε πύργους μοναστηριών του Αγίου Όρους, όπως στις μονές Δοχειαρίου και Σταυρονικήτα, στον αρσανά των μονών Ιβήρων και Ζωγράφου κ.α. (Ορλάνδος 1958, 136, Μουτσόπουλος 1973, σ.37, εικ.5,7,9,13,14, 15,16).

³⁷⁸ Ίχνη από σειρά ολιγάριθμων καταχυστρών σε φουρούσια σώζονται στην πλευρά Θ-Η (βλ. παρακάτω σ.122κ.εξ., όπου και περαιτέρω διαπραγμάτευση του θέματος), στη νότια πλευρά της γωνίας Η και στο σημείο Ε2 της Αντιμάχειας (βλ. παρακάτω σ.127κ.εξ., 132-3), στην πύλη του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου της Νεραντζιάς (Gerola 1915, σ.36, εικ.28), στην Πύλη του Φόρου στον περίβολο της πόλης της Κω (Gerola 1915, σ.33, εικ.26), και τέλος σε πλευρά του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου της Νεραντζιάς.

³⁷⁹ Εκτός από τις πύλες, σειρά απλών καταχυστρών (bretèche) παρατηρείται σε τμήμα τείχους βόρεια της θαλασσινής πύλης (Porte de la Marine), Gabriel 1921, σ.126, εικ.73.

³⁸⁰ Π.χ. στην Πύλη Κοσκίνου, ή στην Πύλη του Αγ. Αθανασίου (βλ. σχετικά Κόλλιας 1994, σ.85 και σχ.1).

κατασκευές πρώιμων προμαχώνων έρχονται να ενισχύσουν μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση με το βάρος να πέφτει στην άμυνα των πυλών του περιβόλου.

Το δυτικό άκρο του προμαχώνα στην Αντιμάχεια συνέχεια με τη σκάρπα του τμήματος της Πύλης 2-K (σχ.4, εικ.56). Το τμήμα αυτό (όπως και όλο το τείχος της Πύλης 2-K-I-Θ³⁸¹), που αποτελείται κατά το ύψος του από δύο μέρη, ένα κατώτερο με σκάρπα και ένα ανώτερο κατακόρυφο, χρονολογείται με βάση τόσο το οικόσημο του d'Aubusson πάνω από την πύλη 2 με την χρονολογία 1494, όσο και τα γνωστά από τη Ρόδο πρότυπα³⁸², και αποδίδεται στα τέλη του 15ου αι. Το ανατολικό άκρο του προμαχώνα συνέχεια με το τείχος του κάστρου στο τμήμα της Πύλης 2-A-B1 (βλ.σχ.4, εικ.55). Το τμήμα αυτό³⁸³ είχε κτισθεί στα τέλη του 15ου αι. και ενισχύθηκε εσωτερικά κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι., ώστε να ανταποκρίνεται σε μία λογική χρήσης πυροβόλων όπλων σαφώς πιο “εξελιγμένη” από το τμήμα της Πύλης 2-K.

Η χρονολόγηση του προμαχώνα στον 16ο αι., αποκλείει το να συνανήκει αυτός με το τμήμα της Πύλης 2-K. Το ερώτημα είναι εάν κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με την ενίσχυση του τμήματος της Πύλης 2-A-B1. Τούτο δεν φαίνεται να ισχύει διότι η προσθήκη του προμαχώνα αχρήστευσε την αμυντική ικανότητα της δυτικότερης κανονιοθυρίδας του τμήματος της Πύλης 2-A-B1. Μετά την κατασκευή του προμαχώνα, το πεδίο βολής της κανονιοθυρίδας αυτής που ανήκει στην φάση ενίσχυσης του τμήματος της Πύλης 2-A-B1, καταλήφθηκε από την πλατεία του προμαχώνα, επομένως η κανονιοθυρίδα αχρηστεύθηκε. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η ενίσχυση του τμήματος της Πύλης 2-A-B1 προηγήθηκε της κατασκευής του προμαχώνα. (βλ.σχ.4).

Συνοψίζοντας: στο σύστημα της κεντρικής πύλης του κάστρου (πύλες 1 και 2), μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη των εξής οικοδομικών φάσεων. Από την πρώτη περίοδο του κάστρου (α' μισό 14ου αι.) δεν σώζονται στην περιοχή αυτή στοιχεία για την ύπαρξη πύλης. Η δεύτερη οικοδομική περίοδος χρονολογείται με βάση τα στοιχεία για την αρχιτεκτονική μορφή του τμήματος της Πύλης 2-K, (όπως και των τμημάτων K-I-Θ και B1-B³⁸⁴) και μπορεί να τοποθετηθεί στα τέλη του 15ου αι. Εντάσσεται στις εκτεταμένες επισκευές που υφίστανται όλα τα κάστρα της Κω, για να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη οθωμανική επιθετικότητα, στα πλαίσια πάντα των εξελίξεων που επέφερε η χρήση πυροβόλων όπλων³⁸⁵. Μπορεί με μεγάλη πιθανότητα να συνδυασθεί με το οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson και την χρονολογία

³⁸¹ Για το τμήμα της Πύλης 2-K-I-Θ, βλ.παρακάτω σ.109κ.εξ.

³⁸² Για την χρονολόγηση του τμήματος αυτού, βλ.παρακάτω σ.115-6.

³⁸³ Για τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του τμήματος της Πύλης 2-A-B1, βλ.παρακάτω σ.139-40.

³⁸⁴ Για τα χαρακτηριστικά των τμημάτων αυτών, βλ.παρακάτω σ.109κ.εξ.

³⁸⁵ Για τις μαρτυρίες σχετικά με τις επισκευές των κάστρων, βλ.παραπάνω σ.32κ.εξ., ιδ.39-40.

1494 πάνω από την πύλη 2, και τις εργασίες συντήρησης μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1493³⁸⁶. Εδώ ανήκει η πύλη 2 με την ανασυρόμενη γέφυρα, τη σκάρπα και τις καταχύστρες. Ο τοίχος α θα μπορούσε σε αυτή την περίπτωση να αποτελεί το σημείο στήριξης του άλλου άκρου της ανασυρόμενης γέφυρας.

Η ενίσχυση του τμήματος της Πύλης 2-A-B1, η οποία λαμβάνει χώρα μετά την κατασκευή της πύλης 2 και πριν την κατασκευή του προμαχώνα, σηματοδοτεί την τρίτη οικοδομική περίοδο στην περιοχή της κεντρικής εισόδου. Τα στοιχεία της φαίνεται να την εντάσσουν στις αρχές του 16ου αι³⁸⁷. Μέσα στην ίδια οικοδομική περίοδο, σε μια επόμενη φάση όχι πολύ μεταγενέστερη της προηγούμενης, ίσως στη δεύτερη δεκαετία του 16ου αι., κατασκευάστηκε ο ημικυκλικός προμαχώνας και η πύλη 1³⁸⁸. Για να φθάσει κανείς από τη νεώτερη εξωτερική πύλη 1 στην παλαιότερη πύλη 2, έπρεπε πλέον να ακολουθήσει πορεία που θυμίζει μαϊανδρο με τρεις στροφές των 90ο μοιρών (σύμφωνα τουλάχιστον με την αναπαράσταση-συμπλήρωση του Spiteri³⁸⁹). Σε αυτή την διαμόρφωση ο τοίχος α είχε ρόλο αναλημματικού τοίχου.

Τέλος στην τέταρτη οικοδομική περίοδο, μέσα στην τουρκοκρατία, χρονολογείται η ζώνη τυφεκιοθυρίδων που προστέθηκε στο παραπέτο του προμαχώνα.

ΠΥΛΗ 4 Εκτός από το σύστημα της κυρίας πύλης (πύλες 1 και 2), στην Αντιμάχεια σώζονται αρχιτεκτονικά ίχνη τα οποία θα μπορούσαν να αποδοθούν σε μια δευτερεύουσα πυλίδα (πύλη 4, εικ.62). Κοντά στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς των τειχών, σώζεται ημικυκλικό τόξο από καλοδουλεμένους πώρους, που εξέχει σήμερα του κατεστραμμένου τείχους. Πρόκειται, λόγω του μεγέθους και της θέσης του, για ανωδομή παλαιότερης πυλίδας, η οποία κλείσθηκε όταν προστέθηκε στην πλευρά αυτή εξωτερική σκάρπα. Η εξωτερική αυτή σκάρπα, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, χρονολογείται μετά το 1600³⁹⁰. Η πυλίδα προφανώς οδηγούσε προς την κοιλάδα της Καρδάμαινας και εξασφάλιζε την έξοδο των κατοίκων προς τα χωράφια τους σε καιρό ειρήνης, ή εξυπηρετούσε λόγους αιφνιδιασμού σε καιρό πολέμου. Πρέπει να συνανήκει χρονολογικά με τα κατακόρυφα τείχη της νότιας πλευράς του κάστρου (τμήματα Η-Z-E-Δ), που τοποθετούνται στο διάστημα από το α' μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι.³⁹¹

³⁸⁶ Για τον σεισμό του 1493, βλ. παραπάνω σ.39-40,96.

³⁸⁷ Για την χρονολόγηση του τμήματος της Πύλης 2-A-B1, βλ. παρακάτω σ.139-40.

³⁸⁸ Για τον ημικυκλικό προμαχώνα, βλ. παραπάνω σ.100-1.

³⁸⁹ Spiteri 1994, 201.

³⁹⁰ Για τη χρονολόγηση της σκάρπας του νοτίου τείχους, βλ. παρακάτω σ.135.

³⁹¹ Για τη χρονολόγηση του κατακόρυφου τείχους των τμημάτων Η-Z-E-Δ, βλ. παρακάτω σ.132,135.

ΠΥΛΗ 3 Το κατώτερο τμήμα από μία πύλη (πύλη 3) μνημειακών διαστάσεων σώζεται στο εσωτερικό του κάστρου και διατρυπά τον τοίχο T1-T2, ο οποίος ανήκει στον εσωτερικό περίβολο που αναγνωρίζεται στον χώρο νότια του τμήματος της Πύλης 2-A-B1 (εικ.63,64). Τόσο για τον εσωτερικό περίβολο όσο και για την πύλη 3 γίνεται λόγος παρακάτω³⁹².

3.Τείχη Κατά την εξέταση των τειχών της Αντιμάχειας οδηγούμαστε σε ορισμένους διαχωρισμούς. Κατά πρώτον είναι εμφανής η διαφορά στην κατασκευή ανάμεσα στην βορειοδυτική και δυτική πλευρά από τη μία, και τη νότια και ανατολική πλευρά από την άλλη.

Η βορειοδυτική και δυτική πλευρά (**τμήμα B-B1-A-Πύλη 2-K-I-Θ-H**, σχ.3) είναι κτισμένες προς το οροπέδιο ή στην αρχή του γκρεμού, επομένως είναι ιδιαίτερα ευπρόσβλητες. Προσεκτική παρατήρηση αποκαλύπτει την συνεχή προσπάθεια που καταβλήθηκε για την βελτίωση της άμυνάς τους. Το αρχιτεκτονικό σχέδιο παρουσιάζει κανονικότητα και είναι περισσότερο λογικό. Ευθύγραμμα τμήματα συνδέονται με αμβλείες γωνίες ώστε να αποφεύγονται οι οξείες γωνίες που δημιουργούν “νεκρά σημεία”³⁹³. Μέχρι το ήμισυ περίπου του ύψους τους, τα τείχη αυτά διαμορφώνουν στην εξωτερική τους πλευρά ελαφρά σκάρπα (σε σημεία η σκάρπα φθάνει μέχρι και τα τρία τέταρτα του συνολικού ύψους). Το άνω τμήμα τους υψώνεται κατακόρυφο μέχρι το επίπεδο των προιονωτών επάλξεων που επιστέφουν ή διασώζονται μετασκευασμένες στο μεγαλύτερο κομμάτι των τειχών. Η τοιχοδομία αποτελείται από σχετικά μεγάλους, σχεδόν ακατέργαστους, λίθους τοποθετημένους σε σειρές με μικρότερες πέτρες στους αρμούς. Σε μερικά μόνο σημεία βήσσαλα έχουν χρησιμοποιηθεί για την ίδια χρήση (εικ.51,65).

Αντίθετα, η νότια και ανατολική πλευρά (**τμήμα H-Z-E-Δ-Δ'-Γ-B**, σχ.3) είναι φυσικά οχυρές και γι' αυτό οι αρχές που διέπουν τις οχυρώσεις τους είναι πολύ διαφορετικές: τα τείχη, εκτός από το τμήμα H-Z-E, όπου είναι ακόμα δυνατή η δόμηση σε ευθύγραμμα τμήματα, ακολουθούν την πορεία του χείλους του γκρεμού (εικ.66). Το πάχος τους ποτέ δεν ξεπερνά το 1,5 μ. και το χτίσιμο γίνεται με πολύ μικρότερες πέτρες. Στα τμήματα Δ'-Γ και Γ-B ουσιαστικά σώζονται στο μεγαλύτερο μέρος μόνο οι κατώτεροι δόμοι του τείχους, στα σημεία όπου αυτό δεν έχει υποστεί ολική κατολίσθηση. Το έδαφος διαβρώνεται διαρκώς, και οι σειρές δόμων που δεν έχουν υποχωρήσει, έχουν συγκρατηθεί από λιγοστό χώμα. Ακόμα και η απλή παρατήρηση αυτών των τμημάτων εμπεριέχει κινδύνους. Στο τμήμα H-Z-E-Δ διατηρείται

³⁹² Βλ. παρακάτω σ.141 κ.εξ.

³⁹³ Για τα νεκρά σημεία των οχυρώσεων, ιδίως στις γωνίες των πύργων, και τους τρόπους αντιμετώπισής τους στις μεσαιωνικές οχυρώσεις, βλ. Châtelain 1996, 67 κ.εξ., King 1988, 98, Toy 1985, 90.

σκάρπα που προστέθηκε στα κατώτερα στρώματα σε όλο του το μήκος, επειδή το βασικό πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπισθεί εδώ, εκτός από την οχύρωση, ήταν η στατική στερέωση των τειχών ώστε να μην υποχωρήσουν στο γκρεμό.

Στις επόμενες σελίδες ο περίβολος των τειχών της Αντιμάχειας θα εξετασθεί κατά τμήματα με σημείο εκκίνησης την πύλη 2 στην βόρεια πλευρά: α.τμήμα της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B, β.τμήμα Θ-H, γ.τμήμα H-Z-E-Δ, δ.τμήμα Δ-Δ', ε.τμήμα Δ'-Γ-B και στ.τμήμα της Πύλης 2-A-B1.

α.Τμήμα της Πύλης 2-K-I-Θ και τμήμα B1-B Τα τμήματα της Πύλης 2-K-I-Θ(εκτός της γωνίας Θ), καθώς και το τμήμα B1-B, σώζονται σε όλο το ύψος τους και ανήκουν στον ίδιο οχυρωματικό τύπο χωρίς μεταγενέστερες μετασκευές ή ενισχύσεις. Τα τείχη φθάνουν περίπου τα 12-13 μ. Είναι χτισμένα με μεγάλους σχεδόν ακατέργαστους λίθους, που συνδέονται με παχύ συνδετικό κονίαμα και μικρότερες πέτρες στους αρμούς.

ΣΚΑΡΠΑ Στην σκάρπα σώζεται το παχύ συνδετικό κονίαμα, το οποίο όμως έχει φθαρεί σε μεγάλο βαθμό στο υπερκείμενο κατακόρυφο τμήμα. Δίνεται έτσι η εντύπωση ότι πρόκειται για δύο οικοδομικές φάσεις, όπου το "μεταγενέστερο" κεκλιμένο τείχος, έρχεται να ενισχύσει τη βάση του "προγενέστερου" κάθετου (εικ.67). Τούτο δεν ισχύει διότι η δόμηση του δύο τμημάτων του τείχους, αν αφαιρεθεί το συνδετικό κονίαμα του κεκλιμένου τμήματος, είναι ακριβώς η ίδια. Άλλωστε, στη βόρεια πλευρά της γωνίας Θ (εικ.68), όπου σώζεται και το συνδετικό κονίαμα του κάθετου τμήματος, διαφορά οπτική ανάμεσα στα δύο μέρη δεν υφίσταται. Επομένως η σκάρπα συνανήκει και χρονικά και οικοδομικά με το κάθετο τμήμα του τείχους, πρόκειται δηλαδή για ενιαία οικοδομική φάση. Επίσης ένδειξη για το σύγχρονο της κατασκευής σκάρπας και κάθετου τμήματος του τείχους αποτελεί και το γεγονός ότι η ύπαρξη της σκάρπας δεν αχρηστεύει κάποιο από τα στοιχεία των κατακόρυφων τμημάτων του τείχους (τοξοθυρίδες, κανονιοθυρίδες κ.λ.π)' αντίθετα, σε όλο το μήκος των τειχών οι κανονιοθυρίδες ή οι τοξοθυρίδες ανοίγονται ακριβώς πάνω από την σκάρπα.

Η μορφή της σκάρπας που παρατηρείται στα τείχη αυτά της Αντιμάχειας εντάσσεται στην ίδια κατηγορία με τα αντίστοιχα παραδείγματα από τις ιπποτικές οχυρώσεις της Ρόδου, όπου η χρήση σκάρπας γενικεύεται στα χρόνια μετά την πολιορκία του 1480³⁹⁴ και μέχρι την οθωμανική κατάληψη(1522)' επομένως μπορεί και αυτή να χρονολογηθεί από τα τέλη του 15ου μέχρι τις αρχές του 16ου αι. Η ίδια διάταξη με το κατακόρυφο ανώτερο τμήμα και το

³⁹⁴ Gabriel 1921, 121.

κατώτερο τείχος με την σκάρπα παρατηρείται και στην πρώτη οικοδομική φάση των πλευρών της Πύλης 2-A-B1 και Θ-H, η οποία συνανήκει χρονικά με τα εξεταζόμενα τείχη (εικ.69,70).

ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΟ ΤΜΗΜΑ Στο κατακόρυφο τμήμα της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B, πάνω από τη σκάρπα, τα τείχη φέρουν ζώνες άμυνας με κανονιοθυρίδες στην κατώτερη και επάλξεις στην ανώτερη (εικ.71). Στην κατώτερη, στο εσωτερικό του τείχους και σε αραιά διαστήματα μεταξύ τους, ανοίγονται αβαθείς κοιλότητες/κόγχες μέσα στο πάχος του τείχους, που θα κατέληγαν στην εξωτερική όψη του τείχους σε πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες. Οι κόγχες έχουν τομή ημικυκλική και μέτωπο εσωτερικά που σχηματίζεται από τόξο με ορθογωνισμένους λίθους (εικ.72). Πάνω από τις κόγχες αυτές εδράζεται ο περιδρόμος που εξυπηρετεί την ανώτερη ζώνη άμυνας. Από τα ανοίγματα στα οποία καταλήγουν οι κόγχες στην εξωτερική παρειά των τειχών και από τις επάλξεις, οι αμυνόμενοι θα έβαλαν, κάτω με κανόνια και επάνω με τόξα, για την άμυνα του κάστρου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΟ ΤΜΗΜΑ

Η έδραση του περιδρόμου

των τειχών πάνω **σε σειρά από καμάρες ή τυφλές κόγχες**, αποτελεί μία από τις γνωστότερες οχυρωματικές πρακτικές. Με την κατασκευή αυτή επιτυγχάνεται η εξοικονόμηση υλικού, η καλύτερη στατική του τείχους, η εξυπηρέτηση των αναγκών της φρουράς για προστασία και κάλυψη, η ευκολία επισκευής ρηγμάτων του τείχους από τηλεβόλα όπλα³⁹⁵. Παραδείγματα τέτοιων ανακουφιστικών κογχών στο πάχος των τειχών αναφέρονται ήδη από την κλασσική και ρωμαϊκή αρχαιότητα³⁹⁶. Στην περίοδο από τον 13ο αι. και μετά, η μορφή αυτή της έδρασης του περιδρόμου διαδίδεται τόσο στα πλαίσια της δυτικής μεσαιωνικής οχυρωματικής³⁹⁷ όσο και στον ελλαδικό χώρο, μπορούν να αναφερθούν τα τείχη της Ανδρούσας³⁹⁸ (τέλος 13ου αι.), το κάστρο της Πάτρας³⁹⁹, τα τείχη της ακρόπολης του Γυναικόκαστρου⁴⁰⁰ (14ος αι.), ο εξωτερικός περίβολος του κάστρου της Πύλου⁴⁰¹ (1573), ο εσωτερικός περίβολος του κάστρου της

³⁹⁵ Φίλιππα-Αποστόλου 1978, 36.

³⁹⁶ Μπορούν να αναφερθούν τα τείχη της Ρόδου(400π.Χ.), τα τείχη της Καρχηδόνας και μερικά ιουστινιάνεια οχυρά της Β.Αφρικής(Haidra, Τυνησία), καθώς και τμήμα των τειχών της Κων/πολης (Τογ 1985, 12-3, 46-7,85, Φίλιππα-Αποστόλου 1978, 36).

³⁹⁷ Ανακουφιστικές καμάρες στην εσωτερική πλευρά των τειχών, όπου στηρίζεται ο περίπατος, παρατηρείται για παράδειγμα στα κάστρα Lastours(β'μισό 13ου αι.) και Coucy (13ος αι.) της Γαλλίας (Mesqui 1991, 235-7, Châtelain 1996, εικ.69,70).

³⁹⁸ Bon 1969, σ.637, πίν.95c, 96a,b.

³⁹⁹ Andrews 1978, σ.129, εικ.148.

⁴⁰⁰ Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ.111, εικ.11.

⁴⁰¹ Andrews 1978, 50.

Μεθώνης, ο εξωτερικός περίβολος της μονής Δαφνιού⁴⁰², το κάστρο της Αντιπάρου⁴⁰³(αρχές δεκαετίας 1440).

Η **ύπαρξη δύο** (όπως στην περίπτωση της Αντιμάχειας) ή περισσότερων **αμυντικών ζωνών**, πρακτική ήδη γνωστή από παραδείγματα της ρωμαϊκής περιόδου⁴⁰⁴, εντάσσεται στα πλαίσια της «ενεργητικής άμυνας», έννοια που λαμβάνεται σοβαρά υπόψη κατά τη σχεδίαση των μεσαιωνικών οχυρώσεων. Στόχος είναι να μπορούν οι αμυνόμενοι, βάλλοντας με τα όπλα τους μέσα από τα ανοίγματα των τειχών, να καλύψουν αμυντικά όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα του εξωτερικού χώρου του κάστρου⁴⁰⁵. Με αυτό τον τρόπο το κάστρο, πέραν της παθητικής ασφάλειας των τειχών, προσφέρει στους υπερασπιστές του την δυνατότητα να αποκρούσουν με σχετική ευκολία εχθρικές επιδρομές. Δύο ή περισσότερες επάλληλες ζώνες άμυνας εμφανίζονται και πάλι στη Δύση, αλλά και στα σταυροφορικά βασίλεια της Ανατολής κατά τον 12ο αι., συστηματοποιούνται όμως και γίνονται ο κανόνας από τον 13ο αι. και μετά⁴⁰⁶. Αντίστοιχα παραδείγματα είναι γνωστά και από την περιοχή των Βαλκανίων⁴⁰⁷.

Η αρχιτεκτονική κατασκευή της **κόγχης με θυρίδα βολής**, όπως την συναντούμε στην Αντιμάχεια (αγγλ. embrasure, γαλλ. niche à tir) είναι από τις πιο διαδεδομένες και γνωστές μεσαιωνικές πρακτικές. Εξυπηρετεί τις θέσεις άμυνας, αρχικά για τόξα, μεταγενέστερα για πρώιμα πυροβόλα όπλα. Κατά την περίοδο κατά την οποία η κόγχη καταλήγει ακόμα σε τοξοθυρίδα, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί από δύο συγχρόνως τοξότες, ώστε να εξασφαλίζεται μεγαλύτερη συχνότητα διαδοχικών ρίψεων⁴⁰⁸. Ως αρχιτεκτονική μορφή, η κόγχη με θυρίδα βολής εμφανίζεται από το τέλος του 12ου αι. σε πολλά κάστρα της Δύσης και χρησιμοποιείται μέχρι και τις αρχές του 16ου χωρίς εμφανείς μεταβολές, εκτός βέβαια από τη

⁴⁰² Millet 1899, 5.

⁴⁰³ Φίλιππα-Αποστόλου 1978, 13,36,47-8.

⁴⁰⁴ Μπορεί να αναφερθεί ο Αυρηλιανός περίβολος της Ρώμης(3ος-4ος αι.μ.Χ., Toy 1985, 33,110), τα ιουστινιάνεια τείχη της Δάρας και Θεοδοσιούπολης(Toy 1985, 45-6,110).

⁴⁰⁵ Για την έννοια της ενεργητικής άμυνας (active defence), βλ. Hughes 1991, 34-5, ο οποίος χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τα κάστρα του Εδουάρδου Ι στην Β.Ουαλία (Conway, Harlech, Beaumaris), για να δείξει την εξέλιξη της αμυντικής αυτής πρακτικής.

⁴⁰⁶ Smail 1973, 92, Mesqui 1991, 238κ.εξ. Ως παράδειγματα μπορούν να αναφερθούν ο εξωτερικός περίβολος στο κάστρο Beaumaris, Β.Ουαλία (τέλος 13ου αι., Taylor 1988, 42), ο περίβολος της πόλης Provins, Γαλλία (13ος αι., Mesqui 1991, 238), ο εσωτερικός περίβολος του Crac des Chevaliers, Συρία (αρχές 13ου αι., Deschamps 1934, 257).

⁴⁰⁷ Όπως το φρούριο Bashtovë (Αλβανία), το φρούριο Câlnik (13ος αι., Ρουμανία) Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 154-5, 183-4.

⁴⁰⁸ Jones, Renn 1980, 451.

μορφή του ανοίγματος, το οποίο εξελίσσεται ανάλογα με τα όπλα που καλείται να εξυπηρετήσει⁴⁰⁹, τόξα ή κανόνια.

Τα ανοίγματα στα οποία καταλήγουν οι κόγχες στην εξωτερική πλευρά των τειχών της Αντιμάχειας που εξετάζουμε εδώ, είναι όλα κατεστραμμένα, επομένως η μορφή τους είναι δυσδιάκριτη. Εντούτοις σώζονται πλαίσια ανοιγμάτων στην εξωτερική παρειά των τειχών τόσο στο τμήμα της Πύλης 2-A-B1 όσο και στο τμήμα Θ-H, τα οποία χρονολογούνται από την ίδια οικοδομική περίοδο με τα τμήματα της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B. Πρόκειται για μικρά τετράγωνα ανοίγματα με πώρινα πλαίσια. Στο τμήμα της Πύλης 2-A-B1, πάνω από τα ανοίγματα υπήρχε στενή κάθετη σχισμή (εικ.73), ενώ στην πλευρά Θ-H τέτοια σχισμή δεν παρατηρείται (εικ.69,70). Τα τετράγωνα αυτά ανοίγματα είναι σήμερα φραγμένα και προφανώς αντιστοιχούσαν σε κόγχες (επιχωματωμένες σε μεταγενέστερη φάση και μη ορατές σήμερα στο εσωτερικό των τειχών) ερμηνεύονται δε ως κανονιοθυρίδες κατ'αναλογία με αντίστοιχα παραδείγματα από τα τείχη της Ρόδου, όπου και εκεί τετράγωνες κανονιοθυρίδες ανοίγονται μέσα σε κόγχες στο εσωτερικό των τειχών.

Η μορφή αυτή **πρώιμης κανονιοθυρίδας**, με ή χωρίς σχισμή, είναι τυπική και γνωστή τόσο από τις ιπποτικές οχυρώσεις της Ρόδου, όσο και από δυτικά κάστρα ανήκει δε στις πρώιμες προσπάθειες χρήσης πυρίτιδας για αμυντικούς σκοπούς⁴¹⁰. Αν και δεν δηλώνεται καθαρά από τον Gabriel, στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου πρέπει να εμφανίζεται στο δεύτερο μισό του 15ου αι.⁴¹¹ Εξυπηρετεί μικρά πυροβόλα όπλα, όχι ιδιαίτερα βαριά, με ένα χειριστή, ο οποίος κατόπτευε τον εξωτερικό χώρο από την οπτική σχισμή.

Η **ανώτερη ζώνη άμυνας** περιλαμβάνει τις επάλξεις (αγγλ.,γαλλ.merlons) με πριονωτές απολήξεις, που διακόπτονται από διάκενα (αγγλ.crenels, γαλλ.créneau) (εικ.71,74). Στις δύο άκρες κάθε έπαλξης, στην εξωτερική της πλευρά λίγο χαμηλότερα από τις πριονωτές απολήξεις, σώζονται πώρινες προεξοχές-πρόβολοι (εικ.75). Αυτές στήριζαν τα ξύλινα διαφράγματα (αγγλ.shutters, γαλλ.huchettes de bois), που κάλυπταν τα διάκενα μεταξύ των επάλξεων⁴¹². Κάθε έπαλξη φέρει από μία τοξοθυρίδα. Η κατασκευή τοξοθυρίδων στο πάχος των επάλξεων εμφανίζεται ως χαρακτηριστικό της δυτικής αρχιτεκτονικής από το τέλος του 12ου-

⁴⁰⁹ Των ιδίων, 445.

⁴¹⁰ Για τις πρώιμες μορφές κανονιοθυρίδων βλ. Mesqui 1993, 301κ.εξ., Faucherre 1996, 13-4, Toy 1985, 230-1.

⁴¹¹ Στο επίπεδο των επάλξεων τα πρώτα δείγματα τετράγωνων κανονιοθυρίδων με σχισμή ή χωρίς, χρονολογούνται στα πρώτα χρόνια της Μαγιστρίας του d'Aubusson ήδη από το 1477-8 (Gabriel 1921, σ.121,124-5, εικ.65,68,69). Εμφανίζονται όμως νωρίτερα στο επίπεδο του εδάφους στα boulevards της πρώτης φάσης του Πύργου του Αγ.Νικολάου(1464-7), του Πύργου του Αγ.Πέτρου(1461-4), του Πύργου του Αγ.Παύλου(1461-76) βλ.παρακάτω σ.116, Gabriel 1921, σ.70,75,83, εικ.46,77.

⁴¹² Για την κάλυψη των διακένων των επάλξεων με ξύλινα διαφράγματα, συνήθεια που σε πολλές περιπτώσεις επιβίωσε και στην εποχή της πυρίτιδας, βλ. Châtelain 1996, σ.95-6, εικ.91, Toy 1985, 204-5.

αρχές 13ου αι. και μετά⁴¹³. Ο τύπος επάλξεων που παρατηρείται στην Αντιμάχεια, με τα διάκενα, τους προβόλους, τις πριονωτές απολήξεις και τις τοξοθυρίδες, είναι η τυπική οχυρωματική μορφή που απαντάται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου μέχρι το τέλος του 15ου αι., χωρίς μεγάλες διαφοροποιήσεις⁴¹⁴.

Οι **τοξοθυρίδες** της Αντιμάχειας ανήκουν όλες στον ίδιο τύπο της απλής τοξοθυρίδας⁴¹⁵: πρόκειται για κατασκευές τριγωνικής κάτοψης, που ανοίγονται στο πάχος των επάλξεων (εικ.76). Η όψη τους στην εσωτερική πλευρά των τειχών είναι ορθογώνια με πλάτος που ποικίλλει από 0,50 έως 0,70 μ., και ύψος 0,60-0,65 μ. Ανοίγονται δε σε ύψος 0,40-0,50 μ., από το σημερινό επίπεδο του περιδρόμου. Στην εξωτερική πλευρά των τειχών καταλήγουν σε απλή κάθετη σχισμή, που καταλαμβάνει όλο το ύψος της τοξοθυρίδας και δεν παρουσιάζει διαπλάτυνσεις στα άκρα. Πρόκειται για τον μοναδικό τύπο τοξοθυρίδας που φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε κατά την ιπποτική περίοδο στη Ρόδο μέχρι το τέλος του 15ου αι. χωρίς εμφανείς μεταβολές⁴¹⁶. Εμφανίζεται επίσης σε όλα τα κάστρα της Κω, που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, και αποτελεί ένδειξη για τη χρονολογική ένταξη των αντίστοιχων τμημάτων των τειχών στο διάστημα από το πρώτο μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι⁴¹⁷.

Το ύψος των επάλξεων εσωτερικά από το σημερινό επίπεδο του περιδρόμου φθάνει το 1,70-1,80 μ. Πίσω από τις επάλξεις τρέχει ο περίδρομος των τειχών, όπου θα κυκλοφορούσαν οι αμυνόμενοι (εικ.71,72,74). Το πλάτος του φθάνει στα περισσότερα σημεία περίπου το 1,30 μ. και στηρίζεται στις κόγχες της κατώτερης ζώνης των τειχών (αγγλ.embrasures, γαλλ.niches à tir).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Για την ακριβή χρονολόγηση και ένταξη των τμημάτων που μόλις περιγράφηκαν, η λογική κατεύθυνση της έρευνας, από τη στιγμή που λείπουν σαφείς γραπτές πηγές, ήταν να αναζητηθούν στοιχεία συγκριτικά από την έδρα του Τάγματος, τη Ρόδο. Η δυσκολία έγκειται στο γεγονός ότι η οχυρωματική αρχιτεκτονική της πόλης της Ρόδου αποτελεί ένα τεράστιο όγκο υλικού που, παρά τις μεμονωμένες επιμέρους δημοσιεύσεις, δεν είναι

⁴¹³ Toy 1985, 204, Châtelain 1996, 95-6.

⁴¹⁴ Gabriel 1921, 124-5.

⁴¹⁵ Η τοξοθυρίδα ως αμυντική μορφή εμφανίζεται σε όλες σχεδόν τις εποχές από την αρχαιότητα μέχρι την επικράτηση των πυροβόλων όπλων. Εφευρέτης της θεωρήθηκε ο Αρχιμήδης (Toy 1985, 17, Jones, Renn 1980, 445). Κατά την μεσαιωνική περίοδο, η επικράτησή της συνδυάζεται με την εξέλιξη του τόξου ως επιθετικού όπλου (για τους διαφορετικούς τύπους μεσαιωνικών τόξων βλ. McNeill 1992, 92, Jones, Renn 1980, 446, King 1988, 93-6, 126-7, Toy 1985, 141-2). Για τις διάφορες μορφές, διαστάσεις και τύπους τοξοθυρίδων, βλ. Mesqui 1993, 251κ.εξ. Toy 1985, 110-2, Châtelain 1996, 96-8.

⁴¹⁶ Gabriel 1921, 125.

⁴¹⁷ Για τις τοξοθυρίδες στα υπόλοιπα κάστρα της Κω, βλ. Παλιό Πυλί σ.78-9, Κεφάλος σ.163, Καστέλλι Κεφάλου σ.173.

προσβάσιμο στη βιβλιογραφία. Το πληρέστερο πόνημα παραμένει η εργασία του Gabriel⁴¹⁸. Το βιβλίο αυτό όμως αποτελεί μια γενική επισκόπηση των τειχών, όπου τα επιμέρους χαρακτηριστικά αναφέρονται περισσότερο ως ενδεικτικά στοιχεία, παρά ως λεπτομερής καταγραφή που θα έδινε τη δυνατότητα συγκριτικού ελέγχου.

Με βάση αυτή την εργασία του Gabriel και προσωπικές παρατηρήσεις, το πρώτο συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι τα τείχη της Αντιμάχειας παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με τα αντίστοιχα της Ρόδου. Όλα τα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται εδώ, έχουν χρησιμοποιηθεί και αποτελούν μέρος του οχυρωματικού λεξιλογίου στην έδρα του Τάγματος.

Τα στοιχεία της άνω ζώνης άμυνας των τμημάτων της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B (περίδρομος, πριονωτές επάλξεις, τετράγωνα διάκενα με υποδοχές για ξύλινα διαφράγματα, τοξοθυρίδες απλής μορφής), ανήκουν, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στον βασικό τύπο πρώιμης οχύρωσης της Ρόδου, που χρονολογείται από τις αρχές του 14ου και μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αι⁴¹⁹. Τα πρώιμα τείχη εντούτοις του περιβόλου της Ρόδου δεν φέρουν δύο ζώνες άμυνας. Και τούτο διότι σε όλο το μήκος τους καλύπτονται από προτειχίσμα⁴²⁰, που καθιστά την ύπαρξη της κατώτερης ζώνης ανώφελη.

Η σκάρπα που καλύπτει το κατώτερο τμήμα των τειχών της Αντιμάχειας που εξετάζουμε εδώ, αποτελεί ένδειξη εξελιγμένης άμυνας που λαμβάνει υπ' όψιν την τεχνολογία των πυροβόλων όπλων. Στα τείχη της Ρόδου η χρήση της εμφανίζεται γενικευμένη στα χρόνια μετά την πολιορκία από τους Οθωμανούς το 1480⁴²¹. Μάλιστα στα μεγάλα προχώματα-προσχώματα⁴²² (γαλλ.terre-pleins ή braies) που οικοδομήθηκαν επί Μαγιστρίας d'Aubusson μετά το 1480⁴²³, συνδυάζεται πάντα η σκάρπα με ένα ανώτερο κατακόρυφο τμήμα (όπου ανοίγεται όμως μία ζώνη άμυνας).

Τα τείχη της Αντιμάχειας με τις δύο ζώνες άμυνας στο κατακόρυφο τμήμα των τειχών πάνω από την σκάρπα παρουσιάζουν ομοιότητες με την κατασκευή μερικών boulevards της Ρόδου από το β' μισό του 15ου αι. Boulevards κατά τον Gabriel⁴²⁴ ονομάζονται οι χαμηλές πολυγωνικές κατασκευές (προτειχίσματα) που κτίζονται μπροστά από πύργους, με σκοπό την ενίσχυση της άμυνάς τους' η παλαιότερη μορφή τους χρονολογείται στα μέσα του 15ου αι. Σε τρεις περιπτώσεις, παρατηρείται άμυνα σε δύο ζώνες πάνω από την σκάρπα, με τείχος πάχους

⁴¹⁸ Gabriel 1921.

⁴¹⁹ Gabriel 1921, 120,124-5.

⁴²⁰ Για την λειτουργικότητα του προτειχίσματος, την εμφάνισή του στην ιστορία της οχυρωματικής, τις μορφές προτειχίσματος που παρατηρούνται στο διάστημα 13ου-15ου αι., βλ.παρακάτω σ.136, υποσ.164.

⁴²¹ Gabriel 1921, 121.

⁴²² Βλ.Κόλλιας 1994, 86-7, Ποζιόπουλος 1984, 192-4.

⁴²³ Gabriel 1921, σ.123, εικ.67. Βλ.επίσης Vatin 2000, 74.

⁴²⁴ Gabriel 1921, 130-1. Βλ.επίσης Vatin 2000, 72.

2 μ., περίδρομο, επάλξεις και διάκενα στην ανώτερη, και κανονιοθυρίδες στην κατώτερη ζώνη⁴²⁵.

Επομένως τα τείχη της Αντιμάχειας εντάσσονται στην ιπποτική αρχιτεκτονική του β' μισού του 15ου αι. και θα πρέπει να χρονολογηθούν με βάση το οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson πάνω από την πύλη 2 με την χρονολογία 1494, στο τέλος του 15ου αι.

β.Τμήμα Θ-Η Το τμήμα Θ-Η είναι από τα πιο ενδιαφέροντα και πλέον δυσερμήνευτα σημεία της οχύρωσης της Αντιμάχειας (εικ.69,70). Πειστική εξήγηση για τα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται εδώ και τις αιτίες που τα δικαιολογούν μπορεί να προέλθει μόνο από συστηματικό καθαρισμό και ανασκαφή του χώρου.

Το τμήμα αυτό εσωτερικά έχει υποστεί μεγάλες επιχώσεις. Οι επιχώσεις φθάνουν μέχρι και το επίπεδο του περιδρόμου των τειχών. Με αυτό τον τρόπο ουσιαστικά δεν διακρίνεται ούτε ο περιδρόμος, ούτε η εσωτερική παρειά των τειχών. Ο όγκος των ερειπίων και τα υπολείμματα τοίχων που διακρίνονται στο χώρο εσωτερικά του Θ-Η υποδηλώνουν ίσως την ύπαρξη κτισμάτων.

ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ Θ-Η ΚΑΤΑ ΜΕΡΗ

Το Θ-Η μπορεί να χωρισθεί σε τρία μέρη. Καταρχήν ξεχωρίζουν οι δύο **γωνίες Θ και Η**, οι οποίες παρουσιάζουν μεταξύ τους ομοιογένεια. Σώζονται και οι δύο μέχρι και την απόληξη των επάλξεων και διακρίνονται εδώ περισσότερες οικοδομικές φάσεις (εικ.77,78,79). Έχουν υποστεί συνεχή ενίσχυση ώστε να μετασκευασθούν και να μπορούν να αντιμετωπίσουν στην τελική μορφή τους εξελιγμένα πυροβόλα όπλα. Η ενίσχυση αυτή έγινε εσωτερικά και με τρόπο προσθετικό. Στην εξωτερική πλευρά των τειχών δεν καταστράφηκαν τα προγενέστερα αμυντικά στοιχεία (που είναι σύγχρονα με την οικοδομική φάση της πλευράς της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B από το τέλος του 15ου αι.). Υπέστησαν όμως μετασκευές: η εσωτερική πλευρά των τειχών επιχωματώθηκε για την δημιουργία πλατείας για κανόνια. Φράχθηκαν έτσι οι πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες, τα διάκενα των επάλξεων και οι τοξοθυρίδες' πάνω δε από τις επάλξεις κτίστηκε παραπέτο με μεγάλες κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου⁴²⁶ (εικ.80). Οι μετασκευές αυτές θυμίζουν ιδιαίτερα

⁴²⁵ Πρόκειται για το boulevard στον πύργο του Αγίου Παύλου (Gabriel 1921, 70κ.εξ.), γνωστό ως Boulevard de France, από την εποχή των Μεγάλων Μαγίστρων Zacosta (1461-67) και Orsini (1467-76)' το boulevard του πύργου του Αγίου Πέτρου (Gabriel 1921, 75), που χρονολογείται στο διάστημα 1461-64, στα χρόνια δηλαδή του Μαγίστρου Zacosta' τέλος το boulevard από την πρώτη φάση του πύργου του Αγ.Νικολάου (Gabriel 1921, 79κ.εξ.), επίσης από τα χρόνια του Zacosta.

⁴²⁶ Canonnière ή embrasure à la française. Πρόκειται για κανονιοθυρίδες ή κόγχες με κάτοψη σχήματος X για καλύτερη κίνηση του κανονιού, αλλά και άμυνα του χειριστή του. Πρωτοεμφανίζονται στη Γαλλία κατά την δεκαετία του 1470 (κάστρο Dijon[1479], Dinan, Dol, Fougères [μετά το 1470], Beaume, Auxonne) και διαδίδονται

το τμήμα της Πύλης 2-A-B1⁴²⁷, με τη διαφορά ότι ενώ εκεί δεν διατηρήθηκαν οι αρχικές επάλξεις με τις τριγωνικές απολήξεις, αλλά αφαιρέθηκαν και τη θέση τους πήραν οι κανονιοθυρίδες, εδώ οι αρχικές επάλξεις είναι ορατές εξωτερικά, αν και τειχισμένες και επομένως αχρηστευμένες.

Ένα δεύτερο μέρος της πλευράς Θ-Η αφορά τμήμα μήκους $\pm 21,5$ μ., που βρίσκεται νοτιο-νοτιοανατολικά της γωνίας Θ και συνεχεται με αυτή (**τμήμα Θ1-Θ2**, εικ.69,81,82). Το τμήμα αυτό του τείχους δεν έχει υποστεί αντίστοιχες μετασκευές με τις δύο γωνίες. Το εσωτερικό του τείχους δεν έχει επιχωματωθεί και διασώζει τις επάλξεις με κατεστραμμένες τις τριγωνικές τους απολήξεις. Μεταξύ των επάλξεων διακρίνεται ένα διάκενο, δύο τοξοθυρίδες, από τις οποίες η μία φραγμένη εσωτερικά, και μία τετράγωνη πρώιμη κανονιοθυρίδα. Επίσης διακρίνονται φουρούσια που θα στήριζαν δύο ολιγάριθμες σειρές καταχυστρών. Στο τμήμα αυτό δηλαδή χρησιμοποιούνται συγχρόνως αμυντικά στοιχεία μεσαιωνικά (τοξοθυρίδες, καταχύστρες), όσο και νεώτερα (κανονιοθυρίδα πρώιμης μορφής) στο ίδιο επίπεδο.

Ακολουθεί το τρίτο μέρος (**τμήμα Θ2-Η1**, εικ.69,70,83). Έχει μήκος $\pm 22,8$ μ. Ολόκληρη η ανωδομή αυτού του μέρους πάνω από το εσωτερικό επίπεδο του εδάφους, έχει καταστραφεί. Το πάχος του, λόγω των εσωτερικών επιχώσεων της περιοχής, είναι αδύνατον να μετρηθεί. Το πλάτος όμως των επάλξεων αυτού του μέρους, που διακρίνονται σήμερα από τα ίχνη των τειχών τους, είναι διπλάσιο περίπου από το πλάτος των επάλξεων του προηγούμενου, δεύτερου μέρους (Θ1-Θ2). Φαίνεται μάλιστα ότι προσεγγίζει το πλάτος που διακρίνεται στις μετασκευασμένες επάλξεις των γωνιών Θ και Η. Αν τούτο ισχύει, τότε είναι πιθανό και το τρίτο αυτό τμήμα Θ2-Η1 να είχε υποστεί μετασκευές αντίστοιχες με αυτές των δύο γωνιών.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ Ουσιαστικά στην πλευρά Θ-Η διακρίνονται δύο μεγάλες οικοδομικές φάσεις. Η **πρώτη** είναι σύγχρονη με την οικοδόμηση των τειχών της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B και χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 15ου αι. Αποδίδεται δε στην δραστηριότητα του Μαγίστρου d'Aubusson (1476-1503) γύρω στο 1494, από το οικόσημό του που σώζεται πάνω από την Πύλη 2. Αυτή η φάση εντάσσεται σε μια “μεταβατική” περίοδο της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, στην οποία συνυπάρχουν τόσο στοιχεία μεσαιωνικά (επάλξεις με τοξοθυρίδες, περιδρομος, κατακόρυφα τείχη), όσο και νεώτερα της πρώιμης εποχής των πυροβόλων όπλων (σκάρπα, τετράγωνες κανονιοθυρίδες). Μέσα στην πρώτη αυτή φάση

πολύ γρήγορα σε ολόκληρη την Ευρώπη (Faucherre 1996, 14, Mesqui 1993, 317-8). Στη Ρόδο συνδέονται με τις οχυρωματικές εργασίες των αρχών του 16ου αι. (βλ. Gabriel 1921, 126).

⁴²⁷ Για το τμήμα της Πύλης 2-A-B1, βλ. παρακάτω σ.139-40.

διακρίνονται, όπως θα δούμε παρακάτω, και μικρότερες προσθήκες ή βελτιώσεις που όμως δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους χρονικά και δεν αλλάζουν την εικόνα του συνόλου. Η εξωτερική παρειά της πλευράς Θ-Η είναι ομοιογενής και εντάσσεται ολόκληρη σε αυτή την περίοδο. Διακρίνονται και εδώ δύο τμήματα, ένα κατώτερο κεκλιμένο, η σκάρπα, και ένα ανώτερο κατακόρυφο. Εδώ όμως, στο μεγαλύτερο μέρος της πλευράς, το σημείο εκκίνησης της σκάρπας δεν είναι τόσο τονισμένο και η κλίση δεν είναι τόσο έντονη, όπως στις υπόλοιπες πλευρές (Πύλη 2-K-I-Θ και B1-B).

Κατά τη **δεύτερη οικοδομική φάση** της πλευράς Θ-Η τα αμυντικά στοιχεία της α' φάσης (τέλος του 15ου αι.) δεν καταστρέφονται, ενσωματώνονται όμως σε νεώτερες μετασκευές και αχρηστεύονται. Τα τείχη επίσης υφίστανται κατά τόπους εσωτερική ενίσχυση. Η φάση αυτή είναι περίπου σύγχρονη με την μετασκευή του τμήματος της Πύλης 2-A-B1⁴²⁸, και την λίγο μεταγενέστερη προσθήκη του ημικυκλικού προμαχώνα της βόρειας πλευράς⁴²⁹. Τα συγκριτικά στοιχεία, όπως θα δούμε παρακάτω, συγκλίνουν υπέρ της χρονολόγησης της φάσης αυτής στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι.

Η λύση της εσωτερικής ενίσχυσης των τειχών είναι στοιχείο που δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Αντιμάχεια. Αποτελεί μία από τις βασικές επιλογές για την ενίσχυση των παλαιότερων τειχών της Ρόδου, ώστε να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες πολέμου μετά την εμφάνιση της πυρίτιδας. Ο Gabriel⁴³⁰ υποστήριξε ότι η πρακτική αυτή μπορεί να αποδοθεί στους Μαγίστρους d'Amboise(1503-12) και Caretto(1513-21), επομένως στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι. Με την προσθήκη ενισχύσεων εσωτερικά των υφιστάμενων τειχών, επιτυγχανόταν ένας βασικός στόχος της ιπποτικής οχυρωματικής: η βελτίωση της αμυντικής ικανότητας τους, χωρίς να επηρεάζεται η λειτουργία τους κατά την περίοδο των εργασιών⁴³¹. Και τούτο γιατί το ιπποτικό κράτος κατά το τέλος του 15ου και τις αρχές του 16ου αι. βρίσκεται συνέχεια σε καθεστώς πολιορκίας και οθωμανικών επιδρομών, με πρόσκαιρα μόνο διαλείμματα⁴³².

Στις μετασκευές που υπέστη η πλευρά Θ-Η στις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. διατηρήθηκε το αρχικό ύψος του τείχους μέχρι και τις επάλξεις. Όπως είδαμε παραπάνω (σ.117) οι επάλξεις τειχίσθηκαν και προστέθηκαν πάνω από αυτές παραπέτο και κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου⁴³³ για την αντιμετώπιση πυροβόλων όπλων. Οι προσθήκες

⁴²⁸ Για την φάση μετασκευής του τμήματος αυτού, βλ.παρακάτω σ.140.

⁴²⁹ Για τις οικοδομικές φάσεις του συστήματος της κεντρικής πύλης του κάστρου, βλ.παραπάνω σ.107.

⁴³⁰ Gabriel 1921, σ.122-3, εικ.67.

⁴³¹ Η αρχή αυτή τηρείται πάντα από τους Ιωαννίτες στα τείχη της Ρόδου, Κόλλιας 1994, 85.

⁴³² Για την κατάσταση άμυνας στην οποία περιήλθε το ιπποτικό κράτος μετά το 1453, βλ.παραπάνω σ.35κ.εξ.

⁴³³ Για τις κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου βλ.Faucherre 1996, 14, Mesqui 1993, 317-8, Gabriel 1921, 126.

αυτές αποσκοπούσαν στην ενίσχυση του τμήματος αυτού των τειχών επειδή η πλευρά αυτή είναι ιδιαίτερα ευπρόσβλητη λόγω του λόφου, ο οποίος υψώνεται στην περιοχή και από την κορυφή του οποίου ο εχθρός μπορούσε εύκολα να επιτεθεί στο φρούριο. Αυτός θα πρέπει να είναι και ο λόγος που διατηρήθηκε στην πλευρά αυτή το αρχικό ύψος του περιβόλου, ενώ κατά την μετασκευή του τμήματος της Πύλης 2-A-B1⁴³⁴ οι επάλξεις καταστράφηκαν, με άμεσο επακόλουθο την μείωση του ύψους του περιβόλου, και στην θέση τους κτίσθηκε το παραπέτο με τις κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου. Η τελευταία αυτή λύση παρατηρείται και κατά την μετασκευή την ίδια χρονική περίοδο (δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι.) των τειχών της Ρόδου⁴³⁵.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ Α' ΦΑΣΗΣ Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν επικεντρώνονται στην πρώτη οικοδομική περίοδο του τείχους από το τέλος του 15ου αι., η οποία εντάσσεται σε μια «μεταβατική» εποχή με την συνύπαρξη νεώτερων και μεσαιωνικών αμυντικών στοιχείων, που αποτελούν και το βασικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Τα τείχη της περιόδου αυτής διακρίνονται εξωτερικά σε όλο το μήκος του τμήματος Θ-Η. Στόχος είναι να δοθεί μια σχηματική εικόνα του συνόλου, με βάση τα σημερινά δεδομένα.

Στην εξωτερική παρειά του τείχους Θ-Η παρατηρείται η ύπαρξη **κάθετων** (διαγώνιων με διαφορετική κατά περίπτωση κλίση) **ζωνών** στην τοιχοποιία (εικ.69,70). Ενώ δηλαδή η δόμηση τόσο στη σκάρπα, όσο και στο ανώτερο τμήμα, παρουσιάζει αξιοπρόσεχτη ομοιογένεια, εντούτοις σε μη τακτά διαστήματα, παρεμβάλλεται από μία διαγώνια ζώνη λίθων, που δημιουργεί σαφή εντύπωση διαχωρισμού. Τέτοιες διακρίνονται πέντε σε όλο το μήκος του τμήματος Θ-Η.

Χαρακτηριστικό στοιχείο διαφοροποίησης της πρώιμης φάσης της πλευράς Θ-Η από τις αντίστοιχες σύγχρονες κατασκευές της βορειοδυτικής πλευράς (τμήματα της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B), είναι η **έλλειψη κανονικότητας** στις ζώνες άμυνας. Ενώ δηλαδή στα τμήματα της βορειοδυτικής πλευράς που εξετάσαμε, υπάρχει ένα σαφές σύστημα δύο ζωνών άμυνας με ξεχωριστά χαρακτηριστικά, επάλξεις και τοξοθυρίδες στην ανώτερη, πρώιμες τετράγωνα κανονιοθυρίδες σε κόγχες σε τακτά διαστήματα και στο ίδια επίπεδο μεταξύ τους στην κατώτερη, εδώ τα χαρακτηριστικά αυτά συνυπάρχουν σχεδόν “άναρχα”.

⁴³⁴ Για το τμήμα της Πύλης 2-A-B1, βλ. παρακάτω σ.139-40.

⁴³⁵ Gabriel 1921, 122, Ποζιόπουλος 1984, 189.

Στα κατώτερα τμήματα του κατακόρυφου μέρους των τειχών εξωτερικά-σε μία περίπτωση στο ανώτερο σημείο της σκάρπας- διακρίνονται καθαρά οι φραγμένες τετράγωνες κανονιοθυρίδες. Οι κανονιοθυρίδες αυτές είναι όμοιες με εκείνες της πλευράς της Πύλης 2-A-B1⁴³⁶, στερούνται όμως της οπτικής σχισμής πάνω από το άνοιγμα, που παρατηρείται σε εκείνες. Στο ερώτημα κατά πόσο υπήρχε ζώνη άμυνας με την κανονικότητα που αυτή παρουσιάζεται στα υπόλοιπα τμήματα της βορειοδυτικής πλευράς (τμήματα της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B), η απάντηση δείχνει να είναι αρνητική· οι τέσσερις ορθογώνιες κανονιοθυρίδες που διακρίνονται σε επίπεδο χαμηλότερο των επάλξεων, δεν βρίσκονται σε αντιστοιχία μεταξύ τους. Φαίνεται να πρόκειται για τυχαίες θέσεις, που διαμορφώθηκαν ανάλογα με τις ιδιάζουσες αμυντικές ανάγκες σε κάθε σημείο του τείχους. Η διερεύνηση, μέσω ανασκαφικής έρευνας, της πορείας του περιδρόμου και της εσωτερικής διάταξης του χώρου, θα δώσουν περισσότερα στοιχεία για το θέμα αυτό.

Πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες διακρίνονται στο επίπεδο των επάλξεων στις γωνίες Θ και Η (εικ.78,79). Οι κανονιοθυρίδες αυτές δεν διαμορφώνονταν πλέον στο εσωτερικό κογχών, αφού ανοίγονταν στο επίπεδο των επάλξεων όπου το πάχος των τειχών ήταν σχετικά μικρό, και προορίζονταν για ελαφρά πυροβόλα όπλα. Πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες που δεν ανοίγονται σε κόγχη (όπως οι αντίστοιχες στην κατώτερη ζώνη άμυνας των τμημάτων της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B), εμφανίζονται στο επίπεδο των επάλξεων και στο τμήμα Δ-Δ'⁴³⁷. Το χαρακτηριστικό αυτών των πρώιμων τετράγωνων (ή και κυλινδρικών) κανονιοθυρίδων στις επάλξεις είναι συνυφασμένο στα τείχη της Ρόδου με τη Μαγιστρία του d'Aubusson(1476-1503). Ήδη από τα πρώτα χρόνια του Μαγίστρου αυτού(1477-8), η αύξηση του πάχους των τειχών και η διαπλάτυνση του περιδρόμου, έδωσε την δυνατότητα να τοποθετηθούν κανόνια στο επίπεδο των επάλξεων⁴³⁸.

Στην πρώιμη φάση της γωνίας Θ παρατηρούνται σε κάθε της πλευρά (στο μέτωπο προς την Θ-I και προς την Θ-H) από δύο τετράγωνες πρώιμες κανονιοθυρίδες (εικ.78). Οι κανονιοθυρίδες κάθε πλευράς βρίσκονται εκατέρωθεν ορθογωνίου διακένου των επάλξεων. Από τη βορειότερη κανονιοθυρίδα του μετώπου Θ-I σώζεται μόνο η βάση στο επίπεδο του περιδρόμου αυτής της πλευράς (εικ.84).

Στη γωνία Η, στο μέτωπο προς την πλευρά Θ-H⁴³⁹, τετράγωνο άνοιγμα κανονιοθυρίδας έχει δημιουργηθεί ακριβώς στη θέση διακένου των επάλξεων (εικ.85). Το ότι

⁴³⁶ Για τις επιχωματωμένες πρώιμες κανονιοθυρίδες του τμήματος της Πύλης 2-A-B1, βλ.παρακάτω σ.139-40.

⁴³⁷ Για το τμήμα Δ-Δ', βλ.παρακάτω σ.135κ.εξ.

⁴³⁸ Gabriel 1921, σ.121,125, εικ.65,68,69.

⁴³⁹ Η γωνία Η θα εξεταστεί αναλυτικότερα παρακάτω βλ.σ.124κ.εξ.

στην θέση αυτή υπήρχε προηγουμένως διάκενο επάλξεων φαίνεται πολύ χαρακτηριστικά επειδή από το διάκενο αυτό έχουν διατηρηθεί δύο πώρινοι πρόβολοι για τα ξύλινα διαφράγματα που θα έκλειναν το διάκενο⁴⁴⁰. Η μετασκευή αυτή δεν πρέπει να απέχει χρονικά μεγάλο διάστημα από την περίοδο κατασκευής του τείχους, δηλ. από το τέλος του 15ου αι. Και τούτο διότι τα στοιχεία που παρατηρούνται (τετράγωνη πρώιμη κανονιοθυρίδα που ανοίγεται στη θέση διακένου και συνυπάρχει με επάλξεις) αποτελούν χαρακτηριστικά της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του τέλους του 15ου αι. Επομένως η μετασκευή αυτή αποτελεί λίγο μεταγενέστερη επέμβαση με σκοπό τη μεγιστοποίηση της αμυντικής ικανότητας του συγκεκριμένου τμήματος των τειχών.

Στο δεύτερο μέρος των τειχών (τμήμα Θ1-Θ2), μήκους όπως ήδη αναφέρθηκε⁴⁴¹ $\pm 21,5$ μ., σώζονται στις δύο πλευρές μιας, φραγμένης εσωτερικά σήμερα, τοξοθυρίδας, δύο **ολιγάριθμες σειρές καταχυστρών** (εικ.69,81). Από τις καταχύστρες αυτές διακρίνονται τμήματα των φουρουσιών, πάνω στα οποία θα στηρίζονταν, καθώς και τα ανοίγματα πρόσβασης σε αυτές, στο επίπεδο των επάλξεων. Η μορφή και οι διαστάσεις των καταχυστρών αυτών (γαλλ.bretèche, αγγλ.box machicolations) θυμίζουν τις αντίστοιχες πάνω από την πύλη 2, με τις οποίες και συνανήκουν χρονολογικά (τέλος του 15ου αι.)⁴⁴². Στην Αντιμάχεια φουρούσια για καταχύστρες του ίδιου τύπου σώζονται επίσης στη νότια όψη της γωνίας Η και στο σημείο Ε2 του τμήματος Ζ-Ε. Εκείνες όμως πρέπει να εντάσσονται σε παλαιότερη περίοδο της ιπποτικής οχυρωματικής δραστηριότητας⁴⁴³.

Οι καταχύστρες και οι τύποι τους είναι ένα θέμα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής που δεν έχει ακόμα εξετασθεί σε βάθος στο χώρο του ιπποτικού κράτους⁴⁴⁴. Κατά τον Gabriel⁴⁴⁵ στα τείχη της Ρόδου εμφανίζονται συνεχόμενες καταχύστρες (γαλλ.mâchicoulis) μόνο σε πύργους· παρατηρούνται επίσης και σειρές ολιγάριθμων καταχυστρών (γαλλ. bretèche, αγγλ.box machicolations) πάνω σε δύο ή περισσότερους προβόλους κυρίως πάνω από πύλες, καθώς και σε ελάχιστα τμήματα τειχών⁴⁴⁶. Θεωρούνται

⁴⁴⁰ Για την σύστημα των προβόλων για ξύλινα διαφράγματα εξωτερικά των διακένων στο επίπεδο των επάλξεων του κάστρου της Αντιμάχειας, βλ. παραπάνω σ.113-4.

⁴⁴¹ Για το τμήμα Θ1-Θ2, βλ. παραπάνω σ.117-8.

⁴⁴² Για τις καταχύστρες πάνω από την πύλη 2, βλ. παραπάνω σ.104-5.

⁴⁴³ Για τις καταχύστρες στη νότια πλευρά της γωνίας Η και στο σημείο Ε2, βλ. παρακάτω σ.127-8 και 132 αντίστοιχα.

⁴⁴⁴ Για τους διάφορους τύπους των πέτρινων καταχυστρών και τη λειτουργία τους (απλές οπές στην οροφή ευπρόσβλητων σημείων, τύπος bretèche, καταχύστρες με μορφή καμάρας πάνω σε αντηρίδες, με μορφή καμάρας πάνω σε προβόλους, οριζόντιες πάνω σε προβόλους κ.λ.π.), βλ. Mesqui 1993, 322κ.εξ., Toy 1985, 85.

⁴⁴⁵ Gabriel 1921, 126,127.

⁴⁴⁶ Gabriel 1921, σ.126,130, εικ.73,77. Μεμονωμένες καταχύστρες εμφανίζονται στο τείχος στα βόρεια της θαλασσινής Πύλης, καθώς και σε δύο boulevards, του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Πέτρου.

ένα στοιχείο μεσαιωνικό, από τα πρώτα που καταργείται κατά την μετασκευή των τειχών για την αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων⁴⁴⁷.

Η ύπαρξη σειρών μεμονωμένων καταχυστρών πάνω από πύλες παρατηρείται και στις μεσαιωνικές ιπποτικές οχυρώσεις της Κω⁴⁴⁸. Είναι χαρακτηριστικό εντούτοις ότι στα τείχη του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου της Νεραντζιάς⁴⁴⁹, αν και πρόκειται για κατασκευή που εντάσσεται εξ ολοκλήρου στο νέο πνεύμα της οχυρωματικής μετά την επικράτηση της πυροβόλων όπλων (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.)⁴⁵⁰, παρατηρούνται αντίστοιχες καταχύστρες: μία από αυτές σώζεται σε άριστη κατάσταση στα βόρεια του προμαχώνα που αποδίδεται στον Μάγιστρο Caretto (1513-21)⁴⁵¹, σε τμήμα τείχους που με βάση τα οικοδόμημα χρονολογείται στα χρόνια του Μαγίστρου d'Amboise (1503-12)⁴⁵². Από τις υπόλοιπες σώζονται σήμερα οι πρόβολοι έδρασης. Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι, αν και οι καταχύστρες αποτελούσαν ένα μεσαιωνικό χαρακτηριστικό που δεν ανήκε στα πλαίσια της νέας οχυρωματικής αντίληψης, εντούτοις συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι το τέλος της ιπποτικής περιόδου σε ευπρόσβλητα σημεία, εκεί όπου η χρήση του μπορούσε να συντελέσει στην αποτελεσματικότερη άμυνα των τειχών.

Μάλιστα οι υπεύθυνοι των οχυρωματικών έργων της Αντιμάχειας συνδύαζαν στο τμήμα Θ1-Θ2, στοιχεία που θεωρητικά αλληλοαναιρούνται. Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξη οποιουδήποτε τύπου καταχύστρας, αυτόματα προϋποθέτει για τη λειτουργία της την ύπαρξη κατακόρυφων τειχών, ή έστω τειχών όπου σκάρπα θα καταλαμβάνει μόνο το επίπεδο των θεμελίων, ώστε να επιτυγχάνεται η αναπήδηση των ριπτόμενων λίθων⁴⁵³. Έγινε δεκτό ότι στην παλαιότερη φάση που παρατηρούμε στην εξωτερική πλευρά της πλευράς Θ-Η (τέλος του 15ου αι.), ανήκει τόσο το κάθετο τμήμα των τειχών, όσο και η σκάρπα⁴⁵⁴. Με τη σκάρπα αυτή όμως, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι αναιρείται ο λειτουργικός χαρακτήρας της καταχύστρας στην κάθετη άμυνα των τειχών. Στη συγκεκριμένη πλευρά εντούτοις, παρατηρείται ότι η σκάρπα

⁴⁴⁷ Ποζιόπουλος 1984, 194.

⁴⁴⁸ Όπως αναφέρθηκε ήδη στην πύλη 2 της Αντιμάχειας (βλ. παραπάνω σ.104-5), στην πύλη του εσωτερικού περιβόλου της Νεραντζιάς (Gerola 1915, σ.26, εικ.28) και στην Πύλη του Φόρου στον περίβολο της πόλης της Κω (Gerola 1915, σ.33, εικ.26)

⁴⁴⁹ Για τον εξωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς, βλ. Gerola 1915, 41-4, Maiuri 1921-2, 282κ.εξ.

⁴⁵⁰ Maiuri 1921-2, 282.

⁴⁵¹ Προμαχώνας Α στο σχέδιο που δημοσιεύει ο Maiuri 1921-2, εικ.1, ο οποίος χρονολογείται με βάση τα οικοδόμημα στα 1514 (Maiuri 1921-2, 283).

⁴⁵² Maiuri 1921-2, σ.283, εικ.1.

⁴⁵³ Για την λειτουργία της καταχύστρας σε σχέση με το κεκλιμένο επίπεδο θεμελίων (σκάρπα) που παρουσιάζεται σε πολλά μεσαιωνικά κάστρα, βλ. το λήμμα «*mâchicoulis*» στο Viollet-le-Duc 1854-68, τόμ. VI, 196κ.εξ., ιδ.206-8 και Φίλιππα-Αποστόλου 1978, 44. Ένα από τα πρώιμότερα δυτικά κάστρα, όπου παρατηρείται το χαρακτηριστικό αυτό είναι το Château Gaillard, ενώ σκάρπα εμφανίζεται επίσης στα μεσαιωνικά τείχη στην Angers και Provins (Toy 1985, 117,202). Σκάρπα, πολλές φορές έντονη, παρατηρείται επίσης και σε σταυροφορικά κάστρα, όπως στο Crac des Chevaliers στην Συρία (Deschamps 1934, 145,226)

⁴⁵⁴ Για την παλαιότερη φάση της πλευράς Θ-Η, βλ. παραπάνω σ.118.

δεν έχει κλίση τέτοια, που να εμποδίζει τη χρήση των καταχυστρών. Είναι φανερό ότι η προσπάθεια ενίσχυσης και προστασίας των τειχών στα τέλη του 15ου αι. έγινε όχι μόνο με τις νεώτερες αντιλήψεις (κατασκευή σκάρπας) αλλά και με τη χρήση παλαιότερων αμυντικών συστημάτων (όπως οι καταχύστρες).

ΓΩΝΙΑ Η Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στη γωνία Η, της οποίας η εξέλιξη και οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις συνεχόνται άμεσα τόσο με τη διαμόρφωση της πλευράς Θ-Η, όσο και με τις μεταβολές που υπέστη η πλευρά Η-Ζ. Θα προσπαθήσουμε καταρχήν να την περιγράψουμε και στη συνέχεια να ερμηνεύσουμε τις μεταβολές που παρατηρούνται. Οι δύο εξωτερικές πλευρές της γωνίας Η, δυτική και νότια (εικ.79,86), παρουσιάζουν χαρακτηριστικά, τα οποία μόνο αν συνδυασθούν μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση της οικοδομικής εξέλιξης του συνόλου.

Η κάτοψη του κάστρου στο σημείο Η διαμορφώνεται ως σχεδόν ορθή γωνία στη νοτιοδυτική απόληξή του (σχ.3). Εσωτερικά της γωνίας Η παρατηρείται **αρχιτεκτονική κατασκευή**, ενισχυτική της άμυνας σε αυτό τον τομέα (εικ.87). Από την εσωτερική πλευρά του περιβόλου, την κατασκευή αυτή ορίζει ευθύγραμμος τοίχος (Η2-Η3), με αποτέλεσμα η κάτοψη της γωνίας εσωτερικά να θυμίζει ισοσκελές τρίγωνο. Η κατασκευή αυτή, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω δεν μπορεί να θεωρηθεί ως πύργος ή πρώιμος προμαχώνας⁴⁵⁵, αφού ούτε υπερέχει ούτε προεξέχει του τείχους ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες πλαγιοβολής, είναι σήμερα συμπαγής. Στη βάση του εσωτερικού τοίχου Η2-Η3, προς τη μεριά του περιβόλου, βρίσκεται η αρχή στοάς με ορθογώνιο άνοιγμα, που προφανώς κατέληγε σε κάποιο από τα ανοίγματα του τείχους. Η περιοχή γύρω από το στόμιο της στοάς έχει υποστεί μεγάλες επιχώσεις.

Στην κορυφή της κατασκευής στην γωνία Η παρατηρείται πλατεία για κανόνια. Η πλατεία αυτή ήταν πλακοστρωμένη, σώζονται δε μερικές από τις πλάκες στην αρχική τους θέση (εικ.87,88). Διακρίνεται επίσης και κλίμακα επικοινωνίας μεταξύ της κατασκευής και των τειχών της πλευράς Η-Ζ. Η άνω απόληξη του τοίχου Η2-Η3 είναι οριζόντια και φέρει δύο τετράγωνες τυφεκιοθυρίδες (εικ.89). Ο άξονας των τυφεκιοθυρίδων αυτών είναι κεκλιμένος με φορά προς το εσωτερικό του περιβόλου. Στην Κω συναντώνται αντίστοιχες διαμορφώσεις στα περιμετρικά τείχη της πόλης της Κω, στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς, στην πύλη 1 στο Παλιό Πυλί και στον ημικυκλικό προμαχώνα της Αντιμάχειας.

⁴⁵⁵ Βλ. παραπάνω σ.99.

Ερμηνεύονται δε ως τυφεκιοθυρίδες για φορητά πυροβόλα όπλα, και εντάσσονται χρονολογικά στην περίοδο της τουρκοκρατίας⁴⁵⁶.

Τα τείχη της γωνίας Η σώζονται σε μεγάλο ύψος, φθάνουν δε στην νότια εξωτερική τους πλευρά-χάρη και στην υψομετρική διαφορά στο σημείο αυτό σε σχέση με την πλευρά Θ-Η- μέχρι τα ± 25 μ. Ιδιομορφία παρατηρείται στην **κατασκευή της εξωτερικής ακμής** της γωνίας Η (εικ.79,86). Ενώ οι άλλες γωνίες του κάστρου δημιουργούν μια ακμή με όψη ευθεία και κλίση ανάλογη της σκάρπας, εδώ παρατηρούμε οδοντωτή διαμόρφωση. Η ακμή έχει τμηθεί σε τέσσερα κάθετα τμήματα, που το καθένα εισέχει του υποκείμενου καθώς το ύψος αυξάνεται. Δημιουργούνται με αυτό τον τρόπο τρία “σκαλοπάτια”, τρεις “αναβαθμοί”. Ο λόγος που υπαγόρευσε τη δόμηση αυτή, πρέπει να αναζητηθεί στο ότι η γωνία Η παρουσιάζεται εξωτερικά, λόγω της σκάρπας, ως οξεία και όχι αμβλεία όπως οι υπόλοιπες. Ήταν λοιπόν σαφώς πιο ευπρόσβλητη και λιγότερο στατικά σταθερή από τις άλλες. Με αυτή την κατασκευαστική μέθοδο εξασφαλίστηκε η στερέωση του τμήματος, και η δυνατότητα επιπλέον ανάπτυξης σε ύψος.

Οι αναβαθμοί αυτοί είναι περισσότερο εμφανείς στην δυτική από όσο στη νότια και διατρέχουν οριζόντια όλο το μήκος της γωνίας εξωτερικά και στις δύο πλευρές της. Οι αναβαθμοί χωρίζουν την γωνία Η σε τέσσερις ζώνες καθ’ ύψος.

Στη **δυτική πλευρά** (εικ.79), εκτός από τους αναβαθμούς, παρατηρούμε και μία κάθετη ζώνη, η οποία αποτελείται από τετράγωνους λίθους τοποθετημένους σε κατακόρυφη διάταξη, με φορά παράλληλη της ακμής της γωνίας Η⁴⁵⁷. Ο κατώτερος αναβαθμός παρουσιάζει ελαφριά σκάρπα. Πρόκειται για την σκάρπα της πλευράς Θ-Η που συνεχίζεται χωρίς διάκριση, σε όλο το μήκος της πλευράς της γωνίας Η, με μικρότερη όμως κλίση. Στον τρίτο αναβαθμό ανοίγεται ένα μικρό τετράγωνο άνοιγμα κανονιοθυρίδας, εσωτερικά επιχωματωμένο. Στον τέταρτο, που περιλαμβάνει την επίστεψη των τειχών, η διαμόρφωση είναι περισσότερο σύνθετη.

Εδώ παρατηρούνται τα στοιχεία των δύο οικοδομικών φάσεων της πλευράς Θ-Η που αναφέρθηκαν παραπάνω⁴⁵⁸: στην πρώτη (από το τέλος του 15ου αι. με βάση το οικόσημο του d’Aubusson με την χρονολογία 1494 πάνω από την πύλη 2) ανήκουν οι επάλξεις με τις

⁴⁵⁶ Για τις τυφεκιοθυρίδες του ημικυκλικού προμαχώνα της Αντιμάχειας, βλ.παραπάνω σ.101. Για τις τυφεκιοθυρίδες της πύλης 1 στο Παλιό Πυλί, βλ.παραπάνω σ.55-6, όπου και παραδείγματα από άλλα οχυρωματικά σύνολα. Για τον περίβολο της πόλης της Κω και το κάστρο της Νεραντζιάς, βλ.Gerola 1915, 31κ.εξ.

⁴⁵⁷ Για τη ζώνη αυτή, καθώς και για τις υπόλοιπες της πλευράς Θ-Η βλ.παραπάνω σ.120.

⁴⁵⁸ Για τις οικοδομικές φάσεις της πλευράς Θ-Η, βλ.παραπάνω σ.118-20.

τριγωνικές απολήξεις, που διακόπτονται από δύο ορθογώνια διάκενα' στο πάχος των επάλξεων, ανάμεσα στα διάκενα, ανοίγεται κάθετη, στενή τοξοθυρίδα. Λίγο μεταγενέστερα, αλλά πάντως στα ίδια χρονικά πλαίσια με την πρώτη φάση, στις επάλξεις διαμορφώνονται πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες' μία από αυτές καταλαμβάνει τη θέση του βόρειου διάκενου, το οποίο και αχρηστεύθηκε (εικ.85). Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση (στις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. σύμφωνα με συγκριτικά στοιχεία από τα τείχη της Ρόδου), τα τείχη επιχωματώθηκαν εσωτερικά και δημιουργήθηκε πλατεία για την άνετη διακίνηση κανονιών με κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου⁴⁵⁹, προσαρμοσμένες στα νέα αμυντικά δεδομένα (εικ.83,87,88). Η διαμόρφωση αυτή σαφώς εντάσσεται στο αναγεννησιακό πνεύμα της οχύρωσης και ξεφεύγει από τα όρια της δικής μας μελέτης.

Στην **νότια πλευρά** του πύργου Η διακρίνεται στο επίπεδο του δεύτερου αναβαθμού ένα ορθογώνιο άνοιγμα, που σήμερα έχει υποστεί επίχωση (εικ.86,90). Η ερμηνεία του είναι δύσκολη. Πρέπει να προστεθεί ότι κάτω από το άνοιγμα υπάρχει μία πολύ μικρότερη, σχεδόν τετράγωνη οπή. Η θέση του ανοίγματος σε ένα ευπρόσβλητο σημείο των τειχών, το συνδέει σαφώς με αμυντικούς λόγους. Εντούτοις είναι μεγαλύτερο από τα τετράγωνα ανοίγματα των πρώιμων κανονιοθυρίδων που διακρίνονται εξωτερικά στις πλευρές της Πύλης 2-A-B1 και Η-Θ⁴⁶⁰. Επίσης η θέση του, σχετικά χαμηλά στο τείχος, αποκλείει την ερμηνεία του ως μετασκευασμένου ίσως διακένου επάλξεων. Είναι πιθανό να πρόκειται για ένα μεταβατικό τύπο κανονιοθυρίδας, κάτι που απαιτεί όμως ενδελεχή συγκριτική μελέτη για να υποστηριχθεί και ξεφεύγει από τα όριά μας. Το βέβαιο είναι ότι ο καθαρισμός της περιοχής και η εξέταση του εσωτερικού της κατασκευής στη γωνία Η, θα αποσαφηνίσουν τη σύνδεση του ανοίγματος με τον εσωτερικό χώρο και ίσως τη λειτουργία του.

Στη βάση του τέταρτου, υψηλότερου αναβαθμού της νότιας πλευράς της γωνίας Η, σώζονται τρία φουρούσια (εικ.86), που στηρίζαν **καταχύστρες**. Το σημείο στο οποίο είχαν κατασκευασθεί είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Πρόκειται για το σημείο επαφής της γωνίας Η με το τμήμα τείχους Η-Ζ. Το τείχος δεν βαίνει ευθύγραμμο, αλλά στο σημείο επαφής της γωνίας Η με το τμήμα Η-Ζ δημιουργείται μια έσω νεύουσα αμβλεία γωνία' τη γωνία αυτή προφανώς κάλυπταν αμυντικά οι καταχύστρες. Το τμήμα εσωτερικά από τις καταχύστρες, όπως και τα

⁴⁵⁹ Για τις κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου (cannonière à la française), βλ. παραπάνω σ.117,119.

⁴⁶⁰ Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες των τμημάτων αυτών, βλ.σ.120-1,139-40. Ο τύπος αυτός κανονιοθυρίδων είναι ήδη γνωστός από τις υποτιμές οχυρώσεις της Ρόδου (Gabriel, 1921, σ.121, εικ.69,71), ενώ αντίστοιχες σώζονται και στο Καστέλλι Κεφάλου, βλ. παρακάτω σ.172.

αντίστοιχα της άλλης πλευράς της γωνίας H, έχει υποστεί επιχωμάτωση για τη δημιουργία της εσωτερικής κατασκευής και της πλατείας για τα κανόνια.

Οι καταχύστρες αυτές θα μπορούσαν είτε να αποτελούν μέρος συνεχόμενης ζώνης είτε να ανήκουν στον τύπο της ολιγάριθμης σειράς καταχυστρών. Στην πρώτη περίπτωση, της συνεχόμενης ζώνης (γαλλ.*mâchicoulis*), συγκριτικά στοιχεία από τα τείχη της Ρόδου βρίσκονται μόνο σε πύργους⁴⁶¹. Αν δεχθούμε ότι πρόκειται για συνεχόμενη ζώνη από καταχύστρες, τότε πρέπει να υποτεθεί ότι την περιοχή της γωνίας H, προφανώς πριν από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι., καταλάμβανε γωνιακός πύργος.

Στην δεύτερη περίπτωση, με την ολιγάριθμη σειρά καταχυστρών (αγγλ.*box machicolations*, γαλλ.*bretèche*), οι καταχύστρες της γωνίας H θα ήταν αντίστοιχες με τις καταχύστρες της πύλης 2 και της πλευράς Θ-H⁴⁶². Το γεγονός όμως ότι οι καταχύστρες της γωνίας H δεν βρίσκονται στο επίπεδο της επίστεψης των σημερινών τειχών, αλλά πολύ χαμηλότερα, γεννά ερωτηματικά και είναι αξιοπρόσεκτο. Στις ιπποτικές οχυρώσεις της Κω και της Ρόδου, οι καταχύστρες και των δύο τύπων βρίσκονται πάντα στο επίπεδο της επίστεψης. Τούτο συνδυάζεται με το γεγονός ότι χρονολογούνται όλες στον 14ο-15ο αι., δηλ. σχετικά όψιμα στα πλαίσια της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής. Επομένως έχει επέλθει μία συστηματοποίηση της χρήσης τους (βρίσκονται πάντα σε πύργους ή πάνω από πύλες, ή σε εξαιρετικά ευπρόσβλητα σημεία του τείχους)⁴⁶³ φθάνουν μάλιστα σε μία περίπτωση να αποτελούν απλά διακοσμητικά στοιχεία⁴⁶³. Η θέση των καταχυστρών της γωνίας H σε επίπεδο χαμηλότερο των επάλξεων, πρέπει ίσως να ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι οι καταχύστρες αυτές βρίσκονταν στο επίπεδο της επίστεψης (πύργου ή μέρους των τειχών) σε μία προηγούμενη οικοδομική φάση της γωνίας H, από την οποία δεν σώζονται σήμερα άλλα στοιχεία. Το τείχος αργότερα υπερυψώθηκε και οι καταχύστρες αχρηστεύθηκαν.

Για την χρονολόγηση της προηγούμενης αυτής οικοδομικής φάσης, από την οποία σώζονται οι καταχύστρες, παρατηρούνται τα εξής: οι καταχύστρες βρίσκονται, όπως αναφέρθηκε, στο σημείο επαφής ανάμεσα στη γωνία H και το τμήμα H-Z' αν και η τοιχοποιία

⁴⁶¹ Gabriel 1921, 126. Οι συνεχόμενες καταχύστρες στην δυτική μεσαιωνική αρχιτεκτονική αποτελούν ένα από τα πιο σημαντικά κεφάλαια της οχυρωματικής και εντάσσονται στα πλαίσια της κάθετης άμυνας των κάστρων. Από το δεύτερο μισό του 12ου αι. κατασκευάζονται προεξέχουσες ξύλινες πτέρυγες πάνω σε δοκούς (γαλλ.*hourds*, αγγλ.*hoarding*), οι οποίες είχαν χαρακτήρα μόνιμης ή προσωρινής εγκατάστασης (βλ. για παράδειγμα τα τείχη της Carcassonne, Hughes 1991, 40-1). Από τον 14ο όμως αι. αντικαθίστανται από πέτρινες αντίστοιχες κατασκευές, οι οποίες συναντώνται σε πολλές παραλλαγές, ανάλογα με την τοπική παράδοση και την χρονολογική τους ένταξη. Από τα τέλη του 15ου αι. και μετά, οι καταχύστρες αυτές έχουν καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα (King 1988, 84-7, Mesqui 1993, 326κ.εξ., McNeill 1992, 102, Toy 1985, 85, 205-6, Châtelain 1996, 99-102).

⁴⁶² Για τις μεμονωμένες καταχύστρες στην πλευρά Θ-H και την πύλη 2, βλ. παραπάνω σ.122-4, 104-5, όπου και βιβλιογραφία για τον τύπο αυτό καταχύστρας.

⁴⁶³ Όπως στην επίστεψη των πύργων της θαλασσινής πύλης στο θαλάσσιο τείχος στη Ρόδο, Ποζιόπουλος 1984, 194, Vatin 2000, 74, 76-7.

των δύο αυτών τμημάτων διαφέρει, εντούτοις στην τοιχοδομία γύρω από το σύστημα των καταχυστρών δεν φαίνεται, σήμερα τουλάχιστον, σαφές σημείο διαχωρισμού. Τόσο η γωνία Η, όσο και το τμήμα Η-Ζ, χρονολογούνται βέβαια στην ιπποτική περίοδο, σε διαφορετικές όμως οικοδομικές φάσεις. Η πρωϊμότερη σωζόμενη φάση της γωνίας Η ανάγεται στα τέλη του 15ου αι., ενώ στο τμήμα Η-Ζ αναγνωρίζεται η οχύρωση από το α' μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι.⁴⁶⁴.

Η τοιχοδομία της νότιας πλευράς της γωνίας Η ανήκει στην ίδια τοιχοδομία με την πλευρά Θ-Η, με μεγάλες δηλαδή ακατέργαστες πέτρες σε οριζόντιες σειρές, που διασώζουν το συνδετικό τους κονίαμα σε μεγάλο βαθμό. Η πλευρά Η-Ζ διαφοροποιείται καθαρά: εδώ έχουμε μικρότερες πέτρες στην τοιχοδομία και αμελέστερη τοποθέτηση. Δεν θα ήταν παράτολμο να υποθεθεί, ότι με την τελευταία, που είναι και η παλαιότερη τοιχοδομία του κάστρου, συνανήκουν και οι καταχύστρες. Είναι λοιπόν πιθανόν να χρονολογούνται στο διάστημα από το α' μισό του 14ου έως το τέλος του 15ου αι. και να αποτελούν το μοναδικό σωζόμενο ίχνος της γωνίας Η από την περίοδο αυτή.

Στο κατώτερο τμήμα της πλευράς Η-Ζ έχει προστεθεί **σκάρπα**, η οποία δεν συνέχεται οργανικά προς τη γωνία Η, αλλά "ακουμπάει" σε αυτή. Πρόκειται για τη σκάρπα, η οποία καλύπτει και όλη την νότια πλευρά των τειχών (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ)⁴⁶⁵. Η σκάρπα τούτη, που ξεκινά ακριβώς κάτω από τα φουρούσια, έχει μεγάλη κλίση και αχρηστεύει λειτουργικά τις καταχύστρες. Διαφοροποιείται με αυτό τον τρόπο από την ιπποτική σκάρπα της πλευράς Θ-Η, η οποία επέτρεπε τη χρήση των ολιγάριθμων σειρών καταχυστρών της επίστεψης. Στοιχείο διαφοροποίησης από τις ιπποτικές σκάρπες είναι τόσο η μεγάλη της κλίση, όσο και το γεγονός ότι δεν συνανήκει, αλλά έχει προστεθεί σε προϋπάρχοντα κατακόρυφα τείχη. Τοποθετείται χρονικά στην περίοδο της τουρκοκρατίας μετά το 1600, με βάση κεραμικά ευρήματα⁴⁶⁶.

Συνοψίζοντας για τη γωνία Η του περιβόλου μπορούμε να υποθέσουμε τις εξής **οικοδομικές φάσεις**:

1. Η πρώτη οικοδομική φάση εντάσσεται στην ίδια περίοδο με τα κατακόρυφα τείχη της πλευράς Η-Ζ. Από την φάση αυτή σώζονται μόνο οι καταχύστρες της νότιας πλευράς. Συνδέεται με τα ιπποτικά τείχη της Αντιμάχειας που χρονολογούνται από το πρώτο μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι.⁴⁶⁷.

⁴⁶⁴ Για τη χρονολόγηση του τμήματος Η-Ζ, βλ. παρακάτω σ.134-5.

⁴⁶⁵ Για τη σκάρπα της νότιας πλευράς των τειχών βλ. παρακάτω σ.134.

⁴⁶⁶ Για τη χρονολόγηση της σκάρπας της νότιας πλευράς των τειχών, βλ. παρακάτω σ.135.

⁴⁶⁷ Για τα ιπποτικά τείχη της περιόδου 14ου-15ου αι. και τη χρονολόγησή τους, βλ. παρακάτω σ.135.

2. Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση έχουμε άμυνα σε δύο ζώνες στη δυτική πλευρά, με τετράγωνα κανονιοθυρίδες στην κατώτερη, διάκενα, πολεμίστρες με τριγωνική απόληξη και τοξοθυρίδες στην ανώτερη. Οικοδομείται το μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής πλευράς της γωνίας με τη χαρακτηριστική δόμηση στην ακμή και τους οριζόντιους αναβαθμούς. Λίγο αργότερα, και πάντως στα πλαίσια της ίδιας οικοδομικής φάσης, στην άνω αμυντική ζώνη της δυτικής πλευράς κλείνονται τα διάκενα και προστίθενται δύο επιπλέον πρώιμες τετράγωνα κανονιοθυρίδες. Η φάση αυτή χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι., συνδέεται με τον Μάγιστρο d'Aubusson και το οικόσημο του ιδίου πάνω από την πύλη 2, και συνδυάζεται με τις επισκευαστικές εργασίες στο κάστρο μετά τον σεισμό του 1493. Με αυτή τη φάση συνανήκουν τα τμήματα της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B, και η πρώτη φάση των τμημάτων Θ-H και Πύλη 2-A-B1.

3. Κατά τη φάση αυτή στο εσωτερικό της γωνίας H, δημιουργείται η εσωτερική κατασκευή και ο τοίχος H2-H3, η πλατεία εσωτερικά των επάλξεων, καθώς και οι νέες κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου, ειδικά για κανόνια μεγάλου μεγέθους. Ίσως σε αυτή τη φάση να μπορεί να αποδοθεί το ορθογώνιο άνοιγμα στο δεύτερο αναβαθμό της νότιας πλευράς' εδώ είναι πιθανόν να καταλήγει η στοά, το άνοιγμα της οποίας βρίσκουμε στη βάση του εσωτερικού τοίχου H2-H3. Η φάση αυτή χρονολογείται με βάση τα συγκριτικά στοιχεία από τις οχυρώσεις της Ρόδου στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι.

4. Τέλος στην τέταρτη οικοδομική φάση ανήκουν μετασκευές τις οποίες δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια, αλλά εντάσσονται στα πλαίσια της τουρκοκρατίας. Κατά την περίοδο αυτή επέρχεται η επίχωση του εσωτερικού της κατασκευής και πιθανόν κλείνεται το άνοιγμα της νότιας πλευράς. Κατασκευάζονται οι τυφεκιοθυρίδες στην άνω απόληξη του τοίχου H2-H3. Το γεγονός ότι στοχεύουν προς το εσωτερικό του περιβόλου είναι ενδιαφέρον. Προστίθεται επίσης σκάρπα στο κατώτερο τμήμα της ανατολικής πλευράς της γωνίας. Η σκάρπα αυτή συνεχίζει σε όλη τη νότια πλευρά των τειχών και χρονολογείται μετά το 1600.

γ. Τμήμα H-Z-E-Δ Το τμήμα H-Z-E-Δ καλύπτει όλη τη νότια πλευρά του κάστρου που ανοίγεται προς την Καρδάμaina (εικ.66). Είναι σήμερα ιδιαίτερα κατεστραμμένο. Στην εξωτερική του όψη, χωρίζεται κατά το ύψος σε δύο τμήματα (εικ.91): ένα υπερκείμενο κατακόρυφο και ένα κατώτερο κεκλιμένο (σκάρπα).

Σε ορισμένα σημεία όπου το τείχος έχει υποστεί φθορά ή έχει υποχωρήσει, διακρίνονται τα εξής: πρώτον ότι τα δύο τμήματα δεν συνεχονται κατασκευαστικά, επομένως δεν συνανήκουν, αλλά αποτελούν δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις (εικ.92,93). Δεύτερον

ότι η σκάρπα δεν έρχεται να καλύψει το κατώτερο μέρος του κατακόρυφου τμήματος' η κορυφή της βρίσκεται στις κατώτερες στρώσεις του, το μεγαλύτερο τμήμα της όμως καλύπτει τον βράχο θεμελίωσης του τείχους. Τούτο είναι εμφανές τόσο στα τμήμα Η-Ζ, όσο και σε ρήγματα κατά μήκος των τειχών (εικ.94,95,96). Το κατακόρυφο παλιότερο τείχος είχε θεμελιωθεί πάνω σε βράχο, ο οποίος έχει υποστεί πολλές φθορές και κονιορτοποιείται ως αποτέλεσμα φαινομένων διάβρωσης⁴⁶⁸. Η σκάρπα έχει κατασκευασθεί ως επένδυση του βραχώδους αυτού στρώματος, ώστε να ελαχιστοποιηθεί η φθορά του.

ΚΑΤΑΚΟΡΥΦΟ ΤΜΗΜΑ

Το κατακόρυφο τμήμα σώζεται καλύτερα στο τμήμα Η-Ζ-Ε (εικ.91), ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του Ε-Δ έχει καταπέσει πλήρως (εικ.97). Το υψηλότερο σωζόμενο σημείο του τείχους βρίσκεται στο τμήμα Ζ-Ε και φθάνει τα 3-3,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους στο εσωτερικό του κάστρου (εικ.98). Είναι κατασκευασμένο με ακανόνιστου μεγέθους ακατέργαστους λίθους σε στρώσεις, ανάμεσα δε στους αρμούς των λίθων και τις στρώσεις παρεμβάλλονται βήσσαλα, μικρές πέτρες και άφθονο κονίαμα. Η κατασκευή είναι αρκετά αμελής και λόγω του μικρού πάχους της (σε ορισμένα σημεία μικρότερο από 1 μ.) δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στον πυρήνα και τις όψεις του τείχους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως φαίνεται από τα ίχνη εγκάρσιων τοίχων που σώζονται στην εσωτερική πλευρά του περιβόλου, το τείχος είχε χρησιμοποιηθεί ως πίσω πλευρά μιας σειράς ορθογώνιων κτισμάτων⁴⁶⁹ (εικ.99). Στο εσωτερικό τμήμα του Ζ-Ε το τείχος διασώζει στο υψηλότερο σημείο του, οριζόντιο ίχνος εσοχής, η οποία φαίνεται να ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία με αναβαθμούς, αντίστοιχη προφανώς της πορείας του τείχους (εικ.98). Πρόκειται για το ίχνος του περιδρόμου των τειχών, που ενώ στα τμήματα Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η από το τέλος του 15ου αι. εδράζεται πάνω στις κόγχες με τις τετράγωνες κανονιοθυρίδες, εδώ θα εδραζόταν στις στέγες των υποκείμενων, σήμερα κατεστραμμένων κτηρίων' γι'αυτό άλλωστε σώζεται μόνο το ίχνος της πορείας του. Το τείχος, αν η ταύτιση του περιδρόμου είναι σωστή, δεν πρέπει να υψωνόταν πολύ πάνω από τη σημερινή του απόληξη, δεν σώζονται όμως επάλξεις.

⁴⁶⁸ Η γεωλογική παρατήρηση στο κάστρο της Αντιμάχειας είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Κάτω από το στρώμα του βράχου, ο οποίος είναι σήμερα ιδιαίτερα μαλακός και εύθριπτος, υπάρχει στρώμα άμμου. Στα σημεία όπου αυτό έχει αποκαλυφθεί, η διάβρωσή του είναι ταχύτατη και δημιουργούνται κοιλότητες' το αποτέλεσμα είναι ο βράχος ιδιαίτερα στο τμήμα Η-Ζ να βρίσκεται στο κενό. Και τα δύο στρώματα περιέχουν πολλά απολιθώματα.

⁴⁶⁹ Για τα κτήρια εσωτερικά του περιβόλου, βλ. παρακάτω σ.145-6.

Εντούτοις σε φωτογραφία που δημοσίευσε ο Gerola⁴⁷⁰ στα 1915 διακρίνεται η διαμόρφωση των επάλξεων της Αντιμάχειας στο τμήμα H-Z. Πρόκειται για επάλξεις με τριγωνικές απολήξεις που διακόπτονται από τετράγωνα διάκενα. Τα διάκενα διασώζουν τις προεξοχές για τα ξύλινα διαφράγματα. Αν και η φωτογραφία δεν είναι λεπτομερειακή, δεν φαίνεται να υπήρχε παρά μία ζώνη άμυνας, αυτή των επάλξεων. Τούτο είναι λογικό αφού το απόκρημνο του χώρου καθιστούσε μια δεύτερη κατώτερη ζώνη άμυνας περιττή. Η μορφή αυτή οχύρωσης βρίσκεται παράλληλα στις απλούστερες και πρωϊμότερες μορφές των τειχών της Ρόδου που χρονολογούνται γενικά από τον Gabriel στον 14ο-15ο αι⁴⁷¹.

ΣΗΜΕΙΟ E2 Στην εξωτερική πλευρά του τείχους, στο σημείο E2, διακρίνονται στο άνω τμήμα, δύο πρόβολοι και 2,10 μ. περίπου χαμηλότερα τετράγωνο άνοιγμα (εικ.100). Η ύπαρξη των προβόλων παραπέμπει σε κάποια εξωτερική αμυντική κατασκευή, προφανώς απλή καταχύστρα⁴⁷² (γαλλ.bretèche, αγγλ.box machicolations). Δεν έχουμε κανένα στοιχείο κατά πόσο υπήρχαν μόνο δύο πρόβολοι για τη στήριξη της καταχύστρας, ή περισσότεροι που σήμερα δεν σώζονται.

Δύο είναι οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες που δημιουργούν προβληματισμούς σχετικά με το σημείο E2. Καταρχήν, πάνω από τους πρόβλους δεν σώζεται άνοιγμα που θα εξυπηρετούσε τις καταχύστρες, αλλά το τείχος φαίνεται να συνεχίζεται κανονικά. Τούτο μπορεί πιθανόν να σημαίνει ότι σε κάποια στιγμή οι καταχύστρες καταργήθηκαν και το τείχος υψώθηκε πάνω από το επίπεδο των προβόλων. Δεύτερον, η θέση του τετράγωνου ανοίγματος κάτω από τους πρόβλους, στον άξονα που αμυντικά θα κάλυπταν οι καταχύστρες, δημιουργεί σαφώς θέμα ως προς τη λειτουργία του. Σε τί θα μπορούσε να εξυπηρετεί ή σε ποιά κατασκευή αντιστοιχούσε αυτό το άνοιγμα; Ο χώρος εσωτερικά είναι σε μεγάλο βαθμό επιχωματωμένος και έτσι δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα.

Ως προς τις διαστάσεις του τετράγωνου ανοίγματος, παρατηρείται ότι προσομοιάζει με τα ανοίγματα των πρώιμων τετράγωνων κανονιοθυρίδων που ήδη παρατηρήθηκαν στην πλευρά Θ-Η και στο τμήμα της Πύλης 2-A-B1⁴⁷³. Στα τείχη της Ρόδου ανάλογη διαμόρφωση με αυτή που παρουσιάζεται στο σημείο E2 εμφανίζεται σε δύο περιπτώσεις: στο αρχικό boulevard του πύργου του Αγ.Νικολάου⁴⁷⁴ και στο πολυγωνικό

⁴⁷⁰ Gerola 1915, σ.49, εικ.44.

⁴⁷¹ Gabriel 1921, σ.120, εικ.64.

⁴⁷² Για τις απλές ή ολιγάριθμες σειρές καταχυστρών σε πρόβλους, βλ. παραπάνω σ.104-5, 122-4 και 127-8, όπου και βιβλιογραφία.

⁴⁷³ Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες που παρατηρούνται στην Αντιμάχεια, βλ.παραπάνω σ.113.

⁴⁷⁴ Gabriel 1921, σ.130,80,83, εικ.46.

boulevard του πύργου του Αγ.Πέτρου⁴⁷⁵, τα οποία φέρουν εκτός από κανονιοθυρίδες στην κατώτερη ζώνη, και απλές καταχύστρες (bretèche) στην ανώτερη. Μία δε από αυτές στον πύργο του Αγ.Νικολάου βρίσκεται ακριβώς πάνω από κανονιοθυρίδα⁴⁷⁶. Και οι δύο κατασκευές χρονολογούνται στα χρόνια του Μαγίστρου Zacosta (1461-67), η πρώτη στο διάστημα 1464-7, η δεύτερη στο διάστημα 1461-4.

Στο σημείο E2 εντούτοις, για την ύπαρξη μιας κανονιοθυρίδας πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα εξής: η λειτουργία μιας κανονιοθυρίδας έχει να κάνει με άμυνα σε οριζόντιο επίπεδο⁴⁷⁷. Βάλλει κατά εχθρών που επιτίθενται σε ανοικτό, ομαλό πεδίο, με συγκεκριμένη φορά, αλλά πάντα σε οριζόντια διάταξη. Το σημείο E2 βρίσκεται πάνω από τον γκρεμνό, που με έντονη κατωφέρεια ανοίγεται προς τη θάλασσα. Για να σημαδεύσει κάποιος τον εχθρό που επιτίθεται σε αυτό το τμήμα τείχους μέσα από την κανονιοθυρίδα, το όπλο πρέπει να στραφεί σε επικλινή άξονα με τέτοια φορά, που η χρήση κανονιού είναι μάλλον αδύνατη. Μία πιθανή λύση είναι ότι η κανονιοθυρίδα αυτή είχε ως στόχο την πλαγιοβολή, κάλυπτε δηλαδή αμυντικά τα συνεχόμενα με αυτή τμήματα τειχών, που βρισκόντουσαν σε οριζόντιο επίπεδο⁴⁷⁸. Ο καθαρισμός του χώρου εσωτερικά της κανονιοθυρίδας μπορεί να δώσει περισσότερα στοιχεία για το θέμα.

ΣΚΑΡΠΑ Η προσθήκη της σκάρπας αποτελεί μια σαφώς μεταγενέστερη κατασκευή που καλύπτει όλη την νότια πλευρά του κάστρου (τμήμα H-Z-E-Δ). Η κατασκευή της εξωτερικής της πλευράς γίνεται με σχετικά μεγάλους λίθους, τοποθετημένους σε σειρές, και διασώζει το ισχυρό συνδετικό κονίαμα σε όλο το μήκος της (εικ.91,95,97). Ο πυρήνας της σκάρπας αποτελείται από χώμα ανακατεμένο με πέτρες διαφόρων μεγεθών και όστρακα αγγείων. Η σύσταση του πυρήνα της διακρίνεται καθαρά στο σημείο E1, όπου τμήμα της έχει υποχωρήσει (εικ.92).

Παρόλο που παρουσιάζει αυξομειώσεις ως προς το πάχος, την κλίση ή τη λογική της πορείας της (αλλού ευθύγραμμη με αμβλείες γωνίες, αλλού ακολουθεί την οφρύ του βράχου), εντούτοις η σκάρπα της νότιας πλευράς των τειχών (τμήμα H-Z-E-Δ) αποτελεί μια ενιαία κατασκευή, που πρέπει να αποδοθεί σε μία και μόνη οικοδομική περίοδο. Η σκάρπα

⁴⁷⁵ Gabriel 1921, 130,75.

⁴⁷⁶ Gabriel 1921, σ.84, εικ.46.

⁴⁷⁷ Για την λειτουργία, εξέλιξη και διάδοση των κανονιών, καθώς και για τις αλλαγές που η διάδοση αυτή επέφερε στις μεσαιωνικές οχυρώσεις βλ. Contamine 1980, κεφ.IV,IV,A:artillerie à poudre, aspects technologiques, σ.259κ.εξ., και κεφ.VI,IV:la guerre de siège, attaque et défense, σ.344κ.εξ., επίσης Faucherre 1996, 11-2.

⁴⁷⁸ Η δυνατότητα αμυντικής κάλυψης των πλευρών των τειχών (πλαγιοβολή) με πυροβόλα όπλα, αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους άξονες για τον σχεδιασμό των οχυρώσεων, διαδικασία που κατέληξε στην αποκρυστάλλωση του fronte bastionato κατά τον 16ο αι.(Faucherre 1996, 12,23κ.εξ., Hughes 1991, 91κ.εξ. Ιδιαίτερα για την πλαγιοβολή στις οχυρώσεις της πόλης της Ρόδου, βλ. Ποζιόπουλος 2000, 342κ.εξ.).

αυτή διαφέρει ως προς την αντίστοιχη της βορειοδυτικής και δυτικής πλευράς (τμήμα B-B1-A-Πύλη 2-K-I-Θ-H)´ σε εκείνες η σκάρπα ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με το κατακόρυφο τμήμα και είναι ουσιαστικό αμυντικό στοιχείο, ενώ στη νότια πλευρά προστίθεται σε προϋπάρχον τείχος με το κέντρο βάρους να πέφτει στην στατική ανάγκη της κατασκευής. Στόχος ήταν εκτός από την άμυνα, η στήριξη και στερέωση του βράχου θεμελίωσης του υπερκείμενου τείχους, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σε πολλά σημεία έχει εξαφανισθεί τελείως.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ Για την χρονολόγηση του νότιου τείχους, τμήμα H-Z-E-Δ (κατακόρυφο και σκάρπα), πρέπει να ληφθούν υπόψη αρκετοί παράγοντες. Στοιχεία αποτελούν οι παρατηρήσεις στη νότια πλευρά της γωνίας H, που ήδη αναφέρθηκαν⁴⁷⁹, η καταχύστρα με την κανονιοθυρίδα στο σημείο E2, η μορφή των τειχών, η παραβολή με τον βασικό μεσαιωνικό τύπο τειχών που παρατηρείται στη Ρόδο⁴⁸⁰ και χρονολογείται γενικά στο διάστημα 14ου-15ου αι. Σημαντική συνεισφορά αποτελεί το όστρακο αρ.34(εικ.182), το οποίο προέρχεται από τον πυρήνα της σκάρπας στο σημείο E1. Το όστρακο αυτό δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν το τέλος του 16ου αι. και επομένως η πρωιμότερη χρονολόγηση για την κατασκευή της σκάρπας είναι χωρίς αμφιβολία μετά τον 1600. Στοιχειοθετείται επομένως εκτός από τη στατική χρήση της σκάρπας και η μεταγενέστερη χρονολόγησή της.

Το κατακόρυφο τμήμα πιθανόν αποτελεί και την παλαιότερη οικοδομική φάση που παρατηρείται στα τείχη της Αντιμάχειας. Προηγείται της παλαιότερης φάσης που διαπιστώθηκε στα τμήματα B-B1-A-Πύλη 2-K-I-Θ-H και χρονολογήθηκε στα τέλη του 15ου αι. Εντάσσεται όμως και αυτή στην ιπποτική αρχιτεκτονική και τοποθετείται στο διάστημα από το πρώτο μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι. Η διαμόρφωση με την κανονιοθυρίδα και την καταχύστρα στο σημείο E2 βρίσκεται παράλληλα στα τείχη της Ρόδου του β' μισού του 15ου αι. Πρέπει να ερμηνευθούν περισσότερο ως παραδείγματα συνεχών προσθηκών και μετασκευών για την ενίσχυση των τειχών, παρά ως ένδειξη για τη χρονολόγηση ολόκληρου του τείχους. Αντίθετα, η σκάρπα αποτελεί την οψιμότερη προσθήκη στα τείχη, και χρονολογείται μετά το 1600, μέσα στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

δ.Τμήμα Δ-Δ' Την νοτιοανατολική προεξοχή του οροπεδίου καλύπτει το τείχος Δ-Δ'. Το τείχος αυτό εδράζεται απευθείας πάνω στον φυσικό βράχο (εικ.96,101,102) και οχυρώνει ένα εξαιρετικά καίριο, όσο και εκτεθειμένο τμήμα του περιβόλου. Την κατασκευή του τείχους

⁴⁷⁹ Για τη νότια πλευρά της γωνίας H, βλ.παραπάνω σ.127-9.

⁴⁸⁰ Gabriel 1921, 124κ.εξ.

σε αυτό το σημείο ο Spiteri⁴⁸¹ ερμηνεύει ως «tour basse», του οποίου τα τείχη θα υψώνονταν ψηλότερα από τον παρακείμενο περίβολο. Το μέτωπο του «πύργου» ήταν κατά τη γνώμη του ελαφρά καμπύλο, με κανονιοθυρίδες και πολεμίστρες στην κορυφή. Στην εξωτερική πλευρά του τείχους ο ίδιος ερευνητής διακρίνει μικρό ημικυκλικό προτείχισμα (antemural, battery) που θα κάλυπτε αμυντικά το κατώτερο τμήμα του «πύργου». Σύμφωνα με αυτή την περιγραφή προβαίνει και στην αναπαράσταση του, τοποθετώντας μάλιστα και πυλίδα στην πρόσοψη του «πύργου» για την επικοινωνία με το προτείχισμα.

Τα στοιχεία όμως που σώζονται δεν επαρκούν για την τεκμηρίωση της παραπάνω ερμηνείας. Το μέτωπο του τείχους στο τμήμα αυτό του περιβόλου είναι ελαφρά καμπύλο, δεν υπάρχει όμως πουθενά ίχνος πυλίδας. Το εσωτερικό της πλευράς Δ-Δ' φέρει μεγάλες επιχώσεις και έτσι δεν διακρίνεται εάν υπήρχε κάποια εσωτερική κατασκευή-πύργος στο σημείο αυτό (εικ.103). Εξάλλου το τείχος Δ-Δ' δεν πρέπει να ήταν υψηλότερο από τα συνεχόμενα με αυτό τμήματα Ε-Δ και Δ'-Γ. Δίνεται σήμερα η εντύπωση του μεγαλύτερου ύψους στο συγκεκριμένο τμήμα των τειχών, διότι στα τμήματα Ε-Δ και Δ'-Γ έχει καταστραφεί εντελώς η ανωδομή. Η ερμηνεία επομένως του τείχους Δ-Δ' ως «πύργου», όπως πιστεύει ο Spiteri, δεν δικαιολογείται.

ΤΟΙΧΟΣ Δ1-Δ2 Το τμήμα Δ-Δ' δεν καλύπτει ολόκληρη την προεξοχή του βράχου, αλλά αφήνει την τριγωνική απόληξή του απροστάτευτη. Στο μικρό αυτό χώρο έξω από το τείχος, διακρίνονται στο βράχο αρκετές αυλακώσεις, αλλά και τμήμα τοίχου (τοίχος Δ1-Δ2, σχ.3). Ο τοίχος αυτός σώζεται σε επίπεδο θεμελίων και έχει φορά παράλληλη προς το τμήμα Δ-Δ'. Απέχει από αυτό ± 7 μ., ενώ το ίχνος του σώζεται σε μήκος ± 4 μ. Έχει πάχος $\pm 0,60$ μ. Η τοιχοδομία, το συνολικό μήκος, η χρήση και η χρονολόγηση του τοίχου Δ1-Δ2, τέλος η σχέση του με το παρακείμενο τείχος, μπορούν να καθορισθούν μόνο μετά από καθαρισμό του χώρου. Η ερμηνεία του από τον Spiteri ως προτειχίσματος δεν είναι αυταπόδεικτη.

Το προτείχισμα είναι οχυρωματική μορφή που προστατεύει κατασκευές ευπρόσβλητες, οι οποίες οικοδομούνται συνήθως σε επίπεδες επιφάνειες. Κρατάει τον εχθρό μακριά από το κατώτερο τμήμα των τειχών, ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή τους από τηλεβόλα όπλα ή υπόγειες σήραγγες, εξασφαλίζοντας και μία δεύτερη γραμμή άμυνας στους υπερασπιστές⁴⁸². Στην προεξοχή όπου αναπτύσσεται το τμήμα Δ-Δ', η οποία δεσπόζει πάνω

⁴⁸¹ Spiteri 1994, 206.

⁴⁸² Το προτείχισμα ως οχυρωματική μορφή ήταν γνωστό στον βυζαντινό χώρο ήδη από τους ρωμαϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, με αρτιότερο παράδειγμα τα χερσαία τείχη της Κων/πολης του 5ου αι. (βλ. την δημοσίευση του Krischen 1938 και Mayer-Plath, Schneider 1943, καθώς και Ευγενίδου 1997, 160-2). Προτείχισμα απαντάται επίσης στο πρωτοβυζαντινό κάστρο της πόλης της Ρόδου (Κόλλιας 2000, 304-5,

στο φαράγγι που ανοίγεται και από τις τρεις πλευρές της -εκτός της βορειοδυτικής-, η χρήση προτεινίσματος είναι μάλλον περιττή.

ΤΕΙΧΟΣ Δ-Δ' Το τείχος στο τμήμα Δ-Δ' υψώνεται κατακόρυφο. Η σκάρπα που καλύπτει το κατώτερο μέρος της νότιας πλευράς των τειχών (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ), σταματάει στη γωνία Δ (εικ.96). Η τοιχοδομία αποτελείται από σχεδόν ακατέργαστες πέτρες τοποθετημένους σε σειρές, μερικές φορές με μικρότερες πέτρες ή βήσσαλα στους αρμούς. Στις κατώτερες στρώσεις της εξωτερικής παρειάς σώζονται ίχνη επιχρίσματος. Η τοιχοδομία αυτή δεν διαφέρει από την αντίστοιχη του τείχους Η-Ζ-Ε-Δ, και θα πρέπει να ενταχθεί στα πλαίσια της ίδιας οικοδομικής φάσης, από το πρώτο μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι. Οι δύο γωνίες της πλευράς Δ-Δ' είναι -αντίθετα- κτισμένες επιμελώς με καλά κατεργασμένες πέτρες.

Το τείχος Δ-Δ' σώζει στην ανώτερη σωζόμενη στάθμη του, το κατώτερο τμήμα **δύο πρώιμων τετράγωνων κανονιοθυρίδων** (εικ.101,102). Οι κανονιοθυρίδες ανήκουν στον ίδιο τύπο με αυτές των πλευρών Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η⁴⁸³ από την οικοδομική φάση του τέλους του 15ου αι., καθώς και με την κανονιοθυρίδα στο σημείο Ε2 από το β' μισό του 15ου αι. Οι κανονιοθυρίδες του τείχους Δ-Δ' δεν ανοίγονταν σε κόγχες, αφού το πάχος της πλευράς αυτής είναι σχετικά μικρό (± 1 μ.). Η μορφή στην οποία σώζονται θυμίζει τις πρώιμες αντίστοιχες κανονιοθυρίδες στο επίπεδο των επάλξεων στις γωνίες Θ και Η. Η ύπαρξη επίσης οριζόντιας εσοχής εσωτερικά του τείχους στο ύψος των κανονιοθυρίδων (εικ.103), που μπορεί να ερμηνευθεί ως ίχνος του περιδρόμου των τειχών, ενισχύει την άποψη ότι οι κανονιοθυρίδες διανοίγονταν στην κορυφή του τείχους. Αν τούτο ισχύει, τότε το πάχος των επάλξεων -των

Κάσδαγλη, Μανούσου-Ντέλλα 2000, 337) και στα τείχη της Θεσσαλονίκης (Ρωσσίδης 1999, 59). Στα μεσαιωνικά κάστρα της Δύσης, εντούτοις, η ύπαρξη δευτερεύουσας, εξωτερικής γραμμής τειχών συνδέεται με την εξέλιξη της οχυρωματικής κατά τον 13ο αι. και συνδυάζεται με την εμφάνιση της «ομόκεντρης τείχισης» (concentric castles, King 1988, 110κ.εξ.). Από τα σταυροφορικά κάστρα της Ανατολής, όπου εμφανίζεται προτείχισμα, τα γνωστότερα είναι οι οχυρώσεις των Tartus, Άκρας και Κορυκού (Müller-Wiener 1966, 44-5, 50-1, 72-4, 79-80 αντίστοιχα), καθώς και το Crac des Chevaliers (αρχές 13ου αι., Deschamps 1934, 225, ο οποίος θεωρεί το στοιχείο αυτό ως βυζαντινό δάνειο, Hughes 1991, 27-9, Müller-Wiener 1966, 59-62, Toy 1985, 135-6). Στο σημαντικότερο σύνολο οχυρωματικής στην Δύση από το τέλος του 13ου αι., τα κάστρα του Εδουάρδου Α' στην Β.Ουαλία, προτείχισμα εμφανίζεται σε τέσσερα από αυτά: Aberystwyth, Rhuddlan, Harlech και Beaumaris, ενώ στην Αγγλία μπορεί να μνημονευθεί επίσης ο Πύργος του Λονδίνου και το κάστρο του Caerphilly (β' μισό 13ου αι.) (King 1988, 112-5, Hughes 1991, 29-36, Allen-Brown 1985, 44-6, βλ. και Taylor 1986). Στη Γαλλία γνωστότερο παράδειγμα είναι τα τείχη της Carcassonne, όπου προστέθηκε στον περίβολο της γαλλο-ρωμαϊκής εποχής προτείχισμα στην διάρκεια του 13ου αι. (Salch 1987, 234-7, Hughes 1991, 40-1, Toy 1985, 139-40), ενώ στην Ιταλία μπορεί να αναφερθεί το κάστρο Maniace του Φρειδερίκου Β' (α' μισό 13ου αι., Toy 1985, 139). Από τις βαλκανικές οχυρώσεις στον τύπο αυτό ανήκει το Άνω Φρούριο του Βελιγραδίου (αρχές 15ου αι.), η πόλη και η ακρόπολη του Smederevo (α' μισό 15ου αι.) και η ακρόπολη του Novo Brdo (14ος-15ος αι.) στην Γιουγκοσλαβία, Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 129, 132-4, 206, 208-11. Τα ιπποτικά τείχη της Ρόδου, από τον 14ο-15ο αι., ανήκουν στον τύπο της «ομόκεντρης» οχύρωσης (Gabriel 1921, 17-8, 133, ο οποίος υποστηρίζει επίσης την βυζαντινή επίδραση), ενώ στον ίδιο τύπο πρέπει να ανήκε και το πρώιμο ιπποτικό κάστρο της Νεραντζιάς, στο λιμάνι της Κω (Maiuri 1921-2, 281-2).

⁴⁸³ Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες των πλευρών Β-Β1-Α-Πύλη 2-Κ-Ι-Θ-Η, βλ. παραπάνω σ.113.

οποίων δεν σώζονται οι απολήξεις- στο τείχος Δ-Δ' φθάνει το $\pm 0,60$ μ., ενώ το ίχνος του περιδρόμου φθάνει σε πλάτος $\pm 0,50$ μ.

Στις οχυρώσεις της Ρόδου⁴⁸⁴, εμφανίζονται πρώιμες κανονιοθυρίδες στο επίπεδο των επάλξεων, σε μεσαιωνικά τείχη που χρονολογούνται από τα πρώτα χρόνια της Μαγιστρίας d'Aubusson (1477-8), και πάντως πριν την πολιορκία της Ρόδου το 1480 από τους Οθωμανούς. Τα τείχη αυτά δεν διαφοροποιούνται ως προς τα αμυντικά χαρακτηριστικά τους από τον βασικό τύπο οχύρωσης που απαντά στην Ρόδο στο διάστημα 14ου-15ου αι. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι το τμήμα Δ-Δ' ανήκει στον βασικό μεσαιωνικό τύπο οχύρωσης του ιπποτικού κράτους, στον οποίο προστίθενται νεώτερα στοιχεία, όπως οι τετράγωνες πρώιμες κανονιοθυρίδες, κατά το β' μισό του 15ου αι., για τη μεγιστοποίηση της αμυντικής του ικανότητας.

Ας σημειωθεί τέλος ότι για τη βάση της νοτιότερης κανονιοθυρίδας έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο μάρμαρο σε δεύτερη χρήση. Φέρει μάλιστα επιγραφή, η οποία δεν μπορεί να διαβασθεί εξαιτίας της θέσης της στο τείχος.

ε.Τμήμα Δ'-Γ-B Τα τείχη που καλύπτουν το ανατολικό τμήμα του κάστρου (τμήμα Δ'-Γ-B) είναι κατακόρυφα, χωρίς σκάρπα και ακολουθούν την οφρύ του οροπεδίου (εικ.104,105). Είναι πολύ κατεστραμμένα και εξαιτίας της διάβρωσης σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα τους. Το πάχος τους δεν ξεπερνά το 1μ. και η κατασκευή τους είναι αρκετά πρόχειρη. Στην τοιχοδομία τους (με εξαίρεση το τμήμα Γ3-Γ4⁴⁸⁵) έχουν χρησιμοποιηθεί μικρές ακατέργαστες πέτρες με συνδετικό κονίαμα, σε μια προσπάθεια να δημιουργηθούν επάλληλες σειρές με μικρότερες πέτρες και ελάχιστα βήσσαλα στους αρμούς. Σπάνια ξεπερνούν σε ύψος τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Τα τείχη αυτά θυμίζουν ως προς την τοιχοποιία τους το κατακόρυφο τμήμα των τειχών H-Z-E-Δ και το Δ-Δ'. Χωρίς να υπάρχουν πιο συγκεκριμένα χρονολογικά στοιχεία είναι δυνατόν και τα τμήματα Δ'-Γ-B (εκτός του Γ3-Γ4) να ενταχθούν στη μεσαιωνική ιπποτική αρχιτεκτονική από το α' μισό του 14ου μέχρι το τέλος του 15ου αι.

Εξαίρεση ως προς το σωζόμενο ύψος αποτελεί το **τμήμα Γ1-Γ2**, που βρίσκεται πολύ κοντά στο τμήμα Δ-Δ' (εικ.104). Έχει μήκος ± 14 μ., και φθάνει σε ύψος $\pm 2,50$ μ., από το έδαφος στο εσωτερικό του κάστρου.

Αναφορά επίσης πρέπει να γίνει στην τοιχοδομία του **σημείου β'**, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί μεγαλύτεροι λίθοι για τις κατώτερες στρώσεις σε μία στερεότερη κατασκευή.

⁴⁸⁴ Gabriel 1921, σ.121,125, εικ.65,68,69.

⁴⁸⁵ Για το τμήμα Γ3-Γ4, βλ.παρακάτω σ.139.

Το σημείο αυτό βρίσκεται στην αρχή του τμήματος Β-Γ, κοντά στο σημείο Β. Οι κατώτερες στρώσεις των θεμελίων έχουν υποχωρήσει και τα ανώτερα τμήματα του τείχους έχουν τελείως κατακρημνισθεί. Η φθορά που έχει υποστεί το τείχος στο β', στο επίπεδο των θεμελίων, έχει ήδη καταγραφεί στα τείχη της Ρόδου (φθορά τύπου Γα)⁴⁸⁶.

ΤΜΗΜΑ Γ3-Γ4 Διαφοροποίηση ως προς την δόμηση σε σχέση με το υπόλοιπο τμήμα Δ'-Γ-Β παρατηρείται μόνο σε ένα μικρό κομμάτι του τείχους, τμήμα Γ3-Γ4, μήκους ± 10 μ. κοντά στο μέσον του τμήματος Γ-Δ (εικ.106). Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι η μεγάλη ποσότητα βησσάλων που γεμίζει τους αρμούς ανάμεσα στις πέτρες, οι οποίες έχουν τοποθετηθεί προσεκτικά σε στρώσεις. Αυτό το στοιχείο ίσως να συνδέεται χρονολογικά με την μεταβυζαντινή εκκλησία της Αγίας Παρασκευής (κτήριο ΙΙΙ) που βρίσκεται μέσα στον περίβολο του κάστρου και είναι χτισμένη με άφθονη χρήση βησσάλων σε παρόμοια διάταξη⁴⁸⁷. Δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για τη χρονική τοποθέτηση του τμήματος αυτού. Πρόκειται προφανώς για μεταγενέστερη επισκευή κατά την εποχή του τουρκοκρατίας σε τμήμα του τείχους που θα είχε υποστεί ζημιές.

στ.Τμήμα της Πύλης 2-A-B1 Τελευταίο θα εξεταστεί το τμήμα της Πύλης 2-B1, το κομμάτι του τείχους ανατολικά της πύλης 2. Εδώ παρατηρούνται δύο οικοδομικές φάσεις. Κατά την παλαιότερη, το τμήμα αυτό δεν διαφέρει από τα τείχη του τμήματος της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B από το τέλος του 15ου αι. Το τείχος της φάσης αυτής διατηρείται στην εξωτερική πλευρά του τμήματος της Πύλης 2-A-B1, που συνεχεται δομικά τόσο με το τμήμα B1-B, όσο και με το τμήμα της Πύλης 2-K. Στην εξωτερική παρεία του τμήματος της Πύλης 2-A-B1 διασώζονται –φραγμένα- τα ορθογώνια ανοίγματα των πρώιμων κανονιοθυρίδων με τις κάθετες σχισμές, που πρέπει να ανήκουν λόγω της θέσης τους σε μια κατώτερη αμυντική ζώνη αντίστοιχη εκείνης των τμημάτων της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B(εικ.73). Οι κανονιοθυρίδες πρέπει να διαμορφώνονταν στο εσωτερικό κογχών, όπως στα υπόλοιπα τμήματα της ίδιας οικοδομικής φάσης. Οι επάλξεις αυτής της φάσης έχουν καταστραφεί, κάτι που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω⁴⁸⁸, δεν έγινε κατά την αντίστοιχη μετασκευή των γωνιών Θ και Η. Η οικοδομική αυτή φάση χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι., και αποδίδεται στο Μάγιστρο d'Aubusson γύρω στα 1494.

⁴⁸⁶ Ποζιόπουλος 1992, σ.163, εικ.24.

⁴⁸⁷ Για το κτήριο ΙΙΙ, βλ.παρακάτω σ.146.

⁴⁸⁸ Για την μετασκευή των επάλξεων των γωνιών Θ και Η, βλ.παραπάνω σ.117.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση, οι μεσαιωνικές επάλξεις απομακρύνονται και αντικαθίστανται με κανονιοθυρίδες του γαλλικού τύπου, οι οποίες στη Ρόδο εμφανίζονται στις αρχές του 16ου αι.⁴⁸⁹. Το τμήμα ενισχύεται εσωτερικά ώστε να δημιουργηθεί ένα ογκώδες τείχος, ειδικά διαμορφωμένο για την χρήση πυροβόλων όπλων (εικ.107,108). Στη νέα του μορφή το τμήμα της Πύλης 2-A-B1 έχει πάχος περίπου τριπλάσιο σε σχέση με το συνεχόμενο τμήμα B1-B, είναι εξωτερικά χαμηλότερο από αυτό και χωρίς ανοίγματα. Η φάση αυτή χρονολογείται με σαφήνεια στις αρχές του 16ου αι., όπως φαίνεται και από τα αντίστοιχα παραδείγματα στις οχυρώσεις της Ρόδου⁴⁹⁰. Το ενδιαφέρον για την συγκεκριμένη μετασκευή δεν επικεντρώνεται στην αρχιτεκτονική μορφή, η οποία βρίσκεται εκτός των ορίων της παρούσας εργασίας. Εστιάζεται κυρίως στον λόγο που οδήγησε στην μετασκευή και ενίσχυση αυτού του τμήματος και ο οποίος φαίνεται να συνδέεται με την ύπαρξη ενός τετράπλευρου περιβόλου στο εσωτερικό του κάστρου στην περιοχή αυτή. Ο περίβολος αυτός εξετάζεται στο κεφάλαιο για τον εσωτερικό χώρο της Αντιμάχειας.

4.Το Εσωτερικό του Κάστρου Ο χώρος στο εσωτερικό του κάστρου της Αντιμάχειας είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος και σώζονται παντού ερείπια κτηρίων, που διακόπτονται από πλακόστρωτα μονοπάτια. Το οικιστικό αυτό σύνολο κατοικήθηκε, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών, μέχρι τις αρχές του 19ου αι., από χριστιανικό πληθυσμό που εκδιώχθηκε μετά την ελληνική επανάσταση του 1821. Η μελέτη του οικισμού δεν είναι εφικτή αν δεν προηγηθούν καθαρισμοί, αποτυπώσεις και ερευνητικές τομές. Στην παρούσα φάση θα μας απασχολήσουν μόνον εκείνα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνδέονται με τα τείχη και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τους. Εξετάζεται κυρίως ο εσωτερικός περίβολος στον χώρο νότια του τμήματος της Πύλης 2-A-B1, ενώ αναφορά γίνεται στα κτίσματα εσωτερικά του νοτίου τείχους και στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής(κτήριο III).

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ Η προσεκτική παρατήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στον χώρο του οικισμού εσωτερικά του τμήματος της Πύλης 2-A-B1 οδηγεί στην σκέψη ότι στο εσωτερικό του κάστρου υπήρχε ένα δεύτερος περίβολος –ίσως, αλλά όχι απαραίτητα οχυρωματικός. Ο περίβολος αυτός ήταν τετράπλευρος και ως τμήματά του αναγνωρίζονται το τείχος της Πύλης 2-A-B1 που χρησίμευε ως βόρεια πλευρά, οι τοίχοι T1-T2 και T3-T4 (δυτική και ανατολική πλευρά αντίστοιχα), τα κτήρια I και II, καθώς και η μνημειακή πύλη 3. Τα τμήματα αυτά θα εξεταστούν αναλυτικότερα στην συνέχεια.

⁴⁸⁹ Gabriel 1921, 126 (embrasures ή cannonière à la française), βλ.επίσης παραπάνω, σ.117,119,126.

⁴⁹⁰ Gabriel 1921, σ.122, εικ.67.

ΤΟΙΧΟΙ T1-T2 & T3-T4 Εσωτερικά του τείχους, από τα δύο άκρα του τμήματος της Πύλης 2-A-B1 ξεκινούν δύο παράλληλοι ευθύγραμμοι τοίχοι που καταλήγουν ο καθένας σε ένα οικοδόμημα. Ο δυτικός τοίχος (τοίχος T1-T2, εικ.109) σώζεται σε όλο το μήκος του, ενώ από τον ανατολικό μόνο ένα μικρό τμήμα του (τοίχος T3-T4, εικ.110). Από το υπόλοιπο τμήμα του ανατολικού τοίχου διακρίνεται μόνο το ίχνος της πορείας του. Οι τοίχοι αυτοί είναι χτισμένοι με ογκώδεις αδρά κατεργασμένες πέτρες σε σειρές με μικρότερους λίθους στους αρμούς. Η τοιχοποιία τους παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τη δόμηση των τμημάτων B-B1-A-Πύλη 2-K-I-Θ-H από το τέλος του 15ου αι.

Ο τοίχος **T3-T4** έχει πλάτος ± 1 μ., και φθάνει σε μέγιστο ύψος $\pm 1,50$ μ. Τα ίχνη του σώζονται σε μήκος ± 16 μ. Η νοτιοανατολική του απόληξη συναντά το κτήριο II (σημερινό εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου με τον διαμορφωμένο αυλόγυρό του, εικ.111), ενώ στο βορειοδυτικό του άκρο χάνεται και επανεμφανίζεται κοντά στο σημείο B1.

Ο τοίχος **T1-T2** σώζεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Είναι δομημένος και αυτός με ογκώδεις λίθους, τοποθετημένους σε σειρές. Έχει πάχος $\pm 1,10$ μ., μήκος $\pm 35,8$ μ., και φθάνει σε μέγιστο ύψος ± 3 μ. Ξεκινάει από το εσωτερικό δεξιό μέτωπο της Πύλης 2 και καταλήγει σε ένα υψηλό κτήριο (κτήριο I) που βρίσκεται περίπου στην ίδια ευθεία με την πύλη 2 (εικ.64,109). Σε απόσταση ± 9 μ., από το κτήριο I, ανοίγεται στον τοίχο T1-T2 η μνημειώδης πύλη 3, που περιγράφεται παρακάτω.

ΠΥΛΗ 3 (εικ.63,64). Η πύλη 3 έχει άνοιγμα $\pm 2,20$ μ., και πάχος $\pm 1,10$ μ. Εμφανώς δεν πρόκειται για πύλη κτηρίου, αφού ανοίγεται στον επιμήκη τοίχο T1-T2 που ενώνει τον εξωτερικό περίβολο με το κτήριο I. Από την πύλη σώζεται το κατώφλι, κατασκευασμένο από λαξευτούς μαρμάρινους, καλά συναρμοσμένους δόμους, προφανώς αρχαίους σε δεύτερη χρήση. Διακρίνονται οπές τόσο στο μέσον του κατωφλιού, όσο και στις δύο άκρες για τις στρόφιγγες των θυρών. Στη θέση του επίσης βρίσκεται και ο κατώτερος δόμος της βόρειας παραστάδας' πρόκειται για σπόλιο, που μάλιστα φέρει απόσπασμα αρχαίας επιγραφής, τοποθετημένης ανάποδα. Ο δόμος έχει υποστεί και δεύτερη λάξευση: έχει δημιουργηθεί φαλτσογωνία στην δυτική, επομένως εξωτερική, όψη και εσοχή στην ανατολική του πλευρά' η εσοχή στο εσωτερικό της παραστάδας χρησίμευε προφανώς για την προσαρμογή των θυρών.

ΚΤΗΡΙΟ I Το κτήριο I, στο οποίο καταλήγει ο τοίχος T1-T2, έχει ιδιαίτερα προσεγμένη τοιχοποιία (εικ.112). Αναφερόμενος στο κτήριο I, ο Gerola⁴⁹¹ έγραφε ότι διακοσμούνταν από ένα αρχαίο λαξευμένο μάρμαρο (το οποίο δεν σώζεται), δίπλα στα ερείπια άλλης μεγάλης μαρμάρινης πύλης, δηλ. της πύλης 3. Οι τοίχοι του κτηρίου I είναι χτισμένοι με μεγάλους αδρά

⁴⁹¹ Gerola 1915, 52.

κατεργασμένους λίθους σε σειρές, και θυμίζουν τη δόμηση των τειχών B-B1-A-Πύλη 2-K-I-Θ-Η από το τέλος του 15ου αι. Διασώζει σε μεγάλο βαθμό το συνδετικό κονίαμα στην τοιχοδομία. Οι γωνίες του κτηρίου όμως δομούνται με λαξευμένους και καλά αρμοσμένους κυβόλιθους. Η τοιχοδομία αυτή εμφανίζεται στην Αντιμάχεια στο εξωτερικό τείχος, γύρω από το οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson στην πύλη 2⁴⁹², σε τμήματα του περιβόλου της πόλης της Κω (πύλη του Φόρου, οικία Sens⁴⁹³, κ.λ.π.)' προσομοιάζει δε και με την ιπποτική τοιχοποιία της Ρόδου⁴⁹⁴. Στο εσωτερικό του διακρίνονται σε επαφή με τον τοίχο, καταχωσμένες σήμερα, άνω απολήξεις πώρινων στοιχείων με ανάγλυφο διάκοσμο κυματίων (εικ.113). Ο διάκοσμος αυτός εντάσσεται στα πλαίσια της ιπποτικής κοσμικής αρχιτεκτονικής, όπως φαίνεται από τα παραδείγματα της Ρόδου⁴⁹⁵. Φαίνεται λοιπόν, αφενός ότι το οικοδόμημα ανήκει και αυτό στην εποχή των Ιπποτών, αφετέρου ότι πρόκειται για σημαντικό κτήριο του οικισμού.

Πάνω από την βορειοδυτική γωνία του, διακρίνεται τμήμα κατασκευής από ορθογωνισμένους λίθους και κεραμίδες, που διαμορφώνουν σκαλοπάτια προς το εσωτερικό του κτηρίου (εικ.114). Η χρήση κεραμίδων δεν παρουσιάζεται σε άλλο σημείο της τοιχοποιίας του κτηρίου I. Η κατασκευή αυτή και εξωτερικά ξεχωρίζει από το υπόλοιπο κτήριο. Θυμίζει την κατασκευή της βάσης μινωικών που παρατηρείται σε τζαμιά τόσο στην Κω, όσο και σε άλλα μέρη της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁴⁹⁶. Αν η ταύτιση τούτη ευσταθεί, τότε εδώ μπορεί να αναγνωρισθεί ο μινωός του τζαμιού που είδε ο Rayet στην Αντιμάχεια⁴⁹⁷. Το κτήριο I επομένως είναι ένα ιπποτικό κτήριο που, με μεγάλη πιθανότητα, είχε χρησιμεύσει κατά την τουρκοκρατία και μέχρι τον 19ο αι. ως μουσουλμανικό τέμενος.

ΚΤΗΡΙΟ II Στα χρόνια του Gerola (πριν τον 1914) το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου (κτήριο II) διέσωζε ίχνη τοιχογραφιών που ο μελετητής πίστευε ότι αντανάκλασαν δυτικές επιδράσεις. Πάνω από το ανώφλι της εισόδου έχει τοποθετηθεί πλάκα με τρία οικόσημα και την χρονολογία 1520, από τα οποία το ένα είναι του Μαγίστρου Caretto (1513-21) ενσωματωμένο με αυτό του Τάγματος⁴⁹⁸ (εικ.115). Ο αρχιτέκτονας που διεύθυνε πρόσφατα αναστηλωτικές εργασίες στο εκκλησάκι, διέγινωσε –μετά την αφαίρεση του εξωτερικού σοβά– ότι μέχρι τουλάχιστον το μέσο του ύψους του, επρόκειτο για προγενέστερη κατασκευή,

⁴⁹² Για το οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson πάνω από την πύλη 2, βλ. παραπάνω σ.104.

⁴⁹³ Για την οικία Sens, βλ. Gerola 1915, 45-6.

⁴⁹⁴ Κόλλιας 1994, 93-5.

⁴⁹⁵ Gabriel 1923, 138-9, Ντέλλας 2000, 364. Αντίστοιχη διακόσμηση στην Αντιμάχεια σώζεται σε δομικό στοιχείο κτηρίου του οικισμού, στην περιοχή εσωτερικά του Z-E (βλ. παρακάτω σ.145-6).

⁴⁹⁶ Για την μορφή μινωικών σε οθωμανικά τεμένη, βλ. Goodwin 1971, εικ.136,138,165,174,200,293, 314,348, Kiel 1990, VIII, πίν.5,7,8,14.

⁴⁹⁷ Rayet 1876, 25, βλ. και παραπάνω σ.97.

⁴⁹⁸ Gerola 1916, 52. Για την παραλλαγή αυτή του οικοσήμου του Caretto στην Ρόδο, βλ. Κάσδαγλη 1994-5, σ.226-7, αρ.42β, πίν.51. Τα άλλα δύο οικόσημα που συμπεριλαμβάνονται στο ανάγλυφο δεν έχουν αναγνωρισθεί ακόμα.

δομημένη με ιδιαίτερα μεγάλους ακατέργαστους λίθους, παρόμοιους με αυτούς των τειχών B-B1-A-Πύλη 2-K-I-Θ-H από τα τέλη του 15ου αι., αλλά και των τοίχων T1-T2 και T3-T4 (εικ.111). Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι στο σημερινό αυλόγυρο της εκκλησίας στα ανατολικά του κτηρίου, υπάρχει μεγάλη υπόγεια κινστέρνα που στεγάζεται με οξυκόρυφο θόλο. Είναι πιθανόν επομένως στην περιοχή να υπήρχε ιπποτικό κτίσμα, που ολόκληρο ή τμήμα του μετασκευάστηκε σε εκκλησία, σε άγνωστη χρονική στιγμή.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο η μετασκευή αυτή πρέπει να τοποθετείται στα ιπποτικά ή στα οθωμανικά χρόνια. Πιστεύω ότι η δεύτερη περίπτωση είναι πιθανότερη. Το οικόσημο δεν βρίσκεται στην αρχική του θέση, αφού δεν διασώζει το συνηθισμένο πώρινο κυματοειδές πλαίσιο που συνοδεύει τα οικόσημα που σώζονται *in situ*. Επίσης οι δύο αριστερές γωνίες του είναι φθαρμένες, δείγμα ότι μεταφέρθηκε από κάποια άλλη θέση και τοποθετήθηκε εκεί. Προφανώς αρχικά θα συνδεόταν με αμυντικές εργασίες ή μετασκευές των τειχών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. Η επανατοποθέτηση του οικοσήμου του προτελευταίου Μαγίστρου της Ρόδου Caretto (1513-21) στην εκκλησία του Αγ.Νικολάου πρέπει να έγινε μετά το 1522, έτος κατά το οποίο καταλήφθηκε το νησί από τους Οθωμανούς. Τούτο δεν αποτελεί παράδοξο. Το πιο πιθανό είναι να χρησιμοποιήθηκε ως διακοσμητικό στοιχείο, όπως και το οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής⁴⁹⁹, χωρίς να ενδιαφέρει δηλαδή το απεικονιζόμενο θέμα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΣΩΤ.ΠΕΡΙΒΟΛΟ Η περιοχή ανάμεσα στα κτήρια I και II δεν προσφέρει ασφαλείς ενδείξεις. Διάφορα τοιχάρια ξεκινούν από το κάθε κτήριο και χάνονται στην πορεία. Εντούτοις ανακεφαλαιώνοντας, στην κάτοψη του τμήματος αυτού του κάστρου, διακρίνονται τρεις πλευρές ενός τετραπλεύρου, σχεδόν ορθογωνίου χώρου. Η βόρεια πλευρά του, που συμπίπτει με το τμήμα της Πύλης 2-A-B1 του εξωτερικού περιβόλου, είναι σαφώς προσδιορισμένη. Στη δυτική πλευρά του (τοίχος T1-T2) ανοίγεται η μνημειώδης πύλη 3, που οδηγεί στο εσωτερικό του' βρίσκεται κοντά στο "τζαμί" (κτήριο I), μετασκευασμένο ιπποτικό κτήριο με ιδιαίτερα προσεγμένη τοιχοδομία. Τέλος, το τμήμα της ανατολικής του πλευράς που σώζεται (τοίχος T3-T4), καταλήγει σε άλλη τετράγωνη κατασκευή, το σημερινό εκκλησάκι του Αγ.Νικολάου με τον περίβολό του και την οξυκόρυφη κινστέρνα(κτήριο II), που και αυτό αποτελεί μετασκευασμένο μέρος ιπποτικού κτηρίου. Η νότια πλευρά του ορθογώνιου τούτου περιβόλου δεν έχει διασωθεί.

Ο περίβολος αυτός πρέπει να ήταν σημαντικός. Γι' αυτό τον λόγο πιθανόν, κατά τις εργασίες ενίσχυσης των τειχών λήφθηκε ιδιαίτερη μέριμνα για τη μετασκευή της βόρειας

⁴⁹⁹ Για το οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson στον ναό της Αγ.Παρασκευής, βλ.παρακάτω σ.146.

πλευράς του περιβόλου, που συμπίπτει με τον εξωτερικό περίβολο των τειχών (τμήμα της Πύλης 2-A-B1), ώστε να μπορεί να αντιστέκεται σε πυροβόλα όπλα. Είναι γεγονός ότι η ύπαρξη ενός εσωτερικού, αποκομμένου από τον οικισμό, χώρου ήταν επιβεβλημένη από την ίδια την δομή του Τάγματος των Ιπποτών. Τα παραδείγματα από την πόλη της Ρόδου και την Κω⁵⁰⁰ είναι σημαντικά. Για να διευκρινισθεί εντούτοις η μορφή του εσωτερικού αυτού περιβόλου είναι απαραίτητες εργασίες καθαρισμού και ανασκαφής στην εν λόγω περιοχή.

Όσον αφορά στη χρονολόγησή του πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής: η δόμηση τόσο των τοίχων T1-T2 και T3-T4, όσο και των κτηρίων Ι και ΙΙ είναι ομοιογενής και επομένως πρέπει να ενταχθεί στην ίδια οικοδομική φάση. Παρουσιάζει εξάλλου μεγάλες ομοιότητες με την τοιχοδομία των τμημάτων της Πύλης 2-K-I-Θ και B1-B, καθώς και της αρχικής φάσης των τμημάτων Θ-Η και Πύλης 2-A-B1, που όλα χρονολογούνται στο τέλος του 15ου αι.⁵⁰¹ Επίσης στη βορειοδυτική απόληξη του τοίχου T1-T2, η εσωτερική κατασκευή της δυτικότερης κανονιοθυρίδας της δεύτερης φάσης του τμήματος της Πύλης 2-A-B1 (αρχές 16ου αι.), εδράζεται πάνω στον τοίχο T1-T2, ο οποίος είναι εξαιτίας αυτού προγενέστερος (εικ.116). Είναι λογικό να υποτεθεί ότι ο περίβολος –στη μορφή που σώζεται σήμερα– χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι., και εντάσσεται στις μεγάλες εργασίες που έγιναν από τον Μάγιστρο d'Aubusson μετά τον σεισμό του 1493.

ΚΤΗΡΙΑ ΕΣΩΤ. ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ

Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως φαίνεται από τα ίχνη εγκάρσιων τοίχων που σώζονται στην εσωτερική πλευρά του νότιου περιβόλου (τμήματα H-Z-E-Δ), το τείχος είχε χρησιμοποιηθεί ως πίσω πλευρά μιας σειράς ορθογώνιων κτισμάτων (εικ.99,117). Η τοιχοδομία αυτών των κτηρίων παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή του τείχους. Εντούτοις χωρίς καθαρισμό του χώρου είναι αδύνατο να διαπιστωθεί κατά πόσο τα κτήρια αυτά κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο με το τείχος ως μέρη του ίδιου οικιστικού και αμυντικού συνόλου ή προσαρτήθηκαν σε μεταγενέστερη φάση στο προϋπάρχον εξωτερικό τείχος.

Στην περιοχή εσωτερικά του Z-E διακρίνεται μεγάλη υπόγεια κινστέρνα (πρόκειται για τη δεύτερη κινστέρνα του οικισμού μαζί με αυτή στον περίβολο του κτηρίου ΙΙ⁵⁰²). Στο εσωτερικό κτηρίου κοντά στην κινστέρνα παρατηρείται η άνω απόληξη πώρινου

⁵⁰⁰ Στη Ρόδο οι Ιππότες ζούσαν αυστηρά και μόνο στο Κολλάκιο (Κόλλιας 1994, 89-90, βλ. επίσης Luttrell 2000, 310, Vatini 2000, 42). Όσον αφορά στην πόλη της Κω, υπάρχουν πληροφορίες σε έγγραφο της Μάλτας (παρ.Π.Β.26) ότι κάποιοι Ιππότες στα 1451 κοιμούνται έξω από το Κολλάκιο της Νεράντζιας (Collaco de Naranja). Η επιτροπή που στέλνεται από τη Ρόδο μαζί με τον διοικητή του νησιού, έπρεπε να φροντίσουν ώστε όλοι οι Ιππότες να μένουν στο Κολλάκιο, «κατά τις αρχαίες συνήθειες του Τάγματος».

⁵⁰¹ Για την τοιχοδομία των τμημάτων αυτών, βλ. παραπάνω σ.110.

⁵⁰² Για το κτήριο ΙΙ, βλ. παραπάνω σ.143-4.

λίθου, διακοσμημένου με κυμάτιο, όμοιου με τα γλυπτά στοιχεία στο εσωτερικό του κτηρίου Γ⁵⁰³, που μπορεί να ενταχθεί στα πλαίσια της ιπποτικής αρχιτεκτονικής⁵⁰⁴ (εικ.118). Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τουλάχιστον τα κτήρια αυτής της περιοχής χρονολογούνται στο διάστημα από το α' μισό του 14ου μέχρι τις αρχές του 16ου αι.

ΚΤΗΡΙΟ ΙΙΙ Η δεύτερη εκκλησία του οικισμού, η Αγία Παρασκευή (κτήριο ΙΙΙ, εικ.119,120), μονόχωρος ναός με οξυκόρυφη ισλαμική καμάρα, επισκευάσθηκε πρόσφατα. Σε παράπλευρο τοίχο, που ανήκε στο συγκρότημα της εκκλησίας, σώζεται οικόσημο του Μαγίστρου d'Aubusson, ενσωματωμένο με αυτό του Τάγματος⁵⁰⁵, τοποθετημένο ανάποδα. Προφανώς η κατασκευή της εκκλησίας πρέπει να χρονολογηθεί στην περίοδο της τουρκοκρατίας, αφού το παλαιό οικόσημο χρησιμοποιήθηκε τότε ως απλό διακοσμητικό στοιχείο χωρίς να ληφθεί υπόψη η σημασία του. Η δόμηση της εκκλησίας εξάλλου με άφθονη χρήση βησσάλων, καθώς και η ιδιότυπη διακόσμηση της ανψίδας της με επάλληλες σειρές τυφλών ισλαμικών αψιδωμάτων διπλής καμπυλότητας, χρήζει περαιτέρω μελέτης. Το μόνο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί για την ανάγκη της παρούσας εργασίας είναι ότι πρόκειται για μεταβυζαντινή εκκλησία, η τοιχοποιία της οποίας συνδέεται με το τμήμα Γ3-Γ4 της πλευράς Γ-Δ⁵⁰⁶, βοηθώντας έτσι στη χρονολόγησή του.

ΚΤΗΡΙΟ ΙV Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες σ'ένα τέταρτο οικοδόμημα (κτήριο ΙV, σχ.3) στα νοτιοδυτικά του οικισμού αναγνωρίζεται το εκκλησάκι του Αγ.Αντωνίου, σήμερα κατεστραμμένο.

⁵⁰³ Για το κτήριο Ι, βλ.παραπάνω σ.142-3.

⁵⁰⁴ Gabriel 1923, 138-9, Ντέλλας 2000, 364.

⁵⁰⁵ Το οικόσημο είναι όμοιο με αυτό που βρίσκεται πάνω από την πύλη 2, βλ.παραπάνω σ.104.

⁵⁰⁶ Για το τμήμα Γ3-Γ4, βλ.παραπάνω σ.139.

Γ.Κεραμεικά Ευρήματα

Στο κάστρο της Αντιμάχειας, η μεγάλη έκταση και η άμεση επαφή των τειχών με τον οικισμό δημιουργεί συγκεκριμένα δεδομένα για την περισυλλογή της κεραμεικής. Καταρχήν ήταν αδύνατο να καλυφθεί η συνολική εσωτερική έκταση του κάστρου από ένα άτομο, σε πλαίσια συστηματικής επιφανειακής έρευνας. Αυτό άλλωστε θα είχε πιθανόν αμφίβολα αποτελέσματα. Και τούτο διότι τα επιφανειακά ευρήματα από το εσωτερικό του περιβόλου είναι λογικό να συνδέονται πρώτιστα με τις φάσεις κατοίκησης του οικισμού, και επομένως φθάνουν ως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. Εξάλλου η κατάσταση που επικρατεί στο εσωτερικό του κάστρου, με την πυκνή εποχιακή βλάστηση και τα κατεστραμμένα- σε επίπεδο θεμελίων-κτήρια, δυσκολεύει ιδιαίτερα την περισυλλογή της κεραμεικής.

Είναι άλλωστε αμφίβολο κατά πόσο ένας, ομολογουμένως αναγκαίος, καθαρισμός του χώρου, θα έδινε σημαντικά αποτελέσματα και κυρίως κεραμεική από όλες τις φάσεις κατοίκησης του οικισμού. Τον Ιούνιο του 1997, τομές που διανοίχθηκαν στο ανατολικό τμήμα του κάστρου για τις ανάγκες θεμελίωσης αναψυκτηρίου του ΤΑΠΑ και οι οποίες προχώρησαν σε πολύ μικρό βάθος, λόγω της ανεύρεσης αρχιτεκτονικών λειψάνων, δυστυχώς απέδωσαν μόνο χονδροειδή, ακόσμητη κεραμεική⁵⁰⁷.

Από την εξωτερική περιφέρεια των τειχών, θα πρέπει επίσης να αποκλείσουμε το μικρό πλάτωμα στα βόρεια και δυτικά του κάστρου, αφού η διάνοιξη της επαρχιακής οδού και η χρήση του χώρου από το στρατό (τσιμεντένια εξέδρα για ομιλίες και παρουσιάσεις) σαφώς διατάραξαν και εξαφάνισαν τα όποια επιφανειακά ευρήματα. Ο χώρος άλλωστε είναι περιφραγμένος τόσο για στρατιωτικούς όσο και για αγροτικούς λόγους (άλλα τμήματα καλλιεργούνται και σε άλλα φυλάσσονται πρόβατα) από τους κατοίκους της περιοχής.

Η επιφανειακή έρευνα λοιπόν περιορίστηκε στην εξωτερική περιφέρεια των τειχών της νότιας, ανατολικής και σε τμήμα της βόρειας πλευράς. Ο χώρος αυτός λόγω της έντονης κατωφέρειας παρουσίασε βέβαια ένα βαθμό επικινδυνότητας, όμως η έλλειψη βλάστησης και η αποκάλυψη, λόγω της διάβρωσης, των αρχαιολογικών στρωμάτων και της υποθεμελίωσης των τειχών, απέδωσε το σύνολο της εδώ παρουσιαζόμενης διακοσμημένης και χρονολογήσιμης κεραμεικής (αρ.καταλόγου 10-37).

Επειδή ο χώρος στον οποίο αναφερόμαστε είναι αρκετά εκτεταμένος, ήταν λογικό να γίνει η περισυλλογή κατά περιοχές. Συνολικά χωρίσθηκαν έξι τέτοιες περιοχές, που η καθεμία διακρίνεται με λατινικούς αριθμούς (I-VI, βλ.σχ.3). Το μέγεθος των περιοχών

⁵⁰⁷ Ευχαριστώ την Ευαγγελία Μηλίτση, αρχαιολόγο της 4ης ΕΒΑ, που μου έδειξε τα σχετικά ευρήματα.

διαφέρει μεταξύ τους και ουσιαστικά υπαγορεύτηκε από τη φυσική διαμόρφωση. Η περισυλλογή στην κάθε περιοχή κατέλαβε μία ζώνη 10 μέτρων περίπου από τη θεμελίωση των τειχών. Κεραμική η οποία προήλθε από πολύ χαμηλότερα σημεία, κυρίως της νότιας πλευράς, φέρει γενικά ένδειξη "από τον γκρεμνό του νότιου τείχους" .

Στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση ανήκουν πέντε όστρακα που διακρίνονται από τον κόκκινο πηλό, το λευκωπό επίχρισμα, την εφυάλωση και τα διακοσμητικά θέματα (αρ.10-14). Σε παραγωγή υστεροβυζαντινού εργαστηρίου του 14ου αι. πρέπει να ανήκει το όστρακο αρ.10(εικ.158). Τα όστρακα αρ.11 και 12 (εικ.159-60) εντάσσονται στη μεταβυζαντινή παραγωγή του 16ου-17ου αι., ενώ μάλλον υστερότερα (17ος-18ος αι.) τοποθετούνται τα όστρακα αρ.13 και 14 (εικ.161-2).

Επτά όστρακα (αρ.19-25) προέρχονται από τα οθωμανικά εργαστήρια της Μ.Ασίας με κυριότερο κέντρο παραγωγής αυτό του Iznik. Τα δείγματα από την Αντιμάχεια αντιπροσωπεύουν τις περισσότερες φάσεις παραγωγής τούτου του εργαστηρίου και οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από τις ανασκαφές που έχουν γίνει τόσο εκεί⁵⁰⁸, όσο και στο Sarayhan⁵⁰⁹. Χρονολογούνται από τον 14ο έως τον 17ο αι.

Πιο συγκεκριμένα, στην κεραμική ερυθρού πηλού με διακόσμηση επιχρίσματος και πράσινη εφυάλωση πιθανόν από τον 14ο αι., ανήκει το όστρακο αρ.19(εικ.167). Στην κεραμική ερυθρού πηλού τύπου «Μιλήτου» (Miletus ware) από τον 15ο αι. κατατάσσεται το όστρακο αρ.20(εικ.168). Στα τέλη του 15ου αι. ξεκινά η παραγωγή κεραμικής λευκού πηλού, η κατεξοχήν κεραμική Iznik. Στη φάση Iznik I, τη γνωστή και ως κεραμική blue-and-white πρέπει να ανήκουν τα όστρακα αρ.21 και 22 (εικ.169-70) με τα χαρακτηριστικά φυτικά θέματα, που αποδίδονται με την τυπική γαλάζια βαφή.

Από την Αντιμάχεια δεν έχουμε δείγματα της κεραμικής Iznik II (τύπου «Δαμασκού»), ενώ στην κεραμική Iznik III αποδίδονται τα όστρακα αρ.23, 24 και 25(εικ.171-3). Πρόκειται για την παλιότερα γνωστή ως «ροδιακή» κεραμική, με θέμα τυποποιημένα άνθη, και γνωρίσματα τη χρήση μαύρων περιγραμμάτων και πρόσθετου κόκκινου χρώματος. Χρονολογείται στον 16ο και 17ο αι.

Στην οθωμανική κεραμική (ottoman coarse ware) ανήκουν τα όστρακα αρ.15, 16, 17 και 18 (εικ.163-6). Η κεραμική αυτή δεν είναι επαρκώς μελετημένη και τα όστρακα της Αντιμάχειας μπορούμε γενικά να τα εντάξουμε στην παραγωγή κυρίως του 16ου, μέχρι τα μέσα του 17ου αι.

⁵⁰⁸ Aslanapa 1989, 25κ.εξ.

⁵⁰⁹ Hayes 1992, 238κ.εξ.

Η κατηγορία της κεραμικής με διακόσμηση που απομιμείται νερά μαρμάρου (marbled ware), αντιπροσωπεύεται από εννέα δείγματα στα ευρήματα της Αντιμάχειας (αρ.26-30, 32-35). Η κατηγορία αυτή παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Προβληματική παραμένει η προέλευσή της, το ή τα εργαστήρια παραγωγής, καθώς και τα χρονικά πλαίσια στα οποία αυτή η παραγωγή τοποθετείται. Τέσσερα όστρακα, οι αριθμοί 32, 33, 34 και 35 (εικ.180-3) φαίνεται να προέρχονται από τα βορειοϊταλικά εργαστήρια, με κυρίαρχο αυτό της Πίζας. Πρωϊμότερος (τέλος 16ου-17ος αι.) είναι ο αριθμός 32 με την χαρακτηριστική τριχρωμία, ενώ τα υπόλοιπα εντάσσονται στην παραγωγή του 17ου αι. Σημαντικός για τη χρονολόγηση του κάστρου είναι ο αριθμός 34 (17ος αι., εικ.182), επειδή προέρχεται από την επίχωση της σκάρπας του νοτίου τείχους και επομένως δίνει ένα σημαντικό *terminus post quem* για την κατασκευή της.

Ένα όστρακο, ο αριθμός 26 (17ος-19ος αι., εικ.174) προσομοιάζει στην παραγωγή marbled ware του εργαστηρίου του Διδυμοτείχου. Οι αριθμοί 27, 28, 29 και 30 (εικ.175-8) φέρουν διακόσμηση συναφή με τα αγγεία του αθηναϊκού εργαστηρίου και μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά στον 18ο αι. Η απόδοση σε εργαστήρια των κεραμικών της κατηγορίας marbled ware από την Αντιμάχεια δεν σημαίνει ότι αυτά προέρχονται αναγκαστικά από τον συγκεκριμένο τόπο. Τούτο δεν μπορεί να υποστηριχθεί από τη στιγμή που γνωρίζουμε ελάχιστα για την κεραμική παραγωγή κατά την εποχή της τουρκοκρατίας. Εντάσσονται όμως σε ένα συγκεκριμένο πνεύμα και αυτό μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για την χρονολογική κατάταξή τους.

Ένα όστρακο, ο αριθμός 31(εικ.179), ανήκει στην γνωστή ως κεραμική του Çanakkale, από τον τόπο παραγωγής της και εντάσσεται στην πρώιμη φάση Çanakkale I, από τον 18ο αι.⁵¹⁰.

Τέλος δύο όστρακα παραμένουν αδιάγνωστα. Τα όστρακα αρ.36 και 37(εικ.184-5) δεν φέρουν άλλη διακόσμηση από το λευκό επίχρυσμα και την κίτρινη εφυάλωση. Πρόκειται για σχετικά χονδροειδή μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική, της οποίας η κατάταξη είναι αρκετά δύσκολη. Εντούτοις περιελήφθησαν στον κατάλογο ως δείγματα ενός μεγάλου αριθμού παρόμοιων οστράκων, με κίτρινη, καστανή ή πράσινη εφυάλωση. Η κεραμική αυτή, παρά τον αριθμό της, δεν φέρει κάποια χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να την εντάξουν σε συγκεκριμένη κατηγορία, είναι όμως πιθανόν να προέρχεται από τοπικά εργαστήρια.

⁵¹⁰ Hayes 1992, 268.

Δ.Χρονολόγηση

Το κάστρο της Αντιμάχειας, με βάση τις γραπτές πηγές, τα κεραμεικά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κτίζεται μετά την έλευση των Ιωαννιτών στην Κω, μέσα στο α' μισό του 14ου αι. Η περιοχή βέβαια μνημονεύεται σε έγγραφα της υστεροβυζαντινής περιόδου από το πατριαρχικό αρχείο. Όμως, ο βυζαντινός οικισμός που πιθανόν υπήρχε στην «ἐνορία τῆς Ἀντιμαχείας» μπορεί να μην βρισκόταν στην ίδια περιοχή με το σημερινό κάστρο και μάλλον δεν ήταν τειχισμένος, αφού δεν αναφέρεται ρητά κάτι τέτοιο.

Στο κάστρο της Αντιμάχειας διακρίνονται **τέσσερις οικοδομικές περίοδοι**. Η αρχική κατασκευή του κάστρου ανάγεται στα χρόνια του Μαγίστρου Hélien de Villeneuve, όπως δηλώνεται στο Χρονικό των Μεγάλων Μαγίστρων, και προφανώς χρονολογείται κατά την περίοδο μετά το 1337 (οριστική κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες) και μέχρι το 1346 (θάνατος του Villeneuve). Από τον 14ο αι. χρονολογούνται άλλωστε και τα πρωϊμότερα όστρακα κεραμεικής από υστεροβυζαντινά και πρώιμα οθωμανικά εργαστήρια που περισυνελέγησαν. Για την **πρώτη οικοδομική περίοδο**, από το α' μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι., πληροφορίες για την κατοίκηση του κάστρου αντλούνται τόσο από τις ιστορικές μαρτυρίες (έγγραφα του αρχείου της Μάλτας, περιγραφές των επιδρομών που υπέστη το κάστρο), όσο και από τα κεραμεικά ευρήματα. Κατά την περίοδο αυτή τα τείχη ακολουθούν τον βασικό τύπο μεσαιωνικής οχύρωσης των Ιπποτών, όπως αυτός διακρίνεται στην έδρα του Τάγματος. Στη Ρόδο, ο Gabriel⁵¹¹ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα αμυντικά χαρακτηριστικά παρέμειναν अपαράλλαχτα κατά τον 14ο και τον 15ο αι., μέχρι ουσιαστικά την πολιορκία του 1480 από τους Οθωμανούς. Βέβαια ο βασικός τύπος των τειχών που ο ίδιος ερευνητής διακρίνει, υπέστη μεταβολές, ήδη από τα πρώτα χρόνια της μαγιστρίας του d'Aubusson (1477-8), όμως αυτές είχαν να κάνουν όχι με τη μεταβολή των αμυντικών στοιχείων, αλλά με την αύξηση των διαστάσεων των τειχών.

Σε αυτό τον βασικό τύπο οχύρωσης, με τα κατακόρυφα τείχη, τη μοναδική γραμμή άμυνας στο επίπεδο των επάλξεων, τις προιονωτές απολήξεις, τον περίδρομο με τις τοξοθυρίδες και τις καταχύστρες, μπορούμε να προσγράψουμε τα αντίστοιχα κατακόρυφα τείχη της νότιας πλευράς του κάστρου της Αντιμάχειας (τμήματα Η-Ζ-Ε-Δ-Δ'). Είναι πολύ πιθανόν σε αυτή την περίοδο να ανήκουν και τα τμήματα της ανατολικής και βορειοανατολικής πλευράς (Δ'-Γ-Β, εκτός του Γ3-Γ4), τα οποία όμως σώζονται σήμερα πολύ κατεστραμμένα. Στην Αντιμάχεια δεν παρατηρείται προτείχισμα, όπως στη Ρόδο, αφού τα τείχη κτίζονται σε χώρο

⁵¹¹ Gabriel 1921, 124-5.

φυσικά οχυρό, όπου το προτείχισμα δεν θα είχε λόγο ύπαρξης. Η ερμηνεία του τοίχου Δ1-Δ2, εξωτερικά του τμήματος Δ-Δ', ως προτειχίσματος είναι μάλλον αμφίβολη. Για τη θέση εξάλλου της κεντρικής πύλης του κάστρου σε αυτή την περίοδο μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν με βάση τη χάραξη των τειχών' είναι πιθανόν να βρισκόταν στην θέση της μεταγενέστερης πύλης 2.

Χρονολογήσιμες μεμονωμένες επεμβάσεις μέσα στα πλαίσια αυτής της φάσης είναι: i)η διαμόρφωση του τείχους στο σημείο E2 με την πρόιμη τετράγωνη κανονιοθυρίδα και την απλή καταχύστρα (bretèche) πάνω από αυτήν, παράλληλα της οποίας παρατηρούνται στα τείχη της Ρόδου την εποχή του Μαγίστρου Zacosta (1461-7), και ii)οι τετράγωνες πρόιμες κανονιοθυρίδες στο επίπεδο των επάλξεων στο τμήμα Δ-Δ', που εμφανίζονται στα τείχη της Ρόδου κατά τα πρώτα χρόνια του Μαγίστρου d'Aubusson (1477-8).

Ο Bosio καταγράφει στην ιστορία του Τάγματος έναν καταστροφικότατο σεισμό τον Οκτώβριο του 1493 που προκάλεσε σοβαρές ζημιές στα κάστρα της Κω⁵¹². Αποφασίζεται να εγκαταλειφθεί το κάστρο της Αντιμάχειας και οι κάτοικοι να μεταφερθούν σε ένα καινούριο φρούριο στην περιοχή «Cochicocrema». Το σχέδιο αυτό δεν πρέπει να εφαρμόστηκε, διότι η εντύπωση που δίνεται σήμερα είναι ότι, με σημείο αφετηρίας τον σεισμό του 1493 και μέχρι την οθωμανική κατάληψη του νησιού το 1522, το κάστρο της Αντιμάχειας υφίσταται συνεχείς εργασίες βελτίωσης των οχυρώσεων. Διακρίνονται πολλές διαδοχικές οικοδομικές επεμβάσεις και προσθήκες, που χωρίζονται όμως σε δύο μεγάλες φάσεις (δεύτερη και τρίτη οικοδομική περίοδος).

Κατά την **δεύτερη οικοδομική περίοδο**, η οποία χρονολογείται από το 1493 μέχρι και τα τελευταία χρόνια της μαγιστρίας του d'Aubusson (+1503), σύμφωνα και με τη μαρτυρία του οικοσήμου που σώζεται στην αρχική του θέση πάνω από την πύλη 2 (με χρονολογία 1494), χρονολογείται η πύλη 2 και τα τμήματα της Πύλης 2-K-I-Θ, το τμήμα B1-B, καθώς και η αρχική φάση των τμημάτων της Πύλης 2-A-B1 και Θ-H. Χαρακτηριστικό είναι ότι στα τμήματα τούτα, τα αμυντικά στοιχεία που παρατηρούνται (σκάρπα, κανονιοθυρίδες, επάλληλες γραμμές άμυνας) προσγράφονται στο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο των οχυρώσεων της Ρόδου κατά το δεύτερο μισό του 15ου αι. Τα στοιχεία αυτά ανήκουν σε μια «μεταβατική» περίοδο, στην οποία συνυπάρχουν τόσο στοιχεία μεσαιωνικά (τοξοθυρίδες, επάλξεις με τριγωνικές απολήξεις, καταχύστρες), όσο και νεώτερα (σκάρπα, πρόιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες).

⁵¹² Bosio II, 512B-E, 513A-B (Παρ.ΙΙ.Γ).

Αλλαγές που επέρχονται στα τείχη σε σύντομο, όπως φαίνεται, χρονικό διάστημα, και πάντως στα πλαίσια της ίδιας οικοδομικής περιόδου (όπως το κλείσιμο του διακένου και η δημιουργία στη θέση του μιας πρώιμης τετράγωνης κανονιοθυρίδας, στη δυτική πλευρά της γωνίας Η του περιβόλου), δείχνουν ότι η φροντίδα για τη μεγιστοποίηση της αμυντικής ικανότητας των τειχών είναι συνεχής. Κατά την **τρίτη οικοδομική περίοδο**, η οποία ανάγεται στις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι., χρονολογούνται οι εσωτερικές ενισχύσεις που υφίσταται το τμήμα της Πύλης 2-A-B1 και μέρη της πλευράς Θ-Η. Στα τμήματα αυτά δημιουργούνται στην άνω απόληξη των τειχών πλατείες για κανόνια και κανονιοθυρίδες γαλλικού τύπου. Οι εσωτερικές αυτές ενισχύσεις, οι οποίες κατατείνουν στην αύξηση του πάχους των τειχών της Αντιμάχειας, είναι η λύση που επιλέχθηκε για την ισχυροποίηση των τειχών της Ρόδου κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. Η λύση αυτή παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι δεν μειώνει την αμυντική ικανότητα των τειχών κατά τη διάρκεια των εργασιών, πράγμα αναγκαίο αφού το ιπποτικό κράτος υφίσταται συνεχείς επιθέσεις. Στην ίδια οικοδομική περίοδο ανάγεται και η τελευταία ιπποτική προσθήκη στο κάστρο, πιθανόν λίγο μεταγενέστερη των προηγούμενων, ο ημικυκλικός προμαχώνας και η πύλη 1 στην βόρεια πλευρά του περιβόλου, εξωτερικά της πύλης 2. Ημικυκλικοί προμαχώνες στις οχυρώσεις του ιπποτικού κράτους χρονολογούνται επίσης στις δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. Το οικόσημο του Μαγίστρου Caretto (1513-21) με χρονολογία 1520, που σώζεται τοποθετημένο σε δεύτερη χρήση στην πρόσοψη του κτηρίου II (Άγιος Νικόλαος) στο εσωτερικό του περιβόλου, πρέπει να συνδεθεί τόσο με τις εργασίες ενίσχυσης των τειχών, όσο και με την κατασκευή του ημικυκλικού προμαχώνα στο κάστρο της Αντιμάχειας.

Η **τέταρτη οικοδομική περίοδος** περιλαμβάνει τους χρόνους της τουρκοκρατίας από το 1522 και μετά. Γνωρίζουμε από τα κείμενα των περιηγητών ότι το κάστρο κατοικήθηκε μέχρι τις αρχές του 19ου αι., τόσο από τουρκική φρουρά, όσο και από τον γηγενή πληθυσμό. Την ελλιπή αυτή εικόνα έρχονται να συμπληρώσουν τα κεραμικά ευρήματα, που προκαλούν εντύπωση τόσο με τον αριθμό όσο και με την ποικιλία τους, χωρίς να εμφανίζεται σημείο διακοπής στο πέρασμα από την ιπποτική στην οθωμανική περίοδο. Τα όστρακα από την περίοδο της τουρκοκρατίας είναι σαφώς περισσότερα και μαρτυρούν σχέσεις με πολλά μέρη της αυτοκρατορίας και της Δύσης (κεραμική Iznik μέχρι και τον 17ο αι., μεταβυζαντινή κεραμική 16ου-18ου αι., οθωμανική του 16ου-17ου αι. (ottoman coarse ware), κεραμική του Çanakkale από τον 18ο αι., marbled ware από την Πίζα, το Διδυμότειχο και την Αθήνα τέλος 16ου-19ος αι.).

Από την περίοδο της τουρκοκρατίας χρονολογούνται τυφεκιοθυρίδες σε δύο σημεία, στην πλατεία του ημικυκλικού προμαχώνα και στον εσωτερικό τοίχο της κατασκευής

στη γωνία Η του περιβόλου). Το σημαντικότερο όμως στοιχείο είναι ότι στην ίδια περίοδο πρέπει να χρονολογείται η προσθήκη της σκάρπας στα κατακόρυφα τείχη του τμήματος Η-Ζ-Ε-Δ. Η σκάρπα αυτή δεν μπορεί να χρονολογηθεί στους ιπποτικούς χρόνους, αφού δεν παρατηρείται αντίστοιχη προσθήκη σκάρπας σε προγενέστερο τείχος στις οχυρώσεις της Ρόδου· επίσης η συγκεκριμένη σκάρπα δεν έχει αμυντικό, αλλά περισσότερο στατικό χαρακτήρα. Τέλος, η ανεύρεση ενός οστράκου της κατηγορίας marbled ware στον πυρήνα της σκάρπας στο σημείο Ε1 της περιοχής ΙΙ, που δεν μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από τα τέλη του 16ου αι., αποτελεί ισχυρή χρονολογική ένδειξη για την ένταξη της σκάρπας στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η σκάρπα δεν έρχεται να καλύψει τα κατώτερα τμήματα του τείχους, αλλά ουσιαστικά τον βράχο θεμελίωσης του κάστρου, που στην πλευρά αυτή υφίσταται συνεχείς διαβρώσεις.

Στην εποχή της τουρκοκρατίας πρέπει να ενταχθεί και το τμήμα Γ3-Γ4 της πλευράς Δ'-Γ, όπου παρατηρείται μεγάλη χρήση βησσάλων σε μια αμελή τοιχοποιία, η οποία βρίσκεται παράλληλα στο ίδιο το κάστρο (μεταβυζαντινή εκκλησία της Αγ.Παρασκευής-κτήριο ΙΙΙ, μιναρές στο τζαμί-κτήριο Ι).

Ένα βασικό στοιχείο της παρούσας εργασίας είναι η αναγνώριση εντός του κάστρου, ενός δευτέρου τετράπλευρου, σχεδόν ορθογώνιου, εσωτερικού περιβόλου, του οποίου η μία πλευρά ταυτίζεται με το τμήμα της Πύλης 2-Α-Β1 των τειχών. Στον περίβολο αυτό αναγνωρίζεται μία μνημειώδης πύλη (πύλη 3), καθώς και δύο κτήρια (κτήρια Ι και ΙΙ). Η τοιχοδομία τόσο των πλευρών όσο και των κτηρίων του περιβόλου (αδρά κατεργασμένοι μεγάλοι λίθοι σε σειρές με μικρότερες πέτρες στους αρμούς), εντάσσεται στα πλαίσια της ιπποτικής αρχιτεκτονικής, συνδέεται με τον Μάγιστρο d'Aubusson και ανήκει στην δεύτερη οικοδομική περίοδο του κάστρου (τέλη του 15ου αι.). Η εσωτερική ενίσχυση των τειχών του τμήματος της Πύλης 2-Α-Β1 κατά την τρίτη οικοδομική περίοδο, που αναφέρθηκε παραπάνω, μπορεί να ερμηνευθεί, έστω μερικά, λόγω της ύπαρξης και της ανάγκης ενίσχυσης του εσωτερικού αυτού περιβόλου.

III. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟ

Α.Γραπτές Μαρτυρίες

Την πρώτη αναφορά της Κεφάλου κατά τα μεσαιωνικά χρόνια έχουμε στο κείμενο της Παράδοσης του Μιχαήλ Βασιλικιώτου⁵¹³, τον Ιούλιο του 1271. Στο έγγραφο αυτό, όπου γίνεται, μέσω εξέτασης μαρτύρων, η επιδίκαση κτηματικών διαφορών ανάμεσα στη μονή Πάτμου και τον επίσκοπο Κω, ανάμεσα στους άλλους κλητεύονται να καταθέσουν: “καί από τῆς ἐνορίας τοῦ Κεφάλου τοῦ πρωτοπαπᾶ Θεογνώστου, δευτερεύοντος Ἰωάννου καί τοῦ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Ἰλσου μοναχοῦ κυροῦ Παύλου, καί ἐτέρων τινῶν,...”

Στα 1366 στην περιοχή της Κεφάλου εγκαταστάθηκαν Αρμένιοι, οι οποίοι προέρχονταν από τη Μικρά Ασία. Προσπαθούσαν να ξεφύγουν από την τουρκική καταπίεση και μέχρι τότε ζούσαν στη Μυτιλήνη. Ο αρχηγός τους, Vanes Korfa, ζήτησε από το Τάγμα την άδεια να κατοικήσουν στο νησιωτικό κράτος των Ιπποτών. Στις 8 Φεβρουαρίου 1366, ο Μάγιστρος Berenger(1365-73) τους παραχώρησε γαίες στην Κέφαλο (“il luogo chiamato Quefalò”) και πήρε διάφορα μέτρα για να διευκολύνει την εγκατάστασή τους (φοροαπαλλαγές, παραχώρηση ζώων για καλλιέργεια κ.λ.π.)⁵¹⁴.

Ο Buondelmonti⁵¹⁵(1420) αναφέρει:“...δι’ὀμαλῆς βαδίζομεν μέχρι τοῦ τέλους τῆς νήσου' ὅπου καί τό καλούμενον Κέφαλος φρούριον ἔτι καί νῦν ἴσταται ἐν ὑψηλῷ τινι τόπῳ”.

Στα 1437 ο Μάγιστρος Fluvian(1421-37) αναγνωρίζει ως απελεύθερη την οικογένεια του Μιχαήλ Ρόδιου, γιου του Νικήτα και της Ευδοκίας του Καρατζά, που κατοικεί στο κάστρο της Κεφάλου (apud castellum nostrum Kiefali)⁵¹⁶.

Κατά την τουρκική επιδρομή του 1457 το κάστρο της Κεφάλου(“Chefalo”) αναφέρεται ως ένα από τα μέρη όπου είχε καταφύγει ο πληθυσμός του νησιού. Οι εχθροί που επιτέθηκαν σε αυτό και το κάστρο του Παλιού Πυλίου, απέτυχαν να τα εκπορθήσουν διότι ήταν πολύ καλά οχυρωμένα και χτισμένα σε ασφαλή τοποθεσία (“situ locorum fortissima sunt et altis montibus sita”)⁵¹⁷.

⁵¹³ Παρ.ΙΙ.Α.23.

⁵¹⁴ Bosio II, 105C-D(Παρ.ΙΙ.Γ). Βλ.επίσης Delaville 1974, 155, Βρανούση 1980, *110, Χατζηβασιλείου 1991, 150, Hrochova 1998, 292.

⁵¹⁵ Παρ.ΙΙ.Δ.5.

⁵¹⁶ Παρ.ΙΙ.Β.7.

⁵¹⁷ Βλ.παραπάνω σ.36, καθώς και την επιστολή του Μαγίστρου, όπου αναφέρονται τα γεγονότα της επιδρομής στο Παρ.ΙΙ.Δ.6.

Στα 1461, όταν το Τάγμα, υπό την πίεση των συνεχόμενων επιδρομών, αποφάσισε να μεταφέρει όλο τον πληθυσμό της Κω στη Ρόδο, ανάμεσα στα κάστρα που θα εγκαταλείπονταν ήταν και “la Fortezza di Chiffalo”⁵¹⁸. Η απόφαση δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε.

Το κάστρο της Κεφάλου (“Chefalò”) υπέστη σοβαρές ζημιές από τον καταστροφικό σεισμό του 1493⁵¹⁹. Τον επόμενο χρόνο το Τάγμα έστειλε επιτροπή να μεριμνήσει για την αποκατάσταση των ζημιών⁵²⁰. Εντούτοις στα 1505, μπροστά στον κίνδυνο νέας επιδρομής από τούρκους κουρσάρους, διατάζεται η εκκένωσή του, επειδή κρίθηκε ανίσχυρο (“facessero dishabitare il Castello di Cefalo, come debole”)⁵²¹.

Ο Piri Re'is στο “Βιβλίο της Θάλασσας”(1526)⁵²² αναφέρει για την Κεφαλο: “Το τρίτο κάστρο (της Κω) ονομάζεται Kifelos. Τούτο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού, χτισμένο σε ύψωμα”.

Ο Ross⁵²³(1852), στην ανατολική πλευρά του χωριού Κέφαλος, παρατήρησε τα ερείπια ενός μικρού Ιωαννίτικου κάστρου, που ακόμα έφερε ιπποτικά οικόσημα. Τα οικόσημα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη παρατηρεί και ο Newton⁵²⁴(1865) στα τείχη του κατεστραμμένου κάστρου “Kerhalas”. Ο Rayet⁵²⁵(1876) ταξιδεύει και αυτός στην Κεφαλο, την οποία περιγράφει σαν ένα άθλιο χωριό με ένα μεσαιωνικό πύργο, ενώ αργότερα (1921) ο Ζαρράφτης⁵²⁶ αναφέρει απλώς ότι υπάρχουν «έτι λείψανα τειχών του Κάστρου της Κεφάλου, έκτισμένα υπό τῶν Σταυροφόρων ἱπποτῶν καί μετεσκευασμένα υπό τῶν Τούρκων». Οι περισσότεροι εντούτοις περιηγητές που πέρασαν από την Κω, σπάνια επισκέφθηκαν την Κεφαλο. Πολλοί περιορίζονται απλώς να την κατονομάσουν⁵²⁷, αναφέροντας συχνά ότι πρόκειται για ένα από τα φτωχότερα μέρη του νησιού.

⁵¹⁸ Bosio II, 274D-5B(Παρ.Π.Γ).

⁵¹⁹ Bosio II, 512B-E(Παρ.Π.Γ).

⁵²⁰ Bosio II, 516A-C(Παρ.Π.Γ).

⁵²¹ Bosio II, 583D(Παρ.Π.Γ), Gerola 1916, 52-3 (που δίνει τη χρονολογία 1504, παραπέμποντας όμως στο ίδιο απόσπασμα του Bosio).

⁵²² Piri Re'is, τόμ.ΙΙ, σ.491-93. Η μετάφραση στα ελληνικά στηρίζεται στο αγγλικό κείμενο που περιλαμβάνεται στην αναφερόμενη έκδοση και έγινε από τον συγγραφέα.

⁵²³ Ross 1852, 25.

⁵²⁴ Newton 1865, τόμ.Ι, σ.243.

⁵²⁵ Rayet 1876, 25.

⁵²⁶ Ζαρράφτης 1921, 119.

⁵²⁷ Turner 1820, τόμ.ΙΙΙ, σ.41, Michaud,Poujoulat 1834, 470, κ.α.

Β.Αρχιτεκτονική Περιγραφή

1.Θέση-Γενικά Στοιχεία Η περιοχή της Κεφάλου καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του νησιού (βλ.χάρτη στο σχ.1). Πρόκειται για περιοχή με λίγες πηγές νερού, έδαφος πετρώδες, με λιγοστή βλάστηση. Οι καλλιέργειες είναι μικρής έκτασης και ο πληθυσμός ασχολείται κυρίως με την κτηνοτροφία. Ο σύγχρονος οικισμός –που προφανώς καταλαμβάνει την ίδια θέση με τον μεσαιωνικό- είναι χτισμένος σε οροπέδιο, στην κορυφή υψηλού λόφου, που κατοπτρεύει τις νοτιοανατολικές ακτές του νησιού. Υψώνεται νοτιοδυτικά πάνω από τον κόλπο της Κεφάλου, ένα από τα λίγα λιμάνια της Κω. Το έδαφος του οροπεδίου είναι αμμόδες, δημιουργεί σπηλιές, και υφίσταται διαρκώς διάβρωση.

Από το κάστρο, που αναφέρεται στις πηγές ως ασφαλές οχυρό, καταφύγιο των κατοίκων κατά την διάρκεια εχθρικών επιδρομών, σώζονται ελάχιστα ίχνη στην ανατολική άκρη του οικισμού. Στην περιοχή αυτή δημιουργείται φυσική προεξοχή του οροπεδίου προς τα ανατολικά, την οποία και επιστέφουν τα τείχη.

Στο χώρο τούτο διακρίνονται τρία τμήματα τειχών (Α-Β-Γ, Δ-Ε-Ζ-Η, Θ-Ι-Κ, σχ.5 και 6). Εάν προεκτείνουμε νοερά την πορεία τους ώστε να ενωθούν οι άξονές τους, καταλήγουμε στη μορφή μικρής πολυγωνικής κατασκευής. Η κατασκευή αυτή δεν ήταν αυτοτελής. Τα τείχη συνεχίζουν προς τα νότια, χωρίς όμως να είναι δυνατόν να διαγνωστεί η ακριβής τους πορεία. Και τούτο διότι, λόγω της διάβρωσης, το έδαφος έχει υποχωρήσει συμπαρασύροντας και τη συνέχεια των τειχών. Εξάλλου ο χώρος που περικλείεται από τα σωζόμενα ίχνη είναι σχετικά μικρός και δεν θα μπορούσε να αποτελέσει τόπο καταφυγής για όλους τους κατοίκους σε περιόδους έντασης.

Περισσότερο πιθανό είναι τα τείχη που σώζονται στην Κεφαλο να αντιστοιχούν σε μικρό φρούριο, που αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης οχύρωσης με την οποία ενωνόταν. Ίσως να προστάτευε κάποιο ευπρόσβλητο σημείο της, ίσως πάλι να αποτελούσε το τελευταίο καταφύγιο άμυνας. Την ίδια άποψη ενστερνίζεται και ο Spiteri⁵²⁸, όπως φαίνεται και στο σκαρίφημα-αναπαράσταση που δημοσιεύει, το οποίο όμως είναι αρκετά σχηματικό σε σχέση με την πραγματικότητα.

2.Πύλες Δεν έχουν σωθεί ίχνη από την κύρια πύλη του οχυρού. Είναι λογικό να την αναζητήσουμε είτε δυτικά προς την πλευρά του σημερινού οικισμού (ανάμεσα στα τμήματα Α-

⁵²⁸ Spiteri 1994, 207-8. Τα επιμέρους σχόλια για τις απόψεις του ερευνητή αναφέρονται στις οικείες παραγράφους.

Β-Γ και Θ-Ι-Κ, σχ.5) ή να υποθέσουμε πως η πρόσβαση γινόταν από κάποιο σημείο της ευρύτερης οχύρωσης που θα βρισκόταν στα νότια του σημερινού κάστρου.

Ο Spiteri, στην αναφορά του στο κάστρο της Κεφάλου⁵²⁹, αναγνωρίζει στο τμήμα Δ-Ε, κοντά στο σημείο Ε, μικρή πυλίδα, που πιστεύει ότι κλείστηκε σε κάποια μεταγενέστερη φάση (σχ.6, αρ.2). Στο εσωτερικό μέτωπο του τείχους, που είναι ορατό λόγω της υποχώρησης του εδάφους, διακρίνεται κάθετη «ραφή» στο σημείο Ε, ενώ στο κατώτερο τμήμα του δίνεται η εντύπωση καμπύλης διαμόρφωσης στην τοιχοποιία (εικ.121). Αυτή τη διαμόρφωση προφανώς εξέλαβε ο ερευνητής ως το ίχνος της καμάρας της πυλίδας. Εντούτοις, πέραν της καμπύλης, δεν διακρίνεται κανένα ίχνος από τις πλευρές ή τις παραστάδες της πυλίδας. Επίσης στην εξωτερική παρειά του τείχους δεν υπάρχει καμμία αντίστοιχη διαφοροποίηση στην τοιχοδομία. Η ύπαρξη της πυλίδας σε αυτό το σημείο μάλλον πρέπει να αποκλεισθεί.

Στο τμήμα Β-Γ του τείχους Α-Β-Γ, σε απόσταση $\pm 1,1$ μ. περίπου από τη γωνία Γ διαμορφώνεται άνοιγμα πλάτους ± 1 μ. (εικ.122) Το άνοιγμα φέρει ογκώδη μονόλιθο σε θέση κατωφλίου και δημιουργεί την εντύπωση ότι σε αυτό το σημείο ανοιγόταν πυλίδα προς τα ανατολικά. Εντούτοις επειδή τα τείχη εκατέρωθεν του ανοίγματος σώζονται μόνο μέχρι το ύψους του δεύτερου δόμου, δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα. Προβληματική επίσης παραμένει και η ένταξη μιας πιθανής πυλίδας στη λογική του κάστρου, κυρίως ως προς το πού θα μπορούσε να οδηγεί.

3.Τείχη Η διάβρωση του αμμώδους εδάφους έχει προκαλέσει την κατολίσθηση του μεγαλύτερου τμήματος του κάστρου. Τα τείχη εσωτερικά δεν εξέχουν πάνω από τη σημερινή επιφάνεια του οροπεδίου. Εντούτοις το ύψος της εξωτερικής τους πλευράς φθάνει μέχρι και τα $\pm 11,50$ μέτρα (στο τείχος Δ-Ε-Ζ-Η, εικ.123). Το μέσο πάχος τους είναι $\pm 0,70$ μ. και φθάνει το $\pm 1,80$ μ., στα κατώτερα μέρη.

Η κατασκευή του κάστρου παρουσιάζει ενδιαφέρον. Τα τείχη έχουν πυρήνα από αργολιθοδομή με πέτρες κάθε μεγέθους, κεραμίδες και άφθονο κονίαμα. Οι όψεις στα τμήματα Α-Β-Γ και Δ-Ε-Ζ-Η έχουν κατασκευασθεί από μικρές σχετικά, ορθογωνισμένες πέτρες σε σειρές, ενώ στο τείχος Θ-Ι-Κ παρατηρούνται αδρά κατεργασμένοι λίθοι σε αντίστοιχη διάταξη. Μικρότερες πέτρες για να καλύπτουν τους αρμούς ανάμεσα στους λίθους έχουν χρησιμοποιηθεί σε μικρό βαθμό ή πάντως δεν έχουν σωθεί. Σποραδικά για τον ίδιο σκοπό παρατηρούνται και

⁵²⁹ Spiteri 1994, 207.

βήσσαλα. Από τα περισσότερα τμήματα έχει επίσης διαβρωθεί το συνδετικό κονίαμα ανάμεσα στους λίθους της όψης, το οποίο όμως σώζεται στο τείχος Θ-I-K.

Το τείχος Α-Β-Γ διαφοροποιείται από τα τείχη Δ-Ε-Ζ-Η και Θ-I-K ως προς το εξής: στα τμήματα Δ-Ε-Ζ-Η και Θ-I-K, σε πολλά σημεία όπου τα τείχη έχουν υποχωρήσει, διακρίνεται ότι τα σωζόμενα μέρη στο μεγαλύτερο ύψος τους καλύπτουν τον φυσικό βράχο. Τα τμήματα δηλαδή που σώζονται δεν αποτελούν την αρχική ανωδομή των τειχών, αλλά μέρος των θεμελίων. Για να διασφαλισθεί η στατική στερέωση των τειχών, εξαιτίας του αμμώδους εδάφους και της έντονης διάβρωσής του, τα τείχη δεν θεμελιώθηκαν στο επίπεδο της κορυφής της προεξοχής, αλλά πολύ χαμηλότερα. Το αποτέλεσμα είναι ότι η επίχωση εσωτερικά των τειχών Δ-Ε-Ζ-Η και Θ-I-K είναι πολύ μικρή, φθάνοντας μόλις τα 0,50 μ. (μέγ.εξωτ.ύψος τείχους Δ-Ε-Ζ-Η: $\pm 11,5$ μ.). Αντίθετα, πολύ μεγαλύτερη είναι η επίχωση εσωτερικά του τμήματος Α-Β-Γ, φθάνοντας τα 2,5-3 μ. (μέγ.εξωτ.ύψος τείχους Α-Β-Γ: $\pm 5,8$ μ.). Στο τμήμα αυτό δηλαδή, η αρχική ανωδομή των τειχών σώζεται σε μεγαλύτερο βαθμό.

ΤΕΙΧΟΣ Α-Β-Γ Το τείχος Α-Β-Γ έχει συνολικό μήκος ± 25 μ. (εικ.124). Ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία για περίπου 20 μ. με κατεύθυνση βορειοδυτικά-νοτιοανατολικά, κατόπιν στρίβει προς νότια κατ'ορθή γωνία και συνεχίζει για περίπου 5 μ. Στο σημείο αυτό ανοίγεται το στενό πέρασμα-πυλίδα, που ήδη αναφέρθηκε (εικ.122). Το τείχος στην εξωτερική του πλευρά είναι κατακόρυφο, έχει μέσο ύψος 4-5 μ., ενώ φθάνει μέχρι και τα $\pm 5,80$ μ.

Τον χειμώνα του 1997 ένα τμήμα στην βορειοδυτική του απόληξη, μήκους 3-4 μ. αποκολλήθηκε, και από την εσωτερική επίχωση μέγιστου ύψους 2,50-3 μ. που αποκαλύφθηκε, προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος της κεραμεικής που παρουσιάζεται παρακάτω (εικ.125). Η επίχωση αποτελείται από μεγάλες ποσότητες κεραμεικής και οστών, είναι δε επιβεβλημένη η στερέωση ή η ανασκαφή της πριν υποχωρήσει και αυτή.

ΤΕΙΧΟΣ Δ-Ε-Ζ-Η Το τείχος Δ-Ε-Ζ-Η είναι το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του κάστρου (εικ.123). Ακολουθεί κατεύθυνση βόρεια-νοτιοδυτικά με δύο γωνίες που το χωρίζουν σε τρία τμήματα. Έχει συνολικό μήκος περίπου $\pm 25,80$ μ. (μήκη πλευρών τείχους Δ-Ε-Ζ-Η, εξωτερικά στο επίπεδο του εδάφους: τμήμα Δ-Ε : 6 μ., τμήμα Ε-Ζ : 11,80 μ., τμήμα Ζ-Η : 8 μ.). Το μέσο ύψος είναι περίπου 8 μ. στην εξωτερική του πλευρά, ενώ στο τμήμα Ε-Ζ φθάνει μέχρι και τα 11,50 μ.

Στην αμβλεία γωνία Ε παρατηρείται κάθετη ραφή στην τοιχοδομία, που χωρίζει τα τμήματα Ε-Δ και Ε-Ζ (εικ.121). Εντούτοις αφενός δεν διαφαίνεται αν κάποιο από τα δύο είναι προγενέστερο του άλλου, αφετέρου δεν υπάρχει διαφοροποίηση στην τοιχοποιία. Πιθανόν

κατασκευαστικοί ή στατικοί λόγοι επέβαλαν τη ραφή αυτή, χωρίς να υφίσταται χρονική απόσταση στην κατασκευή.

Τα τμήματα Δ-Ε και Ε-Ζ στη βάση τους παρουσιάζουν ελαφριά κλίση (εικ.123,126). Λόγω της υποχώρησης του φυσικού εδάφους στο εσωτερικό τους, είναι δυνατό να διαγνωσθεί ότι η κλίση αυτή δεν αποτελεί αμυντική σκάρπα. Η κλίση εξάλλου των τμημάτων Δ-Ε και Ε-Ζ δεν παρουσιάζει την κανονικότητα που έχει η σκάρπα του τείχους Θ-Ι-Κ. Οι παραπάνω παρατηρήσεις καταδεικνύουν ότι η κλίση των τμημάτων αυτών δεν μπορεί να θεωρηθεί ως σκάρπα που καλύπτει το κατώτερο τμήμα των τειχών από την προσβολή πυροβόλων όπλων. Αποτελεί διαμόρφωση που στόχο είχε να εξασφαλίσει την μεγαλύτερη σταθερότητα της κατασκευής.

Εσωτερικά στο ανώτερο μέρος του τμήματος Ε-Ζ διακρίνεται εσοχή σε όλο το μήκος του, πλάτους $\pm 0,20$ μ. (εικ.127) Η αρχική σκέψη ότι ίσως η εσοχή αντιστοιχούσε στο ίχνος του περιδρόμου των τειχών, άποψη που διατυπώνει και ο Spiteri⁵³⁰, πρέπει να αποκλεισθεί. Και τούτο διότι η επίχωση εσωτερικά του τείχους σε αυτό το μέρος, όπως φαίνεται από τα σημεία όπου το φυσικό έδαφος έχει υποστεί διάβρωση και έχει υποχωρήσει, φθάνει μόλις τα $\pm 0,50$ μ. Επομένως δεν είναι δυνατόν ο περίδρομος να ανοιγόταν τόσο χαμηλά στο επίπεδο του εδάφους. Η εσοχή εξυπηρετούσε κάποιο σκοπό που προς το παρόν είναι αδιάγνωστος.

Στη γωνία Ζ, έσω νεύουσα αμβλεία γωνία και σημείο επαφής των τμημάτων Ε-Ζ και Ζ-Η διακρίνονται τα εξής: Καταρχήν στην άνω απόληξη της γωνίας σώζεται το ίχνος από τοξοθυρίδα τριγωνικής κάτοψης. Το σημείο αυτό δεν είναι προσπελάσιμο και δεν λήφθηκαν οι ακριβείς διαστάσεις της. Πλησιάζει πάντως, ως προς τις διαστάσεις, τις αντίστοιχες τοξοθυρίδες της Αντιμάχειας. Ανήκει στον τύπο της απλής τοξοθυρίδας με τριγωνική κάτοψη που καταλήγει σε κάθετη σχισμή. Ο ίδιος τύπος παρατηρείται σε όλα τα κάστρα της Κω⁵³¹ που περιλαμβάνονται στην παρούσα εργασία, και συνδέεται με την ιπποτική αρχιτεκτονική. Αποτελεί άλλωστε τον βασικό τύπο τοξοθυρίδας που εμφανίζεται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου⁵³².

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό που παρατηρείται στη γωνία Ζ, είναι ότι το τμήμα Ζ-Η δεν συνέχεια δομικά με το Ε-Ζ. Φαίνεται καθαρά στην εξωτερική πλευρά ότι το Ζ-Η έρχεται και εφάπτεται, «ακουμπάει», στο Ε-Ζ (εικ.128,129). Το τμήμα Ζ-Η είναι εκείνο το τμήμα των τειχών που στρέφει και συνεχίζει προς νότο μέχρι το σημείο όπου το έδαφος έχει

⁵³⁰ Spiteri 1994, 207.

⁵³¹ Για τις τοξοθυρίδες ίδιου τύπου που εμφανίζονται σε άλλα κάστρα της Κω, βλ.για την Αντιμάχεια σ.114, για το Παλιό Πυλί σ.78-9, όπου και περαιτέρω βιβλ., για το Καστέλλι Κεφάλου σ.173.

⁵³² Gabriel 1921, 125.

υποχωρήσει συμπαρασύροντας τα τείχη. Είναι λογικό να υποθέσουμε, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω⁵³³, ότι στο σημείο Z ενωνόταν η πολυγωνική κατασκευή που περιγράφουμε, με το υπόλοιπο κάστρο της Κεφάλου, τα ίχνη του οποίου δεν σώζονται. Εάν τούτο ευσταθεί, τότε το τμήμα Z-H αποτελεί μέρος όχι της πολυγωνικής κατασκευής, αλλά του χαμένου σήμερα περιβόλου του κάστρου. Με αυτό τον τρόπο δικαιολογείται το γεγονός ότι το Z-H δεν αποτελεί την «οργανική» συνέχεια του τμήματος Δ-E-Z, χωρίς να πρόκειται όμως αναγκαστικά για μεταγενέστερη φάση.

Η δομική συνέχεια του τμήματος Δ-E-Z σήμερα δεν έχει σωθεί. Το ίχνος της όμως διακρίνεται στο εσωτερικό της γωνίας Z (εικ.127). Εκεί είναι εμφανές ότι μετά τη γωνία Z (και εκτός από την αρχή του τείχους Z-H με κατεύθυνση προς τα νότια), το τείχος έστρεφε προς τα βορειοδυτικά. Από το τμήμα αυτό του τείχους σώζονται μόνο οι αρχικοί λίθοι (τμήμα Z-Z'), που σχηματίζουν αμβλεία γωνία με το E-Z, ενώ το υπόλοιπο έχει καταπέσει. Αυτό το κατεστραμμένο σήμερα τείχος θα έκλεινε τη δυτική πλευρά της πολύπλευρης κατασκευής και θα συναντούσε το τείχος Θ-I-K στο σημείο Θ.

ΤΕΙΧΟΣ Θ-I-K Το τείχος Θ-I-K σχηματίζει ορθή γωνία με ύψος σημερινό 5,50-6 μ., περίπου στην εξωτερική παρειά και μήκος πλευρών στη βάση τους ± 4 μ.(τμήμα K-I) και ± 7 μ.(τμήμα Θ-I) (εικ.130,131). Το πάχος του τείχους φθάνει το $\pm 0,70$ μ. Ο πυρήνας του αποτελείται από αργολιθοδομή με άφθονο κονίαμα. Εξωτερικά οι παρειές είναι κτισμένες με αδρά κατεργασμένους λίθους σε σειρές. Οι κατώτεροι δόμοι είναι ιδιαίτερα ογκώδεις και μικραίνουν καθώς μεγαλώνει το ύψος. Στο τμήμα αυτό επίσης σώζεται καλά το συνδετικό κονίαμα που καλύπτει τα κενά ανάμεσα στις σειρές των λίθων. Στην εσωτερική του πλευρά παρατηρείται ότι, όπως και στο τείχος Δ-E-Z-H, το μεγαλύτερο μέρος του τείχους κάλυπτε τον εύθριπτο φυσικό βράχο, που σήμερα έχει υποχωρήσει (εικ.130). Επρόκειτο δηλαδή ουσιαστικά για επίπεδο θεμελίων. Η επίχωση του εδάφους στην εσωτερική πλευρά του Θ-I-K φθάνει μόλις τα 0,50 μ.

Η ορθή γωνία του τείχους Θ-I-K, καθώς και το ότι το σημείο K βρίσκεται περίπου στην ίδια ευθεία με την αρχή Α του τμήματος Α-Β-Γ, οδήγησε μάλλον τον Spiteri⁵³⁴ στη σκέψη ότι θα πρέπει να αναγνωρισθεί στο τμήμα Θ-I-K η βάση ενός πύργου. Ο πύργος αυτός ίσως θα προστάτευε την πύλη που ο ίδιος μελετητής τοποθετεί σε αυτό το σημείο. Η σκέψη του είναι βέβαια λογική. Καταρχήν όμως δεν έχουμε καμμία ένδειξη για την ύπαρξη πύλης στο σημείο αυτό. Και δεύτερον, αν και η πορεία του τείχους Θ-I-K μας είναι άγνωστη,

⁵³³ Βλ. παραπάνω σ.159.

⁵³⁴ Spiteri 1994, 207, αν και η διατύπωση του κειμένου δεν είναι ιδιαίτερα σαφής.

φαίνεται πως αυτό συνέχιζε ευθύγραμμο και προς τις δύο πλευρές. Αν επρόκειτο για πύργο θα έπρεπε να διακρίνεται και κάποια εσωτερική κατασκευή, ώστε να δημιουργείται τυχόν ορθογώνιο οικοδόμημα. Μια τέτοια όμως κατασκευή δεν σώζεται, έτσι η ύπαρξη πύργου στο σημείο αυτό είναι αμφίβολη.

Οι εξωτερικές πλευρές του τείχους Θ-I-K είναι ελαφρά επικλινείς, σχηματίζοντας σκάρπα με στόχο την αποτελεσματικότερη άμυνά του. Η σκάρπα αυτή παρουσιάζει κανονικότητα στην κατασκευή και μοιάζει με τις αντίστοιχες ιπποτικές σκάρπες που παρατηρούνται στα τείχη της Ρόδου και της Κω⁵³⁵. Στην Ρόδο η κατασκευή σκάρπας για την ενίσχυση των τειχών γενικεύεται κατά την περίοδο μετά την πολιορκία του 1480⁵³⁶, ενώ η σκάρπα των ιπποτικών χρόνων στο κάστρο της Αντιμάχειας θα πρέπει να χρονολογείται μετά τον σεισμό του 1493⁵³⁷. Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι και η Κέφαλος υπέστη ζημιές από τον ίδιο σεισμό. Το Τάγμα έστειλε επιτροπή για την αποκατάστασή τους, όμως στα 1505 διατάζεται η εκκένωση του κάστρου επειδή κρίθηκε ανίσχυρο. Είναι επομένως πιθανόν το τμήμα Θ-I-K να είχε καταστραφεί εξαιτίας του σεισμού και να ξανακτίζεται στο πλαίσιο των επισκευών που υφίστανται τα κάστρα της Κω στα τέλη του 15ου αι. Έπομένως να μπορεί να χρονολογηθεί στο διάστημα μετά το 1493 και μέχρι το 1505.

Το εσωτερικό του τείχους Θ-I-K σήμερα έχει τη μορφή μικρής σπηλιάς (που χρησιμοποιείται ως στάβλος) και έτσι κατέστη δυνατή η εξής παρατήρηση: η σκάρπα κατασκευάστηκε σε απευθείας επαφή με τον φυσικό βράχο, που σήμερα έχει υποχωρήσει. Η εσωτερική πλευρά του τείχους δεν είναι κατακόρυφη, αλλά επικλινή. Παρατηρούνται πολλά στοιχεία σχετικά με την τεχνική κατασκευής του τείχους: η δόμηση γινόταν κατά οριζόντιες ζώνες. Στο τμήμα Θ-I-K εσωτερικά σώζεται το οριζόντιο ίχνος ανάμεσα σε δύο τέτοιες ζώνες (εικ.132, 133). Διακρίνονται επίσης καθαρά στην επιχρισμένη εσωτερική επιφάνεια του Θ-I-K, κυλινδρικές ή τετράγωνες οπές στα σημεία διάκρισης των ζωνών, που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως δοκοθήκες. Σε αυτές θα εφαρμόζαν τα δοκάρια από τις σκαλωσιές για την κατασκευή του τείχους.

4.Ο Χώρος Εσωτερικά του Περιβόλου Στο εσωτερικό του περιβόλου υπάρχει ένα τετράγωνο οπαίο στο μέσο περίπου του ανδρήρου. Πρόκειται πιθανόν για στόμιο κινστήρας.

⁵³⁵ Στην Κω σκάρπα της ιπποτοκρατίας εμφανίζεται στα τείχη της Αντιμάχειας (τμήματα B-B1-A-Πύλη 2-K-I-Θ-H, βλ. παραπάνω σ.110,139κ.εξ.), στον περίβολο I του Παλιού Πυλίου (τμήματα E-Z, B3-Γ1, βλ. παραπάνω σ.73-4), καθώς και στον εξωτερικό περίβολο της Νεραντζιάς (Maiuri 1921-2, 282). Για τα τείχη της Ρόδου, βλ. Gabriel 1921, σ.121, πίν.V,VI,IX.

⁵³⁶ Gabriel 1921, 121.

⁵³⁷ Βλ. παραπάνω το κεφάλαιο για την Αντιμάχεια, ιδ.σ.152-3.

Όμως επειδή σήμερα το οπαίο αυτό είναι φραγμένο, δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί η μορφή της κινστέρνας. Σώζονται επίσης στο χώρο αυτό ίχνη πολλών τοίχων, σε επίπεδο θεμελίων. Η μεταξύ τους σχέση, καθώς και η σχέση τους με τα τείχη είναι άγνωστη⁵³⁸.

⁵³⁸ Κατά τον Spiteri 1994, 207, το ίχνος ενός τοίχου που σημειώνει, υποδεικνύει ότι ο χώρος διαιρούνταν ίσως σε δύο τμήματα' τούτο δεν μπορεί να αποδειχθεί χωρίς συστηματική έρευνα και καθαρισμό της περιοχής.

Γ.Κεραμικά Ευρήματα

Η περιοχή του κάστρου της Κεφάλου, λόγω της μεγάλης διάβρωσης που έχει υποστεί το έδαφος, ήταν ιδιαίτερα φτωχή σε επιφανειακά ευρήματα. Στη μεν δυτική του πλευρά απλώνονται σήμερα οι παρυφές του οικισμού με έντονα τα σημεία χρήσης του χώρου. Στα ανατολικά του, η κατωφέρεια είναι τόσο έντονη, ώστε η περισυλλογή καθίσταται αδύνατη.

Από το εσωτερικό του περιβόλου προέρχονται μόνο δύο διακοσμημένα χρονολογήσιμα όστρακα, αρ.45 και 46 (εικ.193-4). Ανήκουν και τα δύο στην κατηγορία marbled ware, στην οποία ήδη έχει γίνει εκτενής αναφορά στο κεφάλαιο της κεραμικής από την Αντιμάχεια⁵³⁹. Τα όστρακα της Κεφάλου πρέπει να προέρχονται από τα εργαστήρια της Βόρειας Ιταλίας, με γνωστότερο αυτό της Πίζας, και να εντάσσονται στην παραγωγή του 17ου αι⁵⁴⁰.

Κατά την αυτοψία του Μαΐου 1997, παρατηρήθηκε ότι η βορειοδυτική απόληξη του τμήματος Α-Β-Γ, μήκους περίπου 3-4 μ., και ύψους ± 4 μ., είχε υποχωρήσει, αφήνοντας να διαφανεί η επίχωση που βρισκόταν από πίσω, όπως ήδη αναφέρθηκε⁵⁴¹. Από το μέτωπο της επίχωσης που αποκαλύφθηκε προέρχονται τα όστρακα αρ.38 έως 44.

Στην υστεροβυζαντινή εγχάρακτη κεραμική (13ος-14ος αι.) ανήκει το όστρακο αρ.38 (εικ.186). Στα πλαίσια της παραγωγής μεταβυζαντινού εργαστηρίου (15ος-16ος αι.) ανήκουν τα όστρακα αρ.39 και 43(εικ.187,191) με βάση την τεχνική και τα χαρακτηριστικά τους. Η χρονολογική τους ένταξη είναι σχετικά δύσκολη διότι ελλείπουν δημοσιευμένα παράλληλα, ενώ τα διακοσμητικά μοτίβα επιβιώνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Τέσσερα όστρακα, τέλος, αρ.40, 41, 42 και 44 (εικ.188-90,192) ανήκουν στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware κατά τον Hayes⁵⁴²) και εντάσσονται χρονολογικά στον 16ο αι.

⁵³⁹ Για την κεραμική marbled ware από την Αντιμάχεια, βλ.παραπάνω σ.149.

⁵⁴⁰ Blake 1981, σ.105, πίν.8.Ι,ΙΙ.

⁵⁴¹ Βλ.παραπάνω σ.161.

⁵⁴² Hayes 1992, 274-5.

Δ.Χρονολόγηση

Το κάστρο της Κεφάλου πρέπει να οικοδομήθηκε κατά τους ιπποτικούς χρόνους, αφού η πρώτη γραπτή μαρτυρία που αναφέρεται σε αυτό χρονολογείται στα 1420⁵⁴³. Η περιοχή κατοικήθηκε βέβαια κατά τον 13ο και 14ο αι., όπως προκύπτει τόσο από τις υστεροβυζαντινές πηγές, όπου αναφέρεται η ένορία του Κεφάλου, όσο και από την πληροφορία του Bosio για τα γεγονότα του 1366. Πρόσθετη μαρτυρία αποτελεί και η υστεροβυζαντινή κεραμεική του 13ου-14ου αι., που περισυνελέγη στον χώρο. Πότε ακριβώς κτίστηκε το κάστρο παραμένει άγνωστο. Είναι πιθανόν να μην οικοδομείται παρά στα τέλη του 14ου και τις αρχές του 15ου αι., μετά την εγκατάσταση και των Αρμενίων στην περιοχή. Τις ανάγκες του πληθυσμού έρχεται να καλύψει η νέα αυτή οχύρωση.

Κυρίως η θέση και λιγότερο η αμυντική ικανότητα των τειχών φαίνεται πως καταξίωσαν το κάστρο ως φρούριο ικανό να αντισταθεί στις εχθρικές επιδρομές, όπως αυτή του 1457 που αναφέρεται στις πηγές. Η οχύρωση πρέπει να περιελάμβανε έναν απλό αμυντικό περίβολο με κατακόρυφα τείχη, από τα οποία σώζεται σήμερα μόνο ένα τμήμα (τμήμα Z-H). Στα ανατολικά του περιβόλου υπήρχε ένας μικρότερος πολυγωνικός οχυρωμένος χώρος, που φαίνεται πως είχε σχετική αυτοτέλεια και ίσως χρησίμευε ως καταφύγιο των αμυνόμενων' αυτός είναι και το μόνο κομμάτι του κάστρου που σώζεται σήμερα. Τόσο η συνεχής διάβρωση του οροπεδίου, όσο και η αδιάλειπτη κατοίκηση του χώρου εξαφάνισαν το μεγαλύτερο τμήμα του κάστρου της Κεφάλου.

Χαρακτηριστικό των τειχών είναι το μεγάλο ύψος τους στην εξωτερική πλευρά, ενώ δεν έχουν μεγάλο πάχος και δεν εξέχουν από τη στάθμη του εδάφους στο εσωτερικό του περιβόλου. Πρέπει να ενταχθούν στον βασικό τύπο μεσαιωνικής ιπποτικής οχύρωσης (από το α' μισό του 14ου μέχρι τα τέλη του 15ου αι.), του οποίου τα χαρακτηριστικά είναι γνωστά από τα τείχη της Ρόδου⁵⁴⁴ (κατακόρυφα τείχη με μικρό πάχος και μεγάλο ύψος, μία ζώνη άμυνας στο επίπεδο των προιονωτών επάλξεων, που φέρουν απλές τοξοθυρίδες με τριγωνική κάτοψη και καταλήγουν σε κάθετη σχισμή), όπως φαίνεται τόσο από την μορφή τους, όσο και από τη μοναδική τοξοθυρίδα που σώζεται.

Ο Bosio⁵⁴⁵ καταγράφει την πληροφορία ότι κατά τον σεισμό του 1493 οι οχυρώσεις της Κεφάλου υπέστησαν σοβαρές ζημιές και εστάλη επιτροπή του Τάγματος για να μεριμνήσει για την αποκατάστασή τους. Στις εργασίες συντήρησης και στερέωσης των τειχών

⁵⁴³ Βλ. την αναφορά του Buondelmonti στο Παρ.ΙΙ.Δ.5.

⁵⁴⁴ Gabriel 1921, 124κ.εξ.

⁵⁴⁵ Bosio II, 512B-E, 516A-C (Παρ.ΙΙ.Γ).

που έλαβαν χώρα μετά το 1493 και μέχρι το 1505, όταν μαρτυρείται η εγκατάλειψη του κάστρου από τους Ιππότες, μπορεί να ενταχθεί το τείχος Θ-Ι-Κ με την σκάρπα του, στη θέση πιθανόν προγενέστερου κατεστραμμένου τείχους. Και τούτο διότι η χρήση σκάρπας αποτελεί ένα οχυρωματικό στοιχείο του οποίου η χρήση γενικεύεται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου μετά την οθωμανική πολιορκία του 1480⁵⁴⁶.

Ο χώρος όμως του κάστρου συνεχίζει να χρησιμοποιείται στον 16ο και 17ο αι., όπως φαίνεται από τα κεραμεικά ευρήματα που πληθαίνουν αυτή την περίοδο. Ίσως να χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοικίας μετά την κατάκτηση από τους Τούρκους, ίσως πάλι να διατήρησε τον αμυντικό του χαρακτήρα, υπό τη διοίκηση των νέων επικυριάρχων. Για το θέμα αυτό δεν υπάρχει καμμία πληροφορία. Είναι γνωστό μόνο ότι μέχρι το 19ο αι., στα τείχη σώζονταν τα οικόσημα των Ιπποτών, τα οποία παρατήρησαν οι Ross και Newton⁵⁴⁷.

⁵⁴⁶ Gabriel 1921, 121.

⁵⁴⁷ Ross 1852, 25, Newton 1865, τόμ.Ι, σ.243.

IV. ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΣΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΚΕΦΑΛΟΥ

Α.Γραπτές Μαρτυρίες

Οι αναφορές στις οχυρώσεις στην περιοχή Καστέλλι Κεφάλου είναι ελάχιστες. Δεν σώζεται ή δεν έχει μέχρι σήμερα δημοσιευθεί καμμία πληροφορία από ιπποτικά έγγραφα, βυζαντινά αρχεία και πηγές κ.λ.π. Οι μόνες μεταγενέστερες μνείες σε μικρό φρούριο στην περιοχή Καστέλλι γίνονται από τον Ross⁵⁴⁸ που επισκέφθηκε την περιοχή στα 1844 και αναφέρει το ερειπωμένο οχυρό από το οποίο σωζόταν μόνο η πύλη, και τον Ζαρράφτη⁵⁴⁹ («πλησίον εις τό Ζηνί Ν.Δ. ὑψοῦται τό Καστέλλι ὡς μηναιοπύργωμα, κτίσμα Σταυροφορικόν πρὸς περιφρούρησιν ἐκεῖ τῶν παραλίων»). Το μέχρι πρότινος μη ταυτισμένο και άγνωστο αυτό οχυρό στην τοποθεσία Καστέλλι, που και σήμερα δεν είναι εύκολα προσπελάσιμο, παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά.

Β.Αρχιτεκτονική Περιγραφή

1.Θέση-Γενικά Στοιχεία Το Καστέλλι είναι ένα μικρό φρούριο που βρίσκεται στην νοτιοανατολική μεριά του νησιού, στην περιοχή μετά την Κέφαλο (βλ.χάρτη στο σχ.1). Πρόκειται για το πιο άγονο κομμάτι της Κω, σήμερα ουσιαστικά ακατοίκητο. Το οχυρό είναι κτισμένο στα πλευρά ενός ογκώδους βράχου που υψώνεται πάνω από τα νοτιοανατολικά παράλια του νησιού, πολύ κοντά στην προϊστορική θέση «Άσπρη Πέτρα», πάνω από τον όρμο του Σκίνου. Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκε επίσης λατομείο σκούρου φαιού ρυολίθου, το οποίο πιθανόν λειτούργησε μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου⁵⁵⁰. Η οχύρωση απλώνεται τόσο στην ομαλότερη νοτιοανατολική πλευρά του βράχου, όσο και σε ένα μικρό πλάτωμα που δημιουργείται ανάμεσα στον κύριο όγκο του βράχου και έναν μικρότερο και χαμηλότερο στα βόρεια του.

Η περιοχή αυτή είναι απροσπέλαστη από όλες τις πλευρές, εκτός της βορειοδυτικής, της ανάγκης οχύρωσης της οποίας κάλυπτε το τείχος (σχ.7, εικ.134, 135).

2.Πύλη Η πύλη ανοίγεται στη βορειοανατολική απόληξη της πλευράς Α-Β, στο σημείο Α, όπου δημιουργείται μια έσω νεύουσα ορθή γωνία (εικ.136). Ουσιαστικά πρόκειται για το

⁵⁴⁸ Ross 1852, 25.

⁵⁴⁹ Ζαρράφτης 1921, τεύχ.Β', σ.119.

⁵⁵⁰ Πουπάκη 2001, 61.

πιο οχυρό σημείο του τείχους, αφού ο επιτιθέμενος είναι εκτεθειμένος στις βολές των υπερασπιστών της πλευράς Α-Γ-Δ-Ε. Πρόκειται άλλωστε για τη γνωστή πρακτική χωροθέτησης της πύλης είτε κοντά σε πύργο είτε σε εσοχή του τείχους, που αποτελεί πάγια αρχή της οχυρωματικής από τους προϊστορικούς μέχρι τους νεώτερους χρόνους⁵⁵¹.

Εξωτερικά το πλαίσιο της πύλης είναι ορθογώνιο. Σήμερα φθάνει σε ύψος $\pm 1,70$ μ. από την επίχωση του εδάφους—δεν διακρίνεται το κατώφλι-, και σε πλάτος $\pm 1,60$ μ.(εικ.137). Τα πλευρικά τοιχώματα της πύλης διευρύνονται προς το εσωτερικό. Εσωτερικά κάτω από το ανώφλι της πύλης και στα δύο πλευρικά τοιχώματα σώζεται ένας λαξευμένος, οριζόντιος τοποθετημένος λίθος που φέρει κυκλική οπή στο μέσον του. Στις οπές αυτές εφάρμοζαν οι στρόφιγγες από τα ξύλινα θυρόφυλλα. Επίσης, για την προσαρμογή των θυρόφυλλων δημιουργείται εσωτερικά των παραστάδων της πύλης ορθογώνια εσοχή. Διακρίνονται ακόμα δύο αντωπές εσοχές για την τοποθέτηση οριζόντιας αμπάρας.

Η πύλη στο Καστέλλι παρουσιάζει ομοιότητες τόσο στη δομή όσο και στη διαμόρφωση (τοιχώματα που διευρύνονται προς το εσωτερικό, στρόφιγγες, εσοχές για αμπάρα κ.λ.π), με την ιπποτική πύλη 2 στην Αντιμάχεια⁵⁵² (τέλος του 15ου αι.).

3.Τείχη Το τείχος έρχεται να κλείσει τη μοναδική πρόσβαση προς το φρούριο, ένα άνοιγμα που δημιουργείται από τη φυσική διαμόρφωση των βράχων, και που αποτελεί το μόνο προσπελάσιμο σημείο προς το πλάτωμα (εικ.135). Έχει σχήμα ορθής γωνίας με την κορυφή της γωνίας προς το εσωτερικό του φρουρίου (εικ.138). Η μακρά ευθύγραμμη πλευρά (τμήμα Α-Β-Β') οχυρώνει το άνοιγμα και έχει μήκος ± 20 μ.(εικ.139) Η στενή πλευρά (τμήμα Α-Γ-Δ-Ε) είναι κτισμένη σε μικρή απόσταση από το δεύτερο, μικρότερο ορεινό όγκο' έχει συνολικό μήκος $\pm 7,5$ μ. (εικ.140) Εκτός της προστασίας της πλευράς αυτής, το τμήμα Α-Γ-Δ-Ε καλύπτει αμυντικά την περιοχή εξωτερικά της πλευράς Α-Β-Β', καθώς και την πύλη του κάστρου.

Το εξωτερικό μέγιστο ύψος των τειχών φθάνει τα $\pm 4,70$ μ. (στην δυτική απόληξη του τμήματος Α-Β), ενώ εσωτερικά δεν ξεπερνούν το $\pm 1,5$ μ. (εικ.141) Σώζονται δε σε όλα τα σημεία χωρίς σημαντικές αυξομειώσεις μέχρι και το επίπεδο του ανωφλίου της πύλης. Το πάχος τους κυμαίνεται από $\pm 0,90$ μ. (στα περισσότερα σημεία $1,60$ μ.) μέχρι $\pm$

⁵⁵¹ Για παραδείγματα προϊστορικών οχυρώσεων, βλ. Toy 1985, 1-5. Για την μεσαιωνική περίοδο στην Δ.Ευρώπη, βλ. Mesqui 1991, 307κ.εξ., ενώ στα Βαλκάνια μπορούν να αναφερθούν πύλες δίπλα σε πύργους στα τείχη του Βελιγραδίου και στην ακρόπολη του Smederevo(15ος αι., Γιουγκοσλαβία), Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, σ.129, εικ.3, σ.208, εικ.5. Στον ελλαδικό χώρο μπορούν να αναφερθούν παραδείγματα στο Γεράκι Λακωνίας, Traquair 1905-6, 263, την Ακροκόρινθο, Bon 1936, σ.175, εικ.113, στα τείχη της Θεσσαλονίκης, Gounaris 1982, σ.25, εικ.1, κ.α. Από τις οχυρώσεις της Ρόδου, αντίστοιχο παράδειγμα είναι η αρχική φάση της πύλης Κοσκίνου, Gabriel 1921, εικ.23.

⁵⁵² Για την πύλη 2 στην Αντιμάχεια, βλ. παραπάνω σ.103κ.εξ.

2,10 μ. (στην δυτική απόληξη του τμήματος A-B). Τα τείχη υψώνονται κατακόρυφα. Αν και στην πορεία τους λαμβάνουν υπόψη την οφρύ του βράχου, εντούτοις έχει γίνει προσπάθεια για μια κανονικότερη χάραξη με ευθύγραμμα τμήματα και καμπύλες γωνίες. Η τοιχοδομία τους είναι ενιαία. Χρησιμοποιούνται λίθοι αδρά κατεργασμένοι, όπως και λίθοι αργοί διαφόρων μεγεθών. Πρόκειται για σχετικά αμελή κατασκευή (αργολιθοδομή) με άφθονο συνδετικό κονίαμα. Μικρότερες πέτρες και πολλά βήσσαλα συμπληρώνουν τους αρμούς. Πιο προσεγγμένη, με λίθους καλύτερα συναρμοσμένους, είναι η τοιχοδομία στα πλευρικά τοιχώματα της πύλης, τις πλευρές των κανονιοθυρίδων 1 και 2, και τις παρειές της τοξοθυρίδας (εικ.137,142,143,144).

Στο **τμήμα A-B-B'** διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει το τμήμα A-B. Η κάτοψη του τείχους στην φάση αυτή σχημάτιζε ελαφρά καμπύλη (εικ.141). Στη δυτική του απόληξη, στο σημείο B κοντά στην κανονιοθυρίδα 1, το τείχος έστρεφε και συνέχιζε προς τα νότια, προς το εσωτερικό δηλ. του κάστρου, χωρίς να είναι σήμερα ορατό το σημείο όπου κατέληγε. Σε δεύτερη φάση, το τείχος προεκτάθηκε ευθύγραμμα προς τα νοτιοδυτικά φθάνοντας μέχρι τα ριζά του κυρίου όγκου του βράχου. Η προέκταση αυτή (B-B') προστέθηκε στο προγενέστερο τμήμα, με αφετηρία το σημείο όπου αυτό έστρεφε προς τα νότια. Στο σημείο της επαφής των δύο τειχών διακρίνεται καθαρά στην εξωτερική πλευρά ο αρμός. Το τείχος B-B' της δεύτερης φάσης φθάνει σε μήκος τα $\pm 11,5$ μ., έχει μέσο πάχος 0,90 μ., και εμφανίζει ακριβώς την ίδια τοιχοποιία με τα υπόλοιπα τμήματα των τειχών.

Ο λόγος για την προσθήκη αυτή δεν είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Είναι σαφές ότι με την προσθήκη αυξήθηκε κατά πολύ το μήκος της πλευράς A-B-B', φθάνοντας τα 20 μ. περίπου από 8,5 μ. που ήταν προηγουμένως. Με αυτό τον τρόπο καλύφθηκε αμυντικά ένας πολύ μεγαλύτερος χώρος από τον αρχικό, πράγμα που ενίσχυσε την άμυνα του φρουρίου. Ένας άλλος λόγος για την προσθήκη ίσως θα έπρεπε να αναζητηθεί στην ανάγκη στατικής στερέωσης του τείχους στο σημείο B, όπου το τείχος φθάνει στο μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος του ($\pm 4,70$ μ.). Πάντως η τοιχοδομία της προσθήκης δεν διαφέρει καθόλου από εκείνη των τειχών και επομένως η προσθήκη δεν πρέπει να κατασκευάστηκε πολύ μεταγενέστερα από αυτά.

Στα τείχη διανοίγονται δύο **κανονιοθυρίδες (1 και 2 στα τμήματα A-B και B-Γ αντίστοιχα, εικ.140,141,142,143)** και μία τοξοθυρίδα (στο τμήμα Δ-E, εικ.144). Οι δύο κανονιοθυρίδες ανοίγονται σε κόγχες⁵⁵³ (αγγλ.embrasure, γαλλ.niche à tir) που καλύπτονται με

⁵⁵³ Για τις κόγχες που ανοίγονται εσωτερικά στα τείχη, σε επίπεδο χαμηλότερο της επίστεψης, επιτυγχάνοντας έτσι πολλαπλούς στόχους της οχυρωματικής (στατική των τειχών, εξοικονόμηση υλικού, γρήγορη επιδιόρθωση ρηγμάτων κ.λ.π.), βλ.παραπάνω σ.111.

χαμηλή ημικυλινδρική καμάρα, και αποτελούνται από τετράγωνο άνοιγμα στην εξωτερική παρειά του τείχους με πλευρά $\pm 0,40$ μ. Ο τύπος αυτός πρώιμης τετράγωνης κανονιοθυρίδας είναι γνωστός τόσο από δυτικά οχυρωματικά έργα⁵⁵⁴, όσο και από τις ιπποτικές οχυρώσεις της Ρόδου του β' μισού του 15ου αι.⁵⁵⁵ ευρύτατη χρήση του γίνεται επίσης στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς και στο κάστρο της Αντιμάχειας στην Κω, σε τμήματα που χρονολογούνται στο ίδιο διάστημα⁵⁵⁶. Μέχρι στιγμής δεν έχει υπάρξει μελέτη του συγκεκριμένου τύπου στα ιπποτικά κάστρα των Δωδεκανήσων, των δομικών χαρακτηριστικών ή των παραλλαγών που εμφανίζονται. Είναι γνωστό ότι πολλές φορές συνοδεύεται στην εξωτερική πλευρά από κάθετη σχισμή πάνω από το τετράγωνο άνοιγμα, για την παρατήρηση του χώρου από τους αμυνόμενους⁵⁵⁷. Στις κανονιοθυρίδες στο Καστέλλι, τέτοια σχισμή δεν διακρίνεται. Χαρακτηριστικό στα παραδείγματα στο Καστέλλι είναι ότι τα πλάγια τοιχώματα των κογχών δεν είναι καμπύλα (όπως τα αντίστοιχα της Αντιμάχειας), αλλά ευθύγραμμα. Η καμάρα κάλυψης στηρίζεται εκτός από τα πλαϊνά τοιχώματα, σε λαξευτό λίθο ορθογώνιας διατομής, που τοποθετείται οριζόντια στην ανωδομή της κανονιοθυρίδας εσωτερικά του τετράγωνου ανοίγματος (εικ.142,143).

Από την **τοξοθυρίδα** σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα της (εικ.144). Η κάτοψή της είναι τριγωνική και φαίνεται να καταλήγει σε κάθετη απλή σχισμή. Ο τύπος αυτός είναι ο ίδιος που έχει επισημανθεί και στα υπόλοιπα κάστρα της Κω⁵⁵⁸, αποτελεί τον βασικό τύπο τοξοθυρίδας που παρατηρείται στα τείχη της Ρόδου⁵⁵⁹ και συνδέεται με την ιπποτική οχυρωματική αρχιτεκτονική του 14ου-15ου αι.

Ως προς τα αμυντικά στοιχεία του τείχους στο Καστέλλι μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής. Τόσο οι δύο κανονιοθυρίδες όσο και η τοξοθυρίδα ανοίγονται στη σημερινή στάθμη του εδάφους εσωτερικά του κάστρου, που αποτελεί προϊόν επίχωσης. Η βάση όμως της τοξοθυρίδας βρίσκεται ψηλότερα από τις κανονιοθυρίδες, αντιστοιχεί δηλ. με το επίπεδο της καμάρας που τις καλύπτει (εικ.145).

Επίσης στο ανώτερο μέρος του τμήματος Γ-Δ-Ε σώζεται στην εσωτερική πλευρά του τείχους εσοχή μέσου πλάτους $\pm 0,70$ μ., που πιθανόν αντιστοιχεί στο ίχνος του περιδρόμου (εικ.145). Μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να υποστηρίξουμε την ύπαρξη δύο γραμμών

⁵⁵⁴ Mesqui 1993, 301 κ.εξ., Faucherre 1996, 13-4, επίσης Toy 1985, 230-1.

⁵⁵⁵ Gabriel 1921, 125.

⁵⁵⁶ Για τις πρώιμες κανονιοθυρίδες στο επίπεδο του περιδρόμου, στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου της Νεραντζιάς, στην πόλη της Κω, βλ. Maiuri 1921-2, σ.281, εικ.4. Για τις κανονιοθυρίδες του κάστρου της Αντιμάχειας, βλ. παραπάνω σ.113.

⁵⁵⁷ Gabriel 1921, εικ.69. Αντίστοιχα δείγματα κανονιοθυρίδων εσωτερικά επιχωματωμένα σώζονται στην πλευρά της Πύλης 2-A-B1 της Αντιμάχειας, βλ. παραπάνω σ.139-40, εικ.73.

⁵⁵⁸ Για το κάστρο στο Παλιό Πυλί, βλ. παραπάνω σ.78-9, στην Αντιμάχεια, βλ. σ.114, στην Κέφαλο, βλ. σ.163.

⁵⁵⁹ Gabriel 1921, 125.

άμυνας με τις κανονιοθυρίδες στην κατώτερη και την τοξοθυρίδα στην ανώτερη. Η λογική αυτή θυμίζει την αντίστοιχη διάταξη με δύο γραμμές άμυνας σε τμήματα των τειχών της Αντιμάχειας⁵⁶⁰, που χρονολογούνται στα τέλη του 15ου αι., καθώς και τα ανάλογα παραδείγματα από τα τείχη της Ρόδου στο β' μισό του 15ου αι.⁵⁶¹

4.Εσωτερικό του Φρουρίου Ο χώρος είναι ιδιαίτερα μικρός και ανισόπεδος, με αποτέλεσμα τα λιγοστά ίχνη τοίχων να βρίσκονται κατανεμημένα σε διαφορετικά επίπεδα, ανάλογα με την διαμόρφωση του βράχου. Σώζονται ελάχιστα αυτοτελή κτήρια, ο χώρος όμως είναι κατάσπαρτος από αδρά κατεργασμένους λίθους, κεραμίδες και όστρακα χονδροειδών αγγείων (εικ.146).

Μέσα στον χώρο βρίσκονται επίσης και κινστέρνες μικρών διαστάσεων με κυκλική ή ωοειδή κάτοψη (εικ.147), καθώς και μία μεγαλύτερη ορθογωνίου σχήματος, που φαίνεται πως στεγαζόταν με ημικυλινδρικό θόλο από πλίνθους και θολίτες (εικ.148). Η τοιχοδομία αυτή εντάσσεται στη βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση⁵⁶², και μάλλον πρέπει να χρονολογηθεί στην υστεροβυζαντινή περίοδο του νησιού (13ος-14ος αι.).

⁵⁶⁰ Για τα τείχη της Αντιμάχειας, βλ. παραπάνω σ.112, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

⁵⁶¹ Για τα τείχη της Ρόδου, βλ. παραπάνω σ.116, και Gabriel 1921, 70κ.εξ.,75,79κ.εξ.

⁵⁶² Όπως παρατηρεί και ο Μπούρας 1994, 422, στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική, στα τόξα υπάρχει συνήθως εναλλαγή θολίτη και τούβλων, ενός ή δύο.

Γ.Κεραμικά Ευρήματα

Η περισυλλογή της κεραμικής στο Καστέλλι περιέλαβε όλη την έκταση του φρουρίου και κυρίως τη νότια πλευρά του βράχου. Η περιοχή είναι εξαιρετικά δύσβατη και κρημνώδης, με αποτέλεσμα η κατάβαση να είναι δυσχερής. Ο χώρος είναι σε ορισμένα σημεία κατάσπαρτος από κεραμίδες και όστρακα ακόσμητων χονδροειδών χρηστικών αγγείων, που όμως δεν μπορούν προς το παρόν να δώσουν αξιόπιστα χρονολογικά στοιχεία. Ελάχιστα είναι τα όστρακα με διακόσμηση, τα οποία και παρατίθενται εδώ.

Στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής κεραμικής και ιδιαίτερα των παραγώγων της κεραμικής του Ζευξίππου (Zeuxippos ware) ανήκει το όστρακο αρ.47(εικ.195), ενώ με την ίδια κατηγορία φαίνεται να σχετίζεται και το όστρακο αρ.48(εικ.196). Η κεραμική του τύπου «Ζεύξιππος» και τα παράγωγά της έχουν αποτελέσει για πολλά χρόνια θέμα έρευνας και συχνά αντικρουόμενων απόψεων. Γίνεται όμως γενικά δεκτό ότι η κεραμική αυτή και ιδιαίτερα τα παράγωγά της που μας απασχολούν εδώ, δεν είναι ένα ομοιογενές σύνολο, αλλά μια ευρύτερη παραγωγή πολλών εργαστηρίων σε διαφορετικές γεωγραφικές τοποθεσίες. Ακόμα και για την αυθεντική κεραμική του Ζεύξιππου έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες για το κατά πόσο κέντρο παραγωγής της ήταν η Κων/πολη και όχι κάποια άλλη περιοχή του Αιγαίου⁵⁶³. Όσο για τη χρονολόγηση των παραγώγων, έχουν δημοσιευτεί αγγεία που τοποθετούνται από το 12ο έως τις αρχές του 16ου αι. Δυστυχώς λίγα από αυτά προέρχονται από συστηματικές δημοσιευμένες ανασκαφές και έχουν χρονολογηθεί με βάση στρωματογραφικά δεδομένα. Η επικρατέστερη σήμερα χρονολόγηση για την εξεταζόμενη κατηγορία κεραμικής είναι το διάστημα 13ου-14ου αι.

Στα πλαίσια της υστεροβυζαντινής κεραμικής του 14ου αι., πρέπει να εντάσσεται το όστρακο αρ.49(εικ.197), χωρίς όμως να είναι δυνατόν να βρεθούν ακριβή παράλληλα.

Το όστρακο αρ.51(εικ.199) συνδέεται με μία κατηγορία μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής από τα εργαστήρια της Βενετίας, στη Βόρεια Ιταλία. Η κεραμική αυτή εντάσσεται στην παραγωγή του 15ου αι. και δείγματά της έχουν βρεθεί στην Ρόδο⁵⁶⁴. Το όστρακο από το Καστέλλι, δεν ανήκει απαραίτητα σε εισηγμένο αγγείο αυτής της κατηγορίας. Τούτο για να υποστηριχθεί θα έπρεπε να σώζεται μεγαλύτερο τμήμα του, που θα έδινε ασφαλέστερα στοιχεία. Θα μπορούσε όμως πιθανότατα να αποτελεί μια τοπική παραλλαγή ή σύγχρονη μίμησή του.

⁵⁶³ François 1995, 95.

⁵⁶⁴ Μιχαηλίδου 1994, 41-2.

Τέλος το όστρακο αρ.50(εικ.198) ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware σύμφωνα με τον Hayes⁵⁶⁵) και χρονολογείται στον 16ο αι.

⁵⁶⁵ Hayes 1992, 274-5.

Δ.Χρονολόγηση

Από τη στιγμή που δεν υπάρχουν καθόλου γραπτές μαρτυρίες, τα συμπεράσματα για την χρονολόγηση του οχυρού στο Καστέλλι Κεφάλου στηρίζονται αποκλειστικά στα κεραμικά ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η εικόνα βέβαια που προκύπτει είναι αρκετά σχηματική. Πρόκειται για έναν τόπο, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τον 13ο αι., οχυρώθηκε στο β' μισό του 15ου αι. και εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και κατά τον 16ο αι. Η ακριβής μορφή του μπορεί να προσδιορισθεί μόνο μέσα από ανασκαφικές εργασίες και καθαρισμούς.

Η χρήση του χώρου από **τον 13ο αι.**, τεκμηριώνεται με βάση την υστεροβυζαντινή κεραμική του 13ου-14ου αι., που περισυνελέγη. Επιπρόσθετο στοιχείο αποτελεί και η διαμόρφωση της ορθογώνιας κινστέρνας του οικισμού, η οποία ανήκει στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση.

Τα τείχη στο Καστέλλι Κεφάλου εντούτοις, εντάσσονται στα πλαίσια της ιπποτικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής και μπορούν με μεγάλη πιθανότητα να χρονολογηθούν στο **β' μισό του 15ου αι.** Στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτής της χρονολόγησης είναι οι πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες (β' μισό 15ου αι.), η απλή τοξοθυρίδα που συναντάται στα ιπποτικά μεσαιωνικά τείχη (α' μισό 14ου-τέλος 15ου αι.), η ομοιότητα της πύλης στο Καστέλλι με την πύλη 2 της Αντιμάχειας από το τέλος του 15ου αι., τέλος η πιθανή ύπαρξη δύο επάλληλων ζωνών άμυνας (β' μισό 15ου αι.). Τα κατακόρυφα τείχη και η απουσία σκάρπας στο Καστέλλι, χαρακτηριστικό που γενικεύεται στην ιπποτική αρχιτεκτονική μετά το 1480⁵⁶⁶, ίσως να αποτελούν ένδειξη για την οικοδόμηση της οχύρωσης πριν το έτος αυτό. Τα τείχη στο Καστέλλι ανήκουν σε μία οικοδομική περίοδο, στα πλαίσια της οποίας διακρίνονται δύο φάσεις, που όμως δεν απέχουν χρονικά μεταξύ τους. Στόχος είναι πάντα η μεγιστοποίηση της αμυντικής ικανότητάς τους.

Όλα τα στοιχεία που παρατηρούνται εδώ (η μορφή των κανονιοθυρίδων και της τοξοθυρίδας, η διαμόρφωση της πύλης, η πιθανή ύπαρξη δύο ζωνών άμυνας, τα κατακόρυφα τείχη) έχουν χρησιμοποιηθεί και στα τείχη της Ρόδου, απαντούν δε και στα υπόλοιπα φρούρια της Κω. Και πάλι όμως, όπως συμβαίνει και στα υπόλοιπα κάστρα του νησιού, η εφαρμογή τους δεν γίνεται άκριτα. Λαμβάνονται σοβαρά υπόψη η διαμόρφωση του χώρου και οι ιδιαίτερες συνθήκες που παρουσιάζονται σε κάθε περίπτωση. Η οχύρωση στο Καστέλλι

⁵⁶⁶ Gabriel 1921, 121.

Κεφάλου πρέπει να εντάσσεται στα έργα ενίσχυσης της άμυνας, που έλαβαν χώρα κατά το β΄μισό του 15ου αι., στην ιπποτική επικράτεια και ειδικότερα στο νησί της Κω⁵⁶⁷.

Ένδειξη για την κατοίκηση του χώρου και κατά την οθωμανική περίοδο, τουλάχιστον κατά **τον 16ο αι.**, αποτελεί το όστρακο οθωμανικής κεραμικής (αρ.50), της επιφανειακής περισυλλογής.

⁵⁶⁷ Για τα οχυρωματικά έργα με στόχο την ενίσχυση της άμυνας του νησιού, βλ.παραπάνω σ.33κ.εξ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα τέσσερα οχυρωματικά σύνολα που εξετάσθηκαν στην μελέτη αυτή, χρονολογούνται με βάση τόσο τις ιστορικές πηγές όσο και τα αμυντικά τους χαρακτηριστικά και τα ευρήματα της κεραμεικής.

Τα **αμυντικά χαρακτηριστικά** των οχυρώσεων της Κω, χάρη στα οποία κατέστη δυνατή η χρονολόγηση των διαφόρων τμημάτων τειχών και η διάκριση των οικοδομικών φάσεων, καθορίστηκαν από την συγκριτική μελέτη με αντίστοιχες κατασκευές που εμφανίζονται σε άλλες οχυρώσεις. Το σημαντικότερο μνημειακό σύνολο για την διεργασία αυτή είναι αναμφισβήτητα τα τείχη της Ρόδου, με βάση πάντα την χρονολόγηση και τις διακρίσεις του Gabriel. Τα ίδια κατασκευαστικά στοιχεία παρατηρούνται τόσο στην έδρα του Τάγματος όσο και σε πολλές οχυρώσεις του νησιωτικού κράτους. Συγκρίσεις έγιναν επίσης τόσο με άλλες οχυρώσεις του ελλαδικού χώρου, όσο και με κάστρα της Δ.Ευρώπης που είναι μέχρι σήμερα και τα πλέον προσπελάσιμα. Ομοιότητες σε πολλά σημεία παρατηρήθηκαν επίσης με οχυρώσεις τόσο του βαλκανικού και μικρασιατικού χώρου, όσο και των σταυροφορικών βασιλείων της Ανατολής.

Τα πιο ευπρόσβλητα τμήματα των οχυρώσεων είναι οι πύλες. Κατά την διάνοιξη των πυλών ακολουθούνται οι πάγιες αρχές της οχυρωματικής : έτσι, πύλες ανοίγονται στην πρόσοψη ενός πύργου-πυλώνα (πύλη 1-Παλιό Πυλί) ή στα πλευρά του (ημικυκλικός προμαχώνας-Αντιμάχεια), σε εσοχή του τείχους (πύλη στο Καστέλλι Κεφάλου) ή ενός βράχου (πύλη 3-Παλιό Πυλί). Έχουν προσεκτική κατασκευή, πολλές φορές ακόμα και μνημειώδη, με χρήση σπολίων (πύλη 3-Αντιμάχεια), ενώ προστατεύονται και από κατασκευές, όπως ανασυρόμενες γέφυρες ή σειρές ολιγάριθμων καταχυστών (πύλες 1 και 2-Αντιμάχεια).

Πύργοι παρατηρούνται μόνο στο κάστρο του Παλιού Πυλίου. Πρόκειται κυρίως για πολυγωνικές κατασκευές σε καίρια ή εκτεθειμένα σημεία των τειχών. Η μορφή τους υπαγορεύεται από την διαμόρφωση του εδάφους. Σε δύο περιπτώσεις το ισόγειό τους στεγάζεται με οξυκόρυφες καμάρες εξυπηρετώντας διαφορετικές λειτουργίες (κινστέρνα στον Πύργο Α, εκκλησία στον πύργο ε').

Οι καταχύστρες πάνω σε προεξέχοντες προβόλους είναι ένα μεσαιωνικό αμυντικό χαρακτηριστικό, για την προέλευση του οποίου έχουν προταθεί ποικίλες ερμηνείες. Καταχύστρες παρατηρούνται μόνο στο κάστρο της Αντιμάχειας και ανήκουν όλες στον τύπο της ολιγάριθμης σειράς καταχυστών (αγγλ. box machicolations, γαλλ. bretèche), τουλάχιστον σε όσα παραδείγματα μπορεί να διαγνωσθεί με βεβαιότητα η αρχική μορφή τους. Ο τύπος

αυτός διακρίνεται σε ιπποτικές οχυρώσεις στο επίπεδο των επάλξεων πάνω από ευπρόσβλητα σημεία των τειχών (πύλες, γωνίες του τείχους κ.λ.π). Μπορεί να πρόκειται για απλές καταχύστρες πάνω σε δύο προβόλους (σημείο Ε2-Αντιμάχεια) ή σε περισσότερους (πύλη 2, πλευρά Θ-Η –Αντιμάχεια).

Ακέραιες μεσαιωνικές επάλξεις στα τείχη της Κω σώζονται μόνο στο κάστρο της Αντιμάχειας, χρονολογούνται στην ιπποτική περίοδο και ταυτίζονται ως προς τα επιμέρους στοιχεία τους με τα ιπποτικά τείχη της Ρόδου. Παρατηρούνται επάλξεις με πριονωτές απολήξεις που διακόπτονται από διάκενα. Σε εποχές πολέμου τα διάκενα κλείνονταν με ξύλινα διαφράγματα που στηρίζονταν σε προβόλους στην εξωτερική παρειά των τειχών. Έτσι οι αμυνόμενοι είχαν την δυνατότητα να κυκλοφορούν στον περίδρομο που περιέτρεχε τα τείχη εσωτερικά στο επίπεδο των επάλξεων, χωρίς να είναι ορατοί και εκτεθειμένοι στις βολές των αντιπάλων. Ο περίδρομος στηριζόταν είτε σε συμπαγή τοιχοποιία (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια), είτε σε σειρά από καμάρες που διαμορφώνονταν εσωτερικά του τείχους (Αντιμάχεια, Καστέλλι Κεφάλου).

Στο πάχος των επάλξεων ανοίγονταν επίσης τοξοθυρίδες. Στις οχυρώσεις της Κω παρατηρούνται απλές τοξοθυρίδες με κάτοψη τριγωνική (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κέφαλος, Καστέλλι Κεφάλου). Η όψη τους εσωτερικά είναι ορθογώνια, ενώ στην εξωτερική παρειά του τείχους καταλήγουν σε κάθετη σχισμή. Ο τύπος αυτός τοξοθυρίδας φαίνεται ότι είχε ευρύτατη διάδοση στις ιπποτικές οχυρώσεις του νησιού και χρονολογείται με βάση τα συγκριτικά παραδείγματα από τις οχυρώσεις της Ρόδου.

Στην Ρόδο ο Gabriel διέγινε έναν βασικό τύπο μεσαιωνικής οχύρωσης, τον οποίο χρονολόγησε γενικά στο διάστημα 14ου-15ου αι. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι τα κατακόρυφα τείχη που καταλήγουν σε επάλξεις με πριονωτές απολήξεις και η μοναδική ζώνη άμυνας στο επίπεδο του περιδρόμου, από όπου οι αμυνόμενοι βάλλουν από τα ορθογώνια διάκενα, τις απλές τοξοθυρίδες με τριγωνική κάτοψη και τις καταχύστρες ενάντια στους επιτιθέμενους. Τα στοιχεία αυτού του τύπου οχύρωσης που εμφανίζονται και στις οχυρώσεις της Κω μπορούν να χρονολογηθούν επομένως, σύμφωνα με τον Gabriel, από το α' μισό του 14ου αι. μέχρι το τέλος του 15ου αι.

Κατά την μελέτη των οχυρώσεων της Κω, διακρίνεται στο β' μισό του 15ου αι. μια περίοδος της ιπποτικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, η οποία χαρακτηρίζεται εδώ ως «μεταβατική». Στην περίοδο αυτή εντάσσονται στην άμυνα των μεσαιωνικών οχυρώσεων χαρακτηριστικά για την εξυπηρέτηση πυροβόλων όπλων και –με την βαθμιαία επικράτηση του κανονιού– για την αντιμετώπισή τους. Πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες εμφανίζονται στα τείχη της Ρόδου κατά το β' μισό του 15ου αι. Στην Κω παρατηρούνται τόσο στο επίπεδο των

επάλξεων όσο και σε κατώτερες ζώνες άμυνας των τειχών, στο επίπεδο του εδάφους εσωτερικά των περιβόλων (Αντιμάχεια, Καστέλλι Κεφάλου). Στο επίπεδο του εδάφους οι κανονιοθυρίδες ανοίγονται σε ημικυκλικές κόγχες, στα τόξα των οποίων στηρίζεται ο περίδρομος. Οι κανονιοθυρίδες αυτές αποτελούνται στην εξωτερική παρειά των τειχών από τετράγωνο πλαίσιο πάνω από το οποίο μπορεί να υπάρχει κάθετη ορθογώνια σχισμή. Μετά το 1480 στα τείχη της Ρόδου, αλλά κατά πάσα πιθανότητα και σε ολόκληρη την νησιωτική επικράτεια, γενικεύεται η χρήση σκάρπας. Σκάρπα δεν προστίθεται σε προϋπάρχοντα κατακόρυφα τείχη, αλλά οικοδομείται ως τμήμα νέων κατασκευών, που πρέπει σε μεγάλο βαθμό στην Κω να οφείλονται στις ανάγκες που δημιούργησε ο καταστροφικός σεισμός του 1493 (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κέφαλος). Χαρακτηριστικό της «μεταβατικής» περιόδου είναι η συνύπαρξη μεσαιωνικών αμυντικών μορφών (κατακόρυφα τείχη, καταχύστρες, επάλξεις, τοξοθυρίδες) και νεώτερων στοιχείων (σκάρπα, πρώιμες κανονιοθυρίδες).

Κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 16ου αι., τις πρώιμες τετράγωνες κανονιοθυρίδες διαδέχονται στα ιπποτικά τείχη της Ρόδου οι κανονιοθυρίδες “γαλλικού τύπου”. Πρόκειται για κανονιοθυρίδες με μεγαλύτερο εξωτερικό άνοιγμα και κάτοψη σχήματος Χ, που δίνουν την δυνατότητα στον χειριστή του πυροβόλου να καλύψει αμυντικά πολύ μεγαλύτερη περιοχή, χωρίς να δημιουργείται μεγαλύτερη έκθεση στα πυρά των αντιπάλων. Κτίζονται για να εξυπηρετήσουν όπλα μεγαλύτερου μεγέθους με αυξημένες δυνατότητες πυρός. Στην ίδια εποχή (δύο πρώτες δεκαετίες του 16ου αι.) χρονολογήθηκαν και τα αντίστοιχα δείγματα στην Αντιμάχεια.

Κατά τις δύο αυτές τελευταίες δεκαετίες της διακυβέρνησης των νησιών από τους Ιππότες, η αρχιτεκτονική λύση που προκρίθηκε για τη βελτίωση των οχυρώσεων είναι η εσωτερική ενίσχυση των μεσαιωνικών τειχών και η σημαντική αύξηση του πάχους τους, ώστε να αντέξουν σε μεγαλύτερης ισχύος πυροβόλα όπλα. Παράλληλα εμφανίζονται και οι πρώτες προσπάθειες για την κατασκευή προμαχώνων που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πλαγιοβολής (ημικυκλικός προμαχώνας Αντιμάχειας).

Σημαντικό στοιχείο για την χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών φάσεων από την περίοδο της Ιπποτοκρατίας αποτελούν τα οικόσημα των Ιωαννιτών που σώζονται στον χώρο των κάστρων της Κω. Ένα μόνο από αυτά διατηρείται στην αρχική του θέση και αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την κατασκευή μεγάλων τμημάτων του τείχους κατά την περίοδο αυτή (οικόσημο του d'Aubusson πάνω από την Πύλη 2, Αντιμάχεια). Τα υπόλοιπα βρίσκονται εκτός θέσεως ή σε δεύτερη χρήση (οικόσημο του Querini στο κτήριο 2- Παλιό Πυλί, του d'Aubusson στο κτήριο III- Αντιμάχεια, του Caretto στο κτήριο II-Αντιμάχεια). Και μόνον η ύπαρξή τους μαρτυρεί την διενέργεια εργασιών στις οχυρώσεις σε μια συγκεκριμένη περίοδο της ιπποτικής

διακυβέρνησης. Αποτελούν επίσης ένα terminus post quem για την χρονολόγηση των κτηρίων στα οποία είναι εντοιχισμένα

Αμυντικές κατασκευές από την εποχή της τουρκοκρατίας σώζονται στα κάστρα του Παλιού Πυλίου και της Αντιμάχειας: πρόκειται για τυφεκιοθυρίδες που προστίθενται στην άνω απόληξη των τειχών (ημικυκλικός προμαχώνας, τοίχος H2-H3 –Αντιμάχεια), σε μια περίπτωση σε συνδυασμό με οδοντωτές απολήξεις επάλξεων (πύλη 1-Παλιό Πυλί). Επίσης σκάρπα προστίθεται σε πρωϊμότερα κατακόρυφα τείχη για λόγους τόσο στατικούς όσο και αμυντικούς (πύργος Α, τείχος Α1-Β1 –Παλιό Πυλί, τμήμα Η-Ζ-Ε-Δ –Αντιμάχεια).

Η **κεραμεική** η οποία προήλθε από επιφανειακή περισυλλογή, παρά τον περιστασιακό και εν πολλοίς τυχαίο χαρακτήρα που έχουν τα ευρήματα, συνεισφέρει σημαντικά στην αρχαιολογική έρευνα των εξεταζόμενων μνημείων. Η μελέτη, χρονολόγηση και ταύτιση των διαφόρων κατηγοριών κεραμεικής, δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τις σχέσεις και τους δρόμους επικοινωνίας που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στην Κω και σε άλλα μέρη του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου της. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα ευρήματα χρονολογούνται από τον 13ο αι. και μετά. Αν και αυτό θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα συγκυρίας, εντούτοις αποτελεί ένδειξη εντονότερης κατοίκησης και μερικές φορές, αν συνυπολογιστούν και τα υπόλοιπα στοιχεία, ένδειξη πρώτης χρήσης του χώρου από μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο και ύστερα.

Ένα επίσης σημαντικό χαρακτηριστικό είναι η ομοιογένεια που παρουσιάζουν τα όστρακα στο σύνολό τους. Αν και προέρχονται από διαφορετικές περιοχές του νησιού και επομένως από μέρη, ανάμεσα στα οποία η επικοινωνία δεν ήταν ευχερής με βάση τα μεσαιωνικά δεδομένα, εντούτοις αναγνωρίζονται οι ίδιες κατηγορίες και τύποι προέλευσης της κεραμεικής. Από την στιγμή που δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα ή μελέτες για τυχόν κεραμικά εργαστήρια στην Κω, είναι λογικό η προσοχή να εστιασθεί στην διακοσμημένη κεραμική της οποίας η προέλευση και χρονική ένταξη μπορούν να ταυτισθούν με βάση δημοσιευμένα παράλληλα.

Τρεις είναι οι μεγάλες κατηγορίες-χώροι καταγωγής της κεραμεικής. Αναγνωρίζονται καταρχήν όστρακα που εντάσσονται στην βυζαντινή παράδοση και προέρχονται από υστεροβυζαντινά και αργότερα μεταβυζαντινά εργαστήρια. Τα περισσότερα παράλληλα προέρχονται από νησιωτικούς ή παράλιους τόπους στην περιοχή του Αιγαίου. Η οθωμανική κεραμική έχει επίσης πολύ έντονη παρουσία στην Κω. Αναγνωρίζονται τόσο δείγματα της «καλής» κεραμεικής λευκού πηλού (βλ. κεραμική τύπου Iznik), όσο και όστρακα από διακοσμημένα χρηστικά αγγεία, των οποίων όμως η μελέτη παρουσιάζει μεγάλες

δυσκολίες. Τέλος, ο τρίτος χώρος καταγωγής της κεραμικής της Κω, είναι η Ιταλία, με την οποία φαίνεται ότι είχαν αναπτυχθεί πιο στενές σχέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μεταγενέστερους αιώνες (17ος αι. και μετά) τα ιταλικά προϊόντα κατακλύζουν την ανατολική Μεσόγειο και αντιγράφονται ευρύτατα από τοπικά εργαστήρια (βλ. κεραμική marbled ware).

Πρέπει να τονισθεί ότι πολλά από τα παρουσιαζόμενα εδώ όστρακα, είναι πιθανόν να προέρχονται από τοπικά εργαστήρια. Με την πρόοδο της έρευνας της μεσαιωνικής κεραμικής, τα τελευταία χρόνια αναγνωρίζονται συνεχώς νέες περιοχές όπου κατασκευάζονταν αγγεία, τα οποία μέχρι πρότινος θεωρούνταν προϊόν ενός συγκεκριμένου τόπου. Προς το παρόν και όσο απουσιάζουν τα ανασκαφικά δεδομένα και η ενδελεχής μελέτη πηλών, δεν είναι δυνατόν κάτι αντίστοιχο να διαγνωσθεί στην Κω. Εντούτοις είναι πολύ λογικό να ισχύει, ιδιαίτερα για την μεγάλη μάζα της εφυαλωμένης ακόσμητης κεραμικής, που πρέπει να αποτελούσε τοπική παραγωγή και να εξυπηρετούσε τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που προκύπτουν από την μελέτη των οχυρώσεων της Κω καταλήγει κανείς στην εξής εικόνα: τα **τέσσερα οχυρωματικά σύνολα** της Κω οικοδομήθηκαν κατά την μεσαιωνική εποχή (βυζαντινή και ιπποτική) και συνέχισαν να κατοικούνται μέχρι τους νεώτερους χρόνους. Τα κάστρα αυτά αποτέλεσαν τμήμα των οχυρώσεων του νησιού, για τις οποίες όμως η γνώση μας είναι περιορισμένη. Κεντρικό ρόλο στην άμυνα της Κω είναι λογικό να έπαιζαν τα τείχη της πρωτεύουσας του νησιού, η οποία συνέχισε να κατοικείται αδιάλειπτα από τους αρχαίους χρόνους. Η ακρόπολη της μάλιστα μαρτυρείται σε σχέση με γεγονότα του 7ου αι. Οι δυσκολίες μελέτης που παρουσιάζει το οχυρωματικό αυτό σύνολο (αποτελείται από τις οχυρώσεις του οικισμού και το κάστρο της Νεραντζιάς στο λιμάνι της πόλης) είναι προφανείς : η έκτασή του είναι μεγάλη, οι μετασκευές πολλές, οι επεμβάσεις των Ιταλών στις αρχές του 20ου αι. άγνωστες, τα ανασκαφικά δεδομένα αδημοσίευτα.

Από τα υπόλοιπα κάστρα της Κω, τα τρία που παρουσιάζονται εδώ (Παλιό Πυλί, Αντιμάχεια, Κεφάλος) είναι και τα μόνα ήδη γνωστά και με ασφάλεια ταυτισμένα. Η οχύρωση στο Καστέλλι Κεφάλου ήταν μέχρι τώρα άγνωστη και δεν αναφέρεται στις ιστορικές πηγές, αγνοούμε επομένως την μεσαιωνική της ονομασία. Βυζαντινές οχυρώσεις σώζονται ελάχιστες και μόνον στο Παλιό Πυλί (πύλη 1, ίχνη τειχών) από την μεσοβυζαντινή περίοδο. Από το κάστρο που ισχυρίζεται ότι έκτισε ο Όσιος Χριστόδουλος στο διάστημα που έμεινε στην Κω (περ.1080-1088), δεν κατέστη δυνατόν να ανευρεθούν ίχνη. Στα τέλη όμως του 11ου-αρχές του 12ου αι., παρατηρείται οικοδομική δραστηριότητα, η οποία μάλιστα φανερώνει επιρροές από τον χώρο της Κων/πολης. Αυτή η χρονική στιγμή (τέλη 11ου-αρχές 12ου αι.)

θεωρείται και η αφετηρία ύπαρξης του κάστρου στο Παλιό Πυλί. Κατά την διάρκεια των υστεροβυζαντινών χρόνων, τον 13ο αι., αναφέρεται στις πηγές το κάστρο του Παλιού Πυλίου και η φρουρά του (1288), ενώ στο διάστημα αυτό μέχρι την ιπποτική κατάκτηση (α' μισό 14ου αι.) μπορούν να αποδοθούν ορισμένα τμήματα των τειχών.

Τα κεραμεικά ευρήματα αποδεικνύονται πολύτιμα διότι υστεροβυζαντινή κεραμική του 13ου-14ου αι. παρατηρείται τόσο στο κάστρο του Παλιού Πυλίου, όσο και στην Κέφαλο και στο Καστέλλι Κεφάλου. Είναι λογικό να υποτεθεί ότι στις συνθήκες ανασφάλειας και έντονων ανακατατάξεων στην περιοχή του Ανατολικού Αιγαίου, οι κάτοικοι του νησιού αναζήτησαν κατοικία στα πλέον ασφαλή μέρη. Το ερώτημα όμως κατά πόσον υπήρξαν βυζαντινές οχυρώσεις στην Κέφαλο και στο Καστέλλι Κεφάλου, πέραν της φυσικής αμυντικής ικανότητας του χώρου, παραμένει αναπάντητο.

Κατά την υστεροβυζαντινή επομένως περίοδο, στην Κω πρέπει να βρίσκονταν σε χρήση τρία κάστρα : η πρωτεύουσα του νησιού, για την έκταση των οχυρώσεων και τον πληθυσμό της οποίας κατά την εποχή αυτή δεν υπάρχουν στοιχεία, το κάστρο στο Παλιό Πυλί, οχυρωμένος οικισμός που αναφέρεται ως «πολυάνθρωπος» στις σχετικές με τον Όσιο Χριστόδουλο πηγές, και το κάστρο στο Παρδόβουνο, το οποίο μνημονεύεται σε πατμιακό έγγραφο του έτους 1271, παραμένει όμως άγνωστη η θέση του. Από τα λιγοστά αυτά στοιχεία, που προς το παρόν βρίσκονται στη διάθεση της έρευνας, δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την αμυντική κατάσταση του νησιού ή την πληθυσμιακή κατανομή σε σχέση με τις οχυρώσεις αυτής της περιόδου.

Η κατάκτηση του νησιού από το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη (πρώτες προσπάθειες κατάκτησης το 1306, τελική επικράτηση του Τάγματος το 1337), αποτέλεσε και καθοριστικό παράγοντα για την τύχη των φρουριών που εξετάζονται. Το Τάγμα μερίμνησε για την οικοδόμηση του κάστρου της Αντιμάχειας στο διάστημα 1337-46, καθώς και για την ενίσχυση των οχυρώσεων στο Παλιό Πυλί. Το κάστρο της Κεφάλου οικοδομείται μάλλον στα τέλη του 14ου αι.-αρχές 15ου αι., ενώ το τείχος στο Καστέλλι Κεφάλου χρονολογείται στο β' μισό του 15ου αι., ίσως πριν το 1480.

Στην άμυνα του νησιού κατά την περίοδο της ιπποτοκρατίας σημαντικό ρόλο παίζουν οι μεγάλοι οχυρωμένοι οικισμοί, κοντά ή μέσα στους οποίους ζει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Άλλωστε η διοικητική διαίρεση των κατοίκων της Κω γίνεται με βάση το κάστρο, στην περιφέρεια του οποίου διαμένουν, όπως προκύπτει από τα ιπποτικά έγγραφα. Τα κάστρα αυτά βρίσκονται κατανεμημένα και καλύπτουν αμυντικά όλη την έκταση του νησιού. Είναι κτισμένα σε ιδιαίτερα στρατηγικά σημεία, όσον αφορά τόσο στην εσωτερική οργάνωση

του νησιού, όσο και στην απόκρουση εχθρικών επιδρομών από τα απέναντι παράλια της Μ.Ασίας.

Βασική θέση κατέχει η πρωτεύουσα του νησιού με το κάστρο της Νεραντζιάς, έδρα του ιππότη διοικητή. Όμως οι Ιωαννίτες δεν διστάζουν να την εγκαταλείψουν κατά τη διάρκεια της επιδρομής του 1457, προκειμένου ο πληθυσμός να αμυνθεί αποτελεσματικότερα από τα κάστρα του Παλιού Πυλίου, της Αντιμάχειας και της Κεφάλου. Μαρτυρείται επίσης ότι κατά την ίδια επιδρομή εγκαταλείπεται και πυρπολείται και το ιπποτικό κάστρο του Περιπάτου, η ακριβής θέση και έκταση του οποίου δεν έχει ακόμα προσδιορισθεί. Η μετακίνηση και η κατανομή αυτή του πληθυσμού στις οχυρώσεις του νησιού, με στόχο την καλύτερη αντιμετώπιση της επιδρομής, παραπέμπει ίσως στην ύπαρξη ενός κεντρικού αμυντικού σχεδιασμού, για τον οποίο όμως δεν υπάρχει καμμία πληροφορία. Αντίστοιχος σχεδιασμός βέβαια, είναι γνωστό ότι υπήρχε για το νησί της Ρόδου⁵⁶⁸. Το μικρό οχυρό στο Καστέλλι Κεφάλου, που ίσως αποτελούσε παρατηρητήριο ή έδρα ολιγάριθμης φρουράς, θα μπορούσε να θεωρηθεί μέρος του αμυντικού αυτού συστήματος, με στόχο την κατόπτευση των νοτιοανατολικών ακτών του νησιού.

Για την περίοδο της Ιπποτοκρατίας μαρτυρούνται επίσης και άλλες οχυρώσεις, η θέση των οποίων μας είναι μέχρι στιγμής άγνωστη: ο Bosio⁵⁶⁹ αναφέρει τα κάστρα Cognino και Entoemo σε σχέση με τα γεγονότα του 1494, ενώ ο Buondelmonti⁵⁷⁰ (1420) καταγράφει τα φρούρια Πέτραι, Θέρμια, καθώς και φρούριο στην κορυφή του όρους Δίκαιο⁵⁷¹. Επομένως μια συνολική θεώρηση για την αμυντική ικανότητα του νησιού κατά την ιπποτοκρατία, είναι, όπως και για την υστεροβυζαντινή περίοδο, ανέφικτη.

Η κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς το 1522 δεν σήμανε την εγκατάλειψη ή καταστροφή των κάστρων. Οι οικισμοί συνέχισαν να κατοικούνται (το Παλιό Πυλί μέχρι το 1830, η Αντιμάχεια μέχρι το 1821) και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία δείχνουν ότι ο αμυντικός χαρακτήρας των κάστρων παρέμεινε. Προστέθηκαν μάλιστα και νέα στοιχεία, όπως οι τυφεκιοθυρίδες στο Παλιό Πυλί και την Αντιμάχεια. Είναι χαρακτηριστικό ότι η τουρκική φρουρά εγκατέλειψε το κάστρο της Αντιμάχειας μόλις το 1871. Εντούτοις το κάστρο της Κεφάλου, με βάση την κεραμεική, φαίνεται να κατοικείται μόνο μέχρι τον 17ο αι., ενώ το οχυρό στο Καστέλλι Κεφάλου πρέπει να εγκαταλείπεται μετά τον 16ο αι. Το κάστρο της

⁵⁶⁸ Bosio II, 149, 387, Παπαχριστοδούλου 1996, 21-4, Κόλλιας 1994, 87.

⁵⁶⁹ Bosio II, 516A-C (Παρ. II. Γ).

⁵⁷⁰ Παρ. II. Δ. 5.

⁵⁷¹ Για τα ερείπια του φρουρίου αυτού, βλ. Κουτελάκης 2001, 387, υπ. 17.

Νεραντζιάς παρέμεινε η έδρα του τούρκου διοικητή μέχρι τις αρχές του 20ου αι. Τα τείχη του όμως προοδευτικά παραμελήθηκαν και ουσιαστικά απώλεσαν την αμυντική τους ικανότητα⁵⁷².

⁵⁷² Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνουν και τα σχετικά χωρία των μεταγενέστερων περιηγητών, βλ. Turner 1820, 44-5, Sonnini 1801, 238, Newton 1865, τόμ.Ι, 241, Dubois 1994, 7.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ

Α.Κατάταξη της Κεραμεικής

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

I.Υστερη Βυζαντινή	Αρ.1-5
II.Ιταλική (Προέλ.Βενετία)	6
III.Οθωμανική (ottoman coarse ware)	7

ΓΡΑΠΤΗ

I.Υστερη Βυζαντινή	8
II.Οθωμανική με διακόσμηση από επίχρυσμα(προέλ.Iznik)	9

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

I.Υστερη Βυζαντινή	10
II.Μεταβυζαντινή	11-14
III.Οθωμανική (ottoman coarse ware)	15-18

ΓΡΑΠΤΗ

I.Οθωμανική	
Α.Με διακόσμηση επιχρίσματος (προέλ.Iznik)	19
Β.Τύπου «Μιλήτου» (Miletus ware)	20
Γ.Τύπου Iznik I	21-22
Δ.Τύπου Iznik III	23-25
Ε.Με διακόσμηση που μιμείται νερά μαρμάρου (Marbled ware)	26-30
ΣΤ.Τύπου Çanakkale	31
II.Ιταλική με μαρμαρόμορφη διακόσμηση(Marbled ware)	32-35

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΉΩΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	36-37

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

I.Υστερη Βυζαντινή με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων	38
II.Μεταβυζαντινή	39
III.Οθωμανική (ottoman coarse ware)	40-42

ΓΡΑΠΤΗ

I.Μεταβυζαντινή	43
II.Οθωμανική (ottoman coarse ware)	44
III.Ιταλική με μαρμαρόμορφη διακόσμηση(Marbled ware)	45-46

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΚΕΦΑΛΟΥ

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

I.Υστερη Βυζαντινή	
Α.Παράγωγα κεραμεικής τύπου «Ζεύξιππος» (Zeuxippos ware derivatives)	47-48
Β.Με εγχάρakta γεωμετρικά θέματα	49
II.Οθωμανική (ottoman coarse ware)	50

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ ΙΤΑΛΙΚΗ (Προέλ.Βενετία) Ή ΤΟΠΙΚΗ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ 51

Β.Κεραμική από το Κάστρο του Παλιού Πυλίου

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

1.Όστρακο από ανοικτό αγγείο (πινάκιο;) [εικ.149]

Μήκος 6 εκ., πλάτος 4,5 εκ., πάχος 0,5 εκ.

13ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός ερυθρώπός. Λευκό επίχρυσμα καλύπτει το εσωτερικό και το άνω τμήμα της εξωτερικής πλευράς. Εσωτερικά διακόσμηση γραπτή και εγχάρακτη. Η γραπτή διακόσμηση εκτελείται με πράσινο χρώμα και περιορίζεται σε ζώνη κοντά στο χείλος: δύο γραπτές ευθείες ορίζουν ζώνη, στην οποία αναπτύσσεται σπείρα, αρκετά ελεύθερη στην απόδοση. Ο εγχάρακτος διάκοσμος καταλαμβάνει όλο το σωζόμενο σώμα του αγγείου και συνίσταται σε εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους (σώζονται 11), με πλατιά ακίδα και ιδιαίτερα κανονική χάραξη. Ανάμεσα στους κύκλους, προς το κέντρο του αγγείου, παρεμβάλλεται ακανόνιστη κυματοειδής γραμμή. Το εσωτερικό καλύπτει υπόλευκη-ανοικτή κίτρινη εφυάλωση. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την περιοχή του περιβόλου II.

Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης-γραπτής κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους. Παρόμοια δείγματα έχουν δημοσιευτεί από τη Χίο, Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, σελ.194-6, ομάδα VI, αρ.ευρ. 20,21,22 (13ος αι.). Το μοτίβο των ομόκεντρων κύκλων απαντά και σε αγγεία της ομάδας των παραγώγων της κεραμικής «Ζεύξιππος» (Zeuxippos ware derivatives, 13ος-14ος αι., François 1995, 91κ.εξ.). Η κυματοειδής γραμμή ανάμεσα σε εγχαράξεις με επιπεδόγλυφη ή εγχάρακτη τεχνική, ιδιαίτερα στην περιοχή του χείλους ή του ανώτερου τμήματος του σώματος είναι γνωστό θέμα της υστεροβυζαντινής κεραμικής, με παράλληλα στα Βαλκάνια στην περίοδο 12ου-14ου αι., π.χ.στο Carevgrad Tarnov και το Pacuiul-Lui-Soare, και τη Μ.Ασία (Spieser 1996, σ.31, kap.5.2.11.1, François 1995, 108). Παραδείγματα από υστεροβυζαντινούς οικισμούς, βλ.από τη Θεσσαλονίκη, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ.220, αρ.255,256 (τέλη 13ου-14ος αι.), την Πέργαμο, Spieser 1996, αρ.260,πίν.18,κατάλ.σ.70, αρ.506,πίν.53,κατάλ.σ.87 (12ος-14ος αι.),

τη Νίκαια, François 1997, αρ.66,σ.438,εικ.2, αρ.52,53,55,σ.437,εικ.7 (13ος-αρχές 14ου αι.), τη Θάσο, François 1995, série IIc, σ.108, εικ.51, πίν.17b (12ος-14ος αι.), την Ανακτορούπολη, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ.93, αρ.107 (τέλη 13ου-14ος αι.), την Νέα Ποτεΐδαια, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ.78, αρ.82 (14ος αι.). Το μοτίβο επιβιώνει και στη μεταβυζαντινή και οθωμανική κεραμική, βλ.κυματοειδή γραμμή σε χείλος ανάμεσα σε χαράξεις με ανοικτή πράσινη εφυάλωση σε οθωμανικό αγγείο που δημοσιεύει ο Hayes 1981, σ.40, αρ.37, εικ.84a (Ware C-E, 16ος αι.).

2.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.150]

Μήκος 9 εκ., πλάτος 6,4 εκ., ύψος 2,6 εκ.

13ος-14ος αι.

Τμήμα από πυθμένα και σώμα. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική πλευρά. Στο κέντρο του πυθμένα σώζεται μέρος δύο εγχάρακτων ομόκεντρων κύκλων. Η περιοχή αυτή καλύπτεται με πράσινο χρώμα. Άχρωμη-υπόλευκη εφυάλωση. Κίτρινες στιγμές και σκασίματα σε διάφορα σημεία είναι αποτελέσματα κακοτεχνίας. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη.

Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους (βλ.βιβλ.όστρακο αρ.1). Η τεχνική, εφυάλωση και διακόσμηση εντάσσουν το όστρακο στην παραγωγή του 13ου-14ου αι.

3.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.151]

Μήκος 2,1 εκ., πλάτος 2 εκ., πάχος 0,5 εκ.

13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχάρακτος διάκοσμος. Μέρος από τρεις παράλληλες γραμμές που θα περιέτρεχαν όλο το μήκος του αγγείου. Ο ελεύθερος χώρος κάτω από τις γραμμές ορίζεται αριστερά από κάθετη εγχάραξη, της οποίας το ίχνος μόλις διασώζεται. Στον ελεύθερο χώρο, αρχή κυματοειδούς γραμμής. Κίτρινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη. Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Η τεχνική, το χρώμα της εφυάλωσης, το θέμα των παράλληλων χαράξεων στην περιοχή κοντά στο χείλος του αγγείου, εντάσσουν το όστρακο στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμεικής με ομόκεντρους κύκλους (βλ.βιβλ.όστρακο αρ.1), πιθανώς από τον 13ο-14ο αι. Βλ.Μακροπούλου 1995, αρ.9,12,16,17, σελ.12-3, πίν.4,7, της ιδίας 1985, σ.284, αρ.ΒΚ 4436/3 και σ.274, αρ.ΒΚ 4432/1,4432/2,4432/5 (13ος-14ος αι.).

4.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.152]

Μήκος 5,5 εκ., πλάτος 7,1 εκ., πάχος 1 εκ.

13ος-15ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Εσωτερικά λευκό επίχρισμα καλύπτει όλη την επιφάνεια. Σώζεται μέρος δύο οριζόντιων εγχάρακτων γραμμών, στο άνω τμήμα του σώματος. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση που «κρακελάρει» σε όλο το αγγείο, ενώ σκουρότερη εφυάλωση στο τμήμα πάνω από τις εγχαράξεις. Το μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής πλευράς καλύπτει παχύ επίχρισμα. Εκεί όπου το επίχρισμα “έτρεξε”, δημιούργησε τρία γλωσσίδια. Το αγγείο καλύφθηκε εξωτερικά με βαθυπράσινη εφυάλωση. Όταν η εφυάλωση έρχεται σε απευθείας επαφή με τον πηλό αποκτάει σκουρότερη απόχρωση.

Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής μονόχρωμης εγχάρακτης κεραμεικής με διακόσμηση ομόκεντρων εγχαράξεων στο εσωτερικό και συχνά γλωσσίδες επιχρίσματος εξωτερικά στο χείλος. Χαρακτηριστική κεραμεική του ιδίου τύπου από τον 13ο-15ο αι., είναι γνωστή από την Άνδρο, Δωρή υπ.έκδ.(13ος-15ος αι.), τη Λήμνο, François 1995, 100,116(15ος

αι.), τη Θάσο, François 1995, σ.100, serie Ik1,Ik2, εικ.35-39 (15ος αι.)' επίσης Μακροπούλου 1995, αρ.45, σ.15, πίν.24.45 (β'μισό 14ου αι.). Οι γλωσσίδες επιχρίσματος στην εξωτερική πλευρά του χείλους, αποτελούν γνώρισμα που απαντά σε πολλά αγγεία της περιόδου (βλ.δείγματα από την Θεσσαλονίκη, Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ.189,εικ.2, σ.208,αρ.239-β'μισό14ου αι.), καθώς και σε παράγωγα της κεραμικής Ζευξίππου (Zeuxippos ware derivatives, 13ος αι., Megaw 1978, πίν.15/e10, 16/a20,21, 21b, Vavyloupoulou-Charitonidou 1989, 216).

5.Οστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.153]

Μήκος 3,4 εκ., πλάτος 4,7 εκ., πάχος 0,6 εκ.

15ος αι.

Τμήμα από χείλος και σώμα. Πηλός φαιός. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές. Εγχάρακτος διάκοσμος στην εσωτερική και εξωτερική πλευρά με πλατιά ακίδα. Η εκτέλεσή του υποδηλώνει σχετική προχειρότητα και αμέλεια. Στην εσωτερική πλευρά σώζεται στο χείλος μέρος από δύο παράλληλες ευθείες. Από την κατώτερη ξεκινά ζώνη με επικρεμάμενα διπλά ενάλληλα τρίγωνα. Στην εξωτερική πλευρά εγχάρακτη ευθεία περιτρέχει το χείλος του οστράκου, αντίστοιχη προς τις εσωτερικές. Στην ευθεία εφάπτονται κύκλοι ή ημικύκλια. Από αυτή επίσης ξεκινούν και δύο διαγώνιες εγχαραξεις. Πρόκειται για μέρος θέματος (ίσως τριγωνικών διακένων) που αναπτυσσόταν στην εξωτερική πλευρά του αγγείου. Πράσινη εφυάλωση και στις δύο όψεις του οστράκου.

Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής. Αν και δεν έχουν βρεθεί κοντινά παράλληλα, ο τύπος της διακόσμησης παραπέμπει στο διάστημα 13ου-15ου αι., ενώ η άτεχνη χάραξη οδηγεί μάλλον στην χρονολόγησή του στον 15ο αι.

6.Οστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.154]

Μήκος 4,3 εκ., πλάτος 7,2 εκ., ύψος 2,7 εκ.

β' μισό 15ου αι.

Τμήμα από δακτυλιόσχημη βάση και σώμα. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα σώζεται εγχάρακτος διάκοσμος: διακρίνονται τρεις ακανόνιστες ημικυκλικές γραμμές, οι οποίες δεν τέμνονται μεταξύ τους. Πινελιές πράσινες και καφεκίτρινες συμπληρώνουν το θέμα. Υάλωση ανοικτοπράσινη, ιδιαίτερα φθαρμένη. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη.

Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Εντάσσεται ως προς την τεχνική και τον χρωματικό διάκοσμο στην αναγεννησιακή ή ώριμη παραγωγή των εργαστηρίων της Βενετίας. Παρόμοια δείγματα από τη Ρόδο, Μιχαηλίδου 1994, σ.32, πίν.24, αρ.κατ.39 (β' μισό του 15ου αι.)

7.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.155]

Μήκος 3,9 εκ., πλάτος 2,6 εκ., πάχος 0,3 εκ.

16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός ερυθρωπός. Λευκωπό επίχρισμα καλύπτει ολόκληρο το όστρακο. Στο εσωτερικό δύο παράλληλες, ευθείες, λεπτές, εγχάρακτες γραμμές περιτρέχουν το αγγείο κάτω από το χείλος' σώζεται επίσης η αρχή μιας τρίτης αντίστοιχης γραμμής. Πράσινη εφύαλωση καλύπτει την εσωτερική πλευρά μέχρι και το άνω τμήμα της εξωτερικής. Εξωτερικά ακόσμητο.

Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Το όστρακο ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμεικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή αναγνωρίστηκε από τον Hayes 1992, 274-5(16ος αι.).

8.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.156]

Μήκος 4,6 εκ., πλάτος 8,2 εκ., πάχος 0,7 εκ.

13ος-15ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανός. Εσωτερικά λευκό επίχρισμα καλύπτει όλη την επιφάνεια. Γραπτή διακόσμηση με πράσινο χρώμα και καφεκίτρινες συμπληρώσεις. Διακρίνεται τμήμα τριγώνου και τετραγώνου με αρκετά πρόχειρη σχεδίαση. Εφυάλωση κιτρινωπή, ιδιαίτερα φθαρμένη. Εξωτερικά αδιακόσμητο.

Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Ανήκει στην κατηγορία της υστεροβυζαντινής γραπτής κεραμικής. Παράλληλα έχουν δημοσιευτεί από την Θάσο, François 1995, σ.112, série V(χωρίς χρον.).

9.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.157]

Μήκος 2,6 εκ., πλάτος 2,5 εκ., πάχος 0,4 εκ.

14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανός. Στην εσωτερική πλευρά, διακόσμηση με επίχρισμα. Το διακοσμητικό θέμα δεν αναγνωρίζεται. Ίσως πρόκειται για φυτικό μοτίβο. Η εξωτερική πλευρά καλύπτεται με επίχρισμα. Η επιφάνεια εσωτερικά και εξωτερικά έχει καλυφθεί με πράσινη εφυάλωση, που σε απευθείας επαφή με τον πηλό δίνει σκουρότερη απόχρωση.

Από την κλιτύ του βράχου εξωτερικά της πύλης 1.

Ανήκει στην κατηγορία της διακοσμημένης με επίχρισμα κεραμικής των οθωμανικών εργαστηρίων της Ανατολίας (Aslanapa, 1989, 25). Παρόμοια δείγματα βλ. από το Iznik, Aslanapa 1989, σ.146,178,220 (14ος αι.)

Γ.Κεραμική από το Κάστρο της Αντιμάχειας

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

10.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.158]

Μήκος 2,8 εκ., πλάτος 2,6 εκ., πάχος 0,3 εκ.

14ος αι.

Τμήμα χείλους. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής πλευράς. Εσωτερικά κάτω από το χείλος τέσσερις εγχάρακτες παράλληλες. Επίσης σώζεται χαμηλότερα διαγώνια εγχάραξη από το θέμα που διακοσμούσε το σώμα. Από το θέμα προφανώς προέρχεται και διαγώνια γραπτή καφέ γραμμή παράλληλη σχεδόν με τη διαγώνια χάραξη. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια, ενώ βαθυπράσινη εφυάλωση το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά. Στην εξωτερική πλευρά κάτω από το χείλος λεπτή ζώνη επιχρίσματος περιτρέχει το αγγείο.

Από την περιοχή II των τειχών.

Η τεχνική της διακόσμησης με παράλληλες εγχαράξεις κάτω από το χείλος, η διάκριση ανοικτής και σκούρας πράσινης εφυάλωσης στο εσωτερικό και το χείλος, η επίθεση πρόσθετου χρώματος, οδηγούν σε ταύτιση με υστεροβυζαντινό εργαστήριο του 14ου αι. Παραδείγματα βλ.Μακροπούλου 1995, αρ.25,σ.14,πίν.14.25 (14ος αι.), αρ.45,σ.17,πίν.24.45 (β'μισό 14ου αι.), François 1997, σ.422, αρ.55, εικ.7, κατάλ.σ.437 (13ος-αρχές 14ου αι.), Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, σ.88, αρ.100 (14ος αι.).

11.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.159]

Μήκος 6,6 εκ., πλάτος 4,5 εκ., πάχος 0,9 εκ.

16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής πλευράς. Στο εσωτερικό του αγγείου διακρίνονται δύο παράλληλες εγχαράξεις κάτω από το χείλος. Στο σώμα σώζεται τμήμα εγχάρακτης τεθλασμένης γραμμής (κυματοειδής ή τμήμα αμελούς σπείρας;). Κηλίδες επίθετου πράσινου χρώματος. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική πλευρά και τη ζώνη του χείλους εξωτερικά. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την περιοχή III των τειχών.

Ανήκει στην παραγωγή μεταβυζαντινού εργαστηρίου και σε αυτό συνηγορούν οι παράλληλες εγχαράξεις στο χείλος, η σπείρα, η προσθήκη πράσινου χρώματος, βλ.Μακροπούλου 1995, αρ.51, σ.18, πίν.27.18 (16ος αι.).

12.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.160]

Μήκος 4,3 εκ., πλάτος 2,6 εκ., πάχος 0,7 εκ.

16ος-17ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στο χείλος και την εσωτερική επιφάνεια, λευκό επίχρισμα. Στο εσωτερικό, εγχάρακτος διάκοσμος με ευθεία που περιτρέχει το αγγείο κάτω από το χείλος και χαλαρή σπείρα. Καστανοκίτρινη και πράσινη βαφή τονίζουν το θέμα. Ανοικτοπράσινη εφυάλωση. Εξωτερική πλευρά αδιακόσμητη.

Από την περιοχή V των τειχών.

Το θέμα της ελεύθερης σπείρας περιμετρικά στην εσωτερική επιφάνεια κάτω από το χείλος είναι από τα χαρακτηριστικότερα μοτίβα των μεταβυζαντινών εργαστηρίων, βλ.Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, σ.62, αρ.Τ.1823, φωτ.8-9, αγγείο από αθηναϊκό εργαστήριο, όπου διακρίνεται αντίστοιχο θέμα (γύρω στα 1650-1750). Επίσης όστρακα από τη Θήβα, Armstrong 1993, σ.314, αρ.155,156,158,ιδ.159, πίν.33a (ύστερη βυζαντινή-πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδος), καθώς και αγγεία από τη Συλλογή Οικονομόπουλου, Μακροπούλου 1995, αρ.51,σ.18,πίν.27.51, αρ.52,σ.18,πίν.29.52, αρ.53,σ.18-9,πίν.31.53 (16ος αι.).

13.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.161]

17ος-18ος αι.

Μήκος 10,3 εκ., πλάτος 4,3 εκ., πάχος 0,6 εκ.

Τμήμα χείλους και σώματος από πινάκιο(ς). Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική πλευρά και το χείλος εξωτερικά. Στην εσωτερική πλευρά εγχάρακτος διάκοσμος: γραμμές που ξεκινούν από το χείλος με διαγώνια φορά, δημιουργούν παραπληρωματικά τριγωνικά διάκενα. Τα διάκενα φαίνεται πως αναπτύσσονται σε ζώνη περιμετρικά του πινακίου. Η ζώνη ορίζεται στην ανώτερη πλευρά από το χείλος και στην κατώτερη από εγχάραξη που περιτρέχει το αγγείο. Σώζονται τμήματα από δύο διάκενα. Το ένα κοσμείται με επάλληλες σπειροειδείς εγχαράξεις (ζιγκ-ζαγκ), σχετικά αμελείς. Το δεύτερο είναι κενό. Οι διαγώνιες εγχαράξεις που ορίζουν τα τρίγωνα έχουν τονισθεί με πράσινο χρώμα, το χείλος με καστανό. Κιτρινωπή εφυάλωση καλύπτει όλο το εσωτερικό καθώς και την εξωτερική πλευρά του χείλους. Εξωτερική πλευρά ακόσμητη.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Τα επίθετα χρώματα και τα εγχάρακτα μοτίβα τοποθετούν το όστρακο σχετικά όψιμα στα πλαίσια της μεταβυζαντινής κεραμικής. Η διακόσμηση με ζιγκ-ζαγκ και η διάκριση της ζώνης κάτω από το χείλος με επικρεμάμενα τρίγωνα είναι αρκετά συνηθισμένη. Πρβλ.δείγματα από την Αθήνα, Waagé 1933, σ.318, εικ.14c (μετά τον 16ο αι., εποχή τουρκοκρατίας), Frantz 1942, αρ.1,group 8,σ.24,εικ.24(18ος αι.), αρ.7,group 9,σ.26,εικ.28(18ος αι.), αρ.4,group 1,σ.18,εικ.7(τέλος 16ου-πρώιμος 17ος αι.).

14.Όστρακα από ανοικτό αγγείο [εικ.162]

Μήκος 4,1 εκ., πλάτος 3,2 εκ., πάχος 0,4 εκ.

18ος αι.

Τμήμα σώματος, που αποτελείται από πέντε συνανήκοντα όστρακα. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές. Εσωτερικά εγχάρακτος διάκοσμος: δύο ευθείες

παράλληλες γραμμές και από πάνω μοτίβο κυκλικό από το οποίο σώζεται μόνο το κάτω ήμισυ' ίσως να πρόκειται για κλειστή σπείρα εγγεγραμμένη σε κύκλο. Εξωτερικά, δύο ευθείες εγχάραξεις, αντίστοιχες προς τις εσωτερικές. Καστανοκίτρινο και πράσινο επίθετο χρώμα κατά τόπους. Υπόλευκη εφυάλωση και στις δύο πλευρές του οστράκου.

Από την περιοχή V των τειχών.

Η διακόσμηση του οστράκου εντάσσεται στη μεταβυζαντινή παράδοση. Σε υστερότερη χρονολόγηση παραπέμπει και το γεγονός ότι διακοσμείται το εξωτερικό του αγγείου. Το εγχάρακτο μοτίβο θυμίζει θέματα από την Αθήνα, Frantz 1942, αρ.7, group 9, σ.26, εικ.28 (18ος αι.)

15.Οστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.163]

Μήκος 8 εκ., πλάτος 7,5 εκ., ύψος σωζ.3 εκ.

16ος αι.

Τμήμα από δακτυλιόσχημη βάση και σώμα. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική επιφάνεια πάνω σε λευκό επίχρισμα εγχάρακτη διακόσμηση: συνεχόμενη σπείρα δημιουργεί κυκλικό θέμα(ροζέτα) σε θέση μεταλλίου στο μέσο του πυθμένα. Πράσινη εφυάλωση. Εξωτερικά σώζεται ίχνος από γλωσσίδιο επιχρίσματος και καστανή.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), τύπος Ware E, όπως αυτός προσδιορίστηκε από τον Hayes 1992, 272,274, (1500-1650). Παραδείγματα με αντίστοιχη εγχάρακτη διακόσμηση ροζέτας ή άνθους σε πράσινη εφυάλωση προέρχονται από το Saraghane και τη Μονή Μυρελαίου (Hayes 1992, σ.304, deposit 73.45 και Hayes 1981, σ.40, αρ.38, εικ.84b [16ος αι.]). Παραδείγματα εγχάρακτης συνεχόμενης σπείρας-ροζέτας εμφανίζονται επίσης συχνά σε βυζαντινά-μεταβυζαντινά κεραμικά από διάφορες περιοχές, όπως την Αθήνα, βλ.Frantz 1942, σ.21, group 3, αρ.5, εικ.13 (τέλος 16ου-αρχές 17ου αι.), Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, σ.60-1, αρ.Τ 1836, Τ 1827, Τ 1843, Τ 164 Β.Η.1880, Τ 1847, φωτ.1-7 (1650-1750), τη Θεσσαλονίκη, βλ.Vavylopoulou-Charitonidou 1989, σ.226, αρ.172, εικ.55 (16ος αι.), την Άρτα, βλ.Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1994, σ.104-5, αρ.41,

φωτ.51, πίν.76, αρ.60, φωτ.53, πίν.77, αρ.123, φωτ.54, πίν.77, αρ.56, φωτ.55, πίν.77, αρ.88, φωτ.56, πίν.78, αρ.87, φωτ.58, πίν.78, αρ.99, φωτ.59, πίν.79 (1449-1700), την Κόρινθο, βλ.Νικολακόπουλος 1988, σ.82, αρ.3 (β'μισό 13ου-πρώιμος 14ος αι.), αρ.5 (χωρίς χρονολ.), την περιοχή Βελιγραδίου, βλ.Birtaševič 1970, σ.42, αρ.136, σ.78, φωτ.69 (14ος αι.), αρ.137, σ.78, φωτ.68 (15ος αι.), αρ.138, σ.78, φωτ.70 (16ος αι.).

16.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.164]

Μήκος 3,5 εκ., πλάτος 3,9 εκ., πάχος 0,4 εκ.

16ος αι.

Τμήμα από τη ζώνη έξω νεύοντος χείλους και το σώμα ανοικτού αγγείου. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική πλευρά του αγγείου και τη ζώνη του χείλους εξωτερικά. Στην εσωτερική πλευρά, στη ζώνη του χείλους, αναπτύσσεται εγχάρακτο μοτίβο με παραλλαγή κυματοειδούς γραμμής ανάμεσα σε δύο εγχαράξεις που περιτρέχουν το αγγείο. Βαθυπράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική πλευρά μέχρι και τη ζώνη του χείλους εξωτερικά. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την περιοχή II των τειχών.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware). Ως προς τον διάκοσμο και τον πηλό ανήκει στον τύπο ware D, Hayes 1992, σ.274 (16ος αι.), ενώ ως προς το σχήμα, βρίσκει ανάλογο παράδειγμα στον τύπο a7.2, Hayes 1992, σελ.280, deposit 74.25, σ.307, πίν.47j (μέσα 16ου αι.)

17.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.165]

Μήκος 8 εκ., πλάτος 4,2 εκ., ύψος σωζ.3,4 εκ.

16ος-μέσα 17ου αι.

Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική επιφάνεια, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχάρακτη καμπύλη γραμμή με κοκκίδες σε ακανόνιστα διαστήματα. Βαθυπράσινη εφυάλωση. Εξωτερικά ακόσμητο.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ο πηλός, η εφυάλωση και η εγχάρακτη διακόσμηση θυμίζουν την κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), τύπος ware E, από το Sarāḥane, Hayes 1992, σ.274 (1500-1650).

18.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.166]

16ος-μέσα 17ου αι.

Μήκος 4,9 εκ., πλάτος 3 εκ., πάχος 0,7 εκ.

Τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Εξωτερικά απολεπισμένο. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα μέρος εγχάρακτου πλαισίου με διαγώνιες παράλληλες μεταξύ τους εγχαράξεις στο εσωτερικό. Πράσινη εφυάλωση.

Από την περιοχή IV των τειχών.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής, όπως αυτή προσδιορίστηκε από τον Hayes 1992, τύπος Ware D ή E, σ.274-5 (1500-1650).

ΓΡΑΠΤΗ

19.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.167]

Μήκος 5,8 εκ., πλάτος 3,5 εκ., πάχος 0,5 εκ.

14ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, από το χείλος ξεκινούν δύο διαγώνιες γλωσσίδες επιχρίσματος, ίσως τμήμα ευρύτερης διακόσμησης. Το αγγείο καλύπτεται εσωτερικά και μέχρι το χείλος εξωτερικά με πράσινη εφυάλωση. Όπου το υάλωμα τίθεται απευθείας στο σώμα, δίνει απόχρωση σκούρα γκρι-μαύρη. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την περιοχή III των τειχών.

Ανήκει στην κατηγορία της διακοσμημένης με επίχρισμα κεραμεικής των οθωμανικών εργαστηρίων της Ανατολίας (Aslanapa, 1989, 25). Παρόμοια δείγματα βλ. από το Iznik, Aslanapa 1989, σ.146,178,220 (14ος αι.).

20.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.168]

Μήκος 3,4 εκ., πλάτος 2,4 εκ., πάχος 0,6 εκ.

15ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του αγγείου. Γραπτός διάκοσμος με μπλε χρώμα στο εσωτερικό: μοτίβα αδιευκρίνιστα, μάλλον γραμμικά ή ίσως τμήμα φυτικού θέματος, φαίνεται να κατανέμονται σε διάχωρα. Αχρωμη εφυάλωση, ιδιαίτερα φθαρμένη και στις δύο πλευρές του αγγείου.

Από την περιοχή IV των τειχών.

Με βάση τον πηλό, τα χρώματα και τη διακόσμηση μπορούμε να εντάξουμε το όστρακο στην κατηγορία της κεραμεικής τύπου «Μιλήτου» (Miletus ware) της οποίας το γνωστότερο κέντρο παραγωγής, είναι τα εργαστήρια του Iznik. Χρονολογείται από τον Hayes 1992, σ.238, στον 15ο αι. (τέλος της παραγωγής γύρω στα 1520), ενώ ο Aslanapa 1989, σ.26 δίνει ελαφρώς πρωϊμότερη χρονολόγηση (μέσα 14ου-μέσα 15ου αι.). Τα διακοσμητικά θέματα του οστράκου της Κω επειδή σώζονται πολύ αποσπασματικά δεν μπορούν να ταυτισθούν απόλυτα. Ανάλογα όμως δείγματα βλ. από το Iznik, Aslanapa 1989, σ.144, αρ. IZN/84 BHD Kb M24, σ.147,179,283 (15ος αι.), Hayes 1992, πίν.26-9 (15ος αι.).

21.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.169]

Μήκος 5,2 εκ., πλάτος 2,4 εκ., πάχος 0,7 εκ.

τέλη 15ου αι.

Τμήμα από σώμα και ζώνη έξω νεύοντος χείλους. Πηλός λευκωπός. Το όστρακο προέρχεται από το σημείο τομής ανάμεσα στο σώμα και το χείλος του πινακίου. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του οστράκου. Στην εσωτερική επιφάνεια γραπτή διακόσμηση με μπλε χρώμα: στο σώμα σώζεται μέρος δύο παράλληλων γραμμών, στο χείλος φυτικά μοτίβα. Άχρωμη εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά.

Από την περιοχή II των τειχών.

Ανήκει στην παραγωγή οθωμανικού εργαστηρίου από το Iznik. Εντάσσεται στην κατηγορία Iznik I στην κατάταξη του Hayes, Hayes 1992, σ.245, πίν.30-1 (1480/90-1525/30), που ήταν γνωστότερη ως κατηγορία της blue-and-white κεραμικής, Aslanapa 1989, σ.26-7. Αντίστοιχα δείγματα με το όστρακο της Κω από τις ανασκαφές στο Iznik, βλ.Aslanapa 1989, σ.115, αρ.IZN/83-2, σ.116-7,290, αρ.IZN/83-6 (ύστερος 15ος αι.).

22.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.170]

Μήκος 4,2 εκ., πλάτος 3,1 εκ., πάχος 0,4 εκ.

τέλη 15ου αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός λευκωπός. Λευκό επίχρισμα και διάφανη εφυάλωση καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Στην εξωτερική πλευρά σώζεται τμήμα γραπτής καμπύλης γραμμής με γαλάζιο χρώμα.

Από την περιοχή III των τειχών.

Ανήκει στην παραγωγή οθωμανικού εργαστηρίου από το Iznik. Εντάσσεται στην κατηγορία Iznik I στην κατάταξη του Hayes, Hayes 1992, σ.245, πίν.30-1 (1480/90-1525/30), που ήταν γνωστότερη ως κατηγορία της blue-and-white κεραμικής, Aslanapa 1989, σ.26-7. Αντίστοιχα δείγματα με το όστρακο της Κω από τις ανασκαφές στο Iznik, Aslanapa 1989, σ.120,σ.175,αρ.IZN/85 BHD C-9 Mb 1 (15ος αι.).

23.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.171]

Μήκος 2,8 εκ., πλάτος 1,4 εκ., πάχος 0,3 εκ.

16ος-17ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός λευκός. Λευκό επίχρισμα και αδιαφανής αλαμπής εφύαλωση και στις δύο όψεις του οστράκου. Στην εξωτερική πλευρά, αδιάγνωστα σχέδια με μαύρη βαφή και γέμισμα από μπλε χρώμα.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής από τα εργαστήρια του Iznik. Τα έντονα περιγράμματα με μαύρο χρώμα συνήθως απαντώνται στην περίοδο Iznik III (1555-1700), όπως αυτή περιγράφεται από τον Hayes 1992, σ.245, πίν.36-8, και ήταν παλιότερα γνωστή ως "ροδιακή κεραμική", Aslanapa 1989, σ.27.

24.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.172]

Μήκος 2,3 εκ., πλάτος 2,2 εκ., πάχος 0,6 εκ.

16ος-17ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός λευκωπός. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, γραπτή διακόσμηση. Σώζεται τμήμα άνθους. Το περίγραμμα γίνεται με μαύρες γραμμές, τα φύλλα γεμίζουν με χρώμα πράσινο, ο ανθός με μπλε. Εξωτερικά μικρό τμήμα διακόσμησης με μαύρο

περίγραμμα και πράσινη βαφή, που όμως δεν αναγνωρίζεται. Αδιαφανής αλαμπής εφυάλωση και στις δύο πλευρές.

Από την περιοχή I των τειχών.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής από τα εργαστήρια του Iznik. Τα διακοσμητικά θέματα, τα χρώματα καθώς και τα περιγράμματα με μαύρο χρώμα συνήθως απαντώνται στην περίοδο Iznik III (1555-1700), όπως αυτή περιγράφεται από τον Hayes 1992, σ.245, πίν.36-8, και ήταν παλιότερα γνωστή ως "ροδιακή κεραμική-Rhodos ware", Aslanapa 1989, σ.27,150(άνω φωτ.).

25.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.173]

Μήκος 4,5 εκ., πλάτος 4,1 εκ., ύψος 1,5 εκ.

16ος-17ος αι.

Τμήμα βάσης και σώματος. Πηλός λευκωπός. Στην εσωτερική επιφάνεια γραπτός φυτικός διάκοσμος, σχεδιασμένος με μαύρη βαφή και τονισμένος με πράσινο και κόκκινο χρώμα. Άχρωμη εφυάλωση καλύπτει και τις δύο πλευρές.

Από την περιοχή VI των τειχών.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής από τα εργαστήρια του Iznik. Τα περιγράμματα με μαύρο χρώμα, το επίθετο κόκκινο, το φυτικό μοτίβο κατατάσσουν το όστρακο στην περίοδο Iznik III βλ.Hayes 1992, σ.245, πίν.36-7 (1555-1700), τη γνωστή και ως «ροδιακή», Aslanapa 1989, σ.27,150(άνω φωτ.).

26.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.174]

Μήκος 8,7 εκ., πλάτος 6 εκ., ύψος 1,8 εκ.

17ος-19ος αι.

Τμήμα χαμηλής δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Εσωτερικά πάνω σε λευκό επίχρισμα διακόσμηση που μιμείται νερά μαρμάρου σε κίτρινο και καφέ χρώμα. Δύο ομόκεντροι ανάγλυφοι δακτύλιοι διακρίνονται γύρω από τον πυθμένα. Εξωτερικά ακόσμητο.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware). Ως προς τη διακόσμηση θυμίζει παραδείγματα από την Αθήνα, Waagé 1933, σελ.326, εικ.20b-e και το Άργος, Daux 1968, σ.1003, εικ.2 (16ος-18ος αι.). Η ύπαρξη των δύο ανάγλυφων δακτυλίων εσωτερικά της βάσης, θυμίζει έντονα σχήματα αγγείων από το εργαστήριο του Διδυμοτείχου και οδηγεί στην ένταξη του οστράκου στην παραγωγή του εργαστηρίου αυτού, βλ. Bakirtzis 1980, εικ.29 (αρχές 19ου αι.), επίσης Hayes 1992, τύπος Ware P, σ.276-7 (17ος-19ος αι.).

27.Οστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.175]

Μήκος 4,6 εκ., πλάτος 3,9 εκ., πάχος 0,6 εκ.

18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα και στις δύο όψεις του αγγείου. Εσωτερικά μαρμαρόμορφη διακόσμηση με μαύρα-καστανά σχέδια. Εξωτερικά στιγμές-κηλίδες ανοιχτού καστανού χρώματος. Ανοιχτή πράσινη εφύαλωση και στις δύο πλευρές. Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) και θυμίζει ιδιαίτερα αγγεία από το αθηναϊκό εργαστήριο, βλ. Waagé 1933, σ.327, εικ.20g, Frantz 1942, σ.24, group 6, αρ.2, εικ.20-1 (18ος αι.), Χαριτωνίδου 1982, σ.64, αρ.19 (Γ'Εφορεία Αθηνών, αρ.Α 7779) (1750-1850).

28.Οστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.176]

Μήκος 6,5 εκ., πλάτος 4,1 εκ., πάχος 0,7 εκ.

18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά λευκό επίχρισμα. Ακανόνιστα σχέδια καστανού χρώματος, που μιμούνται νερά μαρμάρου. Πρασινωπή εφυάλωση που κρακελάρει. Η εξωτερική πλευρά είναι ιδιαίτερα φθαρμένη. Διακρίνεται μία ζώνη ανοικτής πράσινης εφυάλωσης πάνω σε λευκό επίχρισμα (άνω τμήμα αγγείου) και μία υποκείμενη ζώνη καστανής εφυάλωσης απευθείας στον πηλό.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware). Πρόκειται για παραλλαγή που θυμίζει παραδείγματα από την Αγορά των Αθηνών (αθηναϊκό εργαστήριο), Frantz 1942, σ.27, group 9, αρ.16, εικ.31 (18ος αι.).

29.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.177]

Μήκος 5,3 εκ., πλάτος 3,1 εκ., πάχος 0,5 εκ.

18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Εσωτερικά διάκοσμος με μαύρο χρώμα: σχέδια απροσδιόριστα, κηλίδες και μεγαλύτεροι όγκοι. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση και στις δύο πλευρές.

Από την περιοχή III των τειχών.

Ανήκει σε παραλλαγή της κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) και θυμίζει ιδιαίτερα αγγεία από το αθηναϊκό εργαστήριο, βλ. Waagé 1933, σ.327, εικ.20g, Frantz 1942, σ.27, group 9, αρ.16, εικ.31 (18ος αι.), Χαριτωνίδου 1982, σ.64, αρ.19 (Γ'Εφορεία Αθηνών, αρ.Α 7779) (1750-1850).

30.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.178]

Μήκος 5,8 εκ., πλάτος 2,8 εκ., πάχος 0,5 εκ.

18ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Και στις δύο όψεις πάνω σε λευκό επίχρισμα ακανόνιστα σχέδια (κηλίδες, ασχημάτιστοι όγκοι) με καστανό χρώμα. Ανοιχτή πράσινη εφυάλωση.

Από την περιοχή V των τειχών.

Ανήκει σε παραλλαγή της κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) και θυμίζει ιδιαίτερα αγγεία από το αθηναϊκό εργαστήριο, βλ. Frantz 1942, σ.27, group 9, αρ.15,16, εικ.30,31 (18ος αι.), Χαριτωνίδου 1982, σ.64, αρ.19 (Γ'Εφορεία Αθηνών, αρ.Α 7779) (1750-1850).

31.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.179]

Μήκος 5,6 εκ., πλάτος 3,9 εκ., ύψος 1,3 εκ.

18ος αι.

Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του αγγείου, φθάνοντας μέχρι και στο εσωτερικό του δακτυλίου της βάσης. Στην εσωτερική πλευρά του αγγείου έχει αποδοθεί γραπτός κρίνος με μπλε χρώμα. Εκατέρωθεν του κρίνου, σχηματοποιημένα άνθη με μπλε στιγμή στο κέντρο και κόκκινα πέταλα. Η εξωτερική πλευρά μάλλον θα έφερε και αυτή διάκοσμο, από τον οποίο σώζεται μόνο μια μπλε-πράσινη στιγμή. Η εφυάλωση, αδιαφανής και υπόλευκη, καλύπτει ολόκληρο το όστρακο.

Από την περιοχή VI των τειχών.

Ο ερυθρός πηλός, το φυτικό μοτίβο, τα χρώματα και η τεχνική της διακόσμησης εντάσσουν το όστρακο στην οθωμανική κεραμική του εργαστηρίου Çanakkale. Ανήκει πιθανότατα στην κατηγορία Çanakkale I, όπως αυτή προσδιορίζεται από τον Hayes 1992, σ.268-70, πίν.44.1, deposit 91.9, σ.334 (18ος αι.).

32.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.180]

Μήκος 3,2 εκ., πλάτος 2,9 εκ., πάχος 0,4 εκ.

τέλος 16ου-17ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά και εξωτερικά διακόσμηση που μιμείται νερά μαρμάρου πάνω σε λευκό επίχρισμα. Σχέδια σε τόνους του καστανού και πράσινου, εφυάλωση υπόλευκη.

Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware) από το εργαστήριο της Πίζας, όπως υποδηλώνει η διακόσμηση με λευκό, καστανό και πράσινο χρώμα, Blake 1981, σ.105, πίν.8.I (τέλος 16ου-17ος αι.). Παρόμοια διακόσμηση διαφαίνεται και σε παραδείγματα που έχουν βρεθεί στην Αθήνα, Waagé 1933, σελ.326-7, εικ.20d.

33.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.181]

Μήκος 5,9 εκ., πλάτος 5,3 εκ., πάχος 0,7 εκ.

17ος αι.

Επίπεδος πυθμένας πινακίου ή γαβάθας. Πηλός καστανός. Εσωτερικά πάνω σε λευκό επίχρισμα διακόσμηση με πράσινη εφυάλωση και καστανά-μαύρα σχέδια σε σχήματα ακανόνιστα που μιμούνται νερά μαρμάρου. Εξωτερικά σώζεται λωρίδα πράσινου υαλώματος απευθείας τοποθετημένου στο σώμα. Ανάγλυφος δακτύλιος εσωτερικά γύρω από τον πυθμένα. Από τον γκρεμνό εξωτερικά του νοτίου τείχους.

Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware), ίσως από το εργαστήριο της Πίζας, βλ.Blake 1981, σ.105, πίν.8.1. Δείγματα έχουν επίσης δημοσιευτεί από τη Θήβα, Armstrong 1993, σ.328, αρ.326, εικ.18, πίν.36c (εκεί πράσινο υάλωμα με κίτρινα σχέδια)(17ος αι.), και το Αργος, Daux 1968, σ.1003-4, fig.2 (16-18ος αι.)

34.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.182]

Μήκος 7,5 εκ., πλάτος 5,2 εκ., ύψος 1,6 εκ.

17ος αι.

Δακτυλιόσχημη βάση και τμήμα σώματος. Πηλός ερυθρωπός. Το όστρακο είναι ιδιαίτερα φθαρμένο. Στην εσωτερική επιφάνεια, πάνω σε λευκό επίχρισμα, ακανόνιστα σχέδια με μαύρο και ανοικτό πρασινοκίτρινο χρώμα που έχει στο μεγαλύτερο μέρος του απολεπισθεί. Άχρωμη εφυάλωση καλύπτει και τις δύο πλευρές του αγγείου.

Από τον πυρήνα της σκάρπας του νοτίου τείχους (τείχος Ε-Δ) στην περιοχή II, σε σημείο όπου αυτή έχει υποχωρήσει(σημείο Ε1).

Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware), η έκταση όμως της φθοράς που έχει υποστεί δεν επιτρέπει την ασφαλή ταύτισή του με συγκεκριμένο εργαστήριο. Το πνεύμα της διακόσμησής του και η χρήση του μαύρου χρώματος θυμίζει περισσότερο εργαστήρια της βόρειας Ιταλίας, με κύριο αυτό της Πίζας, Blake 1981, σ.105, πίν.8.I-II (τέλος 16ου-17ος αι.)' βλ.επίσης δείγματα από ανασκαφές στην Αθήνα, Waagé 1933, σ.326, εικ.20c., το Sarachane, Hayes 1992, σ.265, πίν.51f (17ος αι.).

35.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.183]

Μήκος 5 εκ., πλάτος 1,8 εκ., πάχος 0,4 εκ.

17ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλόχρους. Ίχνη διακόσμησης και στις δύο πλευρές, στην εξωτερική όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος της έχει απολεπιστεί. Διακρίνεται, πάνω σε λευκό επίχρισμα, διάκοσμος με καστανό χρώμα σε απομίμηση νερών μαρμάρου. Πράσινη εφυάλωση.

Από την περιοχή V των τειχών.

Ανήκει στην κατηγορία κεραμεικής μαρμαρόμορφης διακόσμησης (marbled ware), πιθανότατα από εργαστήριο της βόρειας Ιταλίας, με κύριο εκπρόσωπο αυτό της Πίζας, Blake 1981, σ.105, πίν.8.I-II (τέλη 16ου-17ος αι.). Παρόμοιο δείγμα από το Άργος, Daux 1968, σ.1003, εικ.2 (16ος-18ος αι.)

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ

36.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.184]

Μήκος 10,2 εκ., πλάτος 8,5 εκ., ύψος 3,5 εκ.

Δακτυλιόσχημη βάση με κομβίο και τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα ανοιχτή πράσινη εφυάλωση με στίγματα βαθυπράσινου χρώματος. Επιφάνεια ιδιαίτερα ανώμαλη με πολλά σκασίματα. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την περιοχή II των τειχών.

Πρόκειται για σχετικά χονδροειδή μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική, για την οποία δεν υπάρχουν συγκριτικά παράλληλα. Είναι πιθανόν να αποτελεί προϊόν τοπικής παραγωγής.

37.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.185]

Μήκος 8,7 εκ., πλάτος 7,8 εκ., ύψος 2,4 εκ.

Δακτυλιόσχημη βάση με κομβίο και τμήμα σώματος. Πηλός ερυθρωπός. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, ανοιχτή πράσινη εφυάλωση με στίγματα πράσινου χρώματος. Επιφάνεια ιδιαίτερα φθαρμένη με πολλά σκασίματα. Εξωτερικά ακόσμητο.

Από την περιοχή III των τειχών.

Πρόκειται για σχετικά χονδροειδή μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική, για την οποία δεν υπάρχουν συγκριτικά παράλληλα. Είναι πιθανόν να αποτελεί προϊόν τοπικής παραγωγής.

Δ.Κεραμεική από το Κάστρο της Κεφάλου

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

38.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.186]

Μήκος 3,3 εκ., πλάτος 3,2 εκ., πάχος 0,8 εκ.

13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχάρακτος διάκοσμος. Ανάμεσα σε συστήματα παράλληλων ευθείων γραμμών (σώζονται δύο στο άνω μέρος και τρεις στο κάτω), κυματοειδής γραμμή. Ανοικτοπράσινη εφυάλωση. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την επίχωση εσωτερικά στη βόρεια απόληξη του τείχους Α.

Η εγχάρακτη κυματοειδής γραμμή ανάμεσα σε εγχαράξεις με επιπεδόγλυφη ή εγχάρακτη τεχνική, ιδιαίτερα στην περιοχή του χείλους ή του ανωτέρου τμήματος του σώματος είναι γνωστό θέμα της υστεροβυζαντινής εγχάρακτης κεραμικής και μπορεί να τοποθετηθεί στο διάστημα 13ου-14ου αι., βλ.παράλληλα στην βιβλ.αρ.1.

39.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.187]

Μήκος 4 εκ., πλάτος 3,1 εκ., πάχος 0,6 εκ.

15ος-16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και μέρος της εξωτερικής πλευράς. Εσωτερικά εγχάρακτος διάκοσμος. Σώζεται μέρος από δύο ευθείες παράλληλες γραμμές κάτω από το χείλος και μία τεθλασμένη-κυματοειδής γραμμή. Την τεθλασμένη γραμμή συμπληρώνουν δύο κοκκιδωτές εγχαράξεις. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση που κρακελάρει στην εσωτερική και μέρος της εξωτερικής πλευράς.

Από την επίχωση εσωτερικά στη βόρεια απόληξη του τείχους Α.

Η διακόσμηση με εγχάρακτες κοκκίδες και γραμμικά θέματα τοποθετεί το όστρακο στα πλαίσια της πρώιμης μεταβυζαντινής κεραμεικής. Στην υστεροβυζαντινή κεραμική, με κοκκιδωτές εγχαράξεις γεμίζονται το εσωτερικό ή ο περιβάλλον χώρος αναπαριστώμενων μορφών, βλ. Morgan 1942, σ.138, πίν.XLVe (τέλος 12ου-13ος αι.), François 1997, εικ.7.h,g (13ος-αρχές 14ου αι.). Στο όστρακο της Κεφάλου μπορούμε να βρούμε ομοιότητες με όστρακα από την Αγορά των Αθηνών, που δημοσιεύει στην κατηγορία Late Sgraffito Ware ο Waagé 1933, σ.316, εικ.12b, σ.317, εικ.13b. Ο ερευνητής τα θεωρεί υστερότερα των μέχρι τότε δημοσιευμένων υστεροβυζαντινών κεραμικών, και τα χρονολογεί χονδρικά στο διάστημα 14ου-16ου αι.

40.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.188]

Μήκος 4,2 εκ., πλάτος 1,9 εκ., πάχος 0,4 εκ.

16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Υπόλευκο επίχρυσμα καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Στην εσωτερική πλευρά του χείλους, εγχάρακτη διακόσμηση που αναπτύσσεται σε ζώνη. Η ζώνη ορίζεται από τρεις εγχάρακτες ευθείες στο άνω μέρος, και μία στο κάτω. Εντός της ζώνης διακρίνεται κυματοειδή γραμμή από ημικύκλια. Η εσωτερική πλευρά και το χείλος εξωτερικά καλύπτονται με πράσινη εφυάλωση.

Από την επίχωση εσωτερικά στη βόρεια απόληξη του τείχους Α.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμεικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή περιγράφηκε από τον Hayes 1992, τύπος Ware D ή E, 274-5 (16ος αι.).

41.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.189]

16ος αι.

Μήκος 3,6 εκ., πλάτος 3,4 εκ., πάχος 0,3 εκ.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές. Εσωτερικά κάτω από το χείλος μέρος δύο παράλληλων εγχάρακτων γραμμών με λεπτή ακίδα, που προφανώς θα περιέτρεχαν ολόκληρο το αγγείο. Πράσινη εφυάλωση καλύπτει το εσωτερικό και το άνω εξωτερικό τμήμα του οστράκου.

Από την επίχωση εσωτερικά στη βόρεια απόληξη του τείχους Α.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή περιγράφηκε από τον Hayes 1992, τύπος Ware D ή E, 274-5 (16ος αι.).

42.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.190]

Μήκος 4,8 εκ., πλάτος 2,9 εκ., πάχος 0,7 εκ.

16ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο όψεις του οστράκου. Εσωτερικά, μέρος εγχάρακτου διακόσμου με φυλλοειδές θέμα σε ενάλληλη διάταξη. Τον διάκοσμο επιτείνει σκούρα πράσινη πινελιά. Πράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια. Στο άνω τμήμα της εξωτερικής πλευράς, σκούρα πράσινη εφυάλωση. Όστρακο κακής ποιότητας με πολλά σκασίματα και προσμείξεις.

Από την επίχωση εσωτερικά στη βόρεια απόληξη του τείχους Α.

Ανήκει στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή περιγράφηκε από τον Hayes 1992, τύπος Ware D, 274 (16ος αι.).

ΓΡΑΠΤΗ

43.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.191]

Μήκος 2,9 εκ., πλάτος 2,4 εκ., πάχος 0,3 εκ.

16ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός φαιοκάστανος. Η απόληξη του χείλους είναι οδοντωτή. Λευκό επίχρισμα καλύπτει και τις δύο πλευρές του οστράκου. Στην εσωτερική πλευρά, γραμμή σχήματος V με καφεκίτρινο χρώμα. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση. Το χείλος και όλη η εξωτερική πλευρά καλύπτεται με σκούρο πράσινο χρώμα.

Από την επίχωση εσωτερικά στη βόρεια απόληξη του τείχους Α.

Η τεχνική, η εφυάλωση και η αντίληψη της διακόσμησης εντάσσουν το όστρακο στα πλαίσια της μεταβυζαντινής κεραμικής. Όσον αφορά στην οδοντωτή διαμόρφωση του χείλους, βλ.αντίστοιχο σε αγγείο που δημοσιεύει ο Hayes 1981, σ.40-1, αρ.43, εικ.83g (οθωμανική κεραμική Ware C, 16ος αι.)

44.Όστρακο από ανοικτό αγγείο (κούπα;) [εικ.192]

Μήκος 11,4 εκ., πλάτος 8,9 εκ., ύψος 5 εκ.

16ος αι.

Δακτυλιόσχημη βάση και τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος με πολλές προσμείξεις και σκασίματα. Το όστρακο είναι πολύ φθαρμένο. Στην εσωτερική επιφάνεια, πάνω σε λευκό επίχρισμα γραπτή διακόσμηση με πράσινη βαφή: δύο ομόκεντροι δακτύλιοι περιτρέχουν τη βάση, ενώ στο σώμα αναπτύσσεται χαλαρή σπείρα. Υπόλευκη-ανοιχτή πράσινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την επίχωση εσωτερικά στη βόρεια απόληξη του τείχους Α.

Η ποιότητα του πηλού, το λευκό επίχρισμα, η ανοικτοπράσινη εφυάλωση και η αμελής σπείρα σε σκούρο πράσινο, εντάσσουν το αγγείο στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), βλ.Hayes 1992, τύπος Ware D, σ.274, πίν.47g, κατάλ.σ.343, deposit 74.27, σ.307 (16ος αι.).

45.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.193]

Μήκος 9,8 εκ., πλάτος 6,5 εκ., ύψος 1,9 εκ.

17ος αι.

Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά του αγγείου, δύο χαμηλοί, ανάγλυφοι, ομόκεντροι δακτύλιοι περιτρέχουν το μέταλλο της βάσης. Πάνω σε λευκό επίχρισμα, διακόσμηση που μιμείται νερά μαρμάρου σε αποχρώσεις του μαύρου και καστανού χρώματος. Ανοικτή πράσινη εφυάλωση. Στην εξωτερική πλευρά τμήμα του αγγείου καλύπτεται με λευκό επίχρισμα, πράσινη και καστανή εφυάλωση.

Από την περιοχή εντός του περιβόλου.

Ανήκει στην κατηγορία κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware), πιθανότατα από εργαστήρια της βόρειας Ιταλίας, με κύριο εκπρόσωπο αυτό της Πίζας, Blake 1981, σ.105, πίν.8.I,II (τέλη 16ου-17ος αι.). Παρόμοια δείγματα από το Άργος, Daux 1968, σ.1003, εικ.2 (16ος-18ος αι.) και τη Θήβα, Armstrong 1993, σ.328, αρ.326, εικ.18, πίν.36c (17ος αι.).

46.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.194]

Μήκος 7,3 εκ., πλάτος 4,6 εκ., πάχος 0,5 εκ.

17ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Στην εσωτερική πλευρά του αγγείου και στο χείλος εξωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, διακόσμηση με πράσινο, καστανό-μαύρο και κόκκινο χρώμα, σε ακανόνιστα σχήματα που μιμείται νερά μαρμάρου. Κιτρινωπή εφυάλωση. Εξωτερική επιφάνεια ακόσμητη.

Από την περιοχή εντός του περιβόλου.

Πρόκειται για παραλλαγή της κατηγορίας κεραμικής με μαρμαρόμορφη διακόσμηση (marbled ware), πιθανότατα από εργαστήρια της βόρειας Ιταλίας, με κύριο εκπρόσωπο αυτό της Πίζας, Blake 1981, σ.105, πίν.8.I(κάτω αριστερά)(τέλη 16ου-17ος αι.).

Ε.Κεραμεική από το Κάστρο στο Καστέλλι Κεφάλου

ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ-ΓΡΑΠΤΗ

47.Οστρακο από ανοικτό αγγείο (πινάκιο;) [εικ.195]

Μήκος 8,8 εκ., πλάτος 6,5 εκ., πάχος 0,5 εκ.

13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, μέρος από δύο ομόκεντρους, εγχάρακτους με πλατιά ακίδα, κύκλους προς το κέντρο του πινακίου. Ανάγλυφος δακτύλιος στην περιφέρεια του οστράκου. Εφυάλωση καστανοκίτρινη. Στην εξωτερική πλευρά, επίχρισμα καλύπτει μόνο τμήμα του οστράκου (περιοχή προς τα χείλη), ενώ σώζονται και γλωσσίδια υαλώματος.

Από το εσωτερικό του περιβόλου.

Η τεχνική του οστράκου και η διακόσμηση με τους εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους εσωτερικά στη βάση του αγγείου, το κατατάσσουν στην κατηγορία των παραγώγων της κεραμεικής τύπου «Ζεύξιππος» (Zeuxippos ware derivatives). Βλ.αντίστοιχα παραδείγματα από τη Χίο, Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, σ.192-4, ομ.V, ιδιαίτερα αρ.14,16,18 (13ος αι.), τη Λήμνο, Πέννας 1994, σ.72-3 (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.), τη Θήβα, Armstrong 1993, σ.304(αρ.49,50, πίν.31), σ.313 (αρ.151, πίν.33a), σ.328 (αρ.317-9, πίν.36c)(μέσα 13ου αι.). Κεραμεική της κατηγορίας αυτής έχει επίσης δημοσιευτεί από τη Θεσσαλονίκη, Megaw,Jones 1983, 243-4, Vavyloupoulou-Charitonidou 1989, εικ.12,13,14 (τέλη 13ου-14ος αι.), τις Σέρρες, Papanikola-Bakirtzis 1992, 24-5 (β'μισό 13ου αι.), τη Θάσο, François 1995, 96 (13ος-15ος αι.), τη Ρόδο, Μιχαηλίδου 1994, 15 (14ος αι.), τη Νίκαια, François 1997, 424-7 (13ος-αρχές 14ου αι.), τη Σπάρτη, Armstrong 1992, 1 (13ος αι.), την Πέργαμο, Spieser 1996, 51 (12ος-14ος αι.) και αλλού.

48.Οστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.196]

Μήκος 5,3 εκ., πλάτος 1,8 εκ., πάχος 0,4 εκ.

13ος-14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, τμήμα εγχάρακτου με πλατιά ακίδα, κύκλου. Πινελιά ανοικτού πράσινου χρώματος, κάθετη προς τον κύκλο. Υπόλευκη-κιτρινωπή εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερικά, λευκό επίχρισμα καλύπτει μόνο το άνω μέρος του οστράκου. Υπόλοιπη επιφάνεια ακόσμητη.

Από το εσωτερικό του περιβόλου.

Ανήκει στα υστεροβυζαντινά εγχάρακτα αγγεία με πρόσθετο χρώμα, και μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των παραγώγων της κεραμεικής τύπου «Ζεύξιππος» (Zeuxippos ware derivatives/family). Βλ.αντίστοιχα παραδείγματα από τη Χίο, Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, 194-5 (13ος αι.), τις Σέρρες, Papanikola-Bakirtzis 1992, 24-5(β'μισό 13ου αι.), τη Θάσο, François 1995, σ.243-4, PC 10, εικ.83 (13ος-15ος αι.), τη Ρόδο, Μιχαλίδου 1994, αρ.κατ.3, πίν.3α-β, σ.15 (14ος αι.). Παρβλ.επίσης βιβλ.αρ47.

49.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.197]

Μήκος 3,6 εκ., πλάτος 2,7 εκ., πάχος 0,6 εκ.

14ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός φαιοκάστανος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, τρεις παράλληλες, ισαπέχουσες εγχαράξεις. Καστανοκίτρινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερικά, στο άνω μέρος του οστράκου, καστανοκίτρινη εφυάλωση.

Από το εσωτερικό του περιβόλου.

Η εφυάλωση και ο γραμμικός διάκοσμος κατατάσσουν το όστρακο στην υστεροβυζαντινή κεραμική του 14ου αι. Οι παράλληλες εγχάρακτες γραμμές συσχετίζουν το όστρακο με ανοικτά αγγεία του 14ου αι., βλ.Μακροπούλου 1995, αρ.32,σ.15, πίν.17(β'μισό 14ου αι.), αρ.43,σ.17,πίν.24 (β'μισό 14ου αι.).

50.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.198]

Μήκος 4 εκ., πλάτος 1,9 εκ., πάχος 0,5 εκ.

16ος αι.

Τμήμα σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Εσωτερικά, πάνω σε λευκό επίχρισμα, εγχαραξείς, μέρος αδιάγνωστου μοτίβου. Πράσινη εφυάλωση που κρακελάρει. Εξωτερικά, στο άνω μέρος του οστράκου, λευκό επίχρισμα και γλωσσίδα πράσινης εφυάλωσης.

Από το εσωτερικό του περιβόλου.

Εντάσσεται στην κατηγορία της οθωμανικής κεραμικής (ottoman coarse ware), όπως αυτή προσδιορίστηκε από τον Hayes 1992, 274-5 (16ος αι.).

ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ

51.Όστρακο από ανοικτό αγγείο [εικ.199]

Μήκος 4,1 εκ., πλάτος 3,6 εκ., πάχος 0,6 εκ.

15ος αι.

Τμήμα χείλους και σώματος. Πηλός καστανέρυθρος. Δεν σώζονται ίχνη επιχρίσματος. Καστανή εφυάλωση έχει καλύψει το εσωτερικό και το άνω μέρος του εξωτερικού. Στην εξωτερική πλευρά ιδιαίτερη πλαστική διαμόρφωση με δύο οριζόντιους, επάλληλους, ανάγλυφους δακτυλίους, οι οποίοι διακόπτονται από εγχοπές σε κανονικά διαστήματα. Ο κατώτερος πλαστικός δακτύλιος βρίσκεται ακριβώς στο σημείο, όπου το κάθετο χείλος του οστράκου συναντάει τα τοιχώματα του σώματος, που κλίνουν ελαφρά προς τα έσω.

Από το εσωτερικό του περιβόλου.

Τα χαρακτηριστικά του οστράκου, η καστανή εφυάλωση απευθείας πάνω στον πηλό και ο πλαστικός δακτύλιος που δημιουργείται στο σημείο συνάντησης του κάθετου χείλους με το σώμα του αγγείου, το συνδέουν με κατηγορία μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής από τα

εργαστήρια της Βενετίας, στη Βόρεια Ιταλία. Θα μπορούσε είτε να ανήκει σε αυτή, είτε να αποτελεί τοπική μίμηση. Αγγεία της κατηγορίας αυτής έχουν βρεθεί στη Ρόδο, βλ.Μιχαηλίδου 1994, σ.41-2, αρ.κατ.74-80,σ.114-7, πίν.41β-44 (15ος αι.).

ΔΕΝ ΣΥΜΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

35.Οστρακο από ανοικτό αγγείο

Μήκος 5 εκ., Πλάτος 1,8 εκ., Ύψος 1,8 εκ.

Τμήμα επίπεδης βάσης και σώματος. Πηλός ανοικτός πορτοκαλόχρους. Εσωτερικά διακρίνονται μόνο ίχνη επιχρίσματος. Εξωτερικά σώζεται μέρος διακόσμησης με μπλε βαφή πάνω σε λευκό επίχρισμα.

Από το τμήμα V των τειχών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Α. Έγγραφα από το Πατμιακό Αρχείο(1079-1331)⁵⁷³

1. Χρυσόβουλλος Λόγος Νικηφόρου Γ' του Βοτανειάτου⁵⁷⁴

Αύγουστος 1079

Ο αυτοκράτορας παρέχει φορολογικές απαλλαγές στην μονή του Ιωάννου του Προδρόμου, που ιδρύθηκε στην Στρόβιλο από τον Κωνσταντίνο Καβαλλούρη και την αδελφή του Μαρία. Τα δύο αυτά πρόσωπα είναι σημαντικά για την σχέση του Χριστόδουλου, μετέπειτα ιδρυτή της μονής Πάτμου, με την Κω. Από το έγγραφο πληροφορούμαστε ότι ο βεστάρχης Κωνσταντίνος Καβαλλούρης το 1079 είναι ήδη “ἀπαίς ἀποβιούς”. Ο Καβαλλούρης γνώριζε καλά τον Χριστόδουλο, στον οποίο είχε παραχωρήσει κτήματά του στην Κω, όπως φαίνεται από τον Κωδিকেλλο της Διαθήκης του Οσίου (βλ. παρακάτω, έγγρ.11). Επομένως ο Χριστόδουλος κατείχε κτήσεις στην Κω, πριν διεκπεραιωθεί στο νησί τον Μάρτιο του 1080. Αυτές κατονομάζονται στον Κωδিকেλλο της Διαθήκης ως δύο προάστεια, το Αναβασίδιον και οι Καρδιασμένοι. Η Μαρία εξάλλου αναφέρεται σε άλλο χρυσόβουλλο (βλ. παρακάτω, έγγρ.3) ότι είχε δωρήσει και αυτή ακίνητη περιουσία στον Χριστόδουλο.

2. Χρυσόβουλλος Λόγος Νικηφόρου Γ' του Βοτανειάτου⁵⁷⁵

Οκτώβριος 1079

Αναφέρεται ότι ο Αρσένιος Σκηνούρης έχει ιδρύσει δύο κελλιά πάνω στο άνυδρο και ακατοίκητο όρος Δίκαιος⁵⁷⁶. Ο αυτοκράτορας του παραχωρεί φορολογικές απαλλαγές και ορίζει να λαμβάνουν οι μοναχοί κάθε χρόνο από τον διοικητή (φοροεισπράκτορα) των Κυκλάδων 16 νομίσματα. Στο σύγχρονο σημείωμα του ίδιου εγγράφου αναφέρεται ως αποδέκτης του εγγράφου: “*Ἀρσενίου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Κω*”. Νομίζω πως αυτό είναι απόδειξη πως ο Αρσένιος καταγόταν από επιφανή οικογένεια της Κω, κατείχε όμως περιουσία στην Στρόβιλο και σε άλλα νησιά.

“ Ἡ νῆσος ἡ Κῶς ἔχει τὶ περὶ αὐτὴν διακειμένον ὄρος. ὁ Δίκαιον ἐγχωρίως κέκληται, ξηρὸν τὲ καὶ ἀνικμον καὶ δια τοῦτο ἀνθρώπων ἔρημον· ἐν τοῦτω ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος, ὃ τὸ ἐπὶ κλην Σκηνοῦρης, κελλία δύο ἐδείματο καὶ μοναχοὺς ἐν τοῦτοις ἀπέκειρε, μεθ’ ὧν τοὺς ἀσκητικούς ἰδρωτάς ἄχρι καὶ τήμερον διανύειν ἐπέιγεται· ἀλλὰ τὸ τοῦ τόπου σκληρὸν καὶ κατὰ ξηρον καὶ τὸ πρὸς καρπογονίαν δυσκίνητον ἢ ἀκίνητον κατηνὰγκασε τοῦτον τῆς ἐν ὄρει διατριβῆς ἐπὶ προσθεν θεῖναι τὴν ἐνταῦθα φοίτησιν· ”.

⁵⁷³ Σε αυτό το κεφάλαιο προσπαθούμε να δώσουμε μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα των ποικίλων πληροφοριών που παρέχουν τα πατμιακά αρχεία τηρώντας την χρονολογική συνέχεια έτσι όπως αυτή έχει καθορισθεί από τους διάφορους ερευνητές. Τα έγγραφα που περιλαμβάνονται αποτελούν άμεσες μαρτυρίες για τα γεγονότα που επηρέασαν την Κω και γι’ αυτό είναι πολύτιμα. Αναφέρονται επίσης και κείμενα συνταχθέντα από τον ίδιο τον Όσιο Χριστόδουλο, που είναι σύγχρονα της εποχής. Δεν κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθούν μεταγενέστερες πηγές, όπως τα αγιολογικά κείμενα, για τα οποία βλ. Βρανούση 1966, 35κ.εξ.

⁵⁷⁴ Βρανούση 1980, 15κ.εξ., MM VI, 19-21, βλ. επίσης Βρανούση 1966, 99-100.

⁵⁷⁵ Βρανούση 1980, 23κ.εξ., MM VI, 21-3.

⁵⁷⁶ Το μονύδριο αυτό ταυτίζεται από τους περισσότερους ερευνητές με την γνωστή από μεταγενέστερα κείμενα μονή του Σωτήρος Χριστού ή του Αμπελά, βλ. Μαστορόπουλος 2001, 334κ.εξ., και παρακάτω σ...

3.Χρυσόβουλλος Λόγος Αλεξίου Α' του Κομνηνού⁵⁷⁷

Μάρτιος 1085

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει προγενέστερο πιττάκιο του Νικηφόρου Βοτανειάτη που εκδόθηκε τον Μάρτιο του 1080. Το έγγραφο εκείνο δώριζε ή επικύρωνε την δωρεά στον Χριστόδουλο δύο τοπίων στην Κω, “τὸ τε Καστέλον ἐγχωρίως λεγόμενον καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ Καστριανὸν ἀναγραφόμενον...καὶ τὸ τοῦ Πιλὲ ἐπονομαζόμενον” καθώς και την φορολογική απαλλαγή από το τέλος ή πάκτος που αυτά κατέβαλλαν, δηλ. 1/4 του νομίσματος το καθένα.

Σε αυτά τα τόπια ο Χριστόδουλος ίδρυσε μοναστήρι στο όνομα της Θεοτόκου του οποίου κατοχυρώνεται με το παρόν έγγραφο το αυτοδέσποτο και αυτεξούσιο. “...τὴν ἐν τοῖς αὐτοῖς τοπίοις ἀνεγερθεῖσαν παρὰ τοῦ διαληφθέντος εὐλαβοῦς μοναχοῦ Χριστοδοῦλου νεοσυστατον μονὴν ἐπ’ὀνόματι τῆς ὑπεραμώμου δεσποίνης ἡμῶν καὶ Θεοτόκου καὶ τῶν Καστριανῶν ἐγχωρίως λεγομένην...”

Ο Αλέξιος επικυρώνει επίσης τις δωρεές και αφιερώσεις που έχει λάβει η μονή Καστριανών “παρὰ τινων φιλοχρίστων, ἡγουν Μαρίας μοναχῆς, τῆς ἀδελφῆς τοῦ βεστάρχου, τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου τοῦ Σκηνοῦρη καὶ τοῦ μοναχοῦ Νίκωνος τοῦ Ἀσκεποῦς”. Η Μαρία, αδελφή του βεστάρχη Καβαλλούρη, και ο Σκηνοῦρης είναι πρόσωπα γνωστά, ο μοναχός Νίκων Ασκητής όμως, αναφέρεται εδώ για πρώτη φορά.

4.Πλαστός Χρυσόβουλλος Λόγος Αλεξίου Α' Κομνηνού⁵⁷⁸

Δεκέμβριος 1086

Στο χρυσόβουλο αυτό ο αυτοκράτορας επικυρώνει στην μονή Πάτμου-που ακόμα δεν έχει κτιστεί-τις κτήσεις στην Κω που ο Χριστόδουλος θα ανταλλάξει με την Πάτμο⁵⁷⁹. Χρόνος συγγραφής του ίσως τα χρόνια μετά το 1453.

5.Χρυσόβουλλος λόγος Αλεξίου Α' Κομνηνού⁵⁸⁰

Μάιος 1087

Ο αυτοκράτορας δωρίζει στον Χριστόδουλο την νήσο Λειψώ και ορισμένα “προάστεια” στη Λέρο, τα οποία απαλλάσσει φορολογικών υποχρεώσεων. Η δωρεά γίνεται προς την μονή της Θεοτόκου, που ο Όσιος έχει ιδρύσει στην Κω. “...ὁ εὐλαβέστατος μοναχὸς Χριστοδουλος...προσελιπάρησεν, εἰς πρόσωπον τῆς ἀνεγερθείσης παρ’αὐτοῦ μονῆς ἐπ’ὀνόματι τῆς πανάγνου καὶ Θεομήτορος...”

6.Χρυσόβουλλος λόγος Αλεξίου Α' του Κομνηνού⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Βρανούση 1980, 31κ.εξ., MM VI, 23-5. Βλ.επίσης Βρανούση 1966, 101.

⁵⁷⁸ Βρανούση 1980, 153κ.εξ.

⁵⁷⁹ Υποθέσεις για την αναφορά της μονής Καστριανών στο χειρόγραφο αυτό διατυπώνει ο Κόλλιας 2001, 294.

⁵⁸⁰ Βρανούση 1980, 40κ.εξ., MM VI, 25-8. Βλ.επίσης Βρανούση 1966, 101.

⁵⁸¹ Βρανούση 1980, 55κ.εξ., MM VI, 44-9.

Απρίλιος 1088

Ο αυτοκράτορας δωρίζει στον Χριστόδουλο την Πάτμο με αντάλλαγμα τις κτήσεις του μοναχού στην Κω.

“...προσῆλθε τῇ βασιλείᾳ μου ἐκλιπαρῶν μάλα περιπαθῶς...ἐξαιρουμένους ἀφορισθῆναι μὲν ἀπεντεῦθεν τῷ δημοσίῳ τὰ ἐν τῇ νήσῳ Κῶ ὅθενδῆποτε αὐτῷ προσκτηθέντα, οἷα καὶ ὅσα εἰσὶν”.

7.Πρακτικό Παραδόσεως της Πάτμου⁵⁸²

Αύγουστος 1088

Ο μάγιστρος, βασιλικός νοτάριος του σεκρέτου του σακελλαρίου, κριτής και αναγραφεὺς των Κυκλάδων νήσων, Νικόλαος Τζάνζης, ενεργεῖ μέσω του διακόνου της μεγάλης εκκλησίας και πρωτοσύγκελλου Γεωργίου Γρανάτου, την απογραφή και παράδοση της νήσου Πάτμου στον μοναχό Χριστόδουλο. Ως προς την Κω αναφέρεται απλώς ότι η δωρεά της Πάτμου γίνεται σε αντίδοση όλων των κτήσεων του Χριστοδούλου στην Κω.

Η πληροφορία ότι η αρμόδια αρχή για την συγκεκριμένη πράξη είναι ο κριτής και αναγραφεὺς των Κυκλάδων είναι σημαντική για την διοίκηση των νησιών. Αντίθετα σε άλλα έγγραφα που αφορούν στην παράδοση ή αποσαφήνιση των κτήσεων του Χριστόδουλου στην Λέρο, την καταμέτρηση κάνει ο Πατρίκιος Ευστάθιος Χαρσιανίτης, στρατηγός και προνοητής Σάμου μέσω του νοταρίου Ιωάννου του Αντζά και του νοταρίου Ιωάννη Θεολογίτη⁵⁸³. Για την Κω αρμόδιος είναι ο αναγραφεὺς της Κω, Χριστόφορος Κοψηνός.

8.Έγγραφο του αναγραφεὺς Κω Χριστοφόρου Κοψηνού⁵⁸⁴

Μάιος 1089

Ο Χριστόφορος Κοψηνός, μάγιστρος, μέγας χαρτουλάριος και αναγραφεὺς της νήσου Κω εκτελώντας την βασιλική πρόσταξιν της δωρεάς της Πάτμου στον Χριστόδουλο, απαλλάσσει από τη στρατεία τους κατοίκους της Πάτμου, τους οποίους και απαριθμεί ονομαστικῶς. Στην θέση τους, ο αυτοκράτορας τον προστάζει *“στρατεύσης δὲ αὐτοὺς ἐν τοῖς κτήμασιν τοῖς ἐν τῇ Κῶ, τοῖς τῷ δημοσίῳ νῦν ἐξ ἀνταλλαγῆς τοῦ δηλωθέντος μοναχοῦ περιελθοῦσι”*.

9.Υποτύπωσης του μοναχού Χριστοδούλου⁵⁸⁵

Μάιος 1091

Ο Όσιος καταγράφει κανόνες και διατάξεις κοινοβιακής διαβίωσης τις οποίες παραδίδει στους συντρόφους του μοναχούς να τις εφαρμόζουν μετά τον θάνατό του. Θεωρεῖ επίσης σημαντικό να εξιστορήσει τις

⁵⁸² Νυσταζοπούλου 1980, 36κ.εξ., MM VI, 55-7. Βλ.επίσης Βρανούση 1966, 109.

⁵⁸³ Νυσταζοπούλου 1980, 46κ.εξ., 70κ.εξ. Περίπου 160 χρόνια αργότερα, στα 1254, την αποκατάσταση των μετοχιών της μονής Πάτμου στην Λέρο θα διενεργήσει ο δούκας, απογραφεὺς και εξισωτής των νήσων Λέρου και Καλύμνου, Κωνσταντίνος Διογένης (Νυσταζοπούλου 1980, 164κ.εξ.), το 1263 παρόμοια απογραφή στην Λέρο διενεργεῖ ο απογραφεὺς της Ρόδου και των λοιπών Κυκλάδων, Λέων Εσκαμματισμένος (Νυσταζοπούλου 1980, 182κ.εξ.), ενώ το 1285 την αντίστοιχη απογραφή στην Λήμνο εκτελεῖ ο Δούξ και απογραφεὺς της Λήμνου Μιχαήλ ο Μακρεμβολίτης (Νυσταζοπούλου 1980, 217κ.εξ.).

⁵⁸⁴ Νυσταζοπούλου 1980, 76κ.εξ., MM VI, 57-9. Βλ.επίσης Βρανούση 1966, 109, 113.

⁵⁸⁵ MM VI, 59-80, βλ.επίσης Βρανούση 1966, 14-26, (ιδ.25-6, όπου τα σχετικά με την χρονολόγηση του εγγράφου), 98, 103-4, της ιδίας 1980, *4-*5.

περιπέτειες που πέρασε μέχρι την ίδρυση της μονής. Τα τμήματα που παραθέτονται σχετίζονται με τις τουρκικές επιδρομές και την εγκατάσταση του Οσίου στην Κω.

“τί λέγω μάχαιραν καί ρομφαίαν καί τόξον καί βέλη μεθύοντα καί πῦρ κεκαυμένον; τήν περσικήν δεξιάν καί τήν τῶν Τούρκων ὠμότητα, ἥ τήν ἑῴαν πᾶσαν ἐξηφάνισε καί χαλεπῶς ἐδήλωσε. τό ἄνομον ἔθνος τό διολέσαν πόλεις καί χώρας, τοῦτο καί κατ’ἐκείνης τῆς χώρας τόν ἴσον ὄλεθρον ἐπιφέρων τοῖς ἐνοικοῦσιν ἐπεισι...Τῷ τοι καί εἰς Στρόβηλον ἦλθον, πόλιν παραθαλασσίαν, τήν τῶν βαρβάρων ὥσανεῖ ἐκκλίνων ἀπήνειαν, ἔχων ἐφεπομένους μοι καί ἐνίους τῶν ἀδελφῶν...ἐκεῖσε δ’οὖν ἐντυχὼν ἡμῖν, ἀνὴρ εὐλαβῆς καί κατὰ τό γένος περίβλεπτος· (ἰθαγενῆς τε γάρ ἦν καί τῶν εὖ γεγονότων καί πάντοθεν ἀπεβλέπετο), θεοφιλῆς τόν τρόπον, ἐπιεικῆς τήν γνώμην, σεμνός τό εἶδος, τό ἦθος κόσμιος, μοναχός τό σχῆμα, τήν κλήσιν Ἀρσένιος, τήν ἐπωνυμίαν Σκηνούριος, ὅλος ἐγεγόνει τῆς θεραπείας τῆς ἡμετέρας, ὃς ἡκιστα μέν καί πρίν ἡμῖν ἐτύγχανεν ἀγνοούμενος, τῆνικαῦτα δ’ἐπὶ μᾶλλον τῷ σπαρτίῳ τῆς πρός ἡμᾶς ἀγάπης πνευματικῶς συνεδέδετο. καί πρῶτα μέν τό κατὰ τήν Στρόβηλον προσόν αὐτῷ μοναστήριον ἀνέτιθη μοι. ὥς δ’οὐχ οἷός τε ἦν ἐκεῖσέ με κατασχεῖν, προσωχθικότα καθάπαξ τοῖς τῆς ἑῴας τόποις διὰ τὰς συνεχεῖς ἐκ τοῦ δέους τῶν βαρβάρων μεταναστεύσεις· (καί γάρ ὅσον οὐδέπω κἂν τῇ Στρόβηλον ἢ τῶν Περσῶν ἐπέλευσις προσδόκιμος ἐνομιζέτο), ἀντιβολεῖ πρός τήν νῆσος Κῶ διαπεραιωθῆναι καί τὰ ἐν ταύτῃ τούτῳ γονικόθεν περιελθόντα κτήματα διαθρῆσαι, καί ὅπῃ τούτων βουλοίμην μονήν τε ἀνεγεῖραι καί ταύτῃ πᾶσαν τήν ἐκείνου κτῆσιν ἀφιερῶσαι. πείθομαι τῷ ἀνδρί καί τῇ Κῇ ταχέως ἐπιφοιτῶ, περινοστῶ τὰς κτήσεις τοῦ Σκηνουρίου, ἐντυχάνω λόφῳ μεγίστῳ καί ἀοικήτῳ, χαρίεντι δέ ἄλλως τὰ πρός αέρα καί εὐύδρῳ καί εὐκραεῖ, (Πηλίον τοῖς νησιώταις τό ὄρος τοῦτο κατωνομάζετο), ὃ καί ὥς εἶδον κύκλῳ φάραγγί τισι καί αὐτομάτοις κοιλότησι καθ’αὐτό τῶν πέριξ διαστελλόμενον, καί οἶονεῖ τι φρούριον νομιζόμενον, ἦσθην τε αὐτίκα τῇ τοῦ τόπου θέσει καί σεμνεῖον ἐκεῖσε δεῖμασθαι προτεθύμημαι· ᾧμην γάρ ἐν αὐτῷ τῷ ὄρει στήναί μοι τὰ τῆς ἄλλης καί ἀπολαῦσαι μέν εἰς τέλος τῆς ἡσυχίας, εἶτα καί τήν ἐμήν πηλόν τῷ Πηλίῳ τούτῳ ἐγκεκληρῶσθαι, ἀλλ’οὐχί καί θεός, ὥς ἔοικεν, ἐπεψηφίζατο τῇ βουλῇ. Κάντεπυθεν ἐγώ μέν, καίτοι πολλούς καί ἀνεκδιηγῆτους ἀνατλάς ἐν τῷ Πηλίῳ κόπους, ἐπ’ἐσχάτων ἡμαρτον τοῦ σκοποῦ. ἐδόκει δέ ἄρα τῷ κρεῖττονι τήν Πάτμον μετὰ πότμον ἔξειν με πρός ταφήν· ταῖς γάρ τοῦ ῥηθέντος ἀδελφοῦ, κυροῦ Ἀρσενίου, πεισθεῖς ὑποθημοσύναις καί παρακλήσεσι (παραχωρήσω γάρ τῷ λόγῳ μικρόν ἐνδιατρίψαι τοῖς περί τό Πηλίον τῶν καθ’ἡμᾶς διηγήμασι), ταῖς οἰκοδομαῖς ἐνέβαλον ἐμαυτόν, συνάρασθαι μένα κάκεινου καί ὅλη χειρί συμπονῆσαι, τό πρῶτον ὑπισχνουμένου, μετ’οὐ πολὺ δ’ἐν αὐταῖς τοῦ ἔργου ταῖς εἰσβολαῖς δρασμόν μεμελετηκότος καί νύκτωρ ἀναχωρήσαντος καί ἀμεταστρεπτί πρός τὰ Ἱεροσόλυμα καταπλεύσαντος. πλεῖστα τοιγαροῦν μογήσας ἐγώ καί μυρίους ἰδρωτάς καί πόνους ὑπενεγκών ἐν οὕτῳ καιροῖς δυσκόλοις καί πάντῃ τῶν ἀναγκαίων σπανίζουσι, τῇ ἄνωθεν συνεργεῖα ναόν ἐκ βάθρων ἐδειμάμην καί εἰς τέλος ἀπήρτισα περικαλλῇ τε καί ὠραιότατον,

ἐπ'ὀνόματι τοῦτον ἰδρύσας τῆς ἀγνῆς θεομήτορος. καί μέντοι καί θριγκίον καί κέλλας καί τᾶλλα ἐποίησάμην, ὅσα τό αὐτοτελεές καί ἀπηρτισμένον χαρακτηρίζουσι φροντιστήριον, οὐπερ ἀγάμενοι τήν εὐπρέπειαν καί ἀρετῆς ἀτεχνῶς αὐτό λογισάμενοι ἐργαστήριον τῶν οἰκητόρων τῆς ῥηθείσης νήσου οἱ εὐσεβέστεροι καί φιλόχριστοι, προσενέξεις, ὡς ἰσχύος ἕκαστος εἶχε καί προαιρέσεως, ἐν αὐτῷ πεποιήκασιν, οὐκ ἐν κινητοῖς μόνον, ἀλλά καί ἐν ἀκινήτοις θεωρουμένας. ἐφ'οῖς δὴ πᾶσι, τοῖς τε δηλονότι τοῦ Σκηνουρίου κτησειδίοις καί τοῖς διενεγκοῦσιν ἡμῖν ἀπό προσενέξεων, καί χρυσόβουλλον λόγον ἐπορισάμην τοῦ τηνικαῦτα τῶν ῥωμαϊκῶν σκήπτρων ἐπειλημμένου κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου, τήν αὐ τῶν ἡμῖν κατοχὴν ἐδράζοντα καί στηρίζοντα.

Καί τάχα πρὸς βραχὺ ἐδόξαμεν ἡρεμεῖν. ἀλλ'ὅτι μεταξὺ τῶν οἰκουμένων ἤμεν διάγοντες, καί τοῖς ἡμῖν ἀνακειμένοις ἀγχιτερμονοῦσαι τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης νήσου κτήσεις ἐτύγχανον, πράγματα εἶχον οἱ σὺν ἐμοὶ ἀδελφοί, καί διαφοραὶ αὐτοῖς πρὸς τοὺς πλησιάζοντας ἀπεικτινόντο, κάντεῦθεν ὀχλησις ἡμῖν ἐπεγίνετο, τῶν ἀστικῶν θορύβων οὐδὲν διαλάττουσα. ὑέθραττεν οὖν με ῥῥδέον οὐκ ἀδεέςῃ, τοῦτο δὴ τό παροιμιῶδες, μήποτε ἄρα τῶν ἐμῶν ἀδελφῶν, ἐγκυλινδουμένων κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην καί, ἰν'οὕτως εἰπῶ, ἰλυσπομένων τῇ συρφετῶδει τύρβῃ τῶν βρασμῶν τῶν βιωτικῶν καί κοσμικοῖς ἀνδράσι συμμιγνυμένων καί δόσεις πρὸς αὐτοὺς καί λήψεις ἐργαζομένων καί διαμάχαις ὡς τὰ πολλάσυμβαίῃ τινὰ τοῦ πονηροῦ τοῖς λόχοις περιπατῆναι, καί ταῖς ἐκείνου (φεῦ) γενέσθαι πάγαις ἀλώσιμον, καί γε ῥψυχὴν ὁ τάλας ζημιωθήσομαι, ἥς οὐδ' ὁ κόσμος ἅπας, κατὰ τό ἱερόν καί θεῖον ἔπος, πέφυκεν ἰσοστάσιοςῃ. οὗτος ὁ φόβος, τοῦτο τό δέος αὐτῆς μου μέσης ἤπτετο τῆς καρδίας, καί μοι συνέτριβε τὰ ὀστέα, ἐξεμύζα δέ καί τοὺς μυελούς, καί διέσπα τὰ νεῦρα, καί τὰς σάρκας διεμερίζετο, καί συνεχῶς ἐπῆδον κατ'ἑαυτοῦ· ῥμεταναστεύου, τάλαν, ὡς στρουθίονῃ ἐπὶ τὰς ἀοικήτους πάντη καί πανερήμους...

...καί τέλος, ἵνα μὴ μακρόν τόν περί τούτων ἀποτείνω λόγον, ὑεξέστην μὲν ἐγὼ τῷ μέρει τοῦ δημοσίου πάντων τῶν ἀπὸ τε τοῦ Σκηνουρίου, ἀπὸ τε ἄλλων προσώπων προσκτηθέντων μοι ἔντε τῇ Κῷ καί ἐν τῇ Στροβήλῳ, μόνα ὑποκρατήσας τὰ ἐν τῇ νήσῳ Λέρνῳ δύο προάστεια ἐκ τοῦ πολλάκις ἤδη μνημονευθέντος Σκηνουρίου καί τοῦ Καβαλλουρίου κατὰ λόγον δεσποτείας περιελθόντα μοι· ἐδωρήθη δέ μοι διὰ χρυσοβούλλου βασιλικοῦ τό τε νησίον ἢ Πάτμος ἐξ ὀλοκλήρου...

10. Διαθήκη Οσίου Χριστοδούλου⁵⁸⁶

10 Μαρτίου 1093

Ο Όσιος απαριθμεί τα υπάρχοντά του και καθορίζει την σειρά διαδοχής στο μοναστήρι της Πάτμου μετά τον θάνατό του. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στο γεγονός ότι ως πρώτο κληρονόμο του ονομάζει “τόν μοναχόν Ἀρσένιον τόν Σκηνούριον, τόν ὄντα εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα”. Η διαθήκη γράφεται στην Εύβοια όπου ο Όσιος έχει καταφύγει για να σωθεί από τις επιδρομές των Τούρκων.

⁵⁸⁶ MM VI, 81-5, βλ. επίσης Βρανούση 1966, 27-30, της ιδίας 1980, *5-*7.

15 Μαρτίου 1093

Ο Κωδিকেλλος αποτελεί ένα συμπλήρωμα της διαθήκης του Οσίου, που ο ίδιος συνέταξε λίγες ημέρες μετά. Σε αυτόν καταλείπει διάφορες επιθυμίες του, αλλά και παρακαλεί τον αυτοκράτορα να του επιστρέψει τις κτήσεις της Κω. Εύστοχα η Βρανούση θεωρεί πως αυτός είναι ίσως και ο λόγος σύνταξης του κωδিকেλλου⁵⁸⁸. Το απόσπασμα είναι αποκαλυπτικό: ο Χριστόδουλος υπογραμμίζει τους δεσμούς του με τα μοναστικά ιδρύματα της Κω και τους μόχθους που κατέβαλε για την ίδρυσή τους. Η απάντηση του Αλεξίου δεν παραδίδεται, σχεδόν όμως με βεβαιότητα πρέπει να υποτεθεί πως ήταν αρνητική, αφού δεν σώζεται καμμία μαρτυρία σχετική με κτήσεις στην Κω. Μόνο ενάμισυ αιώνα αργότερα η μονή Πάτμου θα αποκτήσει μετόχια στην Κω.

“έπελαθόμην δέ ἐν τῇ μυστικῇ μου γεγονυίᾳ πρότερον διαθήκῃ τοῦ ἀνατάξαι καί τοῦτο· ἐπεὶ γάρ ὁ ἀοίδιμος καί ἀείμνηστος βασιλεὺς, κῦρις Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης, ἐδωρήσατό μοι διὰ τιμίου χρυσοβούλλου αὐτοῦ τό τόπιον ἐν τῇ Κῷ, τό Πηλί λεγόμενον, καί τὰ Καστριανοῦ σύν καί τῷ προαστείῳ τοῦ Περιπάτου, ἔνθα ἐν αὐτῷ ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ναὸς ἔκπαλαι ὑπάρχει, καστέλλιον ἰδρυσάμενος καί μονὴν ἀποκαταστήσας ἀνδρῶν εὐλαβῶν καί προσκυρώσας ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ τὰ περιελθόντα μοι προάστεια δύο βεστάρχου τοῦ Καβαλλουρίου, τό Ἀναβασίδιον καί τοὺς Καρδιασμένους, καί ἕτερα προάστεια τὰ περιελθόντα μοι παρὰ τῶν φιλοχρίστων εἰς τὴν τοιαύτην μονήν, ἀπὸ τε δωρεῶν καί ἀγορασίων, τὰ πλησίον τῆς τοιαύτης μονῆς ὑπάρχοντα. ἀντ’ αὐτῆς δέ τῆς ἐν τῇ Κῷ μονῆς δεδωκώς μοι ὁ κραταιὸς καί ἅγιος ἡμῶν βασιλεὺς, κῦρις Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός, τὴν νῆσον Πάτμον, καί ἀναλαβόμενος τὴν ῥηθεῖσαν μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐν τῇ Κῷ μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ προαστείων, προσδοκοῦντος ἰσχύσαι τοῦ ἀποκαταστήσαι μονὴν ἐν τῷ δηλωθέντι νησίῳ τῆς Πάτμου· διὰ δέ τό εἶναι τό τοιοῦτον νησίον, ἡ Πάτμος, ἄοικον, κουρσευόμενον παρὰ τε τῶν Ἀγαρηνῶν, τῶν κουρσαρίων καί τῶν Τούρκων καί παρὰ πάντων αἰχμαλωτίζεσθαι, δεδιότες οἱ μοναχοί, οὓς εἶχον, ἀπέφυγον ἀπ’ ἐμοῦ, μὴ πεισθέντες κατοικῆσαι ἐν τῇ Πάτμῳ, καταλιπόντες με μόνον, καί διὰ τοῦτο εἰς τό εὐσπλαχνον καί γαλήνιον κράτος καταφεύγω τῆς θεοπροβλήτου καί ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ, ἵναὼς ἐκ θεοῦ ὁδηγουμένη ἡ ἁγία βασιλεία αὐτοῦ δωρησῇται μοι καί αὐτός τὴν ῥηθεῖσαν μου μονήν, τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον τὴν ἐν τῇ Κῷ, τῶν Καστριανῶν καί Πηλί λεγομένην, μετὰ καί τῶν εἰρημένων προαστείων αὐτῆς, ὃ ἔχω ἀπὸ δωρεᾶς τοῦ Λιμνίτου, τό Χαρδάμιον, καί τὰ λοιπὰ τὰ πλησίον αὐτῆς, σύν τῷ χωραφίῳ τῶν Κομματίων, καί ὃ ἔχω ἐξ αγορασίας τοῦ Βεργώτου, καί τό τοῦ Περιπάτου, γενομένων συμπεπαθημένων καί λογισίμων τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ, καθὼς καί ἀπὸ τοῦ προμνημονευθέντος βασιλέως, κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου, λογίσιμα καὶ συμπεπαθημένα εἶχον· ὥς ἂν οἱ μοναχοί, ἐν ταύτῃ τῇ ἁγίᾳ μονῇ, τῇ ἐν τῇ Κῷ, τὴν ἀνάπαυσιν καί ἀφόβως διάγοντες ἔχωσι, τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ τυγχάνοντες καί πάντων τῶν συγγενῶν αὐτοῦ

⁵⁸⁷ MM VI, 85-90, βλ.επίσης Βρανούση 1966, 31-4, της ιδίας 1980, *7-*8.

⁵⁸⁸ Βρανούση 1966, 114.

καί τῆς ἀγίας ἡμῶν δεσποίνης μέχρι τῆς τοῦ κόσμου περατώσεως· ὥπερ δὴ καί ἐγώ ὁ ταπεινός μοναχός καί ἁμαρτωλός, ὁ ἀνάξιος δοῦλος αὐτοῦ, εὐχέτης ἐτύγχανον τῆς ἀγίας βασιλείας αὐτοῦ, εἰς ἣν καί ἐγώ πολλούς κόπους καί πόνους οὐκ ὀλίγους καταβαλόμενος ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ, ἐπὶ τε τῆς οἰκοδομῆς τοῦ καστελλίου, τῆς μετακομίσεως τῆς ἐνδοθεν οὔσης ἐν αὐτῷ πέτρας, καί ἐξόδους οὐκ ὀλίγας κατακενώσαντος. καί ἐν μὲν τῇ Κῶ τό Λαχανίτζιν ἔχοντες οἱ μοναχοί, ἀπό δέ τῆς Πάτμου, ὡς ὀφείλοντα εἶναι ζευγολάτιον τό κατάσπορον ἐπιφερόμενοι, τὴν ζωὴν πορίζονται οἱ τε οἱ ἐν τῇ Κῶ μοναχοί, καί οἵτινες ἀπ' αὐτῶν μοναχοί προσκαθίσωσιν ἐν τῷ ἡσυχαστηρίῳ τῆς Πέτρας, τῆς οὔσης πρὸς τὴν Πάτμον καί ἔχοντες, ὡς προέφημεν, τὴν διοίκησιν ἀπὸ τε τῆς Κῶ καί τῆς Πάτμου, ψάλλοντες καί ὑπερευχόμενοι τῆς ἀγίας βασιλείας αὐτοῦ, ἵνα καί ἀπὸ τοῦ θεοῦ τὸν μισθὸν ἑκατονταπλασίονα λήψωνται καί ζωὴν τὴν αἰώνιον”.

12. Πατριαρχικὸ Γράμμα τοῦ Ἀρσένιου Αυτωρειανού⁵⁸⁹

Μάιος 1258

Σύμφωνα με αὐτὸ το γράμμα ὁ Πατριάρχης παραχωρεῖ στὴν μονὴ Πάτμου, τὴν ὁποία ἀντιπροσωπεύει ὁ ηγούμενος Γερμανός, τὴν πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Σπονδῶν στὴ νήσο Κῶ⁵⁹⁰. Αναφέρονται οἱ υποχρεώσεις τοῦ ηγουμένου νὰ φροντίζει γιὰ τὴν καλὴ κατάστασι καὶ τὴν στελέχωσι τῆς μονῆς με μοναχοὺς τῆς Πάτμου. Ἐπίσης τονίζεται ἡ ἀνεξαρτησία τῆς μονῆς Σπονδῶν ἐναντὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν τῆς Κῶ. Τὰ σχετικὰ με τὴν κατάστασι τῆς μονῆς πρὶν τὴν παραχώρησι αὐτὴ εἶναι σχεδὸν ευτράπελα.

“ἡ κατὰ τὴν νῆσον Κῶ διακειμένη σεβασμία πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Σπονδῶν ἦν ὅτε πολλὰς ἐπήνθει ταῖς χάρισι, ταῖς τε κατὰ τὸν ἔξω καί αἰσθητὸν αὐτῆς κόσμον, καί ὅσος ἐν κτίμασι καί οἰκοδομαῖς, καί ταῖς κατὰ τὸν ἐνδον καί ὑπὲρ αἰσθησιν, καί ὅσος ἐν ἀρετῇ τῶν ἐνασκουμένων αὐτῇ ποτε μοναχῶν...”

αἰτεῖται δέ (ὁ Γερμανός) τὴν μονὴν ἐπὶ τῇ βελτιώσει δοῦναι ταύτην καί προκοπῇ, τοῦτο μὲν τῆς τῶν οἰκοδομῶν περιποιήσεως ἀντιποιήσασθαι, τοῦτο δέ τῆς τοῦ ναοῦ εὐπρεπείας ὀλοσχερῶς φροντίσαι ἐπαγγειλόμενος, μοναχοὺς τε ταύτῃ ἐγκατατάξαι καί πᾶν, εἴ τι περὶ αὐτὴν εἰς ἀληθῆ δύναται καταστῆναι μονήν, παντοίως πραγματεύσασθαι ὑπὸ σκηνῶν...

ἡ γοῦν μετριότης ἡμῶν καλῶς ἐγνώκυθα τουτονὶ βουλευόμενον, ἄλλως τε δέ καί εἰδυῖα, ὡς πολλάκις μὲν ἀπόπειρα γέγονε συστήναι τὴν τοιαύτην μονὴν ἰδίᾳ καί καθ' ἑαυτὴν εἰς τὴν οἰκείαν συντηρουμένην αὐτοδεσπότητα, ἡ δέ τῶν ἐκεῖσε τιθεμένων εἰς τό δῆθεν ἡγουμενεύειν μοναχῶν ἀβελτηρία καί τό ἀμελές γενέσθαι τοῦτο οὐ συνεχώρησαν, ὅτε μή καί μᾶλλον τῇ ἀπωλείᾳ συνήργησαν, παρόσον ὁ μὲν σήμερον, αὖριον ἄλλος, νῦν οὗτος, ἔπειτ' ἐκεῖνος τὴν ἡγουμενείαν ταύτης διαδεχόμενοι ἐκ τοῦ κατὰ μικρὸν τὰ τῆς μονῆς ἐλυμαίνοντο, ὡς ἐντεῦθεν κινδυνεύειν αὐτὴν μή τοι γε τό εἶναι μονήν, ἀλλὰ καί τό ἀπλῶς ὀνομάζεσθαι ἀπολέσαι...

⁵⁸⁹ MM VI, 193-5.

⁵⁹⁰ Γιὰ τὶς πληροφορίες σχετικὰ με τὴν μονὴ Σπονδῶν καὶ τὴν πιθανὴ σημερινὴ τοποθεσία τοῦ καθολικοῦ τῆς, βλ. Καρπάθιος 1956, 3κ.εξ., Κόλλιας 2001, 297-8, Μαστορόπουλος 2001, 334-5.

...οὐδέ ὁ κατὰ καιρούς ἐπίσκοπος τῆς νήσου Κῶ ἔξει τινά παρείδουσιν ἐν τῇ τοιαύτῃ πατριαρχικῇ μονῇ, οὐδέ ὁ μητροπολίτης (Ρόδου ὁ διενεργῶν) τά κατὰ τάς ὑπ' αὐτόν νήσους πατριαρχικά δίκαια, οὐδ' ὁ παρ' αὐτοῦ ἀποστελλόμενος ἑξαρχος ἢ ἕτερος τις εἰσελεύσεται ἐν αὐτῇ... · οὕτω γάρ καί εἰς μετόχιον αἰωνιζόντως ταύτην καθέξουσιν, ὀφείλουσι δέ καί οἱ τῆς νήσου τῆς Κῶ ἑποικοὶ ἅπαντες καί ὁ νῦν τά δημόσια ἐν ταύτῃ διενεργῶν καί οἱ μετ' αὐτόν ἐνεργήσοντες τῇ ἐμφανείᾳ τοῦ παρόντος ὑπομνήματος τῆς ἡμῶν μετριότητος μηδένα ποτέ διασεισμόν ἢ τήν οἰανδήτινα ὀχλησιν... εἰ μή βούλονται τόν ὑπό τῆς ἡμῶν μετριότητος ἀφορισμόν ἑαυτοῖς ἐπισπάσασθαι...”.

13. Ορισμός Ιωάννου Δ' Δούκα Λασκάρεως⁵⁹¹

Οκτώβριος 1258

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει τις κτήσεις της μονῆς Πάτμου. Ως κτήσεις στην Κω αναφέρονται “τά τοῦ Περιπάτου καί Ἀντιμαχείας, ὡσαύτως τέ κατέχειν καί τοὺς προσόντας ταύτη παροίκους καί ξένους καί ἀνεπιγνώστους τῷ δημοσίῳ ἔξω παντός βάρους”. Η μονή Σπονδῶν δεν αναφέρεται ἴσως διότι δεν είχαν ἀκόμη περατωθεῖ οἱ σχετικές διαδικασίες παράδοσης. Εἶναι ἐπίσης δυνατόν ὁ Περίπατος καὶ ἡ Ἀντιμάχεια νὰ εἶχαν παραχωρηθεῖ στην μονή Πάτμου ἤδη ἐπὶ Ιωάννη Βατάτζη⁵⁹². Αναφέρονται πάντως στο Χρυσόβουλλο του Μαΐου 1259 ὡς κτήματα της μονῆς Σπονδῶν.

14. Χρυσόβουλλος Λόγος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου⁵⁹³

Μάιος 1259

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει τις κτήσεις της μονῆς, στις οποίες συμπεριλαμβάνεται τὸ μετόχι της Θεοτόκου των Σπονδῶν με τις κτήσεις του στην Κω.

“μετόχιον ἐν τῇ νήσῳ Κῶ ἢ ὑπεραγία Θεοτόκος, ἢ ἐκ τῆς τοῦ τόπου κλήσεως ἐπόνوماζομένη τῶν Σπονδῶν, μετὰ πάντων τῶν ἀρχαίων τέ καί νέων δικαίων αὐτοῦ, ἡγουν χωραφίων τῶν ἐν τοῖς Περιπάτου, τοῖς Πετρορείοις καί τῆς Ἀντιμαχείας, τοῦ μύλωνος τοῦ περιελθόντος τῇ μονῇ ἐκ προσενέξεως τοῦ Διογένους, τοῦ διακειμένου ἐν τοῖς τοῦ Εὐδρομαρίου καί τῶν ἐν αὐτῇ προσκαθημένων ξένων καί τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστων καί τῶν λοιπῶν αὐτῆς δικαίων κατὰ τὴν γεγонуῖαν πατριαρχικὴν παράδοσιν καί ἀποκατάστασιν”.

Στο ἔγγραφο παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι ἡ μονή των Σπονδῶν εἶχε παραδοθεῖ πρὶν λίγο καιρὸ με πατριαρχικὸ ὑπόμνημα στην μονή Πάτμου. Μερικά ἀπὸ τὰ κτήματα που αναφέρονται ἀνήκαν καὶ παλιότερα στην μονή Πάτμου, ὡς κτήσεις του Χριστοδοῦλου. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μονή Σπονδῶν ἀναφέρεται ὡς τὸ μόνο μετόχιο της Πάτμου στην Κω, εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό γιὰ τὴν μετέπειτα ἱστορία των σχέσεων τοῦ νησιοῦ με τὴν μονή⁵⁹⁴.

⁵⁹¹ Βρανούση 1980, 243κε., MM VI, 196-7.

⁵⁹² Βρανούση 1980, 246.

⁵⁹³ Βρανούση 1980, 124κε., MM VI, 199-201.

⁵⁹⁴ Βρανούση 1980, 131.

Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στον ορισμό του Ιωάννου Δ' Λασκάρεως (έγγρ.13), τα κτήματα του Περιπάτου και της Αντιμαχείας αναφέρονται ως κτήσεις της μονής Πάτμου, ενώ στο Χρυσόβουλλο του Μιχαήλ ανήκουν στο μετόχι της μονής Σπονδών.

15.Ορισμός Θεοδώρας, συζύγου Μιχαήλ Η'Παλαιολόγου⁵⁹⁵

μετά το 1259-πριν το 1263

Η αυτοκράτειρα ανανεώνοντας παλαιγενή δίκαια της μονής Πάτμου, επικυρώνει την κατοχή του προαστίου Αναβασίδιον στην Κω το οποίο είχε πρόσφατα καταμετρηθεί και παραδοθεί στην μονή από τον Ιωάννη Μακαφά.

“Ἦσαν μὲν καὶ εἰσὶ τῇ κατὰ τὴν Πάτμον σεβασμῖα μονῇ τῆς βασιλείας μου τοῦ ἡγαπημένου Θεολόγου παλαιγενῆ δικαίωματα καὶ χρυσόβουλλα τῶν ἀοιδίμων βασιλέων, ἀλλὰ (δὴ) καὶ χρυσόβουλλον τοῦ αὐθέντου μου τοῦ βασιλέως, τοῦ περιποθῆτου μου αὐτοκράτορος, διοριζόμενα κατέχεσθαι παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς καὶ το προάστιον τό ἐν τῇ νήσῳ τῆς βασιλείας μου τῇ Κῶ, τό Ἀναβασείδιον ὀνομαζόμενον, μετὰ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ, ἡγουν μετρίων ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ ἐτέρων τινῶν· ἐπεὶ δέ ἀνεθεωρήθη τό τοιοῦτον προάστιον καὶ παρὰ τοῦ οἰκείου τῆς βασιλείας μου Ἰωάννου τοῦ Μακαφᾶ, τοῦ τὴν ἀναθεώρησιν ποιησαμένου ἐν τῇ νήσῳ τῆς βασιλείας μου τῇ Κῶ ὀρισμῶ τῆς βασιλείας μου, καὶ παρεδόθη καὶ αὐθις παρ'αὐτοῦ τό τοιοῦτον προάστιον πρὸς τὴν ῥηθεῖσαν σεβασμῖαν μονή ...”.

Οι μοναχοί της Πάτμου πέτυχαν να τους παραχωρήσει η αυτοκράτειρα το Αναβασίδιο προβάλλοντας τα “παλαιγενή δικαίωματα και χρυσόβουλλα”. Πρόκειται για τον ισχυρισμό τους ότι ο Αλέξιος Α' Κομνηνός είχε παραχωρήσει το Αναβασίδιο στην μονή, όπως φαίνεται και από άλλο σχετικό έγγραφο⁵⁹⁶. Τούτο βέβαια δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα διότι ο Χριστόδουλος είχε ανταλλάξει όλες τις κτήσεις του στην Κω με την Πάτμο. Με αυτόν τον τρόπο όμως οι μοναχοί της Πάτμου κατάφεραν να οικειοποιηθούν μετόχια σε διάφορα μέρη. Το χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου που αναφέρεται δεν έχει διασωθεί. Η χρονολόγηση του ορισμού που πρότειναν οι ερευνητές προκύπτει από το γεγονός ότι το Αναβασίδιο δεν αναφέρεται στα πριν του 1259 έγγραφα, ενώ εμφανίζεται ως κτήση σε αυτά του 1263.

Σημαντική επίσης είναι η πληροφορία που εξάγεται από το έγγραφο ότι η Κως ανήκει αυτή την εποχή στην αυτοκράτειρα Θεοδώρα, και επομένως έτσι εξηγείται το γεγονός ότι αυτή απολύει τον ορισμό για την διευθέτηση του όλου ζητήματος.

16.Ορισμός Θεοδώρας, συζύγου Μιχαήλ Η'Παλαιολόγου⁵⁹⁷

πριν τον Μάιο 1263

Η αυτοκράτειρα επικυρώνει εκ νέου την κατοχή του Αναβασιδίου από την μονή Πάτμου, το οποίο παραδόθηκε στους μοναχούς μετά από δεύτερη απογραφική καταμέτρηση. Προφανώς μετά την πρώτη καταμέτρηση, οπότε εκδόθηκε ο προηγούμενος ορισμός, προέκυψαν προβλήματα και ο Μαγκαφάς διενέργησε

⁵⁹⁵ Βρανούση 1980, 263κε., MM VI, 204-5.

⁵⁹⁶ Βρανούση 1980, 268-9.

⁵⁹⁷ Βρανούση 1980, 267-8, 271κ.εξ.

νέα απογραφική παράδοση, μετά την οποία εκδόθηκε ο παρών ορισμός⁵⁹⁸. Το κείμενο που διαβάστηκε χάρη σε υπεριώδεις ακτίνες ουσιαστικά αποτελεί επανάληψη του προηγούμενου.

17. Πατριαρχικό Πιττάκιο Αρσένιου Αυτωρειανού⁵⁹⁹

μετά τον Μάιο 1259 (ίσως μέχρι το 1261)

Το πιττάκιο αυτό επικυρώνει την παραχώρηση της μονής του Σωτήρος Χριστού στην μονή Πάτμου. Με την χρονολογία που προτείνει η Νυσταζοπούλου δεν συμφωνεί η Βρανούση. Η τελευταία προτείνει ως πιθανή χρονολόγηση το διάστημα λίγο μετά τον Μάιο του 1258 (λίγο πριν τον Μάιο 1258 έγινε κατά την ερευνητρία η επιδρομή των Ιταλών που μνημονεύεται) και πριν το 1259, όταν ο Αρσένιος εκδιώχθηκε από τον πατριαρχικό θρόνο⁶⁰⁰. Η Νυσταζοπούλου βασίστηκε στο γεγονός ότι στο χρυσόβουλο του Μαΐου 1259 που επικύρωνε όλες τις κτήσεις της μονής Πάτμου δεν γίνεται καμμία μνεία της μονής του Σωτήρος⁶⁰¹. Η παραχώρηση έγινε με χαμένο σήμερα έγγραφο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας το οποίο όμως αναφέρεται ρητά τόσο στο παρόν όσο και στο Γράμμα του Λέοντος Εσκαμματισμένου. Η παράδοση έγινε από τον Ιωάννη Μαγκαφά. Το πιττάκιο απευθύνεται στον επίσκοπο Κω, ο οποίος δεν αφήνει τον ηγούμενο Πάτμου να λάβει στην κατοχή του το εν λόγω μοναστήρι, με την πρόφαση ότι ενώ η μονή Πάτμου είναι πατριαρχική μονή, η μονή Σωτήρος είναι επισκοπική. Στο γράμμα δεν έχει σωθεί το όνομα του Πατριάρχη. Με βεβαιότητα όμως πρόκειται για τον Αρσένιο Αυτωρειανό, διότι αυτό προκύπτει από πληροφορία του χρυσοβούλλου του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου του έτους 1292⁶⁰².

Σημαντική είναι η πληροφορία ότι η μονή Σωτήρος είχε καταστραφεί από επιδρομές τόσο από την θάλασσα, όσο και από την ξηρά.

“οὐκ ἔσται (η μονή Πάτμου) παρά σοῦ κατέχειν εἰς μετόχιον τὴν ἐπὶ σταυροπηγίῳ τῆς σῆς ἐπισκοπῆς ἀνεγερθεῖσαν μονήν, ἐπ’ ὀνόματι δέ τοῦ Σωτῆρος τιμωμένην Χριστοῦ, τὴν καὶ πρό ὀλίγου παραδοθεῖσαν αὐτῷ παρά τοῦ οἰκείου τῆς εὐσεβεσιότητος αὐγούστης, τοῦ Μαγκαφᾶ...”

ἐπεὶ δέ καὶ ὁ καθηγούμενος τῆς σεβασμίας πατριαρχικῆς μονῆς διὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν τῇ μονῇ συμφορὰν ἀπὸ τε τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν, ἀπὸ τε τῶν κατὰ γῆν ἠθέλησεν ἐπαρεῖν εἰς οἰκείαν ἀνάπαυσιν καὶ φυλακὴν τῶν προσκαθημένων ἐν ταύτῃ μοναχῶν τὴν ὑπὸ σέ εὕρισκομένην ἐξειλημμένην μονήν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ ἀνοικοδομῆσαι καὶ εἰς μοναστήριον ἀνεγεῖραι διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν εἰς τόπον ὄχυρόν τε καὶ ἐπιτήδειον, ἢ μετριότης ἡμῶν καὶ τῆς τῶν μοναχῶν σωρηρίας κηδομένη... διορίζεται ἔχειν μὲν τὴν πατριαρχικὴν τῆς Πάτμου μονήν εἰς μετόχιον τὴν ἐπὶ σταυροπηγίῳ τῆς σῆς ἐπισκοπῆς ἀνεγερθεῖσαν (μονήν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ) μετὰ πάντων τῶν κινητῶν..., ἀλλὰ δά καὶ ἅπαντα τὰ ἀκίνητα,

⁵⁹⁸ Εμμεση μαρτυρία της όλης διαδικασίας βρίσκουμε και στο απογραφικό γράμμα του Λέοντος Εσκαμματισμένου, βλ. παρ. και Βρανούση 1980, 269.

⁵⁹⁹ MM VI, 205-6. Βλ. επίσης Νυσταζοπούλου 1980, 189.

⁶⁰⁰ Βλ. σχετικά Βρανούση 1966, 175-6

⁶⁰¹ Νυσταζοπούλου 1980, 189.

⁶⁰² Βρανούση 1966, 266.

ἤγουν ἀμπελῶνας, ἐλαιῶνας, γῆν χερσαίαν καί πάντα τά ἐν τῇ μονῇ τῇ σήμερον εὕρισκόμενα...”.

18.Πλαστό Σιγγιλιώδες Γράμμα Ιωσήφ Πανγκάλου⁶⁰³

Σεπτέμβριος 1261

Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό η μονή Πάτμου είχε δεχθεί ως δωρεά την μονή Σπονδών στην Κω(έγγραφο Μαΐου 1258), μετά την καταστροφή της τελευταίας κατά την διάρκεια πειρατικής επιδρομής. Αλλά επειδή η μονή Σπονδών δεν κατείχε αρκετά ελαιόδενδρα για την επιβίωση των μοναχών, οι μοναχοί υπέβαλαν σχετική παράκληση στον διερχόμενο στρατιωτικό, πανευγενέστατο Μιχαήλ Φωκά (“ένταῦθα τυχών παραγενόμενος τήν ἐξέτασιν τοῦ σιτηρεσίου εἰς τόν ἅγιον Κοσμᾶν πρὸς τό βασιλικόν στράτευμα ποιήσασθαι”). Αυτός διέταξε τον Ιωσήφ Πάνγκαλο να διενεργήσει αναθεώρηση και εξίσωση της Κω. Ο τελευταίος αφιέρωσε στην μονή Σπονδών το προάστιο Κάτω Πυργήν, που άλλοτε ανήκε στην επίσκεψιν του Μαρουλλή και τώρα ήταν ελεύθερο. Επίσης δώρησε στο μοναστήρι και δύο μισθίους, που κατέβαλαν τέλη στην μονή και πρόσφεραν τις συνηθισμένες αγγαρείες. Σημαντική είναι η πληροφορία για την επιδρομή Ιταλών, που αναφέρεται στο έγγραφο (“ὅθεν ἀρτίως αὖθις ὑπὸ τῶν ἀθέων Ἰταλῶν καί ἀνόσιων πειρατῶν λίαν βιαζομένων τῶν κατὰ τήν Πάτμω εὐαγεστάτη μονῇ μοναχῶν εἰς τήν τῶν ἀναγκάων χορήγησιν”) και που κατά την Βρανούση πρέπει να χρονολογηθεί λίγο πριν τον Μάιο 1258⁶⁰⁴.

19.Σιγγιλιώδες Γράμμα Λέοντος Εσκαμματισμένου⁶⁰⁵

Μάιος 1263

Πρόκειται για σιγγιλιώδες αποκαταστατικόν γράμμα του αναγραφέα της νήσου Ρόδου και των λοιπών Κυκλάδων στο οποίο καταγράφονται λεπτομερώς οι κτήσεις της μονής Πάτμου τόσο στην Λέρο, όσο και στην Κω.

“Εἰς τήν νήσον τήν Κῶ μετόχιον ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ἡ ἐγχωρίως ἐπονομαζομένη τῶν Σπονδῶν μετὰ πασῶν τῶν δικαίων καί προνομίων αὐτοῦ, ὧν ἐκράτει τε καί ἐκπαλαι μέχρι τοῦ νῦν καί ἐνέμετο κατὰ τάς περιλήψεις καί πάσας τάς διαστέιξιν τῶν προσόντων καί ἐπὶ τοῦτο τό μέρος τῆς μονῆς παλαιγενῶν δικαιωμάτων. Ἐτερον μετόχιον τό προσκυρωθέν τῇ τοιαύτῃ σεβασμῖα μονῇ παρά τῆς κραταιᾶς καί ἁγίας ἡμῶν κυρᾶς καί δεσποίνης, τό ἐπονομαζόμενον ὁ Σωτήρ, καί αὐτό μετὰ πάντων τῶν ἀνηκόντων αὐτῷ δικαίων καί προνομίων, καθὼς διαλαμβάνεται καί ἐν τῷ ἐκδοτηρίῳ σιγγιλλίῳ τοῦ τε διενεργοῦντος τήν νήσον Κῶ δικαίῳ τοῦ θεοφρουρήτου βεστιαρίου τοῦ κράτους τῆς ἁγίας αὐτῆς βασιλείας, τοῦ τε λωετροῦ τῶν ἐλαϊκῶν δένδρων, τῶν χωραφίων τοῦ Ἀναβασίδου καί τῶν ἐν αὐτῷ ἐλαϊκῶν δένδρων καί λοιπῶν διαφόρων δένδρων, καί τοῦ τοπίου τοῦ χωραφιαίου τοῦ ἐπονομαζομένου τῆς Παφλαγόνος καί τῶν ἐν αὐτῷ εὕρισκομένων δένδρων, ἃ δὴ καί ἀπὸ τοῦ μακαρίτου ἐκείνου κτήτορος εὕρισκονται διαφέροντα τῇ μονῇ μετὰ τῶν

⁶⁰³ Νυσταζοπούλου 1980, 239κ.εξ., MM VI, 208-10. Βλ.επίσης Βρανούση 1966, 174-5.

⁶⁰⁴ Βρανούση 1966, 174-5.

⁶⁰⁵ Νυσταζοπούλου 1980, 182κε., MM VI, 214-6.

έν τοῖς τοιούτοις κτήμασι προσκαθημένων μονικῶν μισθίων τῆς μονῆς τῶν ἀφορισθέντων παντός δημοσιακοῦ καταστίχων. Τά τοιαῦτα τοίνυν κτήματα καί τοὺς εἰρημένους ἅπαντας ὀφείλει κατέχειν ἡ σεβασμία ἀγία μονὴ ἀνενοχλήτως πάντη καί ἀταράχως...”.

Ἡ μονὴ τῆς Θεοτόκου των Σπονδῶν, ὅπως γνωρίζουμε, δόθηκε στην μονὴ Πάτμου ἀπὸ τον πατριάρχη Ἀρσένιο Αυτορειανό, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε καὶ τὸ ἀντίστοιχο πατριαρχικὸ ὑπόμνημα. Ἡ μονὴ τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ δίνεται στην μονὴ Πάτμου ἀπὸ την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἐγγράφο. Ἐπικυρώνεται δε με ἐγγράφο τοῦ πατριάρχῃ Ἀρσενίου Αυτορειανοῦ, ὅπως αναφέρει μεταγενέστερο χρυσόβουλλο τοῦ Νοεμβρίου 1292. Ὁ «διενεργὼν τὴν νήσον Κω» που αναφέρεται ἐδῶ εἶναι ὁ Ἰωάννης Μαγκαφάς, που εἶχε ἐκτελέσει τὴν ἀναθεώρηση τῆς κω καὶ εἶχε παραδώσει τὴν μονὴ Σωτήρος στην μονὴ Πάτμου.

Ἡ μνεῖα “τοῦ μακαρίτου ἐκεῖνου κτήτορος” ἀναφέρεται στον ἱερομόναχο Νεόφυτο Ἀμπελά, κτήτορα τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρος.

20. Σιγγιλιώδες Γράμμα Λέοντος Ἐσκαμματισμένου⁶⁰⁶

Ἰούλιος 1263

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐγγράφα τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχείου, σὲ ὅ,τι τοῦλάχιστον ἀφορὰ τὴν Κω, εἶναι τὸ δεῦτερο σιγγιλιώδες ἀποκαταστατικὸ γράμμα τοῦ ἀπογραφέως Λέοντος Ἐσκαμματισμένου. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ γιὰ νὰ ἀποτρέψει τυχόν παρανοήσεις καὶ διαμάχες περιγράφει λεπτομερῶς τὶς κτήσεις τῆς μονῆς Πάτμου στην Κω. Ὁι πληροφορίες που μας δίνει εἶναι ἀκριβεῖς, συγκεκριμένες καὶ εὐγλωττες.

“Τὴν ἀπογραφὴν καί ἀποκατάστασιν ποιουμένων ἡμῶν τῆς νήσου Ῥόδου καί τῶν περὶ αὐτὴν ἀλλὰ δὴ καί τῶν Κυκλάδων νήσων, ἐγγεγόνει μὲν παρ’ ἡμῶν καί τῷ μέρει τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ ἀγίου ἀποστόλου καί εὐαγγελιστοῦ ἡγαπημένου τοῦ Θεολόγου τῆς ἐν τῇ Πάτμῳ ἀποκατάστατικόν γράμμα, ἐφ’ οἷς εὐρέθη ἡ τοιαύτη ἀγία μονὴ προκατέχουσά τε καί νεμομένη κτήμασί τε καί μετοχίοις ἐν τε τῇ Λεροκαλύμνῳ, τῇ Φαρμάκῳ, τῶν Λειψῶν, τῆς Κῶ καί τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς Κυκλάσι τῶν νήσων. Ἐπεὶ δὲ ἐν τῷ ποιεῖσθαι ἡμᾶς καί τὴν τῆς Κῶ τελείαν ἀποκατάστασιν δέον ἔδοξε καί ἴδιον ἀποκαταστατικόν γράμμα γενέσθαι τῷ μέρει τῆς τοιαύτης μονῆς ἐπὶ τοῖς οἷς εὐρέθη κατέχουσα καί νεμομένη ἐντὸς τῆς τοιαύτης νήσου Κῶ μετοχίοις καί κτήμασι διὰ τε παλαιγενῶν χρυσοβούλλων καί ὀρισμῶν τῶν αἰοδίων βασιλέων ἀλλὰ δὴ καί προσκυνητοῦ χρυσοβούλλου καί σεπτῶν προσταγμάτων τοῦ κραταιοῦ καί ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως, ἔνεκα τοῦ μὴ ἀπὸ τῶν γειτονούντων τοῖς τοιούτοις κτήμασιν ἐνοχλεῖσθαι τὸ τῆς μονῆς μέρος, τὸ παρὸν καί αὐθις ἀποκαταστατικόν γράμμα τῷ μέρει τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου πεποιήκαμεν, ἐκδηλὰ θέμενοι κατὰ μέρος ἐν αὐτῷ τὰ παρὰ ταύτης κατεχόμενα ἐντὸς τῆς δηλωθείσης νήσου Κῶ κτήματα, τὰ τε διὰ παλαιγενῶν προστάξεων πρόσάρμόσαντα ταύτῃ καί τὰ διὰ προσκυνητῶν χρυσοβούλλων τοῦ κραταιοῦ καί ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως καί σεπτῶν προσταγμάτων τῆς κραταιᾶς καί ἀγίας αὐτοῦ βασιλείας καί αὐτῆς δὴ τῆς κραταιᾶς καί ἀγίας ἡμῶν

⁶⁰⁶ Νυσταζοπούλου 1980, 191κε., MM VI, 217-9.

κυρᾶς καί δεσποίνης ἐπιβραβευθέντα καί προσκυρωθέντα τῷ μέρει ταύτης· ἃ δὴ καί ἔχουσιν οὕτως·

Μετόχιον ἡ ὑπεράγία Θεοτόκος, ἡ επονομαζομένη τῶν Σπονδῶν, μετὰ πασῶν τῶν δικαίων καί προνομιῶν αὐτοῦ, ἡγουν γῆς ἀπὸ τῶν ἐγχωρίως λεγομένων στρατιῶν στράται δύο ἡμισυ, ἡτοι γῆ μοδίων χιλίων διακοσίων, ἧς καί τό τέλος προάπεσπάρθη μὲν καί ἀπεχαρίσθη τῷ μέρει τῆς μονῆς παρὰ τοῦ μακαρίτου καί ἀοιδίμου ἐκείνου ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως, κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα, ἀλλὰ δὴ καί διὰ προσκυνητοῦ χρυσοβούλλου τοῦ κραταιοῦ καί ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως καί σεπτῶν προσκυνητῶν ὀρισμῶν τῆς κραταιᾶς καί ἀγίας αὐτοῦ βασιλείας καί τῆς κραταιᾶς καί ἀγίας ἡμῶν κυρᾶς καί δεσποίνης· χωράφιον το ποτέ ἐπόνوماζόμενον τοῦ Μανδρικού, ἐν ᾧ καί δένδρα σύκινα, ὡσεὶ μοδίων δύο, ἐνθα ποτέ προσεκάθητο ὡς ὑποτελετῆς Γεώργιος ὁ Βιλιλίδης· χωράφιον τοῦ Πυργίου ὡσεὶ μοδίων ἐπτὰ, ἐν ᾧ καί δένδρα ἐλαϊκά· εἰς τό ποσόν δέ τῆς γῆς τῶν εἰρημένων στρατειῶν συμπεριορίζεται καί τό ἐν τῇ ἐνορίᾳ τῆς Ἀντιμαχείας προάστειον τό ἐπόνوماζόμενον τό Κοίλεον μετὰ τῶν διαφερόντων αὐτῶν δικαίων πάντων καί αὐτοῦ τοῦ χωραφίου τοῦ ἐπονوماζομένου τοῦ Φίλου. Ἔτερον μετόχιον Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτὴρ, τό ἐπόνوماζόμενον τοῦ Ἀμπελᾶ, ὅπερ προσεκυρώθη τῇ μονῇ διὰ προσκυνητῶν ὀρισμῶν τῆς κραταιᾶς καί ἀγίας ἡμῶν κυρᾶς καί δεσποίνης, σταυροπήγιον ᾧ τοῦ ἐπισκόπου Κῶ, μετὰ πάντων τῶν διαφερόντων αὐτῷ δικαίων, ἡγουν γῆς βοϊδατικῆς δύο μοδίων τῆς ποτέ ἀπὸ τοῦ μέρους τοῦ Φιλανθρώπου καί τοῦ Παντοκράτορος, μετὰ τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ γῇ ἐλαίων τῶν ἐπιλεγομένων τοῦ Βαβουλᾶ, τῆς ἀπὸ τῆς στάσεως τοῦ Στιχῆ μετὰ τῶν ἐν ταύτῃ ἐλαίων τῶν ἡμισείων καί τῶν δρυῖνων δένδρων τῶν ἡμισείων, ὡς τῶν ἐτέρων ἡμισείων ἐλαϊκῶν δένδρων καί δρυῖνων τῶν ἀπὸ τῆς αὐτῆς στάσεως τοῦ Στιχῆ οὐσῶν τοῦ μέρους τῆς ἐπισκοπῆς Κῶ, καί τῆς ἀπὸ τοῦ Μαμούτου ἐκείνου περιέλθούσης τῷ τοιοῦτω μετοχίῳ γῆς εἰς τοὺς Πουλωπιαστάς μετὰ καί τῶν ἐν ταύτῃ ἐλαϊκῶν δένδρων, συμποσούμενης καί τῆς τοιαύτης ἀπάσης γῆς τοῦ τοιοῦτου μετοχίου μετὰ τῶν χωραφίων τῆς Σολάνης τῶν ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν Λωετρῶν εἰς ποσότητα μοδίων τριακοσίων. Ἔτερον προάστειον τό Ἀναβασίδιον, τό ποτέ ὄν ἀπὸ τῶν δικαίων τῶν σεβασμίων μονῶν τοῦ Φιλανθρώπου καί τοῦ Παντοκράτορος, ὡσεὶ μοδίων ἑκατὸν πεντήκοντα μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ εὕρισκομένων ἐλαϊκῶν δένδρων καί ἐτέρων διαφόρων δένδρων· εἰς τὴν τοιαύτην δέ ποσότητα τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα μοδίων συγκατελογίσθη καὶ συμπεριορίσθη καί ἡ γῆ ἡ ἐπιλεγόμενη τοῦ Ἐξω Κάμπου, ἡ ὡσεὶ μοδίων οὗσα τριάκοντα, ἡ ἀπὸ τῶν δικαίων οὗσα τοῦ Ἀναβασιδίου, ἣ δὴ καί ἀπελύθη παρ' ἡμῶν τῷ μέρει τῆς μονῆς ὡς οὗσα ἐκ τῶν δικαίων αὐτῆς· τοῦ δηλωθέντος δέ μετοχίου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καί τοῦ τοιοῦτου προαστείου τοῦ Ἀναβασιδίου προάπεχαρίσθη τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τῆς Πάτμου τό τέλος, ὃ κατεβάλοντο πρὸς τό μέρος τοῦ δημοσίου διὰ προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ τῆς κραταιᾶς καί ἀγίας ἡμῶν κυρᾶς καί δεσποίνης, ὅτε καί προσεκυρώθησαν ταύτη τά τοιαῦτα κτήματα. Ἐσεῖται τοίνυν τό μέρος τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου κατέχον καί νεμόμενον μετὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ κτημάτων τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς νήσοις καί τά ἐν τῇ τοιαύτῃ

νήσω Κῶ κτήματα ἀνενοχλήτως καί ἀνεπηρεάστως μὴ παρὰ τινος τῶν γειτονούντων τὴν οἰανδήτινα εὐρίσκον ἐπήρειαν κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων ταύτη προσκυνητῶν χρυσοβούλλων καί ὀρισμῶν τοῦ κραταιοῦ καί ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως. Ἐπὶ τούτῳ καί γὰρ ἐγεγόνει ταύτη καί τό παρόν ἡμέτερον σιγιλλῖῳδες γράμμα εἰς ἀσφάλειαν. Μηνὶ Ἰουλίῳ ς'

+ Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καί ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως ἀπογραφεὺς τῆς νήσου Ρόδου καί τῶν περὶ αὐτήν καί τῶν Κυκλάδων νήσων Λέων ὁ Ἑσκαμματισμένος +"

Κατὰ την Νυσταζοπούλου το Πυργίον ἢ Πυργί βρίσκεται στον κόλπο της Αστυπάλαιας στο ΝΑ τμήμα του νησιού. Σε πλαστό έγγραφο του Παγκάλου αναφέρεται μόνο το χωράφι στο κάτω Πυργί. Ἡ Φιλανθρώπου καὶ ἡ του Παντοκράτορος που αναφέρονται εἶναι προφανῶς τὰ Κων/πολίτικα μοναστήρια που ἰδρύθηκαν ἀπὸ την Εἰρήνη, σύζυγο Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ τον Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ ἀντίστοιχα. Για τὰ κτήματα τῶν μονῶν αὐτῶν στην Κω, ἡ Νυσταζοπούλου δεν γνωρίζει ἄλλη ἀναφορά τους. Υποθέτει ὅτι αὐτὰ τὰ κτήματα τὰ κατεῖχαν οἱ δύο μονές πρὶν το 1204, ἢ με συγκυριότητα ἢ ἡ μία μετὰ την ἄλλη καὶ τὰ ἔχασαν μετὰ την φραγκικὴ κατάκτηση, ἀφοῦ δεν μπορούσαν νὰ τὰ ἐπιβλέπουν. Γι' αὐτὸ καὶ δόθηκαν ὡς δωρεὰ σε ἄλλα μοναστήρια που δεν βρισκόντουσαν ὑπὸ λατινικὴ κυριαρχία⁶⁰⁷.

Με την φράση "Υποστατικὴ στάσις" ἐννοεῖται ἰδιόκτητο κτῆμα. Ἐπίσης τὸ τοπωνύμιο Λωετρών-Λωετροῦ ἴσως συνδέεται με τὶς θερμότητές στο ΒΑ τμήμα του νησιού.

21. Πατριαρχικὸ Σιγίλλιον, ἴσως τοῦ Ἰωσήφ Α' ⁶⁰⁸

Σεπτέμβριος 1267

Με αὐτὸ τὸ γράμμα ἡ μονὴ Σπονδῶν ἢ Σφονδῶν κηρύσσεται αὐτοδέσποτος. Ἡ μνεῖα τῆς πειρατικῆς ἐπιδρομῆς πρὶν το 1267 εἶναι σημαντικὴ. Αὐτὴ προβάλλεται ὡς προφανὴς αἰτία για τὴν σύνταξη τοῦ γράμματος. Ἡ πραγματικὴ αἰτία ὅμως για τὴν ὁποία ἡ μονὴ Πάτμου χάνει τὶς κτήσεις τῆς στην Κω, εἶναι τὸ σχῆμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1259), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Ἀθανασίου (βλ. παρακάτω, ἐγγρ. 26). Φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ Πάτμου ἔχασε τὴν εὐνοία τῶν κρατούντων, τὴν ὁποία ἐπανεκτήσε ὅταν στον θρόνο ἀνέβηκε ὁ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος.

“Ἡ ἐν τῇ νήσῳ Κῶ διακειμένη σεβασμία πατριαρχικὴ μονὴ τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς οὕτω πῶς τὰ Σφοντίου ἐπονομαζομένης ἥν μὲν ποτε περιφανῆς καί περίοπτος καί πολλοῖς ἐτγχανεν ἐνευθηνοῦσα τοῖς ἀγαθοῖς, ἀλλ' ἡ καιρικὴ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλία καί ἡ τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν Ἰταλῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ νήσῳ ληστρικὴ ἐφοδος μετὰ τῶν ἄλλων καί τὴν εἰρημένην τῶν Σφοντῶν μονὴν ἐξ εὐπόρου πάντῃ ἀπορον ἀπειργάσατο καί ἐξ ἄγαν περιφανοῦς παντάπασιν ἄκοσμον καί κατῆναλωμένην σχεδὸν ἀπάντων τῶν προσόντων ταύτη ἱερῶν κειμηλίων καί ἁλλοίων κινητῶν καί αὐτοκινήτων πραγμάτων, οὐ μόνον δέ (τούτων), ἀλλὰ καί αὐτῶν τῶν ἐπὶ τοῖς ἀκινήτοις αὐτῆς κτήμασι χαρτῶν δικαιωμάτων·

... ὅθεν καί ἡ μετριότης ἡμῶν... διορίζεται ἐν ἀγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς γράμματος, ἐλευθέραν εἶναι καί ἀκαταδούλωτον, ὡς τὸ πρότερον, τὴν τῶν Σφοντῶν μονὴν καί κατέχειν αὐτήν καί νέμεσθαι ἀπερικόπως τὰ προσκυρωθέντα ταύτῃ ἀκίνητα κτήματα, εἴτε χωραφιανὰ τόπια εἰσὶν, εἴτε ὑπάμπελα, εἴτε

⁶⁰⁷ Νυσταζοπούλου 1980, 196-7.

⁶⁰⁸ MM VI, 222-4, βλ. ἐπίσης Βρανούση 1980, *102-*3, 280, τῆς ἰδίας 1980, 176-7.

ὑδρομυλικά ἐργαστήρια, εἴτε τινά ἕτερα, μηδένα τῶν τῆς νήσου οἰκητόρων τολμᾶν ἀδικεῖν αὐτήν ἢ ἀποσπᾶν ἐξ αὐτῆς ὅποιονδήτι κτῆμα προφάσει τυχόν τοῦ ἀπωλεία παραδοθῆναι τὰ χαρτῶα αὐτῆς δικαιώματα ἢ τοῦ εἶναι ἀπόγονον καί κληρονόμον τοῦ πάλαι ποτέ ἀφιερώσαντος τῇ μονῇ ὁποιοῦν κτῆμα, ... ἀλλά καί οἷαπερ τοῦ ἐκ μέσου τῆς μονῆς ἐξερχομένου ὕδατος τὰ ἐαυτῶν ἀρδεύντος κτήματα ὀφείλουσι καταβάλλειν πρός τό μέρος τῆς μονῆς, ὅπερ ἦν ἀρχῇθεν συνήθεια δίδοσθαι χάριν τῆς τῶν οἰκείων κτημάτων ἀρδεύσεως. ὡσαύτως δέ καί ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Κῶ Μιχαήλ ἀφέξεται τοῦ τῶν τῆς πατριαρχικῆς μονῆς κατεμβαίνειν δικαίων καί ὑπέρ τοῦ μή ἀνήκοντος αὐτῷ ὕδατος τέλος ἀπαιτῶν ἐκ τῆς μονῆς ἀμετόχως, ὅπερ οὐδέποτε τις τῶν πρό αὐτοῦ ἐπισκόπων ἀπήτησεν, ἵνα μή ταῖς κανονικαῖς ὑποπέσῃ εὐθύναις. ἐπεὶ δέ, ὡς ὑπεμνήσθη ἡ μετριότης ἡμῶν, παρά τῶν ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ μοναχῶν καί παρά τῶν ἐν τῇ Κῶ τὰ δημόσια διενεργούντων ἐπηρεάζονται ἐξ ὑποθήκης τινῶν χαιρεκάκων ἀνθρώπων ἐγχωρίων, (πειρῶνται γάρ ἐννομιάζειν τὰ μέτρια ζῶα καί τὰ μελίσσια, ἃ μετὰ πολλοῦ μόχθου καί βίας οἱ μοναχοὶ προσεκτῆσαντο), διορίζεται καί τούτοις ἐν ἀγίῳ πνεύματι, ἵνα μή ἐπηρεάζωσι τὴν τοιαύτην μονήν καί εἰς δόσεις ἐννομίου ἢ ἄλλων τινῶν καθέλκωσι κεφαλαίων ἀπαίτησιν”.

22.Ορισμός Θεοδώρας ἡ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου⁶⁰⁹

Αύγουστος 1268

Ἡ αυτοκράτειρα ἢ ὁ αυτοκράτωρ επικυρώνει τὴν ἀποκατάσταση τῶν κτήσεων μιᾶς μονῆς, ἡ ὁποία εἶναι αὐτοδέσποτος καὶ ἐλευθέρη καὶ δὲν πρέπει νὰ υπάγεται στὴν μονὴ τοῦ Ἄλσους. Πιστεύω ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς Βρανούση εἶναι λογικὴ καὶ τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν μονὴ τῶν Σπονδῶν ἀρκετὰ πειστικόν.

“Ἐπεὶ, ὡς τὴν βασιλείαν μου ὑπεμνήσατε, ὁ τὴν ἀπογραφὴν ποιούμενος εἰς τὴν νῆσον Κῶ, ἀναθεωρήσας καί τὰ προσόντα δίκαια τῇ καθ’ ὑμᾶς μονῇ, ἀποκατέστησεν αὐτὰ πάλιν κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων αὐτῇ δικαιωμάτων, ἐπιθείς καί τό ἀναλογοῦν αὐτοῖς τέλος, νῦν δ’ ἀναδραμόντες εἰς τὴν βασιλείαν μου ἐδεήθητε καί ὀρισμοῦ ταύτης τυχεῖν, ἐπικυροῦντος τὴν τοιαύτην τοῦ ἀπογραφέως ἀποκατάστασιν, ἡ βασιλεία μου, τὴν δέξιν ὑμῶν προσηκαμένη, τὸν παρόντα ὀρισμὸν τῇ ὑμετέρα μονῇ ἐπιχορηγεῖ, δι’ οὗ καί διορίζεται τό κῦρος ἔχειν τὴν γεγонуῖαν αὐτῇ ἐγγραφὸν ἀποκατάστασιν παρὰ τοῦ ἀπογραφέως, κατὰ πάσας τὰς περιλήψεις αὐτῆς, ὥστε ἀνενοχλήτως καί ἀδιασείστως κατέχειν καί νέμεσθαι τὴν μονήν τὰ παραδοθέντα αὐτῇ, ὀφείλουσαν πρός τό μέρος τοῦ δημοσίου καταβάλλειν μόνον τό ἐπιτεθέν τέλος αὐτῇ, προσέτι καί μηδένα τῶν ἀπάντων διασεισμόν ἢ ὀχλησιν ἐπαγάγη τῇ μονῇ ἐπὶ τοῖς παραδοθεῖσιν αὐτῇ· ἀλλὰ καθέξει ταῦτα, καθὼς αὐτῇ παρεδόθησαν, καί καθὼς ἐπιμενόντος κατέχειν αὐτά. Ἐπεὶ δέ καί τοῦτο ὑπεμνήσατε, ὡς ἡ μονὴ αὕτη, αὐτοσύστατος οὔσα, ὑπήχθη εἰς μετόχιον τῇ μονῇ τοῦ Ἄλσους, ἀλλ’ αὐθις ἀποκατέστη εἰς ἣν εἶχεν ἐλευθερίαν διὰ γράμματος πατριαρχικοῦ, καί ἐδεήθητε αὐτῇ ἵνα ἐπικυρωθῇ καί τό τοιοῦτον πατριαρχικόν

⁶⁰⁹ Βρανούση 1980, 277κ.εξ., MM VI, 224-5.

γράμμα, διορίζεται ἡ βασιλεία μου βεβαίαν εἶναι τὴν τοιαύτην πατριαρχικὴν ἀποκατάστασιν, ὥστε καταδήλως τε ἀπὸ τό.....τὴν καθ' ὑμᾶς μονὴν παρὰ τοῦ μέρους τῆς τοῦ Ἀλσους μονῆς, ἀλλ' εἶναι αὐτοδέσποτον καὶ ἰδιοσύστατον κατὰ τὴν πατριαρχικὴν ἐγγραφὸν ἀποκατάστασιν. Ἐπὶ τούτῳ γὰρ ἐγγεγόνει τῇ καθ' ὑμᾶς μονῇ καὶ ὁ παρὼν τῆς βασιλείας μου ὁρισμός, ὀφείλων προσεῖναι αὐτῇ εἰς δικαίωσιν καὶ εἰς ἀσφάλειαν”.

Ο τρόπος με τον οποίο αποκαθιστά τα γεγονότα η Βρανούση είναι ο εξής: κατὰ την διάρκεια του σχίσματος των Αρσενειατῶν, ἡ μονὴ Σπονδῶν καθίσταται ανεξάρτητη ἀπὸ τὴν μονὴ Πάτμου. Τούτο επιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ γράμμα που δηλώνει ὅτι ἡ σταυροπηγιακὴ μονὴ τῶν Σπονδῶν εἶναι ανεξάρτητη ἐναντὶ τῆς Πάτμου, τοῦ ἐπισκόπου Κω ἢ τῆς μονῆς τοῦ Ἀλσους⁶¹⁰. Μετὰ τὸ γράμμα ἐγίνε ἐλεγχος ἀπὸ δημόσιο λειτουργὸ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κτήσεων τῆς μονῆς καὶ στὴν συνέχεια ἀπολύθηκε ὁ παρὼν ὁρισμός. Ἀφοῦ δὲν ἀναφέρεται με ἀκρίβεια ὁ ἐκδότης τοῦ ὁρισμοῦ, ἡ ἐρευνήτρια υποθέτει ὅτι πρόκειται εἴτε γιὰ τὸν Μιχαὴλ εἴτε γιὰ τὴν σύζυγό του ἡ ὁποία ὅπως εἶδαμε κατεῖχε τὸ νησί.

23. Παράδοσις Μιχαὴλ Βασιλικιώτου⁶¹¹

Ιούλιος 1271

Στις ἀτέρμονες ἀντιδικίες στὶς ὁποῖες ἐνεχόταν ἡ μονὴ Πάτμου στὴν Κω ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐγγραφο αὐτό. Ὁ τρόπος που λειτουργεῖ ἡ μεσαιωνικὴ δικαιοσύνη, οἱ τοπικὲς κοινότητες καὶ ἡ σχέση τους με τὴν ἐκκλησία καὶ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία παρουσιάζεται ἰδιαίτερα ζωντανά. Στὴν συγκεκριμένη περίπτωση καταπατητὴς εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Κω καὶ ἀντικείμενο τὰ κτήματα τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρος⁶¹².

“Ἐπεὶ ἡ κραταιὰ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δέσποινα, διὰ ψυχικῆς ἔνεκα σωτηρίας τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτῆς, ἐδωρήσατο τῷ εἰς τὴν Κω διάκειμενον μοναστήριον τὸ ἐπ' ὀνομαζόμενον Σωτῆρα Χριστόν μετὰ καὶ πάσης τῆς περιοχῆς αὐτοῦ εἰς μετόχιον πρὸς τὴν σεβασμίαν καὶ ἁγίαν μονὴν τῆς Πάτμου πρὸς τὸν τιμιώτατον καθηγούμενον ἱερομόναχον κύριν Γερμανόν, ὅπως ἀνεγῆρη ταύτην καὶ εἰς τὴν πρωτέραν ἀποκαταστήσει φιλωκαλείαν τε καὶ κατάστασιν, διὰ τὸ εἶναι τὴν τοιαύτην ρηθεῖσαν μονὴν εἰς παντελεῆ ἀφανισμόν καὶ ἀπωρίαν· ἐπεὶ δὲ ἔφθασαν ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ δένδρα ἐλαϊκά τὰ ἡμισυκαταρπαγῆν ἀποσπασθῆναι, ἀλλὰ δὴ καὶ ἡ δρύαις τῆς αὐτῆς μονῆς, καὶ εἰς τὰ τῆς ἐπισκοπῆς δίκαια ἀδίκως διατεθεῖναι, διὰ τὸ οὐκ εἶν τίν ἐν αὐτῇ τῇ δηλουμένῃ μονῇ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἀνεγῆρε τὸν τοιοῦτον θεῖον ναόν καὶ ἐπικρατεῖναι τὰ ἐν αὐτῇ διαφέροντα δίκαια· ἐπεὶ δὲ ἐξαπεστάλην καθ' ὁρισμόν θεῖον τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης ἐν τῇ χώρᾳ τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτῆς τῇ Κω, ἵνα τηρῶ καὶ ἐξισάσω τὰ ἅπερ ὑφίνσται ἀδίκῃ τως, ἀποκαταστήσαι δὲ ἕνα ἕκαστον εἰς τὸ οἰκεῖον αὐτοῦ πράγμαν, ὅπερ ἐξαρχῆς ἐκέκτητο, ἀλλὰ δὴ καὶ αὐτῶν τῶν μοναστηρίων τῆς αὐτῆς νήσου ἀποκαταστήσθαι καὶ αὐτὰ εἰς τὸ οἰκεῖον

⁶¹⁰ Γιὰ τὴν μονὴν τοῦ Ἀλσους, βλ. Κόλλιας 2001, 299-301.

⁶¹¹ Νυσταζοπούλου 1980, 198κ.εξ., MM VI, 227-9.

⁶¹² Γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Σωτήρος Χριστοῦ, ὅπως αὐτὴ διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὰ ἐγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου, ἀλλὰ καὶ γιὰ πιθανὲς τοποθεσίες γιὰ τὴν ταύτισή της, βλ. Καρπάθιος 1955, 48-56, Κόλλιας 2001, 296-7, Μαστορόπουλος 2001, 336-43.

αὐτῶν πρᾶγμαν, ἅπερ ἐξαρχῆς ἐκέκμητο, προκαικόμησεν ἡμῖν ὁ τιμιώτατος
καθηγούμενος τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου θεῖον καί προσκυνητόν δεσποινικόν
ὀρισμόν, ὡς ἂν ἐπιτηρῆσαι ἀκριβῶς καί ἐρευνῆσαι μετὰ καί τῶν ἐποίκων τῆς
αὐτῆς νῆσου περί τῶν δηλουμένων ἐλαϊκῶν δένδρων καί τῶν δρυῶν, πῶς
κατηρπάγησαν ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καί
ἐτέθισαν εἰς τήν τοῦ ἐπισκόπου διακράτησιν. Ὅθεν καί ἐπισυνάξας τοὺς ἐν
αὐτῇ τῇ χώρᾳ οἰκοῦντας ἐν τῇ ἐνορίᾳ τῶν Βορηνῶν καί αὐτούς δὴ τοὺς πλησίον
οἰκοῦντας καί γειτνιάζοντας, εἰ καί κατ' ὄνομα δηλούμενοι, τοῦ τε
ἱεροδιακόνου κυροῦ χαρτοφύλακος κυροῦ Μανουήλ τοῦ Σκουριλλᾶ, κυροῦ Γεωργίου
τοῦ Ἀμαρτωλοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ Ῥάδονος, Μιχαήλ τοῦ Δρόσου, Στεφάνου τοῦ
Γλαβά, Νικήτα τοῦ Φουρνάρη, Νικολάου τοῦ Ἀβραμίου, Γεωργίου τοῦ Φωτεινοῦ,
Ἰωάννου τοῦ φάση, Ἰωάννου τοῦ Μεντιώνη, Μιχαήλ τοῦ Ἀμαγειρεύτου, Θεοδώρου
τοῦ Κεντάρχου, Γεωργίου τοῦ Βεργωτῆ, Κωνσταντίνου τοῦ Καλαμέα, Νικολάου τοῦ
Μακροῦ· καί ἀπὸ τῆς Στροβήλου κυροῦ Παύλου τοῦ Μαγκοῦση, ἱερέως τοῦ Σωροῦ,
Νικήτα τοῦ Παγωμένου, Γεωργίου τοῦ Καμανᾶ, Ἰωάννου τοῦ Βεβαπτισμένου καί
τοῦ καστροφύλακος τοῦ Παρδοβούνου κυροῦ Νικολάου τοῦ Κουρτίκη· καί ἀπὸ τῆς
ἐνορίας τοῦ Κεφάλου τοῦ πρωτοπαπᾶ Θεογνώστου, δευτερεύοντος Ἰωάννου καί
τοῦ καθηγούμενου τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Ἀλσου μοναχοῦ κυροῦ Παύλου, καί
ἐτέρων τινῶν, ἐνώπιον καί τοῦ ἀρχιερέως κυροῦ Γαβριήλ· καί ἠρωτήσαντες
ταῦτοις, πῶς τὰ τοιαυτὰ ἐλαϊκὰ δένδρα ἀπεσπάσθησαν ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ
Σωτῆρος Χριστοῦ ἀλλὰ δὴ καί ἰ δρύαις, καί ἅπαντες οὗτοι ὡς ἐξ ενός στόματος
μιᾶ τῇ φωνῇ ἐξεβῶσαν ὅτι, δυναστεία χρώμενος ὁ ἀπικουμένος ἐπίσκοπος κύρις
Ἡσαΐας κατήρπασεν ταῦτα καί ἀπέσπασαι ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἐξωρισμένου
ἐκείνου διὰ τό εἶναι καί αὐτό συμφέρωντα τό θελήματι τούτου· ὅθεν οὐδέ κατα
δίκαιον λόγον οὔτε γονικά τυγχάνωνσιν τῆς ἐπισκοπῆς, οὔτε ἀγορασίαι, οὔτε
δωρεαί, οὔτε ἄλλο τί. Ἐντεῦθεν γοῦν τῶν μαρτύρων ἀκρωσασαμεθα, καθὼς καί
δεδῆλωται, εἴτα καί αὐθις τόν ἐπίσκοπον ἠρωτήσαμεν καί ἐζητήσαμεν
δικαῖωμαν, ὁ δέ οὐκ ἠδυνήθει δεῖξαι ἢ διὰ δικαίωματος ἢ διὰ μαρτύρων, καθὼς
οἱ μοναχοί ἐνεφάνησαν τό δικαῖωμαν καί τήν διαθήκην τοῦ κτητορος
ἱερομονάχου κυτοῦ Νεοφύτου τοῦ Ἀμπελᾶ, ἀποσοβοῦντα ἐκ τῆς περιοχῆς πάσης
τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἀλλὰ πρόφασιν λόγου ὁ ἐπίσκοπος ποιησάμενος ὅτι
ἔκκρατοῦντο παρά του πρώιν ἀρχιερατεύοντος καί ἐκράτουν ταῦτα καί ἐγώ
μέχρι καί τίμερον. Καί ἐπεὶ εὐρωμεν τόν ἐπίσκοπον ἄνευ δικαίωματος καί
ἀμαρτύρων ἀσειστατοῦντα, ἀπεδιώξαμεν αὐτόν τέλειον ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν
ἐλαϊκῶν δένδρων καί τῶν δρυῶν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καί παραδεδόκαμεν ταῦτα
πρὸς τῇ ρηθείᾳ σεβασμίας μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, καθὼς εἴχαι ταῦτα καί
πρώτερον. Ἐπεὶ γοῦν καί τὰ γονικά ἴδια χωράφια τῆς ρηθείσης μονῆς τὰ
διακείμενα ἐν τῇ ἐνορίᾳ τῆς Ἀντιμαχαίας, τῶν Λουετρῶν ἐφθασαν καί αὐτὰ
ἀποσπασθῆναι ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς δηλουμένης μονῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ διὰ
το οὐκ εἶναι ὁ ἐπικρατῶν ταῦτα, παραδεδοκαμεν καί αὐτὰ πρὸς τῇ ρηθείᾳ μονῇ
ὡς ἴδια καί κληρωνομικά αὐτῆς κτήματα, καθὼς ἡ κραταιᾶ καί ἁγία ἡμῶν κυρία

καί δέσποινα ὡς ἰδιόκτητον μοναστήριον αὐτῆς διὰ ὁρισμῶν αὐτῆς ἐφορων διάκελεύεται, ὡς ἵνα ἀπό γε τοῦ νῦν ἡ σεβασμία καί δεσποινική μονή τῆς Πάτμου τῆς περιοχῆς ταύτης κτήματα τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ ἔχωσιν τό ἀπαρασάλευτον καί ἀνενόχλητον. Ἐπεὶ δέ καί τό Ἀναβασείδιον διὰ χρυσοβούλου τοῦ ἀοιδήμου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ κατεῖχε καί αὐτό ἡ σεβασμία μονή τῆς Πάτμου, ἐδεήθησαν δέ οἱ μοναχοί τῇ κραταιᾷ καί ἁγία ἡμῶν κυρία καί δεσποίνη διὰ ὁρισμοῦ ταύτης τυχεῖν, ὅπως ἔχωσι τό τοιοῦτον προάστειον μετὰ τῶν ἐλαϊκῶν δένδρων αὐτοῦ, τῆς δεῆσεως αὐτῶν ἐπακοῦσασα θεῖον καί προσκυνητόν δεσποινικόν ὁρισμόν ἐπορέγει αὐτῆς, ὅπως ἔχωσι καί αὐτό, καθὼς καί τό πρῶτερον, μη παρὰ τινος ἐμποδιζόμενοι. Ὅθεν καί τῇ ἐμφανείᾳ τῶν προσόντων αὐτῆς δικαιωμάτων καί τῆς ἡμετέρας φανεράς καί καθαράς παραδώσεως οὐκ ὠφείλει τις τόν μετέπειτα παρ' ἡμῖν ὀχλησιν ἐπάξει τῷ τιμιωτάτῳ καθηγουμένῳ τῆς σεβασμίας μονῆς (τῆς μονῆς) τῆς Πάτμου κυρῷ Γερμανῷ καί τοῦς ἐν αὐτῇ προσκαθημένους μοναχοῦς. Ὅθεν καί ἐπεδόθη ἡ παροῦσα παράδωσις πρὸς αὐτοῖς εἰς ἀσφάλειαν. μηνί Ιουλίῳ (Ἰνδικτιῶνος) ἰδ' +Ο δοῦλος τῆς κραταιᾶς καί ἁγίας ἡμῶν κυρίας καί δεσποίνης Μιχαήλ ὁ Βασιλικιώτης+”.

Και πάλι για την Κω αποφασίζει η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, αφού το νησί ανήκει στο βεστιάριο της. Είναι επίσης σημαντική η πληροφορία ότι η μονή ήταν σε παντελή αφανισμό, η οποία συνδύζεται με άλλο έγγραφο του Αρσενίου που αναφέρεται σε πειρατικές επιδρομές από θάλασσα και ξηρά. Από τα τοπωνύμια που αναφέρονται, ιδιαίτερα ενδιαφέρει το “καστροφύλακας Παρδόβουνου”. Γενικά το όνομα Πάρδος απαντάται σε πολλά σημεία της Ελλάδας(Καλάβρυτα, Μάνη, Κρήτη). Προφανώς έχει σχέση με απόκρημνες κορυφές⁶¹³. Το συγκεκριμένο παράδειγμα της Κω παραμένει αταύτιστο. Τέλος στο συγκεκριμένο έγγραφο έχουμε και την μνεία ότι την μονή Σωτήρος είχε ιδρύσει ο Αμπελάς.

24.Δέσεις των Εποίκων της Κω⁶¹⁴

Ιούλιος 1288

Οι κάτοικοι του νησιού, κληρικοί, στρατιωτικοί και ο απλός λαός υποβάλλουν αναφορά στον αυτοκράτορα με την οποία εκθέτουν το ιστορικό της μονῆς Σπονδών, τα σχετικά με την προσάρτησή της στη μονή Πάτμου, βεβαιώνοντας ότι η μονή του Άλσους δεν έχει κανένα δικαίωμα πάνω στην μονή Σπονδών.

“Δέσεις διὰ σημειώματος τῶν ἐποίκων τῆς νήσου Κῶ, ἱερωμένων, στρατευομένων καί τό κοινόν τοῦ λαοῦ καί δούλων καί στλάβων τῆς κραταιᾶς καί ἁγίας βασιλείας σου”.

-Ακολουθούν 66 σίγνα(υπογραφές με σταυρό) κατοίκων του νησιού και υπογραφές 17 μαρτύρων. Από τους κατοίκους μας ενδιαφέρουν’ καστροφύλαξ Πηλίου Ἰωάννης ὁ Στεριώνης...Σίγνον τζαγκράτορος Γεωργίου τοῦ Ματζόνη. Σίγνον τζαγκράτορος Νικολάου τοῦ Κρίτζη. Σίγνον τζανκράτορος Γεωργίου τοῦ Λικαρδίτης, οἱ οποίοι υπογράφουν σχεδόν τελευταίοι στον κατάλογο των κατοίκων.

⁶¹³ Κομίνης 1960, 15-6.

⁶¹⁴ Νυσταζοπούλου 1980, 224κ.εξ., MM VI, 184-7.

Τολμῶντες οἱ δοῦλοι καί σιλάβοι τῆς κραταιᾶς καί ἁγίας βασιλείας σου
δέσποτά μου ἅγιε, ἡ ἀνοθεν τοῦς τιμίους καί ζωοπιοῦς σταυρούς οἰκειόχεϊρος
ποιήσαντες καί ὑπογράψαντες, ἀναφέρομεν τὴν κραταιάν καί ἁγίαν βασιλείαν
σου, δέσποτά μου ἅγιε, περὶ τῆς ὑπομνήσεως, ἣν ἰνέφερεν εἰς τὴν κραταιάν
καί ἁγίαν βασιλείαν σου ὁ καθηγούμενος τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Ἑλίου, ὁ
μοναχὸς Μεθώδιος, διὰ τὴν μονὴν τῶν Σποδῶν, τὴν διακειμένην ἐν τῇ μονῇ τῆς
σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου. Μαρτυροῦμεν τοῦτο ἐπὶ Θεοῦ φόβου καί πάσης
ἀληθείας ὡς χρῆστιανοὶ ὁμολογοῦμεν καί λέγομεν ὅτι ἡ μονὴ τῶν Σποδῶν εἶτον
παλαιὸς ναὸς καί ἐν πρότερον παρά τῆς κτίσεως τῆς μονῆς τοῦ Ἑλίου καί ἦτον
μόνη ἐκκλησία· καί ηὐφθάσαμεν τὴν ἡμέραν τοῦ ἀοιδίου βασιλέως τοῦ
Κωνσταντίνου ὅτι ἐπροέκθητον εἰς τὴν τριακτὴν μονὴν τῶν Σποδῶν καλόγηρος
πνευματικὸς λεγόμενος ὁ Μύρον· καί μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἦλθεν ὁ Δανιὴλ
λεγόμενος Δούκας εἰς τὴν χώραν καί ἰδὼν τὴν ἐκκλησίαν ὅτι ἦτον εἰς τόπον
καλῶν καί εἶχεν ἀρκετονερόν πληθικόν ἐπίασεν αὐτὴν (καί ἀντι)ισχον τινὲς τοῦ
ἐπικρατῆν τὸν τριῦτον τόπον· ἐκεῖτο δέ καί ἡ βουλὴ αὐτοῦ, ἵνα ζωτῇ τὸν
τριῦτον τόπον ἀπὸ τὸν βασιλέα τοῦ ποιῆσε αὐτόν ἐδικόν του, καί οὐκ εὐφθαστη
ποιῆσαι τοῦτω, ἀλλ' ἐξέβαλαν αὐτόν ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν· καί ἦν ἄνθρωπον
ὀνόματι Ἰωάννην Βιλλίδην λεγόμενον καί ἐπαρέδοκεν τὸν τόπον, ὅπως κρατεῖ
αὐτόν δικαίου αὐτοῦ, καί ἐκράτει αὐτόν· ὥς δέ ἀπέθανεν ὁ Δανιὴλ, ἦλθεν
μοναχὸς λεγόμενος ὁ Παντελέων καί ἐξηεν μὲ τὴν παπαδικὴν αὐτοῦ καί τὴν
πνευματικὴν ἐξαγορίαν· μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἦλθεν ἀπὸ τῆς Κύπρου μοναχὸς
μετὰ καί ἑτέρους μοναχοὺς δύο καί εὗρον τὸν τόπον μὴ κρατοῦμενον παρα
τηνος, ἐκάθησαν ἐκεῖ· καί ἰδόν τὸν τόπον καλὸν ἐνέδραμαν εἰς τὸν
οἰκουμενικὸν πατριάρχην καί ἔλαβαν γράμμα καί ἐκρατοῦσαν αὐτῷ. Καί πλέον
τίποτε εἰς τὸν τόπον οὐκ ἐσυνήστησαν ἢ μὴ βοῦδιον ἐν καί ἐζήρουν καί μὲ τὸ
ψυχικόν τῶν χρῆστιανῶν. Καί θελήσαντες οἱ τριῦτοι μοναχοὶ Κύπριοι ἀπήγαν
μετὰ βουλῆς τῆς ὁλης χώρας καί ἐπαρέδωκαν αὐτὸ τὴν μονὴν τῆς Πάτμου
δι' ἀνάστασιν καί βελτίοσιν τοῦ ἀναστῆσαι αὐτῷ· καί ἐλθόντες ἡ Πατριὰ εἰς
τὸν τόπον, τίποτε οὐκ ἤβρον ἢ μὴ τὴν ἐκκλησίαν καί μόνην· τὸ δέ ὅσον
πράγμα ἔχη τὴν σήμερον ἡμέραν αὐτῇ ὁ Πατριὰς τὸ ἡφέρασιν, καί ἀπὸ τοῦ
κόπου αὐτόν καί ἀπὸ τῶν χρῆστιανῶν τὴν κ.τ.π. ἐβελτιόθη ὁ τόπος. Τὴν δέ
μονὴν τοῦ Ἑλίου ηὐφθάσαμεν ὅτι ἐπὶ τὴν ἡμέραν τῆς κυρᾶς Εἰρήνης τῆς
δεσποίνης ἦτον ἡγούμενος μοναχὸς λεγόμενος Γεράσιμος, ἐγνόριμος δέ εἰς τὸν
βασιλέα καί εἰς τὴν δέσποιναν καί εἰς τὸν οἰκουμενικὸν
πατριάρχην, ...α...μὴδὲν εἶχε δίκαιον εἰς τὸν τόπον· καί γὰρ ἐζήτησεν τὸ
ἡμισυ τῆς χώρας καί νὰ τοῦ τὸ ἐδόκασιν· καί ἀποθανόντος αὐτοῦ ἐγένετο αὐτοῦ
ἡγούμενος ἕτερος ἡγούμενος, ὁ Μοσχογέρων.....

τά νῦν δέ ἦλθεν καί ὁ μοναχὸς Μεθώδιος. Καί τῶν τόσων ἡγουμένων τὴν
πολλυχρονίαν οὐκ ἠξεύρομεν νὰ κρατῆται ὑπὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἑλίου, ἀλλὰ
γνωρίζομεν τὴν τριακτὴν μονὴν τῶν Σποδῶν ἐκκλησίαν καί μόνην, καί οὐκ ἐκρατῆτο
παρὰ τινος ἡμῖν εἶτον, ὡς ἀνοθεν ἐδιδόσαμεν. Εἰ τοιαύτη μαρτυρία ἐγγένοι

παρ' ἡμῶν τῶν ἐπὶ κων τῆς ὅλης χώρας κατενόποιον τῆς κεφαλῆς ἡμῶν κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Βαραγγοπούλου, τοῦ βυστιαρίτου τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Σκολάρι, τοῦ θεοφυλεστάτου ἐπισκόπου Κιραμου. Καὶ ἐγγεγόνει τό παρόν σιμιομαρτυρον ἡμῶν γράμμαν καὶ ἐπεδόθη τῆς μοναχοῖς τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Πάτμου εἰς ἀναδρομὴν καὶ ἐνεφάνιαν τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου, καὶ ἦτι ἐκ Θεοῦ ὁδιγηθῇ ἡ κραταιὰ καὶ ἁγία βασιλεία σου· καὶ ὃς δούλοι καὶ σιλάβοι τῆς κραταιᾶς σου τολμῶντες ἀναφέρομεν.

τό παρόν σημιομάρτυρον γράμμαν ἐπεγράφη καὶ παρ' ἡμῶν εἰς ἐνδιξην καὶ ἀσφάλειαν. Μηνὶ ἰουλλίῳ (ἰνδικτιῶνος) α.

τό παρόν σημειωμαρτυρον γράμμα ἐπεγράφη καὶ παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου νήσου Κῶ Νίφων

Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Ἀλέξιος ὁ Βαραγγόπουλος".

Πολύ λογικά ἡ Νυσταζοπούλου συμπεραίνει ὅτι ἡ φράση “του βεστιαρίτου της κραταιάς και ἁγίας βασιλείας σου” σημαίνει ὅτι ἡ Κως εἶχε πλέον περάσει στην δικαιοδοσία και το βεστιάριο (ταμεῖο) του αυτοκράτορα. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ πρέπει να συντελέστηκε μετὰ το 1282, δηλαδή μετὰ τον θάνατο του Μιχαὴ Η' Παλαιολόγου, ὁπότε ἡ Κως πέρασε ἀπὸ το βεστιάριο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας σε αὐτὸ του Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου⁶¹⁵.

25. Ορισμός Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου⁶¹⁶

Οκτώβριος 1290

Το πολὺ ἐνδιαφέρον αὐτὸ κείμενο παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τὴν τοπογραφία της Κω. Με αὐτὸ ὁ αυτοκράτορας προστάζει τον δούκα της Κω, Γεώργιο Βαλσαμῶνα, να ἐνεργήσει ὥστε να μην παραβιάζονται τα δικαιώματα και οὐ κτήσεις της μονῆς του Ἀλσους ἀπὸ τον ἐπίσκοπο της Κω. Ὁ Ορισμός αὐτός ἐπομένως ἔχει ἐκδοθεῖ πριν τον Μάιο του 1292, ὅταν με πατριαρχικὸ σιγίλλιο, ἡ μονὴ των Σπονδῶν και ἡ μονὴ του Ἀλσους υπήχθησαν και πάλι ὡς μετόχια στην μονὴ Πάτμου.

“Τραμματικὴ τῆς βασιλείας μου δούξ τῆς νήσου Κῶ Γεώργιε Βαλσαμῶν· οἱ μοναχοὶ τῆς αὐτόθι σεβασμίας πατριαρχικῆς μονῆς, τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης τοῦ Ἀλσους, ἀνέφερον ὅτι, περιφρονούμενοι παρὰ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς τοιαύτης νήσου, οὐκ ὀλίγην ἐπίθεσιν καὶ καταδυναστείαν εὐρίσκουσιν ἐξ αὐτοῦ· ἐκράτησε γὰρ τρόπῳ ἀμετόχῳ καὶ πλεονεκτικῷ τό ὕδων τοῦ οἰκείου περιβολίου, χωράφιον τό ἐμπροσθεν τῆς πύλης τῆς τοιαύτης μονῆς, ἕτερα ἐπιλεγόμενα τῶν Δύο Πετρῶν καὶ λίμνην, ἅτινα εἰσὶν ἀνέκαθεν τῆς τοιαύτης μονῆς, παραδεδομένα πρὸς αὐτοὺς δι' ἀπογραφικῶν ἀποκαταστάσεων καὶ ἐτέρων διαφόρων παλαιγενῶν δικαιωμάτων· ὁμοίων ἐπάγει εἰς αὐτοὺς καὶ ἕτερα ἐπιβαρῇ καὶ ἐπιζήμια οὐκ ὀλίγα, ὑπὲρ οὗ καὶ ἐδεήθησαν τῆς βασιλείας μου· εἴπερ γοῦν ἔχει οὕτω τό ἀληθές, τίνα λόγον ἔχει ὁ τοιοῦτος ἀρχιερεὺς καὶ κατεπεμβαίνει καὶ καταπλεονεκτεῖ τῶν τοιούτων

⁶¹⁵ Νυσταζοπούλου 1980, 235.

⁶¹⁶ Βρανούση 1980, 310κ.εξ., MM VI, 246-7.

μοναχῶν, ἐφ'οἷς οὐκ ἔχει δίκαιον; διατί, εἶπερ ἐγνώρισας τοῦτο, οὐδέν ἐδεφένδευσας αὐτούς ἀπό τοιαύτης καταδυναστείας ὥς δούξ τῆς τοιαύτης νήσου; ἡ βασιλεία μου διορίζεται σοι, ὥς ἂν ἀναδέξῃ τοὺς τοιοῦτους μοναχοὺς καὶ βοηθήσῃς αὐτοῖς κατὰ τὸν τοῦ δικαίου λόγον καὶ οἰκονομήσῃς ὥστε μὴ ἀδικεῖσθαι εἰσέτι ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις χωραφίοις τε καὶ ὕδατι καὶ τῇ λίμνῃ αὐτῶν, ἀλλὰ κατέχειν ἀνενοχλήτως αὐτούς, κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων αὐτοῖς δικαιωμάτων, ἐπιφωνησόμενος πρὸς τὸ μέρος τοῦ δηλωθέντος θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου, ἵνα ἀρκῇται εἰς τὸ οἰκεῖον δίκαιον καὶ ἀπέχῃ τέλος τοῦ καταδυναστεύειν τῶν τοιούτων μοναχῶν· καὶ ποιήσῃ κατὰ τὸν παρόντα ὀρισμὸν, ὃν καὶ ἀντὶ στρεψὸν πρὸς αὐτούς δι' ἀσφάλειαν· μηνὶ Ὀκτωβρίῳ, (ἰνδικτιῶνος) δ' ”.

26. Πατριαρχικὸ Σιγίλλιο τοῦ Αθανασίου⁶¹⁷

Μάιος 1292

Ο Αθανάσιος ξαναδίνει στὴν μονὴ Πάτμου τὰ δύο μετόχια ποὺ τῆς εἶχαν ἀφαιρεθεῖ, τὴν μονὴ Ἀλσους καὶ τὴν μονὴ Σπονδῶν στὴν Κω. Ἡ ἐμμεση ἀναφορὰ στο σχίσμα τῶν Ἀρσενειατῶν εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ιστορίας τῶν καθιδρυμάτων τῆς Πάτμου στὴν Κω.

“...ἦν δέ γε τοιαύτη, ἕως μήπω τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζάλης συμβέβηκε καὶ συγχύσεως, ἐπεὶ δέ τοῦτο συμβέβηκε καὶ οἱ κρείττους ἐκεῖθεν τῶν μοναχῶν ὑπεχώρησαν ὑπ' ἀβελτηρίας τῶν ἐναπολειφθέντων, ἐλαττοῦται τὰ τῆς μονῆς καὶ τοσοῦτον, ὥς τῆς πάλαι κατ' ἀμφοτέρω εὐπορίας ἀποπεσεῖν καὶ μηδὲν μηδ' ὅλως σῶζειν ἀπομνημόνευμα. τότε δὴ καὶ τὰς ἐν τῇ νήσῳ Κῶ μονὰς τοῦ τε Ἀλσους καὶ τῶν Σπονδῶν ὑπὸ τὴν καθ' ἡμᾶς μέν ἀγιωτάτην τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν τελοῦσας, ὥς τὴν ἀρχὴν ἐπὶ πατριαρχικῇ σταυροπηγίῳ ἀνιδρυθείσας, προσκυρωθείσας δέ γε ταύτῃ, τὴν μὲν τοῦ Ἀλσους παρὰ τοῦ δομησαμένου αὐτὴν, θατέραν δέ παρὰ τοῦ ἀοιδίμου ἐν πατριάρχαις κυροῦ Ἀρσενίου ἐν σιγιλλιώδει ἐκείνου γράμματι, τοῦ μὲν. ἵνα καὶ βελτίωσιν ἔχοιεν ἐξ αὐτῆς, ἐπεὶ περ ὁ φθάσας χρόνος εἰς ἐσχάτην ἀπορίαν ταύτας συνήλασε· τοῦτο δέ, ἵνα καὶ εἰς κρησφύγετον εἶεν ταύτῃ ταῖς ἐφόδοις περιστοιχιζομένη τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν. τότε οὖν τῇ τοῦ κωλύσοντος ἐρημίᾳ ἀφῆρέθη ταύτης ἡ εἰρημένη τῆς Πάτμου μονὴ καὶ ἐξ ἐκείνου τούτων στέρησιν ὑπομένειν...”

διορίζεται γὰρ ἐν ἀγίῳ πνεύματι διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς σιγιλλιώδους γράμματος ὑποτεταγμένας εἶναι καὶ αὐθις καὶ ἡνωμένας τῇ τῆς Πάτμου μονῇ τὰς δηλωθείσας μονὰς τοῦ τε Ἀλσους καὶ τῶν Σπονδῶν...”.

27. Χρυσόβουλλος λόγος Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου⁶¹⁸

Νοέμβριος 1292

⁶¹⁷ MM VI, 240-1. ΓΙΑ τὴν χρονολόγηση καὶ τὰ γενικότερα προβλήματα ποὺ θέτει τὸ ἐγγράφο βλ. Βρανούση 1980, *103, ἰδ. ὑπ. 1.

⁶¹⁸ Βρανούση 1980, 133 κ. ἐξ., MM VI, 236-7.

Ο αυτοκράτορας επικυρώνει όλες τις κτήσεις της μονής Πάτμου συμπεριλαμβανομένων των κτήσεων στην Κω. Πρόκειται για τρία μετόχια τα οποία αναφέρονται ως εξής:

“μετόχιον ἐν τῇ νήσῳ Κῶ, ἐπ’ὀνόματι τιμώμενον τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένον τῶν Σπονδῶν μετὰ τῶν προσόντων αὐτῷ δικαίων, ἤγουν τῶν χωραφίων τῶν ἐν τοῖς Περιπάτοις, τοῖς Πετρωρείοις καὶ τοῖς τῆς Ἀντιμαχείας, ἔτι δὲ καὶ τοῦ μύλωνος τοῦ περιελθόντος τῇ μονῇ ἐκ προσενέξεως τοῦ Διογένους καὶ διακειμένου ἐν τοῖς τοῦ Εὐδρομαρίου καὶ τῶν ἐν τῷ αὐτῷ μετοχίῳ προσκαθημένων ξένων καὶ τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστων· ἐν τῇ αὐτῇ νήσῳ Κῶ ἕτερον μετόχιον, λεγόμενον τοῦ Ἀλσους μετὰ τῶν προσόντων αὐτῷ δικαίων, ὅπερ ἦν μὲν πάλαι ποτὲ τῆς μονῆς, προσεκυρώθη δὲ ἀρτίως αὐτῇ καὶ διὰ γράμματος τοῦ ἀγιωτάτου μου δεσπότη, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου· ἕτερον μετόχιον ἐπ’ὀνόματι τιμώμενον τοῦ δεσπότη μου Σωτῆρος Χριστοῦ, προσὸν τῇ μονῇ διὰ γράμματος τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου ἐκείνου κῦρ Ἀρσενίου”.

Στα κτήματα που κατείχε η μονή από το χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η' (1259), προσθέτονται η μονή του Άλσους και η μονή του Σωτήρος. Η μονή του Άλσους αναφέρεται για πρώτη φορά ως μετόχιο της μονής Πάτμου κατά τις απογραφές του Λέοντα Εσκαμματισμένου το 1263. Βρισκόταν στην περιοχή του αρχαίου Ασκληπείου. Η μονή του Σωτήρα Χριστού, γνωστή και ως του Αμπελά, βρισκόταν πάνω στο όρος Δίκαιο και δωρήθηκε στην Πάτμο μετά το 1258 και πριν τον Μάιο 1263.

28.Χρυσόβουλλος Λόγος Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου⁶¹⁹

Ιανουάριος 1329

Επικύρωση όλων των κτήσεων της μονής Πάτμου. Οι κτήσεις στην Κω, αναφέρονται σχεδόν αυτολεξεί, όπως στο χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, Νοέμβριος 1292.

29.Πλαστό Χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου⁶²⁰

Δεκέμβριος 1326

Πιθανότερη χρονολόγηση αυτού του εγγράφου είναι το διάστημα Ιανουάριος 1329-Ιούλιος 1331. Ο αυτοκράτορας φέρεται να επικυρώνει κτήσεις και φορολογικές απαλλαγές της Πάτμου στα διάφορα νησιά, και στην Κω. Είναι εντούτοις πολύ ενδιαφέρουσες οι πληροφορίες που αναφέρει για την τοπογραφία και τους κατοίκους του νησιού.

“ὡσαύτως καὶ τὰ εἰς τὴν νῆσον τὴν Κῶ τρία μετόχια, τό τε τοῦ Ἀσποντίου ἐπιλεγόμενον, τό τοῦ δεσπότη καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τό Ἀλσους μετὰ τῶν προσόντων αὐτοῖς ὑδρομυλῶνων τέ καὶ χωραφίων καὶ τοῦ ποταμοῦ σὺν τῷ τοπίῳ τῷ ὄντι ἐντός τοῦ κάστρου Πυλίου, ἐφ’ᾧ ἀνέγειρεν οἰκήματα ὁ ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς αὐτῆς νήσου Κῶ παρὰ γνώμην καὶ θέλησιν τῶν τοιούτων μοναχῶν· ἐπεὶ δὲ ἀνέφερον οἱ τοιοῦτοι μοναχοὶ καὶ ὅτι ὁ ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς δηλωθείσης νήσου Κῶ πειρᾶται ἀπαιτεῖν αὐτούς τό λεγόμενον κανονικόν, τό μνημόσυνον καὶ ἄλλα τινά, ἅπερ οὐδέν εἶχον συνήθως διδόναι καὶ

⁶¹⁹ Βρανούση 1980, 146κ.εξ., MM VI, 250-2.

⁶²⁰ Βρανούση 1980, 166κ.εξ., MM VI, 248-50.

παρεκάλεσαν καί περί τούτου, διορίζεται καί περί τούτου ἡ βασιλεία μου ὡσάν διαμένωσι καί ὑπέρ τούτων ἀνενόχλητοι·”.

Ίσως ἡ χάλκευση τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ νὰ οφείλεται στήν προσπάθεια τῶν μοναχῶν νὰ προστατευθοῦν ἀπό τίς αυθαιρεσίες τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, ὅπως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κω⁶²¹.

30. Πλαστό Χρυσόβουλλο Ἀνδρόνικου Γ' Παλαιολόγου⁶²²

Ιούλιος 1331

Ἀναφέρει τὰ ἴδια μέ τὸ προηγούμενο πλαστό ἐγγραφο προσθέτοντας στοιχεῖα ποῦ προφανῶς δὲν περιέλαβε ἐκεῖνο. Ὅσον ἀφορᾷ στήν Κω ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τῶν ὅσων ἤδη ἐλέχθησαν. Ἡ Βρανούση δέχεται ὅτι χρόνος χάλκευσής τοῦ εἶναι ὁ Ιούλιος 1331 καὶ ὅτι οἱ μοναχοὶ τὸ χρησιμοποίησαν γιὰ νὰ κατοχυρώσουν τὰ δικαιώματά τοὺς στα διάφορα νησιά.

⁶²¹ Βρανούση 1980, 171.

⁶²² Βρανούση 1980, 174κ.εξ., MM VI, 252-4.

1.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶²³.

27 Μαΐου 1306.

Πρόκειται για το κείμενο της συμφωνίας στην οποία κατέληξαν ο γενουάτης Vignolo dei Vignoli και ο Μάγιστρος Foulques de Villaret (1309-17) με σκοπό την κατάκτηση της Ρόδου και των υπολοίπων Δωδεκανήσων. Ενδιαφέρουν βεβαίως κυρίως οι πληροφορίες που αναφέρονται στην Κω.

Αρχείο Μάλτας, div.V, Lib.Bull.Magistr.XI, f.187b, σε αντίγραφο του 1392.

«*In nomine Domini, amen.*

Noverint universi, presens publicum instrumentum inspecturi et audituri, quod, cum nos frater Fulcho de Villareto, Dei gratia Sacre domus Hospitalis Sancti Johannis Jerosolimitani magister humilis et pauperum Christi custos, nomine nostro et successorum nostrorum, necnon omnium et singulorum fratrum nostrorum presencium et futurorum, ex una parte, et ego Vignolus de Vignolis, civis Janue, ex altera, paragium seu societatem habuerimus et fecerimus, videlicet ad acquirendum aliquas de insulis Romanie, se nobis Dominus ministraverit, promictimus nobis ad invicem bona fide et firma, et solemnī stipulatione convenimus tenere, complere et observare inviolabiliter infrascripta. Sciendum est igitur quod nos magister predictus, nomine quo supra, debemus habere et percipere pacifice et quiete et absque contradicione aliqua duas partes omnium reddituum, fructuum et proventuum ut [corr.vel] exituum omnium et singularum insularum quas Dominus dabit vobis acquirere adinvicem in Romania, quecumque sint et quibuscumque consistant et undecumque proveniant. Et ego Vignolus predictus debeo habere et percipere terciam partem predictorum reddituum, fructuum, proventuum et exituum, contradicione aliqua quiescente. Et est eciam deductum in pactum quod ad colligendum, levandum et percipiendum redditus, fructus, proventus et exitus hujusmodi, nos insimul debemus, in quantum quem libet nostrum tangit, personas, quot et quas voluerimus deputare, et deputatas deponere, et muctare, quociens et quando noverimus expedire. Sciendum est autem quod insule de Lango et de Lerro, quas ego Vignolus predictus dedi dicte Sacre domui, extracto inde publico instrumento manu mei notarii infrascripti confecto, et insula de Rodo, se Deus eas nobis acquirere dederit, non intelligantur in hoc paragio, ymo ab eo sint excluse totaliter et excepte. Verum tamen ego Vignolus predictus habeo et habere debeo quoddam casale in insula Rodi, quod mihi dedit serenissimus imperator Constantinopolitanus, extantibus inde suis litteris; quod casale, cum omnibus suis juribus et pertinenciis ac appendiciis universis, ego Vignolus predictus integre habere et tenere debeo, et pacifice possidere. Conscriptum est pactum inter nos quod ego Vignolus predictus habeam et habere debeam in predicta insula Rodi unum aliud casale, quod eligere voluero, cum Dominus dictas insulas Rodi nobis acquirere dederit; de quibus duobus casalibus, cum suis pertinenciis et appendenciis universis, ac tercia parte predictorum reddituum aliarum insularum, quas volente Domino acquireremus adinvicem, ordinare et facere valeam ut mee placuerit voluntati. Preterea sciendum est quod ego Vignolus prefatus, pro predicta sacra domo et eodem domino magistro ac successoribus suis, et pro me eciam, debeo esse vicarius seu justiciaruis predictarum insularum, quas ego predicte sacre domui dedi, tradidi, et aliarum insularum, quas inter nos volente Domino acquireremus; ita quod ego, in hoc officio nostro constitutus, per me vel alium se alias audiam querimonias et causas habitantium in predictis insulis per me datis et aliis acquirendis, et ipsarum qualibet, ac eciam stipendiariorum nostrorum omnium et singulorum cuilibet, secundum quod Deus mihi ministrabit, reddam et faciam quod ratio et justicia ortabuntur. Puniam et[iam] delinquentes per mortem et mutilacionem membrorum, videlicet secundum qualitatē et exigenciam delictorum. Verum se contingeret quod essem negligens vel remissus in faciendo justiciam, vel metas transgrederer justicie seu racionis, volo et concedo quod idem dominus magister et successores qui, per se vel per alios, possint in predictis adhibere remedium et consilium, et ea, ut expedire noverint, moderare. Ceterum est conventum quod, si quis vel que in eisdem insulis aut ipsa cum altera sentiret se per me Vignolum, seu officiales meos, seu ministros gravatum sive gravatam a sententia, per me vel per aliam seu alios nomine meo lata, seu alia de causa, liceat tali gravato sive gravate ad ipsius domini magistri et successorum suorum vel eorum locum tenentis audianciam appellare. Preterea ego Vignolus sepe dictus debeo ponere, ordinare et instituere baylivos, servientes et alios officiales, et creare notarios in predictis insulis, de antedicti domini magistri et successorum suorum aut locum suum tenentis voluntate[m], consilio et assensu. Nos autem magister predictus correccionem pene et punicionem famulorum, ad nostrum et fratrum nostrorum sepe dictorum servitium deputatorum, nobis et nostris successoribus, aut locum nostrum tenentibus, reservamus, nisi taliter delinquerent quod deberent vitam perdere sive membra; nam ego dictus Vignolus illud quod locum alias debeo exercere. Nos ergo magister predictus, nominibus quibus supra, et ego Vignolus, nomine meo, volentes omnem ambiguitatem discordie et dissencionis materiam de medio tellere, ad hoc ut nos et gentes nostre tranquille vivere voleamus et pacifice, omnia et singula predicta, et predictorum quelibet, promittimus nobis adinvicem tenere et observare, attendere et complere.

Actum in campis Nimoarassis[corr.Nimociensibus], prope ecclesiam Sancti Georgii Grecorum, ” (ακολουθούν υπογραφές).

2.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶²⁴.

5 Οκτωβρίου 1421.

⁶²³ Delaville 1904, σ.274-6, υπ.2.

⁶²⁴ Τσιρπανλής 1995, αρ.2, σ.220.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος αποφασίζει να απελευθερώσει δύο σκλάβους που ανήκουν στην πρεκεπορία της Κω.

Arch.346(Liber Bullarum, 1421-2),φ.164r.

«*De precepto domihj Magistrj et dominorum de Conuentu, fratre Jeno de Bys, requirente, fuerunt manumissi Jani Serjencin et Anthonius Soupy, sclauj insule siue preceptorie Langonensis, cum hac condictione, quod toto eorum tempore seruire debeant et necessaria, ut similibus aliis manumissis, eisdem per preceptorem siue nostrum locumtenentem prestentur*».

3.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶²⁵.

29 Οκτωβρίου 1427.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος διορίζει στην Καστελλανία της Νεραντζιάς, στην Κω, τον Ιωάννη Καλόθετο στη θέση ή στο αξίωμα “Το Κονδύλι”, το οποίο θα κατέχει εφ’όρου ζωής. Τα καθήκοντά του είναι να συντάσσει διαθήκες ή προικοσύμφωνα ανάμεσα σε έλληνες.

Arch.347(Liber Bullarum,1427-8),φ.161v.

«*Per reuerendissimum dominum Magistrum fuit collatum officium scribanatus, quod vulgarj diomate vocatur lo Condilj, Johannj Calotheto, insule Langonensis, videlicet: quod possit in castellania de Narangia facere testamenta, codicelos et quamlibet ultimam uoluntatem et instrumenta dotalia inter grecos et grecas, et quascumque scripturas, secundum consuetudinem dicti officii, benefaciendo in dicto officio donec uitam duxerit in humanis, et cetera*».

4-5.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶²⁶.

4 Μαΐου 1433.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος διορίζει στην θέση του γραμματικού ή του “γραφέα” στο δικαστήριο της Κω τον Μιχάλη Πανσεβαστό.

Arch.349(Liber Bullarum,1432-3),φ.98r.

«*...teque (Michaeli Panseuasto)scribam seu graphiarium in dicta nostra curia Langonensi constituimus, creamus et sollemniter,...ordinamus...*»

⁶²⁵ Τσιρπανλής 1995, αρ.16, σ.242.

⁶²⁶ Τσιρπανλής 1995, αρ.24, σ.253.

Είκοσι περίπου χρόνια μετά, ο Μεγάλος Μάγιστρος, απευθύνεται και πάλι στον Μιχάλη Πανσέβαστο, “γραμματικό στο κάστρο της Νεράντζιας”, αυτή την φορά για να τον επιπλήξει. Ο τελευταίος είχε αρνηθεί να δώσει αντίγραφα δικαστικών εγγράφων σε κάποιον Αντώνιο de Anesi, ο οποίος συνακόλουθα παραπονέθηκε στο Τάγμα. Η σχετική επιστολή με χρονολογία 6 Οκτωβρίου 1452, εκδόθηκε από τον Τσιρπανλή⁶²⁷.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.260v.

«*Frater Johannes de Lastico et cetera, dilecto nobis in Christo Michaeli Panseuasto, scribe castrj| nostri Narangie, insule nostre Langonis, salutem...*»

6.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶²⁸.

12 Ιουλίου 1437.

Μετά από αίτημα του πρεκέπτορα της Κω Ιπότη Fantino Querini, γίνονται ρυθμίσεις σχετικά με τα δικαιώματα των αξιωματούχων του Τάγματος που υπηρετούν στην Κω και την τύχη των περουνιακών τους στοιχείων σε περίπτωση θανάτου. Τέλος διευθετούνται θέματα σχετικά με την βοσκή των αλόγων που κατέχουν οι αδελφοί του Τάγματος στην Κω. Αναφέρονται πολλά τοπωνύμια καθώς και η πληροφορία ότι τα άλογα οδηγούνταν τη νύχτα μέσα στο κάστρο της Νεραντζιάς.

Arch.352(Liber Bullarum, 1436-7),φ.194r.

«*Dicta die, presente et infrascripta petente reuerendo religioso domino fratre Fantino Quirino, Langonis et cetera preceptore, supradictus reverendissimus dominus, meus dominus, Magister predictus, infrascriptas concessiones, factas ipsi reverendo preceptorj, in presentj registro precepit continuarj hoc modo, vedelicet:*

Quod locumtenens ipsius reverendj preceptoris Langonis, castellanj et ceterj officiales, quj pro tempore in dicta insula ad seruicia dey et dicti preceptoris comorabuntur, habeant anzianitatem et cetera beneficia et augmenta, que haberent siue habere deberent, si residentiam propriam facerent in Conuentu Rhodj, cum pariter seruiant Religionj ac si in Conuientu continuo residerent, attenta dicte preceptorie Langonis vicinitate pariter et opportunitate locorum.

Item, quod omnia bona siue spolie fratrum faciencium personaliter garauanam in insula Langonis predicta, siue per se ipsos siue pro alijs, usque ad numerum XXV, si casus accideret eos ex hac vita decedere, ipsorum bona siue spolie ubicumque reperte debeant peruenire ad preceptorem Langonis predictum, et e conuerso, bona siue spolie fratrum, quj ad carauanam

⁶²⁷ Τσιρπανλής 1995, αρ.279, σ.656-7.

⁶²⁸ Τσιρπανλής 1995, αρ.54, σ.291-3.

fuerint deputatj, si per alios garauanam suam fierj facient et pocius velint in Conuentu Rhodj resedentiam facere, si casus accederit et ex hac vita decedant, bona ipsorum fratrum siue spolie ubicumque reperte debeant ad comune thesaurum pervenire.

Item, quod fratres existentes in garauanam non possint mittere equos suos ad marrasium Della Castra, quod est supradicti venerabilis preceptoris, sed pocius teneantur eos transmittre ad marrasium Fardia, siue Duarum Ecclesiarum, et teneantur equos predictos in dicto marrasio Duarum Ecclesiarum tenere ligatos, et singulis noctibus eos teneantur conducere intus castrum Nearancie, propter casus quj sequi aduersos consueuerint, et sic continuo dominus reverendus preceptor teneatur eis dare ordeum consuetum. Tempore autem pacis possint dicti fratres dictos equos suos duobus mensibus, Martio scilicet et Aprili, mittere ad marrasium Della Castra, quibus duobus mensibus durantibus similiter habere debeant ordeum consuetum. Et si ultra dictos duos menses dicti fratres garauane equos in dicto marrasio Della Castra duxerint retinendum, tunc pro eo tempore, quo ibidem stabunt, non teneatur dominus venerabilis preceptor eis ultra dictos duos menses Martij et Aprilis concedere et dare ordeum, sed sine ordeo ibidem stare teneantur, sicutj equum et justum est, et in nostro Conuentu Rhodj fit et est consuetum».

Ο Τσιρπανλής πιστεύει ότι τα μνημονευόμενα τοπωνύμια προσδιορίζονται ως εξής: το «μαράσι ή μαράσια Των Κάστρων» βρίσκονταν πιθανότατα στη σημερινή περιοχή του Ψαλιδιού, όπου ακούγεται το τοπων.Καστέλλες. Τα «Φαρδιά μαράσια ή των Δύο Εκκλησιών» πρέπει να βρίσκονται στην περιοχή της Λάμπης. Το τοπων. «Δύο εκκλησίες» απαντάται στο 4 χιλ.της οδού Κω-Κεφάλου, ένα χιλ.προς τα βόρεια.

7.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶²⁹.

21 Σεπτεμβρίου 1437.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος αναγνωρίζει ότι η οικογένεια του Μιχάλη Ρόδιου, γιου του Νικήτα και της Ευδοκίας του Καρατζά, κάτοικου Κω, στο κάστρο της Κεφάλου, είναι απελεύθερη (απαλλαγμένη από τις υποχρεώσεις των παροίκων). Το προνόμιο αυτό τους είχε παραχωρήσει ο προηγούμενος διοικητής της Κω Ιπότης Roger de Loubaut(1381-5), και είχε επικυρώσει ο νυν διοικητής του νησιού, Fantino Querini.

Arch.352(Liber Bullarum,1436-7),φ.179r-v.

«Frater Anthonius Fluuiiani...fidei subdito nostro in Christo nobis dilecto Micaeli Rhodio, Niquite Rhodij filio, insule nostre Langonis, apud castellum nostrum Kiefali, habitatori...»

8.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³⁰.

⁶²⁹ Τσιρπανλής 1995, αρ.57, σ.298-301.

⁶³⁰ Τσιρπανλής 1995, αρ.58, σ.301-2.

Ο πρεκέπορας της Κω Fantino Querini υπέβαλε έκθεση στο Τάγμα σύμφωνα με την οποία, λόγω της τεράστιας μείωση των εισοδημάτων της Κω και της εγκατάλειψης και ερείπωσης των φρουρίων της, δεν μπορεί να διασφαλίσει την άμυνα του νησιού. Το Τάγμα για να τον βοηθήσει, μειώνει το ετήσιο ενοίκιο που εισέπραττε, από 1600 σε 1000 ροδίτικα φιορίνια.

Arch.352(Liber Bullarum,1436-7),φ.146r.

«Oblata coram nobis uestra humiliter facta expositio continebat, quod vos attenta redditus dicte baiulie nostre Langonis maxima diminucione et attenta magnitudine dirupcionis, uastitatis et destructionis edificiorum et fortiliciorum dicte insule, que, nisi celerime restaurentur, magnum cucureret perdicionis periculum, si ab infidelibus contra dictam insulam, quod deus averter, aliquid attemptaretur, non potestis ullo modo dicte restauracioni resistere, uacare vel inherete, nisi de nostre consideracionis remedio ad diminucionem summe florenorum mille sexcentorum pro responsione annua per ipsum debitorum, iuxta tenorem bullarum super hoc alias confectarum, aliquatenus non procedamus....tenore presencium reducimus, referimus et deductis dictis florenis sexcentis ad mille predictos florenos de nouo taxamus...»

9.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³¹.

8 Αυγούστου 1439.

Το συγκεκριμένο έγγραφο είναι από τα περισσότερο ενδιαφέροντα, όσον αφορά στην συμβίωση Ιπποτών-ντόπιου πληθυσμού και στην προσπάθεια του Τάγματος να εγκαθιδρύσει ειρηνικές σχέσεις δικαίου με τους κατοίκους των νησιών. Οι κάτοικοι της Κω, Λέρου και Καλύμνου, των οποίων πρεκέπορας είναι ο Fantino Querini, έχουν υποβάλει σοβαρά παράπονα στο Τάγμα εναντίον του. Ο Μέγας Μάγιστρος αποστέλλει τριμελή επιτροπή να ερευνήσει τις κατηγορίες, να αποδόσει δικαιοσύνη και να αποκαταστήσει την τάξη και τις καλές σχέσεις με τον πληθυσμό. Μας ενδιαφέρει η αναφορά ότι η επιτροπή υποχρεούται να επισκεφθεί όλες τις περιοχές των νησιών, δηλαδή τα κάστρα, τα μικρότερα φρούρια, τα χωριά και την ύπαιθρο, καθώς και η δικαιοδοσία της επιτροπής στον τομέα των οχυρωματικών έργων.

Arch.354(Liber Bullarum,1439-40),φ.251v-252v.

«...nostros ac dicte domus nostre comissarios, procuratores, visitatores, iudices...uniuersa loca, castella, fortillicia, rura et casalia dictarum insularum visitandum, homines, subditos et vasallos nostros super premissis audiendum...

⁶³¹ Τσιρπανλής 1995, αρ.97, σ.352-5.

Item ad ordinandum, procurandum, precipiendum et mandandum ea omnia et singula que pertineant ad reparationem et necessitatem insularum nostrarum aut dictorum locorum et fortiliciorum earumdem pro utilitate et sucuritate domus prefate.

Etiam ad noua edificia, castra, passus, turres et quevis alia munitionj et presidio dictarum insularum nostrarum et locorum earumdem necessaria pariformiter et oportuna».

10. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³².

8 Αυγούστου 1439.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος επιβεβαιώνει την πώληση ενός σπιτιού του δημοσίου Ταμείου του Τάγματος στην Νεραντζιά της Κω στον Ιωάννη Συμεών, μισθοφόρο-βοηθητικό στρατιώτη του Τάγματος.

Arch.354(Liber Bullarum,1439-40),φ.252v.

«...pro et ex causa certe venditionis supradictis facte de quadam domo ad ipsum nostrum comunem tesaurum pertinente, sita in insula nostra Langonis et terra nostra Nearancie, prope domum domine Marie Karoline, fidelis dilecte nostre, cuius confines hic haberi uolumus, pro sufficienter expressis, ac si de illis hic facta esset mentio specialis».

11. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³³.

11 Απριλίου 1441.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος απευθύνεται στον Fantino Querini, διοικητή της πρεκεπορίας της Κω, τον οποίο επαινεί για τις προσπάθειές του να επισκευάσει τα κάστρα των νησιών και να τα εξοπλίσει με αμυντικό και επιθετικό οπλισμό. Πριν αναλάβει το αξίωμα αυτό ο Querini, τα φρούρια ήταν ερειπωμένα και ανυπεράσπιστα. Ο Querini, ο οποίος έκανε τα απαιτούμενα έργα με δικά του έξοδα, αναγκάστηκε να σταματήσει τις εργασίες λόγω ελλείψεως χρημάτων. Το Τάγμα προσδιορίζει ότι για τα επόμενα δέκα χρόνια, ο πρεκέπορας θα δαπανά ετησίως μέχρι και 800 φιορίνια για την επισκευή των οχυρώσεων. Επίσης, αναλαμβάνει να εξοπλίσει την Κω με αμυντικά και επιθετικά όπλα αξίας μέχρι 500 φιορινιών. Οι επισκευές θα επιθεωρούνται κάθε χρόνο από τέσσερις πρωτομάστορες, δύο οικοδόμους και δύο μαραγκούς, ενώ για τον οπλισμό θα σταλούν δύο ειδικοί από την Ρόδο.

Το Τάγμα ακολούθως κάνει τις απαραίτητες ρυθμίσεις ώστε οι παραπάνω δαπάνες να καλυφθούν σε μεγάλο ποσοστό από χρήματα του δημόσιου ταμείου (παραχώρηση διαφόρων προσόδων στην Querini).

⁶³² Τσιρπανλής 1995, αρ.98, σ.355-7.

⁶³³ Τσιρπανλής 1995, αρ.128, σ.404-7.

Arch.355(Liber Bullarum,1441-42),ф.219r-v.

«Frater Johannes de Lastico...venerabili ac religioso fratri Fantino Quirino...baiullie nostre capitularis Langonis preceptori..

Cura nobis iniuncti regiminis et onus rationis expostulat, ut circa reparationem et forificationem locorum, fortilitiorum, nec non personarum et bonorum subditorum nostrorum confirmationem indesinenti studio uacare continuo debeamus, et tanto magis modernis temporibus insudamus, quanto maius periculum iminere discernimus.

Cum itaque baiullia nostra premissa in pluribus insulis et fortilitij dispersa consistat, et ipsa loca pariter et fortilitia olim ante uestram promotionem ad ipsam nostram preceptoriam, sub uarijs ruinis et dissipationibus, et nuda armis, tam offinsibilibus quam defensibilibus, et statu domus, videlicet: omnibus supplectilibus congruis et necessarijs, in dicta domo dimitti consuetis, relictis et deducta extiterit, per uos subito et inmediate, post uestrum accessum ad preceptoriam premissam, diligenter et solícite uestris sumptibus, laboribus et expensis laudabiliter reparari et restaurari, ultra etiam vestram possibilitatem, reperta extiterit, ad honorem et comoditatem comunem totius Religionis nostre, et propter maximas diuersorum honerum expensas, ipsas reparationes, magnifice et sumptuose ad perpetuam rei conseruationem incohatas, ad finem deduci per uos verisimiliter non existat, quod esset in graue damnum totius Religionis nostre ac Ordinis nostri, et maxime propter periculum imminantium guerrarum, quas cum infidelibus Orientis hoc tempore gerimus.

Ideo nos ad ipsa futura pericula et damnum comune mentes et cogitationes uigili studio conuertentes et considerantes reparationes locorum et fortilitiorum premissorum Religionis nostre decorem et comoditatem, ac fidelium subditorum nostrorum conseruationem concernere, volentes etiam vobis, qui tanto ardore et zelo ad ipsam reparationem intenditis, aliququaliter pro futura utilitate succurrere, in hunc, qui sequitur, modum, et cum infrascriptis presertim conditionibus, duximus uanamiter et concorditer prouidendum, videlicet:

Quod vos, venerabilis preceptor, in obsequium, utile et commodum dicte Religionis, et conseruationem dicte baiullie, nec non subditorum nostrorum, in eadem et suis insulis consistentium, tuitionem, teneamini et debeatis in locis necessarijs et maxime opportunis vobis uisis usque ad tempus annorum decem reparationes facere usque ad summam florenorum octingentorum, et ulterius, quantum ad munitionem armorum et aliarum artiliariorum, volumus quod hinc ad festum Sancti Johannis proxime futurum, vel saltem infra menses octo a die date presentium computandos, teneamini et vestris pecunijs ad dictam insulam conduci fecisse armaturas aptas ad offendendum et deffendendum, pro summa et valore florenorum correntium quingentorum, et premissas, tam reparationes annis singulis uisitare et extimare faciemus per

quatuor prothomagistros, duos videlicet muratores et duos carpentarios, secundum consuetudinem et extimationem ciuitatis nostre Rhodi, quam armaturas per duos alios semeltantum per nos deputandos. Et casu, quod in dictis reparationibus et armis reperiatur defectus, quod presens infrascripta gratia, per nos presentialiter uobis antedictis rationibus facta, ipso facto expiret, et sit nullius ualoris, efficantie vel momenti...»

12. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³⁴.

13 Νοεμβρίου 1444.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος απευθύνεται εκ νέου στον Fantino Querini, αναγνωρίζει ότι το Τάγμα αντιμετωπίζει πολλούς κινδύνους από τις επιθέσεις των απίστων, χωρίς να περιμένει από καμιά χριστιανική δύναμη ενισχύσεις και παραδέχεται ότι αδυνατεί να προστατεύσει αποτελεσματικά τις νησιωτικές κτήσεις, πλην της Ρόδου. Ο διοικητής της πρεκεπτορίας της Κω αποκτά το δικαίωμα να συνάπτει ξεχωριστά συνθήκες ειρήνης, ακόμα και με εχθρούς του Τάγματος, στην προσπάθειά του να προστατεύσει τα νησιά που βρίσκονται στην δικαιοδοσία του. Υποχρεούται πάντα να τηρεί κάποιες δεσμεύσεις, όπως το να μην θίγεται η Καθολική εκκλησία, να μην πληρώσει ποτέ φόρο υποτέλειας, να σέβεται τις αρχές του Τάγματος κ.λ.π.

Arch.356(Liber Bullarum,1444),φ.223v.

«Cum itaque, preter et ultra insulam nostram Rhodj, alias plurimas et diuersas insulas habeamus, in quibus plurime christianorum anime nobis ac Religioni nostre subdicte vitam pauperimam degunt, et maior pars ipsarum insularum, videlicet Langonis, Lerrj, Calamj et Nizerj, fidei vestre et cure relicta existat, satis difficile videtur omnes insulas et nobis et vobis subditas per nostras vires apparatusque tutamen diffensarj ab infidelium conatibus posse, nisi de pace ubi bellum tollerarj nequeatur salubriorj proposito rebus saltem vestris cum tempore. Consulamur vobis, igitur, venerabili armirato et preceptorj antedictarum insularum, presedj, gubernatorj et domino, ut, non obstantibus quibuscumque guerris maris et terre a nobis contra quoscumque infideles vel contra nos a quibuscumque infidelibus in futurum gerendis, cum ipsis infidelibus pro dictis insulis nostris, vobis et fide vestre commissis, cum meliorj modo, via, forma, medio et interposicione vobis posibili, pacem temporaneam, treugam siue amicabilem viam Religionis hactenus consuetam, cum ipsis infidelibus exquirendj, praticandj, tractandj, faciendj, ineundj, firmandj, promictandj, jurandj... invicem deliberato consilio, licenciam, potestatem, arbitrium et bayliam damus, concedimus ac in domino plenissimam elargimur,

⁶³⁴ Τσιρπανλής 1995, αρ.142, σ.430-1.

promittantes nos gratum et firmum habituros quitquid impremissis et quolibet premissorum duxeritis faciendum».

13. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³⁵.

28 Ιουλίου 1445.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος αναγνωρίζει ως απελεύθερο, τον πάροικο Μιχάλη Αλβανίτη που κατοικεί στην Αντιμάχεια της Κω.

Arch.357(Liber Bullarum,1445),φ.221v.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, Capitulum Generale celebrantes, dilecto nobis in Christo Michaeli Aluan<i>ti, filio prouidi viri Nicolai Aluan<i>ti, loci de Andimachi, insule nostre Langonis, seruo nostro et dicte domus nostre ascripticio, salutem et sinceram in domino caritatem...»

14. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³⁶.

8 Μαΐου 1447.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος διατάζει τον διοικητή της Κω, Fantino Querini να πληρώσει τους καθυστερούμενους μισθούς (soldea) στους αδελφούς του Τάγματος που εκτέλεσαν την στρατιωτική τους υπηρεσία (caravana)στην Κω κατά την προηγούμενη χρονιά. Ο συγκεκριμένος διοικητής δεν φρόντισε να πληρώσει τους μισθούς, πράγμα που δημιούργησε ζημιά και αναστάτωση στους Αδελφούς, οι οποίοι απευθύνθηκαν στον Μεγάλο Μάγιστρο.

Arch.359(Liber Bullarum,1446-7),φ.225r.

«A voy venerabili comandator de la nostra comandaria de Lango et cetera, et al vostro locumtenente notificamo come davanti noy sono comparuti tuti quelli freri a cui voy deuete dar e pagar lor soldeya de lor carauane fate ala dita nostra ysola de Lango nel anno passato, secondo le lor police che hano de voy dito venerando commandador e incora de voy locumtenente; dicendo diti freri come per molte fiate ve hano requesto e domandato lor pagamento e satisfacion, e che non è remedio nè podeno esser pagati, e che lor passatede jorne in jorno con dilacione et difugij, in grandissimo danno loro e de lor bisogni e necessitate, perche hano supplicato a noy molto humilmente che sopra de questo lor volessemo proueder de remedio e justicia».

15. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³⁷.

⁶³⁵ Τσιρπανλής 1995, αρ.152, σ.443-6.

⁶³⁶ Τσιρπανλής 1995, αρ.164, σ.462-3.

⁶³⁷ Τσιρπανλής 1995, αρ.167, σ.465-6.

21 Ιουλίου 1447.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος δίνει άδεια στον σιδηρουργό-πεταλωτή Γιάννη Ξάρχο, κάτοικο Αντιμάχειας Κω, ο οποίος αναγκάστηκε από τις αδικίες του διοικητή Querini να καταφύγει στην Κρήτη, να εγκατασταθεί στην Ρόδο.

Arch.359(Liber Bullarum,1446-7),φ.226r.

«*Noi frar Johan de Lastic,...a ti dilecto Jannj Xarko, naturale de Landemachi, seruo e pericho nostro e de nostra| Religione, salute e dilectione*

Intesa la tua humile supplicacione donata dauantj noj e nostra venerable audientia, dicendo come tu sie absentato in la jsola de Candia per certe iniurie e violencie a ti fate per lo venerable comandador de Lango, e che tu desidera venir e habitar in la nostra cita e jsola de Rhodes, per imparar la tua arte de marescallia o ferraria, se de nostro saluoconducto e securita a te volessemo proueder».

16. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³⁸.

29 Σεπτεμβρίου 1448.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος επιτρέπει στον Κώο Νικόλαο Βοριέρα, που βρίσκεται στον Χάνδακα Κρήτης, να επιστρέψει ελεύθερα στο νησί, για να παρουσιαστεί σε δίκη που κινεί εναντίον του ο νέος πρεκέπτορας της Κω, ενώπιον του καστελάνου της Νεραντζιάς και επιτροπής σταλμένης από το Τάγμα. Ο Βοριέρας μπορεί να ασκήσει έφεση και η υπόθεσή του να εξεταστεί εκ νέου στην Ρόδο. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η αναφορά σε όλους του αξιωματούχους του Τάγματος στην Κω, οι οποίοι υποχρεούνται να σεβαστούν την παρούσα άδεια του Μεγάλου Μαγίστρου.

Arch.360(Liber Bullarum,1447),φ.215r.

«*Frater Johannes de Lastico et cetera, discreto viro Nicolao Uoriera, de Candida, habitatori nostre insule Langonis, salutem in domino.*

Tenore presentium et ex nostra certa scientia tibi prefato Nicolao eundi ad dictam nostram insulam Langonis illicque manendi et standi, et tua negocia agendi standique in iudicio et omnes actus juridicos agendi in causa, quam contra uos mouet siue motutus est venerabilis preceptor Langonis modernus coram castellano Narrantie et venerandis nostris visitoribus, quos missuri sumus, et si te senseris in aliquo aggrauantum, ad nos appellandi, quia tibi administrabimus justicie complementum, et ex dicta insula Langonis recedendi tute et libere et sine aliquo metu, saluumconductum, congietum et licentiam damus atque concedimus.

⁶³⁸ Τσιρπανλής 1995, αρ.180, σ.489-90.

Mandantes supradicto venerabili preceptori Langonis eiusque omnibus castellanis et officialibus, in virtute sancte obedientie, ac hominibus, uasallis et subditis nostris, sub sacramento fidelitatis et omaggiij, quo nobis et dicte domui sunt astricti, in dicta insula constitutis, tam presentibus quam futuris, ne contra hunc nostrum saluumconductum aliquo modo facere uel venire presumant, quinymo, iuxta eius mentem et seriem, studeant inuiolabiliter obseruare...»

17. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶³⁹.

1 Φεβρουαρίου 1449.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος πληροφορεί τους καστελλάνους και λοιπούς αξιωματούχους του Τάγματος στην Κω, ότι διέταξε τον πρεκέπτορα Κω, Fantino Querini, να επιτρέψει την πώληση τροφίμων στους Ιππότες του κάστρου του Πετρουμιού. Στέλνεται μάλιστα στην Κω ειδικός αντιπρόσωπος για να διαπιστώσει κατά πόσο εφαρμόζεται η διαταγή. Σε περίπτωση που ο πρεκέπτορας αρνηθεί να την εφαρμόσει, ο Villalba (αντιπρόσωπος-πληρεξούσιος του Μεγάλου Μαγίστρου) και οι υπόλοιποι αξιωματούχοι πρέπει να κινηθούν άμεσα ώστε να ανεφοδιασθεί το κάστρο Πετρουμιού. Ιδιαίτερη σημασία για μας έχει στο έγγραφο αυτό η συμπληρωματική διαταγή του Μεγάλου Μαγίστρου, ότι λόγω επικείμενης επίθεσης του τουρκικού στόλου, οι κάτοικοι της Κω καλούνται να συγκεντρωθούν με τις οικογένειες και τα πράγματά τους στο κάστρο του Πυλίου, ώστε να μην αιφνιδιασθούν.

Arch.360(Liber Bullarum,1447),φ.194v.

«Frar Johan de Lastico et cetera, ali religiosi in Christo noy carissimi frari et castellani e officiali dela nostra jsola de Lango, salute nel Signore, e ali nostri comandamenti fermamente obedire.

Per nostre lettere patente hauemo comandato al venerabile comandante de la ditta nostra jsola de Lango, che uenda e lassa uendere ali homeni de la ditta isola frumento, vino e altre cose necessarie al viuer humano ali frari e stipendiati e homeni del nostro castel de San Petro. E per questa casone mandamo lo religioso a noy carissimo frare Johanne de Villalba, dela nostra castellania de Emposta, demonstratore dela presente; e se per auentura lo ditto venerabile comandante non uolesse mandar ad executione e far lo ditto nostro comandamento, ad jstantia del ditto fra Villalba ve comandamo, in virtute de sancta obedientia, che faciate fare una crida publica, che tuto homo habitante al Lango possano e de-biano uendere ali frari e

⁶³⁹ Τσιρπανλής 1995, αρ.185, σ.495-7.

soldaziati e homenj del castel San Pietro formento, vino e altre cose necessarie per lo ditto castello, azo che per manchamento de uictualie quello castello non sostengano pericolo...

Ultra di questo, perche hauemo certa noticia che alcune fuste de Turchi sono armate per uenire a damnificar alla nostra jsola de Lango supraditta, volemo che comandate a tuto homo se riduca al castel del Pili, cum soe familie e robe, azo che ex inprouiso non hauesse danno».

18.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴⁰.

21 Μαρτίου 1449.

Συστήνεται επιτροπή επισκεπτών-ελεγκτών, η οποία μαζί με ένα πληρεξούσιο του Τάγματος, θα περιέλθουν τα νησιά Κω, Νίσυρο, Κάλυμνο, Λέρο. Μας αφορούν τα τμήματα του εγγράφου που αναφέρονται σε οχυρωματικά έργα. Αφού λοιπόν ελέγξουν, με την βοήθεια αρχιτεχνιτών, οικοδόμων και μαραγκών, τα οχυρωματικά έργα ή τις επισκευές που έκανε ο πρεκέπτορας Querini, οφείλουν να τακτοποιήσουν τις σχετικές εκκρεμότητες, να επισημάνουν νέες τοποθεσίες για καινούρια κτίσματα, φρούρια, γέφυρες, περάσματα, πύργους και να δρομολογήσουν την κατασκευή τους.

Arch.361(Liber Bullarum,1447-9),φ.247v-249r.

«...et uniuersa castella, fortillicia, rura casalia dictarum insularum visitandum; reparationes factas et noua edificia fabricata edificataque per prefatum venerabilem preceptorem uidendum; easque ac ea extimari per prothomagistros, tam muratores quam marangonos fatiendum, et in scriptis redigendum;...

Item, ad ordinandum et precipiendum et mandandum ea omnia et singula que pertineant ad reparationem et necessitatem insularum predictarum et castrorum ac fortilitiorum earumdem pro securitate et utilitate domus nostre prefate.

Item, ad ordinandum et fieri mandandum noua edificia, castra, passus, pontes, turres et queuis alia munitionj et presidio dictarum insularum nostrarum et locorum earumdem necessaria pariformiter et opportuna, pro salute et conseruatione dictarum insularum nostrarum ac populorum ac habitantium earundem».

19.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴¹.

26 Σεπτεμβρίου 1449.

⁶⁴⁰ Τσιρπανλής 1995, αρ.188, σ.499-505.

⁶⁴¹ Τσιρπανλής 1995, αρ.191, σ.509-10.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος αναγνωρίζει ως μαρινάριο, τον πάροικο Νικηφόρο του Λέου του Φωκά που κατοικεί στην Αντιμάχεια της Κω ως ανταμοιβή για τις καλές του υπηρεσίες στο Τάγμα.

Arch.361(Liber Bullarum,1447-9),φ.284r-v.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, Generale Capitulum celebrantes, fideli <et> dilecto nostro Nichiforo tu Leo tu Voca, parico nostro Lindemachie, insule nostre Langonis, salutem in domino sempiternam...»

20.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴².

6 Οκτωβρίου 1449.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος αναγνωρίζει ως απελεύθερους, τους απογόνους των-ήδη απελεύθερων-Περουλή, Γεωργίου και Ιωάννη Σμυράκη, κατοίκων του κάστρου της Αντιμάχειας Κω, ως ανταμοιβή για την αφοσίωση και τις καλές τους υπηρεσίες στο Τάγμα.

Arch.361(Liber Bullarum,1447-9),φ.282r.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, et Nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, Capitulum Generale celebrantes, dilectis nobis in Christo Perulio, Georgio et Johannj Smiracis, francomatis et engossatis, habitatoribus castrj nostrj Lindimachij, insule nostre Langonis, salutem in domino sempiternam...»

21.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴³.

6 Οκτωβρίου 1449./

Ο Μεγάλος Μάγιστρος “προάγει” σε απελεύθερη την Καλή του παπά Ιερώνυμου του διάκου Τζαγκαρόπουλου, κάτοικο του κάστρου του Περιπάτου Κω. Η Καλή είχε προσφέρει ως αντίδοση στο Τάγμα τέσσερις σκλάβους. Η ιδιότητα του απελεύθερου θα ισχύει και για τους απογόνους της.

Arch.361(Liber Bullarum,1447-9),φ.317v.

«Frater Johannes de Lastico,...fideli, dilecte nobis in Christo Cali papatis Iheronimmi diachy Zangaropoli, de insula nostra Langonis et castro nostro Peripatj, filie, etatis annorum XVIIIJ vel circa, nostre ac dicte domus serue ascripticie siue parichisse, salutem...»

22.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴⁴.

25 Φεβρουαρίου 1450.

⁶⁴² Τσιρπανλής 1995, αρ.194, σ.515-6.

⁶⁴³ Τσιρπανλής 1995, αρ.195, σ.516-8.

⁶⁴⁴ Τσιρπανλής 1995, αρ.201, σ.526-7.

Ο Μεγάλος Μάγιστρος απευθύνεται στον καστελλάνο της Αντιμάχειας Βερνάρδο Rocha και τον καλεί να μεριμνήσει για την εκτέλεση δικαστικής απόφασης που ρύθμιζε τις διαφορές ανάμεσα σε δύο ιππότες του Τάγματος που βρίσκονταν στην Αντιμάχεια. Η διαμάχη τους αφορούσε σε ποσότητα κριθαριού, που τελικά επιδικάσθηκε υπέρ του ενός, χωρίς όμως και να αποδοθεί.

Arch.361(Liber Bullarum,1447-9),φ.341r.

«Frare Johannes de Lastic et cetera, a voi religioso a noj molto caro frare Bernardo Rocha, castellano del nostro castello de Lindimachia, in la nostra jsola de Longo[sic], overo suo locotenente, o qual se uol altro ufficiale della dicta nostra jsola, al qual la presente lettera nostra patente sia presentata, salute in dio et allj nostri comandamenti fermamente obedire.

Secondo hauemo visto per scripture autentiche altrauolta sopra uno certo debatto de alchuna quantita d'orgio, tra lo religioso...frare Georgio de Coronja et frare Nicola de Napolj dimorante ala dicta nostra jsola de Londo[sic], per assemblea publica fatta al dicto loco, secondo le bone usanze de dicta jsola, in fauore del dicto frare Georgio fo data una certa et legitima sententia, de poi ratificata tanto per commissarij quanto ultimamente per li nostri visitadorj al dicto locho mandati».

23.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴⁵.

5 Μαΐου 1450.

Το περιεχόμενο του εγγράφου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με αυτό μια οικογένεια της Κω παρουσιάζει στον Μεγάλο Μάγιστρο χρυσόβουλο, με το οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας τους είχε παραχωρήσει εκτάσεις και ακίνητα στην Κω, απαλλαγμένα από φόρους και επιβαρύνσεις. Μετά την κατάληψη του νησιού από το Τάγμα, ο τότε Μάγιστρος Helion de Villeneuve (1319-1346), είχε αναγνωρίσει και επικυρώσει το σχετικό έγγραφο. Το Τάγμα αποδέχεται το αίτημα της οικογένειας να επικυρωθεί και πάλι η ισχύς του χρυσόβουλου, που τώρα(1450)ήταν σε αρκετά σημεία του φθαρμένο, αλλά ευανάγνωστο.

Arch.362(Liber Bullarum,1450-51),φ.189r-v.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodj domus eiusdem, prudentibus viris subditis nostris Constantino Zachalla, Johannj Seuasto, eius fratri germano, nec non contestabili Johannj Jacobo et Catherinem filijs legitimis prefati Constantinj, et vestris in perpetuum successoribus, de insula nostra Langonis, fidelibus nobis, sincere dilectis, salutem in domino et fidelitatis vestre perpetuum augmentum...

⁶⁴⁵ Τσιρπανλής 1995, αρ.204, σ.530-2.

Cum, igitur, vos prefatus Constantinus Zachalla, nomine ac vice supradictorum fratris, filiorum utriusque sexus antedictorum et successorum, a nobis jumiliter postulaueris, ut quasdam fraqnchisie, inmunitatis et libertatis literas, greco ydyomate scriptas, bullaque nostra comuni plumbea roboratas per felicis memorie quondam fratrem Helyonum de Villanoua, dicte domus tunc Magistrum, dictumque nostrum Rhodi Conuentum, quibusdam Seuasto Basili de Assino fratrique suo Angelo Gordato, Michaelij de Assino, eius fratri, et Drosso Prothonouellissimo, ob merito pure fidelitatis concessas, ac in nostra presencia, licet antiquas et in aliqua earum parte vetustate corrosas, non tamen adeo quin optime legi interpretarique potuerint, manualiter exhibitas, renouarj in obseruacionem gratie ac promissionis per nostros dictos antecessores supradictis vestris antecessoribus, a quibus per rectam lineam originem habere videminj, et si oporteat, ob meritum vestre fidelitatis, de nouo contenta in eisdem literis, vobis et vestris alijs superius nominatis graciose concedj postulaueritis, et nos premissorum contemplacione vobis in hac parte <et> vestris <aliis> satisfacere cupiamus, easdem literas que in effectum ista continebant, videlicet: quod omnes possessiones quas vel ex gratia donacionis dudum dictis antecessoribus vestris facte et de quibus literas aureis bullis munitas ostendere possitis, siue quas jure patrimonij, dotium, parafrenalium, siue donacionum a nostris antecessoribus, que seleumatica greco vocabulo nuncupantur, siue alio quouis jure acquisitas, tam vineatas quam aratiles et campestris, molendina et alia queuis bona immobilia cum pertinentijs suis, sint franche, libere et immunes ab omni dictione ac dominio, et nulla possit in perpetuum contradiction fierj...

Volentes ipsas literas imperatorias, greco ydyomate crussouulo nuncupatas, presentibus haberi pro expressis, ac si de eisdem habita hic fuerit mencio speciales».

24. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴⁶.

24 Απριλίου 1450.

Σε ιδιόγραφη βεβαίωση του πρεκέπτορα της Κω, Fantino Querini, σχετικά με παραχώρηση ορισμένων γαιών από τον Μεγάλο Μάγιστρο προς υπήκοο του Τάγματος, αναφέρεται ότι ο Querini έγραψε την βεβαίωση στα “Κάστρα της Κω”:

Arch.362(Liber Bullarum,1450-51),φ.195v.

«In la Castra de la nostra isola de Lango, adi XXIIIJ Aprile, Mil(le) quatrocento cinquanta».

⁶⁴⁶ Τσιρπανλής 1995, αρ.221, σ.557.

25. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴⁷.

14 Ιανουαρίου 1451.

[και απόσπασμα εγγράφου της 10.5.1432]

Πρόκειται για σημείωση της γραμματείας του Τάγματος, που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αν και η πληροφορία που μας δίνει είναι μοναδική, όπως παραδέχεται και ο Τσιρπανλής, και επομένως δεν μπορεί να στηρίζει την αντίστοιχη επιχειρηματολογία. Όπως αναφέρεται, κάποιοι συγγενείς του εκλιπόντος μητροπολίτη Κω, Μακαρίου, στον οποίο ο Μάγιστρος Αντώνιο Fluvian(1421-37) είχε επιτρέψει να διαθέσει, μετά θάνατον, το ήμισυ της περιουσίας του σε όποιον ήθελε, ζήτησαν αντίγραφο του σχετικού εγγράφου. Στην σημείωση παρατίθεται η αρχή και το τέλος του εγγράφου του Fluvian, με χρονολογία 10 Μαΐου 1432.

Arch.362(Liber Bullarum,1450-51),φ.186r.

«Die XIII mensis Januarij ab incarnatione [1450]

Ad instantiam quorundam affinium reverendi condam papa Macharij, metropolitae Grecorum in Langone, fuit extracta quedam scriptura, siue gratia et licentia data dicto condam Machario per bone memorie condam reverendissimum dominum dominum fratrem Antonium Fluvian, Magistrum sacri Hospitalis, et cetera, quod in articulo mortis testari valeat de medi<et>ate bonorum suorum et illa legare cui voluerit.

Que scriptura sic incipit:

Frater Antonius Fluvian et cetera, dilecto nobis in Christo papa Machario, metropolitae insule nostre Langonensis, salutem in domino sempiternam. Sacre nostre Religionis sinceritas, et cetera.

Et finit:

In cuius rei testimonium bulla nostra in cera nigra presentibus est impressa. Datum Rhodi in nostro Conuentu die X mensis Maij, anno incarnationis domini MCCCCXXX secundo.

Et hoc extractum bulla magistrali in cera nigra fuit factum.

In forma cancellarie consueta».

26. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴⁸.

(1451)

Το έγγραφο αυτό αναφέρεται στις ταραχές που ξέσπασαν στην Κω εξαιτίας της απόφασης του διοικητή του νησιού, Fantino Querini να γκρεμίσει τα σπίτια των κατοίκων που βρισκόνταν κοντά στο κάστρο της Νεράντζιας. Με το παρόν έγγραφο ορίζεται επίτροπος και

⁶⁴⁷ Τσιρπανλής 1995, αρ.231, σ.577-8.

⁶⁴⁸ Τσιρπανλής 1995, αρ.244, σ.604-9.

καθορίζονται τα πλαίσια μέσα στα οποία πρέπει να κινηθεί για την εκτόνωση της κρίσης. Εντύπωση προκαλεί το πνεύμα συνδιαλλαγής, μετριοπάθειας και σεβασμού προς το ντόπιο στοιχείο που διαπνέει το κείμενο. Στόχος είναι η ειρηνική συμβίωση και όχι η βίαιη αντιπαράθεση. Οι κάτοικοι πρέπει να καταλάβουν ότι το ισχυρό κάστρο βρίσκεται εκεί για την δική τους προστασία, οι σχετικές όμως ενέργειες πρέπει πάντα να σέβονται τους κανόνες του δικαίου.

Ο επίτροπος θα ελέγξει επίσης και διάφορα θέματα που σχετίζονται με τους ιππότες του Τάγματος που διαμένουν στο νησί. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μερικοί από αυτούς συνέπραξαν με τους ντόπιους ενάντια στον διοικητή, οι οποίοι καλούνται να γυρίσουν στην Ρόδο για να δώσουν λόγο για τις πράξεις τους. Μας ενδιαφέρει επίσης το σημείο, όπου ο Μέγας Μάγιστρος αναφέρει πως οι Ιππότες στην Κω, κοιμούνται έξω από το Κολλάκιο της Νεράντζιας. Ο επίτροπος θα φροντίσει να μεταφερθούν μαζί με τα πράγματά τους εντός του περιβόλου. Η σημασία του εγγράφου είναι προφανής. Δυστυχώς δεν ξεκαθαρίζεται αν η καταστροφή των οικιών έγινε για να προχωρήσουν έργα επέκτασης του κάστρου, ή πρόκειται απλώς για διάνοιξη του χώρου γύρω από το κάστρο, συνήθης πρακτική όταν αναμενόταν εχθρική επίθεση.

Arch.362(Liber Bullarum,1450-51),φ.215r-216r.

«Instrutione dalla parte de noi Magistro del Hospital de Jherusalem...de quanto auerete da fare et sequire al presente viaggio ve mandamo nostro commisario alla nostra isola de Lango...

Chome noi hauemo inteso alchuno contrasto esser stato tra lui et lo popolo de Narangia circha lo derochare delle case erano preso castello, et perche al tempo che corre noi deliberamo passarci humanamenti con nostri sottoposti, attendute le graueze et le necessitati loro, vorramo la ditta materia per noi de qui deliberata l'auesse fatta con bona deliberatione et dare bene ad intendere la casa perche se fa, zoe per fortificare quello loco, et per salute de ditti nostri sogetti, et quando vede, che alle cose lui vol fare non concorre la volonta et lo piacere delli popoli, non lo faccia, per non mettere piu diuisione che quella ce nata, et consulte cum noj et scriuaci qui son li constrastanti, peroche noi li castigaremo con justicia, et lui non restara cum lo hodio et la malauolentia, la quale dubitamo non supramote, tanto che seria cossa inremediabile, et circha questo boi sapereti bene darli a intendere lo volere nostro, pregamoue che lo fatte per modo che qualche remedio per vostro bon persuadere sentamo venirne da qui quanti...

Item, peroche auemo sentito che alcuni frari demoranti a Lango per garauana o altramente aueriano tenguta la partita del popolo, et non esser stato verace et| humili obedienti al venerabile comandadore, come deuiano fare...

Item, peroche noi auemo inteso che li frari de garauana non habitano ne dormeno dentro del Collaco de Naranja, vollemo et vi comandamo, degiate fare comandare attuti li frari de carauana, deggiano stare, habitare et dormire dentro lo dicto Collacho, et cossi fatte fare comandamento al dicto venerabile comandadore, lor faccia el melliore che fare se porra, secondo lo locho, nettare et delliuere quele stantie ci sono et fare tenir bona guardia, secondo l'antiana et bona costuma, che dicti frari tengano lor stantia et beni et arnesi dentro lo dicto Collaco, et simile li lore cauallj...

...Et per tanto che quanto bene et utile deuera fare(el dicto venerabile comandadore), in tutto el tempo della vita sua el faccia tutto, in reparatione et fortificatione del castello de Narangia, qui se trovano tutti li magistri, tutti operarij, tutto lo studio, lo sforzo et la diligentia, siche a una volta sia in forza, car altramente non tenemo conto de quella isola quanto si non fosse nostra, attendute le costume delli populj, increduli al retrarse. Et sapiate che a Mettellino tanti sono saluati quanti dentro le forze se sonno recolti, et l'altri tutti sono andati schiauj et preda di Turchi. Adunque bisogna che quello che non cognosce la povera gente, lo cognoscamo et supplimo noj, cioe a prouedere lo locho al loro comodo sia forte, et pero non vollemo in altro le cose metta una pretta saluo al castello, in turrj et mura et altre forze, peroche la pace del Turcho, un sereno de inuerno che da sera ala matino se mutta, et luj deue pur imaginare che lo populo di Narangia e perso senza quello castello...»

27.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁴⁹.

31 Μαρτίου 1452

Ο Μεγάλος Μάγιστρος συστήνει σε κάθε αξιωματούχο, οποιουδήποτε πλοίου ή χώρας, τον βυζαντινό ευγενή Ισαάκιο Λάσκαρι Μετοχίτη, ο οποίος ταξιδεύει για διαπραγματεύσεις με τον Πάπα και τον βασιλιά της Αραγόνας. Ο Ισαάκιος βρίσκεται στην υπηρεσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, με τον οποίο βρίσκεται εδώ και πολλά χρόνια σε φιλικές σχέσεις.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.258r.

«Universis et singulis, magnificis capitaneis, patronis, subpatronis, comitibus, et officialibus triremium, nauium, biremium, charauellarum et aliarum fustarum et nauigiorum, sub uexillo cuiuscumque principis, comunitatis et domini christiani, nauigantibus, Nos frater

⁶⁴⁹ Τσιρπανλής 1995, αρ.254, σ.620-1.

Johannes de Lastico, dei gratia sacre domus Hospitalis Sancti Johannis Jherusalem Magister humilis pauperumque Jhesu Christi custos, notum facimus, quod spectabilis vir Isachios Laschari Metochias, lator presentium, ut nobis exposuit, pro quibusdam arduis negocijs, iturus est ad pedes Sanctitatis domini nostri Summi Pontificis et ad Maiestatem serenissimi domini regis Aragonum.

Quacircha ad ipsius instanciam et requisicionem, rogamus omnes..., ut dictum Isachium...inuenerint, ouuiauerint, recommissum habeant,...et erit res ualde grata serenissimo domino Imperatori Constantinopolitano, cuius se nobilem et seruitorem dictus Isachios profitetur. Erit eciam res nobis accepta, qui magnam cum dicto Imperatore amiciciam a longis temporibus habemus, quo ipse Isachios iter suum tucius et facilius expedire et sue fidei comissa adimplere ualeat».

27.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁵⁰.

17 Μαΐου 1452

Ο Μεγάλος Μάγιστρος απευθύνεται στον καστελάνο της Νεράντζιας, Ιππότη Πέτρο Mauroceno, σχετικά με δύο Ιππότες, οι οποίοι βρίσκονται στην Κω, χωρίς να ανήκουν στην στρατιωτική δύναμη του νησιού, και ως εκ τούτου πρέπει να επιστρέψουν το συντομότερο στη Ρόδο.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.236v.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, religioso in Christo nobis carissimo fratri Petro Mauregeno, domus nostre Barbarini, prioratus nostri Veneciarum, precep-tori, ac nostri castri Narangie, insule nostre Langonis, castellano, salutem et nostris obedire infalibilter mandatis».

29.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁵¹.

26 Μαΐου 1452

Ένας Ιππότης του Τάγματος, που έχει υπηρετήσει σε διαφορετικές θέσεις στην Κω, έχει αποκτήσει μεγάλη ακίνητη και κινητή περιουσία. Με το τέλος της θητείας του, το Τάγμα του δίνει την άδεια να πουλήσει ελεύθερα αυτά τα αγαθά, ώστε να ζήσει με αξιοπρέπεια στην έδρα του Τάγματος.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.259v.

⁶⁵⁰ Τσιρπανλής 1995, αρ.261, σ.632-3.

⁶⁵¹ Τσιρπανλής 1995, αρ.262, σ.633-4.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, religioso in Christo nobis carissimo fratri Bernardo Serp, dicte domus et prioratus nostri Sancti Egidij, salutem in domino sempiternam.

Exposuistis nobis vos diu mansis<s>e in insula nostra Langonis in diuersis officijs, et vestra industria et bono regimine aquisiuis<s>e et emisse in dicta insula vineas, teritoria, domos, molendinum, mandram animalium grosorum et minutorum et multa bona mobilia.

Nunc verum derelicta statione dicte insule, vos optate dicta bona, inmobilia et mobilia, vendere et alienare, quo honorabilius et decensius in hoc nostro Conuentu viuere et residere valeatis, si de nostra vobis licencia benignius succuratur, et super premissis assensum et licenciam nostram vobis dari humilime supplicastis».

30-31. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁵².

13 Ιουνίου 1452

Ο Μεγάλος Μάγιστρος αναθέτει στον διοικητή του κάστρου του Πετρουμίου να επιληφθεί θεμάτων που αναφέρονται στις διαμάχες ανάμεσα στον πρεκέπτορα της Κω Fantino Querini και δύο κατοίκους του νησιού. Ο ένας είναι ο Ιωάννης Σεκουνδινός, κάτοικος του κάστρου Περίπατος στην Κω, και ο δεύτερος ο Μανόλης Κορατσάρ. Οι φάκελοι σχετικά με τις υποθέσεις αυτές τελικά θα παραπεμφθούν στην Ρόδο.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.240v.

«Inter venerabilem ac religiosum in Christo nobis carissimum fratrem Fantinum Qurinum, insularum nostrarum Langonis et cetera preceptorem ac nostri Conuentus Rhodi admiratum, et dilectum nostrum Johannem Sagundinum, castri nostri de Peripato dicte insule nostre Langonis habitatore<m>, uertatur certa questio siue differentia, in qua ipse Johannes opus habet examinari facere aliquos testes in dicta insula Langonis et habere aliquos processus, sentencias et scripturas sibi, ut dixit, necessarias».

Μας ενδιαφέρει φυσικά η αναφορά του κάστρου του Περιπάτου, που μαρτυρείται σε σχέση με τον ίδιο κάτοικο και σε ελαφρώς μεταγενέστερο έγγραφο (26 Αυγούστου 1452), το οποίο εκδόθηκε και αυτό από τον Τσιρπανλή⁶⁵³. Το δεύτερο αυτό έγγραφο απευθύνεται στον Σεκουνδινό και επέχει θέση δικαστικής κλήσης για να παραστεί στην δίκη για την διευθέτηση της διαφοράς του με τον πρεκέπτορα Κω.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.260r.

«Fra Johan de Lasticho et cetera, al dilecto nostro Johan Saccudino, habitante alo nostro castello del Peripato, salute et lo nostro commandamento fermamente hobedire».

⁶⁵² Τσιρπανλής 1995, αρ.268, σ.641-3.

⁶⁵³ Τσιρπανλής 1995, αρ.278, σ.655-6.

32-33. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁵⁴.

8 Αυγούστου 1452

Πρόκειται για ένα από τα γράμματα που ο Μεγάλος Μάγιστρος απευθύνει προς όλο το διοικητικό εποικοδόμημα της Κω. Στην συγκεκριμένη περίπτωση αναγγέλλει την άφιξη ειδικής εξεταστικής επιτροπής. Είναι χαρακτηριστικό ότι αναφέρει πρώτα τους αξιωματούχους, καστελλάνους ή απλούς αδελφούς του Τάγματος, έπειτα τους τοπικούς κοινοτικούς άρχοντες, τους πρώτους, τους ομότες' τελειώνει με τους υπηκόους, τους υποτελείς και γενικά όλους τους κατοίκους του νησιού.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.241r.

«Frar Johan de Lastico, per la dio gratia de la sacra casa del Hospital de San Johanne de Jherusalem Magistro humile e gardiano deli pouieri de Jhesu Christo, a tuti e ciascun frari de dita nostra casa de qualunque grado e condicione se sian, tanti castellani como de carauana o non carauana e officiali, prodomini, jurati, homeni, subditi e vassali nostri, presenti e auenitori, habitanti e chi se trouano in la nostra isola de Lango, salute nel Signore, e ali nostri comandamenti firmamenti obedire».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μεταγενέστερη επιστολή του Μεγάλου Μαγίστρου προς τους κατοίκους των νησιών της κουμενδαρίας της Κω, με παρόμοιο περιεχόμενο⁶⁵⁵. Τους καλεί να υπακούσουν στις αποφάσεις των επιθεωρητών-εξεταστών της επιτροπής που έχει σταλεί από το Τάγμα (πρόκειται για διαφορετική επιτροπή από αυτή του παραπάνω εγγράφου). Το έγγραφο φέρει χρονολογία 3 Απριλίου 1453. Εδώ, αντίθετα από το προηγούμενο έγγραφο, μετά την αναφορά των αξιωματούχων και αδελφών του Τάγματος, ο τοπικός πληθυσμός χωρίζεται καθαρά σε τρεις τάξεις, τους απελεύθερους, μαρινάριους και παροίκους.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.141r.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, uniuersis et singulis, subditis nostris nostrarum insularum Langonis, Nizeri, Lerri et Calamj, videlicet castellanis, fratribus nostris et officialibus ceterisque alijs tam angusatis, marinarijs, parichis siue seruis, cuiuscumque gradus siue condicionis existant ac preheminencie, salutem...»

34-35. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁵⁶.

18 Αυγούστου 1452.

⁶⁵⁴ Τσιρπανλής 1995, αρ.271, σ.645-6.

⁶⁵⁵ Τσιρπανλής 1995, αρ.300, σ.691-2.

⁶⁵⁶ Τσιρπανλής 1995, αρ.273, σ.648-51.

Το περιεχόμενο του εγγράφου, ιδιαίτερα όσον αφορά στις οχυρώσεις της Κω, είναι σχεδόν πανομοιότυπο με εκείνο του εγγράφου αρ.18. Και πάλι συστήνεται επιτροπή επισκεπτών για να αποκαταστήσει την εσωτερική ειρήνη στα νησιά και να εξετάσει τα παράπονα ενάντια στον πρεκέπτορα Fantino Querini. Θα ελέγξει τις παλιές και νεώτερες οχυρώσεις, θα κάνει υποδείξεις για την αναγκαίες επισκευές, οι οποίες πρέπει να γίνουν ταχύτατα, θα επισημάνει καινούργιες θέσεις που πρέπει να οχυρωθούν, ώστε να τονωθεί το αίσθημα ασφάλειας των κατοίκων. Οι αναφορές δυστυχώς είναι γενικές και γι' αυτό δεν μας δίνουν πιο συγκεκριμένες πληροφορίες.

Οι ίδιες δε επισημάνσεις επαναλαμβάνονται και σε λίγο μεταγενέστερο έγγραφο με χρονολογία 29 Ιανουαρίου 1453⁶⁵⁷. Ο συγκεκριμένος πρεκέπτορας έχει απομακρυνθεί και μια νέα επιτροπή αναλαμβάνει να εξετάσει τα θέματα των νησιών. Ένα από τα καινούρια στοιχεία του εγγράφου που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι η επιτροπή πρέπει να ελέγξει όλους τους νεοδιορισμένους καστελλάνους και αξιωματούχους του νησιού, αντικαθιστώντας όσους αποδεικνύονται ανίκανοι.

Arch.363(Liber Bullarum,1451-2),φ.268v.

«Insuper, ad inuestigandum et intelligendum, si castellani et officiale noui, per nos positi in dictis nostris insulis, se honeste et bene regant, in castellani<i>s et officijs sibi commissis; et si administrent sine fraude omnibus justiciam; et si alicui injuriam aut v<i>olenciam fecerunt...»

36.Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁵⁸.

10 Σεπτεμβρίου 1453

Ο Μέγας Μάγιστρος Jean de Lastic αναγνωρίζει τα προνόμια της Άννας Μεταξωτού, κατοίκου του κάστρου της Νεραντζιάς. Πρόκειται για φορολογικές απαλλαγές που είχαν παραχωρηθεί στον παππού της, Νικηφόρο Μποτάριο, από τον πρεκέπτορα Κω, Ρεμούνδο Berengarius. Τα προνόμια είχαν καταστρατηγηθεί από τον Fantino Querini και τους επόμενους πρεκέπτορες του νησιού. Έτσι η Άννα αναγκάζεται να πληρώσει μορτή για ένα αμπέλι, ονόματι Σώχωρο, που βρισκόταν στην καστελλανία της Νεραντζιάς. Μετά από ενδελεχή εξέταση του θέματος, των σχετικών εγγράφων και μαρτύρων, το Τάγμα επικυρώνει την ισχύ των προνομίων για την Άννα και τους απογόνους της.

Arch.364(Liber Bullarum, 1453-4), φ.191v-192r.

⁶⁵⁷ Τσιρπανλής 1995, αρ.285, σ.667-70.

⁶⁵⁸ Τσιρπανλής 1995, αρ.319, σ.735-7.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, et Nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, dilecte nobis in Christo Anne Metachsoti, habitatrici insule nostre Langonis, in castro nostro Narantie, salutem in domino sempiternam.

Nuperime presentauisti coram nobis et nostro venerando Consilio quandam supplicationem et cum eadem quasdam literas patentes condam fratris Raymondi Berengarij, magni preceptoris, ac nostre insule Langonis preceptoris; que franchisiam et libertatem continet concessam Nichiforo Botario, auo tuo,...et cum notis exposueris per condam preceptorem Langonis, nuperime defunctum, franchisiam condam dicto Nichiforo suisque heredibus et successoribus, masculis et feminis, concessam, fuisse fractam et super quandam vineam uocatam Sochoro, in castellania Narantie situatam, contra dicte franchisie formam morti fuisse impositum et exactum a dicto condam preceptore...»

37.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁵⁹.

10 Σεπτεμβρίου 1453

Το Τάγμα αναγνωρίζει δικαστική απόφαση βάσει της οποίας επήλθε συμβιβασμός ανάμεσα σε δύο κατοίκους της Κω, τον Νικήτα Τουρκάρη ή Σμαΐλη και τον παπά Λαμπρινό, για διαφορά τους που πρωτόδικα είχε εκδικασθεί στη Νεραντζιά της Κω.

Arch.364(Liber Bullarum, 1453-4), φ.191r-v.

«...comparuerunt Niquita Turquarj, alias Smaili, et papa Lamb<r>ino et cetera, et exposuit dictus Turquari, qualiter hijs diebus efluxis quedam questio orta extitit inter ipsas partes hic in Arangia, et lata fuit sententia contra ipsum Turquarj in fauorem dicti papatis injuste, a quadam sententia ipse apellauit et quia hucusque non potuit finem habere, ideo ipse ambe partes suplicarunt ipsis dominis reuerendis, ut uelent liti finem imponere expeditam...»

38.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁶⁰.

26 Οκτωβρίου 1453

Ο Μέγας Μάγιστρος επιτρέπει στον Damas Brutin, καστελλάνο του κάστρου της Νεραντζιάς, να τρώει στο δωμάτιό του, έχοντας συντροφιά δύο Αδελφούς που θα επιλέξει ο ίδιος.

Arch.364(Liber Bullarum, 1453-4), φ.193r.

⁶⁵⁹ Τσιρπανλής 1995, αρ.320, σ.737-9.

⁶⁶⁰ Τσιρπανλής 1995, αρ.330, σ.753.

«A voy religioso in Christo a noy carissimo frare Damas Brutin, castellan del nostro castel de Naranzia, demo licentia, per lo tenor de la presente, che possate magare in uestra camera con doy frarj, li qualj ve parera hauer in uestra compagnia...»

39. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁶¹.

15 Δεκεμβρίου 1453

Γράμμα του Μεγάλου Μαγίστρου στον Γεωργηλά Λιμενίτη, κάτοικο Κω. Επειδή αγωνίστηκε γενναία και τραυματίστηκε βαριά, υπερασπιζόμενος το κάστρο της Νεραντζιάς, κατά την επίθεση των Τούρκων, το Τάγμα απαλλάσσει το δύο μοδίων αμπέλι του, στην περιοχή της καστελανίας της Νεραντζιάς, ανάμεσα στον ποταμό Χαλαρούση και στην περιοχή Πίλα, από τον φόρο της μορτής(ή της ετήσιας εισφοράς). Η απαλλαγή είναι ισόβια.

Arch.364(Liber Bullarum, 1453-4), φ.170r.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, et nos Conuentus Rhodi domus eiusdem, dilecto nobis in Christo Georgile Liminiti, insule nostre Langonis habitatorj, salutem in domino sempiternam.

Quia pro honore fidej catholice ac nostre Religionis deffensioneque nostri castri Narantie, dicte nostre insule, contra Teucros, qui dictum castrum agressi sunt, te uiriliter gessisti uulneraque grauia passus fuisti, ad exemplum aliorum uti bene et fortiter agant, et ut tibi animus crescat in melius perseuerandum, supplicationibus tuis benigne duximus annuendum.

Tenore, ergo, presentium et ex nostra certa scientia et gratia spetialj, ac inuicem deliverato consilio, vineam quandam tuam sitam et positam in dicta nostra insula et castellania Narantie, modiorum duorum terre, inter flumen Chalarusi et locum nominatum Pylla, suis confinibus limitatam, ab omni seruitute dandi morti vel censum, siui effitum annuum, deputatis siue deputandis per nos ad regimen et gubernationem dicte nostre insule, donec vitam duxeris in humanis, liberamus, affranchimus atque penitus exemptam facimus...»

40. Έγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁶².

21 Δεκεμβρίου 1453

Την επιστολή αυτή απευθύνει ο Μέγας Μάγιστρος Jean de Lastic στον τοποτηρητή του στην Κω, Ιωάννη Dufay. Ο τελευταίος δεν είχε υπακούσει σε δύο προηγούμενες επιστολές-

⁶⁶¹ Τσιρπανλής 1995, αρ.339, σ.766-8.

⁶⁶² Τσιρπανλής 1995, αρ.341, σ.771-2.

διαταγές, να αναθέσει στον Ponzo Pataut τα καθήκοντα του υπεύθυνου-τεχνίτη στον σταύλο της Νεραντζιάς, μετά το θάνατο του Ιάκωβου de la Borsa.

Arch.364(Liber Bullarum, 1453-4), φ.169v.

«Frater Johannes de Lastico et cetera, al venerabile et religioso in Christo a noi precarissimo frar Johanne Dufay, nele isole nostre de Lango et cetera nostro locatenente, salute nel Signor et ali nostrj comandamenti obedire.

Per altre due nostre lettere ue hauemo scripto como haueuamo fatto maistro de stallo de Narannia fra Ponno Pataut, dela Lingua de Prouenna, nel modo et forma che era condan fra Giacomo dela Bursa, et voleuamo et ve mandassemo, che voy lo metesti in possessione delo ditto officio de maestro de stallo; la qual cossa voy non hauete voluto fare fin al presente...»

41.Εγγραφο από το αρχείο της Μάλτας⁶⁶³.

17 Ιουλίου 1479

Ο Μέγας Μάγιστρος (πρέπει να πρόκειται για τον Pierre d'Aubusson) κηρύσσει απελεύθερη τη Γιλιάμα του Κόστα Γιατρού και τα μελλοντικά τέκνα της, μετά από πρόταση του πρεκέπτορα Κω, Giacomo de la Geltru⁶⁶⁴. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι το έγγραφο αυτό σώζεται στα ελληνικά, έχει δε μεταγραφεί από τον Καλαμηνά, νοτάριο και γραμματικό της κομενταρίας Κω.

Liber Bullarum, 75f 192.

«Εἰς τό ὄνομα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀμήν. εἰς χρονίᾳς ἀποθ', μηνί ἰουλίῳ ιζ', κατενόπιαν εἰς ἐμάς φρά Ἰάκουβος δέ Λαγιαλάτρου, πριόρις Κατελονίας καί ἀντιμάστορ καί κομεντόρης Κόου τόν ἐξῆς, ἐνεφάνιν εἰδια σύνουδενα τοῦ Ἀρνάδου Φράγκου, καί δεειην, εἰνα εβεργετισομεν εἰς τόν νοθετην αὐτῆς Γιλιαμαν τοῦ Κόστα Γιατροῦ παρικοῖσα υμετεραν, εἰνα πεισομεν εἰς αὐτην χαρην ελευθερίας ἐκ τῆς αὐτῆς δουλοσυνης...

...Εἰγραφικα παρ εμου Καλαμηνά του πανσέβαστου νοτεριος και γραματικου ζενεραλε τις κομενταρίας τις Κος με ορισμον και θελιμαν του ανοθε ἀνομασμενου ανφεντος εἰς εδιξιν και ασφαλιαν και δια μαρτιριας και πιστοσην υπεγραψα αὐτην υποκατοθεν, και πιω και το σινηθιτον μου σιμας εἰς ενδιξιν.ς»

⁶⁶³ MM III, 300-1, σε μεταγραφή του C.Hopf.

⁶⁶⁴ Σύμφωνα πάντως με τον κατάλογο των διοικητών του νησιού, με βάση τους Hopf και Gerola (βλ. παραπάνω σ.35-6), πρεκέπτορας Κω αυτή την εποχή είναι ο Edoardo di Carmadino και όχι ο Giacomo de la Geltru. Προκύπτει λοιπόν διάσταση ως προς την πληροφορία του εγγράφου, η οποία θα έπρεπε να διερευνηθεί περαιτέρω.

Γ.Πληροφορίες για την Κω από το έργο :

Dell'Istoria Della Sacra Religione, Et ILLma Militia Di S.Gio:Gierosol/o. Di Iacomo Bosio, Parte Seconda Di Nuovo Ristampata, e dal Medesimo Autore Ampliata Et Illustrata, Roma 1630.

(για τα γεγονότα της περιόδου από τις αρχές του 14ου αι. έως το 1522)

32D. Ο Μέγας Μάγιστρος αποφασίζει να μεταφέρει την έδρα του Τάγματος από την Κύπρο.

«(Fra Folco di Villareto)determinò di mettere in esecuzione quello, ch'intempo del Predecessor suo, era più volte stato trattato, e per diuersi impedimenti, non essetuato; cioè di leuare la residenza del Conuento di questa Religione, da Cipro; per i disgusti, e mali trattamenti, ch'Enrico Rè di quell'Isola, per i sospetti, che detti habbiamo, alla Religione sua dati haueua».

43B-C. 1314. Οι Ιωαννίτες κατακτούν την Κω. Περιγραφή του νησιού. Διαφορετικές απόψεις για την χρονολογία κατάκτησης.

«...haueuano con l'Armataloro, pigliate, & acquistate alcun'altre isole nell'Arcipelago, & in quegli altri mari. E frà l'altre, l'Isola di Langò, anticamente detta come Iginio, & altri vogliono Merope;...e poi..., chiamata Coa, o Coo.

Stende quest'Isola la lunghezza sua, da Settentrione, à mezo giorno; e gira settanta miglia intorno. Ella è quasi tutta piana; dalla parte Orientale impoi, da'cui monti deriuua vn picciol Fiume, che le pianure, & i campi di lei irriga. Ond'ella è delitiosa, fertile, & abbondante; particolarmente d'ottimi, e pretiosi vini. Euui dalla parte, che guarda verso Settentrione, la Città edificata alla marina, e dell'istesso nome dell'Isola chiamata; ancorche anticamente fosse detta Astipalea. Fù quest'Isola negli antichi tempi, molto celebre; per il famoso Tempio d'Esculapio, ch'iuì era;...Credono alcuni, che la Religione di San Giouanni Gierosolimitano acquistasse quest'Isola, in tempo del Gran Maestro Frat'Elione di Villanoua. Però in ciò pigliano errore. Posciache non l'acquistò egli altrimenti, mà essendosi ribellata, la ridusse di nuouo all'vbbidienza della Religione. Pressero parimente i Causalieri di Rodi sopradetti, e ridussero sotto il Dominio loro; Lerro, e Calamo, Isolette à Langò adiacenti».

83D-E. 1352. Όταν ο Ιωάννης Ε' περιορίζει τον Καντακουζηνό σε μοναστήρι, ο μεγάλος γιος του Καντακουζηνού ζητάει βοήθεια από το Τάγμα για την ανακατάληψη του θρόνου. Οι Ιωαννίτες αρνούνται.

«...Onde il suo (del Cantacuzeno) maggior Figliuolo, ch'egli haueua destinato Rè, e Collega nell'Imperio; trouandosi spogliato del Regno, nauigò in Rodi; à chieder aiuto, e soccorso al

gran Maestro; & alla Religione; acciò co'l braccio loro, il perduto Imperio ricuperar potesse. Mà non hauendo iui trouata la corrispondenza, che sporaua; posciache temendo il gran Maestro, e la Religione, d'inimicarsi il nuouo Imperatore... prudentemente si scusarono, di non hauer forze bastevoli, per dargli rileuante aiuto, in cosi difficile Impresa...»

105C-D. 1366.Εγκατάσταση Αρμενίων στην Κέφαλο της Κω. Πηγή του συγγραφέα το σχετικό γράμμα του Μεγάλου Μαγίστρου με ημερομηνία 8 Φεβρουαρίου 1366.

«Poco dopo questo, alcune Famiglie d'Armeni, le quali per non restar sotto la tirannia de gl'Infedeli; che tutto il Paese loro occupando andauano; se n'erano fuggite in Grecia, & haueuano fin all'hora habitato nell'Isola di Metellino; mandarono vno di essi, chiamato Vanes Corfa Ambasciator al Gran Maestro, & alla Religione; supplicandogli, che si degnassero d'assegnargli, e concedergli, qualche luogo ne gli Stati loro; doue habitar potessero...concedettero loro c'habitar potessero nell'Isola di Langò. E quiui per habitatione loro, gli assegnarono il luogo chiamato Quefalò, co'l suo Territorio; acciò lauorare, e coltiuare lo potessero; nel modo, e maniera, che gli altri Vassalli di quell'Isola, chiamati Francomati, e Pengoni, far soleuano. E per aiutargli in quel principio, gli prestarono venticinque paia di Buoi; con che obligati fossero à restituire il prezzo, fra due anni, E fecero anco nel luogo predetto, assegnargli vna Chiesa; doue secondo il rito loro (tollerato però dalla Chiesa Cattolica) celebrar potessero le Messe, e gli altri Diuini Vfficij. Facendogli per il primo anno, esenti d'carichi;...»

135E. 1383.Στο Capitulum Generale, Valenza 1383, αποφασίζεται ότι οι αδελφοί που έχουν υποπέσει σε παραπτώματα θα φυλακίζονται, ανάμεσα σε άλλα μέρη, και στην Αντιμάχεια.

«...(i mali Religiosi)e bene spesso vsurpauono le Comende, & i beni della Religione, e con la mala vita, e peruersi costumi loro, faceuano vergogna, e dishonore all'Habito; fù determinato, che simili, non si douessero più rimandare in Ponente; mà si confinassero à Castel Rugio, & à Feraclò; à Landimacchio, o vero nell'Isola di Langò».

142E-143C. 1391.Ο Μεγάλος Μάγιστρος Heredia δίνει στον H.Slegelholtz (Slegleoltz) την διοίκηση της κουμανταρίας της Κω.

«...(Heredia) se ne tornò in Auignone, doue poco dopo il ritorno suo, confermò, e concedette in vita sua, al Cauallier Frat'Essone di Slegleoltz Comendatore di Langò, il gouerno, e l'amministracione di dett'Isola, e Comenda; insieme con l'Isole di Calamo, e di Lerro.

Con patto, e donditione, che pagar douesse ogni anno, cento fiorini d'oro di Risponsione al Tesoro; e far'ardere continouamente le Lampane, & vfficiar bene le Chiese di

dette Isole; Che fosse obligato di tenere in detta Comenda, venticinque Fratelli, cioè quindici Cauallieri, sei Seruenti d'arme, e due Frati Seruenti d'Vfficio, co'Seruitori loro; in modo che di detti Frati, e Seruitori, il Tesoro non sentisse spesa alcuna: Che tutti i venticinque Fratelli sopradetti; con le loro armi, Caualli, e Seruitori; tante volte, quante andarebbono per seruigio della Religione, e comandamento de'Superiori, à Rodi, o da Rodi à Langò tornerebbono; alle spese di esso andassero, e venissero: Che di più fosse obligato à tenere alle spese sue, dieci Huomini d'arme Latini, nati di quà dal mare, ben'armati, e ben' à Cauallo; & oltra i sopradetti; trattenere douesse ordinariamente, cento Huomini, frà Turcopoli, e Sergenti; dando loro gli stipendij, e le paghe solite. E che I Donati riceuuti nella dett'Isola, e Comenda di Langò; iui ordinariamente state, & habitare douessero; e ch'egli fosse obligato à prouedergli del vitto, vestito, e di tutte le cose necessarie; dichiarando, che questi, non s'intendessero compresi nel numero de'dieci Huomini d'arme: Che fosse obligato di tenere in dett'Isola, e Città di Langò, Vn Medico valente, & vno Spetiale; con vna Spetieria fornita: Che fosse obligato di fare nettar ogni anno, nel mese d'Aprile la bocca del Lago, che stà vicina alla Città; aprendola in modo, che'l mare potesse entraui, & uscirne; acciò l'acqua di detto Lago corrompendosi; alla Città, & all'Isola sopradetta non generasse mal'aria: Che non potesse mandar à vendere formenti, nè altro genere di vettouaglie, d'animali, o Caualli; se non nell'Isola di Rodi: Che douesse tener ben'armato vn Legno di venti banchi; per guardia di quell'Isole; à gli Huomini delle quali, osseruar douesse i Pruilegij, e l'Immunit loro; amministrandogli buona, e retta giustitia; osseruando co'Vicini, tutte le Paci, o Tregue, ch'in vso si trouassero: Che douesse tenere i Castelli ben proueduti d'armi, di munitioni, e di vettouaglie; e di ristaurare, e riparare le Chiese, e Palagi, e gli altri edificiij; mantenendogli, e conseruandogli alle spese sue in buono stato; con altre clausole, e conditioni, che nella Donatione, e Concessione sopradetta si contengono; la quale fù spedita in Auignone, a'ventinoue del mese d'Agosto, del medesimo anno, mille, trecento, e nouant'vno; Per la quale chiaramente si vede lo stato, & il gouerno, co'l quale all'hora si reggeua la sopradetta Comenda, & Isola di Langò, che poi fù data in Titolo di Bagliaggio con la gran Croce».

165A. 1404. Ο Βοσίο αναφέρεται στην συνθήκη βάσει της οποίας το Τάγμα επέστρεψε το Δεσποτάτο του Μωρέως στον Θεόδωρο Παλαιολόγο. Ο Θεόδωρος από την πλευρά του, ως αντίδοση, παραχωρεί στους Ιωαννίτες την Κομητεία των Σαλώνων και την Βαρονία της Λαμίας.

«E per tutti gli altri danni, ed I interessi, che la Religione poteua di più, sopra ciò pretendere; per conto di Sparta, e de gli altri Luoghi, de'quali non haueua potuto hauer il

possesto; donò (Teodoro) alla medesima Religione; il Contado del Sole, e la Baronia Zetonense».

216D. 1440.Ο Fantino Querini λαμβάνει την διαταγή να μεριμνήσει για τις οχυρώσεις της Κω, ενόψει του εξωτερικού κινδύνου.

«Et all'istesso Ammiraglio Fra Fantino Quinini ordinò espressamente, che come Bagliuò di Langò, douesse con ogni diligenza fortificare, munire, e prouedere le Fortezze di quell'Isola, e del suo Dominio; prouedendole particolarmente d'armi, d'artiglierie, di Soldati, e d'altre cose necessarie...»

218A-C. 1444.Ο Fantino Querini λαμβάνει άδεια να συνάψει ξεχωριστή ειρήνη με τον Σουλτάνο της Αιγύπτου, σεβόμενος όμως τους νόμους και τις συνήθειες του Τάγματος.

«Et a'diciotto di Giugno (1444)tenendosi Consiglio in Rodi, sopra le prouisioni necessarie...leuandosi in piedi l'Ammiraglio Fra Fantino Quirini, Comendator di Langò, e di Nissaro; dimandò al Gran Maestro, & al Consiglio, s'attento il gran romore, & apparato dell'Armata del Soldano, la qual'era per venire a'danni della Religione; doueua egli rimanere in Rodi; o pure passarsene al gouerno dell'Isole di Langò, e di Nissaro; chiedendo appresso, che dar se gli douesse souuentione, & aiuto; per prouedere l'Isole sopradette, delle cose necessarie. Et oltra di ciò disse, che se'l Gran Maestro, & il Consiglio gli hauessero data licèza; egli si sarebbe affaticato, & adoperato, per mezo della Signoria di Venetia, per trattar pace co'l Soldano d'Egitto; per le cose appartenenti all'Isole di Langò, e di Nissaro;...gli fù detto, ch'essendosi poco dianzi ordinato, che la Terra di Narâgia, e l'altre Terre dell'Isola di Langò, che forti non erano; abbâdonare si douessero; e che gli Habitatori di quelle, nelle Fortezze della medesima Isola si ritirassero...egli hauesse iui le Persone, l'armi, le munitioni, e l'altre cose, che di tenerui era obligato...in quanto al trattar la Pace co'l Soldano, per le cose alle dette Isola apparteneti; gli fù risposto, che'l Gran Maestro, & il Consiglio si contentauano, ch'egli potesse far la detta Pace, nel miglior modo, che fatto gli venisse; purché ciò con honore, e riputatione della Religione si facesse».

222E-3B. 1445.Ο κουρσάρος Gabriello επιχειρεί επιδρομή στα τουρκικά παράλια. Οι άνδρες του αποκαλύπτονται. Οι περισσότεροι σκοτώνονται. Ανάμεσα σε αυτούς που συλλαμβάνονται είναι και ένας υπήκοος του Τάγματος από την Κω. Οι Τούρκοι παραπονούνται στο Τάγμα. Ο Μεγάλος Μάγιστρος επιπλήττει τον διοικητή της Κω που δέχεται τους πειρατές στην επικράτειά του.

«Haueua la Religione...trattata, e conchiusa pace, con Amuratte Rè de'Turchi; & essendo andato in questi tempi, vn certo Gabriello Corsale con vna sua Fusta armata, in Turchia; e sbarcati hauendo alcuni Huomini in terra, per far preda; scoperti furono da'Turchi, e la maggior parte di loro vccisi rimasero. Et essendoui con esso loro vn Vassalo della Religione, dell'Isola di Langò; fù preso, e menato viuo dinanzi al Turco; il quale...mandò subito à lamentarsi co'l Gran Maestro;...(il Gran Maestro) sdegnato grandemente contra il Bagliuo di Langò Fra Fantino Quirini; perche contra l'ordine suo, hauesse riceuuto il detto Corsale in quell'Isola; gli scrisse vna Lettera molto risentita, e collerica;...»

237A. 1451.Ο Fantino Querini καταστρέφει μερικά σπίτια για να οχυρώσει το κάστρο της Νεράντζιας. Προκαλούνται επεισόδια. Το Τάγμα στέλνει αντιπροσώπους.

«Poco dopo questo, volendo il Bagliuo di Langò Fra Fantino Quirini, far rouinare alcune Case della Terra di Narangia; per fortificare quel Castello; gli Huomini di detta Terra, da lui si ribellarono; e contra di esso si solleuarono: Nelche fomentati, e fauoriti furono, da alcuni dell'Habito. Ilche inteso essendosi in Rodi; furono incontanente mandati certi Visitatori, e Correttori dal Gran Maestro, e dal Consiglio; I quali gastigando alcuni de più colpeuoli; tutti quei romori quietarono».

250B. 1455.Μπροστά στην επερχόμενη τουρκική επιδρομή ο Μέγας Μάγιστρος φροντίζει για την ενίσχυση των κάστρων της Κω.

«...(Il Gran Maestro) mandò il detto General del Mare, con le Galere, & altri Vaselli armati della Religione; à preueder la Fortezza di Narangia, nell'Isola di Langò, e gli altri Castelli, e Fortezze, dell'altre Isole della medesima Religione, & il Castello San Pietro; con autorità, e possanza di lasciar in detti Castelli e Fortezze, le Persone, & il numero de'Cauallieri, Religiosi, e Soldati, che necessario gli paresse».

255B-C. 1457.Περιγραφή της τουρκικής επιδρομής στην Κω και της πολιορκίας της Αντιμάχειας.

«Solamente l'Isole, ch'à questa Sacra Religione erano sottoposte; mostrando di non stimare la potenza di quell'Armata ...sopra la guardia loro se ne stettero. Il che inteso hauendo Maometto, non potendo tollerare, che si piccoli scogli; di contrastare alla gran potenza sua, hauessero ardimento; rinforzando la detta Armata, la mandò sopra l'Isola di Langò. E sbarcati hauendo il Generale, diciotto mila Fanti in terra; tralasciando gli altri Castelli, ch'erano in sito più difficile; se n'andò con essi ad assediare il Castello di Landimachio. E dopo hauerlo con fieri, e terribili assalti molte volte combattuto; per lo spatio di venti giorni continoui; finalmente vedendo, che i nostri valorosamente si defendeuano; perdendo la speranza di poter

iui far essetto alcuno; dopo hauere sfogata l'ira sua sopra bestiami, ch'alle Campagne si trouarono; e dato hauendo il guasto all'Isola; con mortalità di molti de'suoi; fù costretto à partirsi; & à tornarsene con poco honore à Constantinopoli».

274D-5B. 1461.Ο Βαίλος της Κω ζητάει βοήθεια και ενισχύσεις από το Τάγμα για την υπεράσπιση του νησιού. Οι ξένοι έμποροι που βρίσκονται στην Ρόδο, απαιτούν να μην ελλατωθεί η άμυνα της Ρόδο, απειλώντας ότι στην αντίθετη περίπτωση θα εγκαταλείψουν την έδρα του Τάγματος. Το Συμβούλιο αποφασίζει να μεταφέρει όλο τον πληθυσμό και τον πολεμικό εξοπλισμό της Κω στην Ρόδο, εγκαταλείποντας τα κάστρα του νησιού. Μόνο το κάστρο του Πυλίου θα συνεχίσει να ενισχύεται με άνδρες και πυρομαχικά.

«...il Prior d'Aluergna, e Bagliuo di Langò Frat'Adimaro de Podio, scrisse al Gran Maestro, & al Consiglio; e mandò in Rodi il suo Luogotenente, con due Ambasciatori del popolo di Langò; chiedendo soccorso, per difendersi dalla detta Armata Turchesca...

Perilche dopo esserse maturamente considerato il tutto; fù finalmente risoluto, ch'abbandonar si douesse la Terra di Narangia, co'l suo Castello; e che gli Huomini iui abitanti; in Rodi ritirare si douessero.

Et in conformità di tal deliberatione, il Gran Maestro, scrisse vna Lettera al detto Prior...ordinandogli espressamente, ch'abbandonando dal tutto, e lasciando senza alcuna difesa la sopradetta Terra di Narangia, co'l suo Castello; personalmente in Rodi andare se ne douesse; conducendo con esso lui, tutto il Popolo, e gli Habitanti di detta Terra; con le massaritie e le robbe loro; insieme con tutte le bombarde, artiglierie, munitioni, vettouaglie, e prouisioni, che colà si trouauano; E che i Cauallieri, e Religiosi, ch'iui erano in presidio, insieme con i Compagni Franchi; con l'arme, con le munitioni, e con le vettouaglie loro, al Castello San Pietro, andare se ne douessero; per stare in presidio, e difesa di quella Piazza; facendogli sapere, che similmente ordinato s'era; ch'abbandonarsi douessero le Fortezze di Calamo, di Chiffalo, e di Landimachio. Però, ch'in quanto a'Castelli di Pilli, e di Lerro; s'era risoluto, che si tenessero, e difendessero; con mandarui alcun soccorso, secondo il parere del medesimo Priore».

312E-313A. 1467.Ένα τούρκικο πλοίο ναυαγεί στην Κω. Οι Ιωαννίτες που βρίσκονται στο νησί, πιάνουν τους επιζώντες και σώζουν τμήμα του ναυαγίου. Ζητούν από το Τάγμα να κρατήσουν την λεία για τον εαυτό τους. Η απάντηση της διοίκησης είναι αρνητική.

«Diede in questi tempi, a trauerso, all'Isola di Langò vna Galeotta di Turchi; & hauendone hauuta noticia i Cauallieri della Carouana di Langò, ch'iui in presidio se ne

stauano; correndo subito con l'armi, e co'caualli loro, alla marina; pigliarono prigionieri tutti i Turchi, ch'in terra saluati s'erano; e ricuperarono la maggior parte delle robbe, ch'in detta Galeotta si trouauano; e dando auuiso, di quell'auuenimento à Rodi; scrissero al Reggente, & al Consiglio; pregandogli, che contentare si volessero, che quel Bottino frà loro partir si potesse. Però gli fù risposto, che tutto quel Bottino, al Tesoro apparteneuo».

322A. 1470. Προετοιμασίες των Ιωαννιτών για την Κω μπροστά στον τουρκικό κίνδυνο.

«Fù anche a'ventisei del medesimo, risoluto in Consiglio, che munire, e difendere si douesse il Castello di Narangia dell'Isola di Langò. Et in conformità di tal resolutione, gli fù mandato soccorso, e prouisione di Cauallieri, di Soldati, di munitioni e di tutte le cose necessarie; in conformità della richiesta, che'l Prior di Catalogna Fra Iacomo della Gialtrui Bagliuo di Langò fatta haueua».

509C. 1491. Από τα πιο ενδιαφέροντα κομμάτια για την τοπογραφία της πόλης Κω: έχει ξεσπάσει λοιμός, οι αρχές πιστεύουν ότι προέρχεται από την λίμνη και το αντιμετωπίζουν ανάλογα.

«Moriuano in quest'anno, molti nella Terra di Narangia dell'Isola di Langò, e ne'Luonghi circonuicini; talmente, che pareua, che vi fosse la Peste. Di che essendo stato auuisato il Gran Maestro, & il Consiglio; ordinarono, che nettare, aprire, & allargare si douesse la bocca del lago, ch'è vicino alla detta Terra, verso Tramontana; talmente, ch'entrandoui dentro il Flusso, & il Riflusso del Mare; tenesse il detto Lago netto, e purgato d'herbe, e di feccia; la quale guidicauano, che generar douesse Aria corrotta; nel che punto non s'ingannarono. Percioche tosto che la bocca di detto Lago fù aperta, e nettata; si purificò l'Aria in maniera, che cessò subito la mortalità».

511C-D. 1492. Οι οχυρώσεις της Κω βελτιώνονται από φόβο τουρκικών επιδρομών.

«E perche alcuni de'Castelli e Fortezze sopradette, e particolarmente dell'Isola di Langò, di Lerro, e di Calamo; non erano così forti, e così ben munite; come per difendersi dall'Armata suddetta...fù ordinato, e risoluto, che per prouedere à gli inconuenienti, che quindi nascere poteuano; la Terra di Narangia, e gli altri Castelli dell'Isola di Langò...fortificare, di tutte le cose alla difesa loro necessarie; diligentemente prouedere si douessero.. e fù mandato per Commissario delle Fabriche, e fortificationi, che fare si doueuano, Fra Filippo di Guidone Comendatore di Randazzo, il quale era in ciò molto pratico (ordinare le fortificationi, e le munitioni necessarie), per hauer lungamente atteso alle fortificationi della Città di Rodi;...»

512B-E. 1493. Μεγάλος σεισμός στην Κω.

«...si scosse e tremò la Terra; con tanto impeto e con tanta violenza; che nella Terra di Narangia, e nelle Castella d'Antimachia, o sia di Landimachio, di Pilli, e di Chefalò; rouinò la maggior parte delle Case, e parte delle muraglie delle Fortezze; vccidende alcuni Cauallieri, molti Huomini...»

513A-B. 1493.Ο Βαίλος του Μωρέα στέλνεται να εκτιμήσει την κατάσταση του νησιού μετά τον σεισμό. Οι καταστροφές είναι τεράστιες. Αποφασίζουν αμέσως να επισκευάσουν το κάστρο της Νεράντζιας και να ξαναχτίσουν αυτό της Αντιμάχειας σε ένα κοντινό τόπο που λέγεται Cochino. Το ερώτημα ποιός θα αναλάβει τα έξοδα της νέας κατασκευής παραπέμπεται στη Γενική Συνέλευση του Τάγματος.

«Onde scrisse che trouata l'haueua (l'Isola) senza Castelli, e Fortezze; nelle quali i Popoli di quella, per saluezza loro, ritirare si potessero...»

Il che inteso hauendo il Gran Maestro; con parere, e deliberatione del Consiglio; a'dodici di Dicembre, ordinò, che la Terra di Narangia, con ogni diligenza riparare, e ristaurare si douesse. E perche il Castello dell'Antimachia, o sia di Landimachio era rouinato affatto; fù determinato, che di nuouo riedificare si douesse iui vicino, in vn sito più forte, e più commodo, chiamato Cochino. E perche i Procuratori del Tesoro protestarono, che tutte quelle spese, dal Bagliuo di Langò fare si douessero; decretò il Consiglio...che quella differenza, al Capitolo Generale; rimessa fosse».

516A-C. 1494.Το Τάγμα στέλνει επιτροπή να μεριμνήσει για την αποκατάσταση των ζημιών στην Κω. Τα κάστρα Cognino και Entomo που αναφέρονται στο χωρίο αυτό, δεν συναντώνται σε κανένα άλλο σημείο του Bosio.

«...Ordinando, che prima d'ogni altra cosa, visitar douessero la Terra di Narangia;...E che dopo questo, visitar douessero la Rocca, o sia il Castello della medesima Terra; e che quindi andassero a farne altrettanto a'Castelli di Pilli, di Cognino, d'Entomo, e di Chefalò».

583D. 1505.Πληροφορίες ότι Τούρκοι κουρσάροι σχεδιάζουν επιδρομή στην Κω, προκαλεί την αποστολή ενισχύσεων στο νησί. Διατάζεται η εκκένωση του κάστρου Κεφάλου, το οποίο κρίθηκε ανίσχυρο.

«Il Gran Maestro...mandò alla detta Isola di Langò ...buon numero di Cauallieri, di Soldati, e di munitioni...ordinandogli espressamente, che mandar douessero à Rodi tutte le genti inutili; e che facessero dishabitare il Castello di Cefalo, come debole».

589Bκ.εξ. 1506.Επτά φούστες αιγυπτιακές προσαράζουν στην Κω με σκοπό να κάνουν επιδρομή στο νησί. Οι δύο γαλέρες του Τάγματος που περιπολούσαν εκεί, τις αντιλαμβάνονται, τις καταλαμβάνουν, συλλαμβάνοντας και όσους προσπάθησαν να βρουν καταφύγιο στο νησί.

“Però le due Galere della Religione nulla sapendo dell’arriu di dette Fuste; vscendo nell’Aurora dal Porto...costeggiando l’Isola, arriuarono innanzi al giorno sopra Capo Croce. E nel voler spuntar il Capo; improuisamente s’incontrarono in due delle Fuste del Soltano...”

650D-E. 1522.Στις παραμονές της πολιορκίας της Ρόδου, γίνεται επιδρομή ενάντια στην Κω, η οποία απωθείται χάρη στην δυναμικότητα του διοικητή του νησιού.

«Le tranta Vele Turchesche intanto sbarcarono gente in terra, nell’Isola di Langò; per saccheggiare i Casali, e per abbruciare i grani, che già erano maturi. Però il...Bagliuo di Langò, personalmente all’hora quiui si trouaua; montando subito à cauallo, insieme co’Cauallieri, ch’iui in presidio se ne stauano; co’Soldati, e con gli Huomini dell’Isola; diede sopra quelli, che smontati erano in terra; con tanto impeto, che ben tosto si posero in fuga; correndo alla volta delle Galere loro;...»

Α.Κείμενα που αναφέρονται στην Ιστορία της Κω

1. Marino Sanudo, Istoria del Regno di Romania⁶⁶⁵:

(για τα γεγονότα της περιόδου 1283-84)

"L'anno seguente Veneziani aggonsero alle sei gallee de miser Ruzier Morosini altre venticinque gallee, delle qual tutte fu capitano miser Pangrasso Malipiero uomo valoroso e cortese della contrada di S. Severo, el qual ando in Romania per sicurar li navilij da mercato de Veneziani e per dannificar le terre e gente dell'imperator predetto; e giunto all'isola de Lango fece descender le genti sue in terra e correr e dannegiar sull'isola. Quelli dell'isola e cavalli e pedoni dell'imperator, che si travavan ivi con il soccorso anco de Turchi fatti venir su l'isola de la terra ferma vicina, s'adunarono ad uno in buon numero e assaltarono gli uomini delle gallee e le misero in rotta. Il capitaneo Malipiero ragunati da 500 de suoi, si volse fermar e essortava quanto potea li suoi star fermi e gridava al bandieraro, che ficcasse la bandiera in terra, ma tanta era la gente in fuga, che non la pote fermar, e tutti fuggirono alle gallee ed ebbero gran danno e stragge, e appena il capitano si salvo, e tornato a Vinegia ebbe gran imputazione e villania dal popolo solamente, in modo che fu levata una canzone, che si giva cantando per la citta: "Ficca bandiera, spoglia spalliera".....

L'anno seguente miser Giacomo Tiepolo Scopolo, che fu figlio e nipote del Doge fu mandato capitano. Il qual per aver cosi in commisione levo sull'armata gente da cavallo e da piedi e passo su l'isola detta l'Ango e corse l'isola depredandola tutta, e bruziola, essendole cose commesso, che 'l facesse e prese molti villani e mandoli in Candia. E prese un Calogero che se dicea, che avea tradito la gente de miser Pangrasso Malipiero, e li fece tagliar la testa, e quella scorticata e impita de paglia mando a Vinegia, per satisfazion de quelli, che avean ricevuto danno da quell'isola per opera de questo Calogero. E guardato il mare con navilij veneziani secondo la commissione sua, il detto capitano ritorno a Venezia".

2. Απόφαση της Ενετικής Γερουσίας⁶⁶⁶.

30 Οκτωβρίου 1302:

⁶⁶⁵ Hopf 1873, 133-4.

⁶⁶⁶ Θεοτόκης 1936, τόμ. II, σ. 21.

Misti, I, ff.175-175vo, No203.

"Millesimo trecentesimo II, die penultimo Octubris

Cum dicatur quod ducha Crete tractauit cum ser Angelo Quirino de accipiendo insulam de Lango post discessum domini Belleti Justiniani de Creta et habuisset obsides de Lango et mitteret cum uno ligno armato Castellatum qui debebat esse in castro de Lango et quod illi de Maluasia ceperunt ipsum lignum et dicatur quod commisio ipsius castellani uenit ad manum illorum de Monouasia et propterea dictus ducha retinuerit aliquos de Monouasia qui erant in Creta, qui excessus si ita sunt possent impedire complementum negocij nostri.....quod scribatur duche aggravando negocium si ita est et precipiendo sibi quod si ita est factum deberet reparare relaxando detentos proprie libertati".

3.Επιστολή του Μικρού Συμβουλίου της Βενετίας προς τον Δούκα της Κρήτης⁶⁶⁷

7 Φεβρουαρίου 1310

"Duche et consiliariis Crete.

Recepimus nuperime litteras nostras datas vltimo octubris, inter cetera continentes, qualiter alias nobis significaueratis, quod receperatis insulam de Lango ad nostrum beneplacitum cum certis pactis et conuentionibus, que scripsistis, et quod nunc in ipsis pactis certa melioramenta obtinuistis, que nobis uestris litteris interclusa misistis, et quod pro munitione duorum castrorum dicte insule C stipendiarios misistis, denotantes etiam requisitionem uobis factam de dicta insula per quendam fratrem Hospitalem, illuc uenientem de Rodo. Ad que prudencie uestre rescribimus, quod, cum per uestras priores litteras sciuius uos dictam insulam recepisse, nec data prius nobis noticia et habita nostra responsione, fuimus admirati, et sicut ad illas uestras litteras respondentes rescripsimus, quod nos prouidimus uos de dicta insula non impedire, quod Comuni nostro est, mandantes uobis, per nos et nostra consilia Minus, de XL et Rogatorum, quod nobili viro Johachino Sanuto de eo quod fecerat ut nuncius illorum de Lango, de sua oblatione regraciantes per illa decentia uerba, que uobis conuenire uiderentur, discederetis a facto, et credimus quod predicta feceretis, ut uobis scripsimus. Si uero aliquid restaret fiendum, vobis iterato scribimus per nos et nostrum consilium, precipiendo mandantes, quod predicta faciatis; sed de non impedimento uos pro nostro Comune inde guarnimentum quidlibet, quod fecisetis (sic), propterea, ut uobis scripsimus, accipiendo inde tam gentem quam arma, nec de hoc uos inde impedire peritis.

Datum VIJ februarii, octaue indictionis."

⁶⁶⁷ Τσιρπανλής 1991, II, 32-33.

4.Περιγραφή της Κω από τον Nicola de Martoni

τέλος του 14ου αι.

«De insula Lango.-Habilitabiles sunt insule Langonis, cui dominantur Frerii Rodi, que girat per milearia ducenta in qua sunt plura castra et casalia. Versus quam insulam est Torchia, que est terra firma, et sunt montes alti, sicut mons Marsicus; que distat a dicta insula milearia XV⁶⁶⁸.

Quando applicuimus ad insulam Langonis.-Die martis Iio ejusdem mensis februarii...propter ventum contrarium, accessimus versus insulam Langonis, et circa horam vespertinam applicuimus ad portum dicte insule Langonis. Statim dominus Antonatius et ego descendimus cum barcha eunte pro aqua ad dictam terram Langonis, causa ipsa videndi et causa videndi domos que fuerunt illius sapientissimi philosophi et medici Ypocrate, qui fuit de dicta terra Langonis. Terra ipsa est secus mare et est magna, extimo, sicut civitas Caleni vel circa; sed habet turpes domos. Est ibi castrum in quo manet preceptor dicte terre Langonis qui est frerius Sancti Johannis. Quod castrum est totum intra mare et quemdam lacum ibi sistentem, magnum forte pro tertia parte laci Caleni, et intrat aqua maris subtus pontem castrum ad dictum lacum, et sic castrum ipsum est insolatum dictis aquis maris et laci, et est propterea difficile castrum...Quadam die hiis temporibus non longe preteritis quidam frerius Sancti Johannis stabat in terra Langonis, quia est una consuetudo quod omnes frerii Sancti Johannis qui vadunt ad civitatem Rodi debent morari per annum unum in terra Langonis ad serviendum ibi pro defensione illius insule Langonis que est prope Turchiam, vel quod ibi serviant per substitutum, qui frerius...⁶⁶⁹»

5.Christoforo Buondelmonti, Liber Insularum Archipelagi⁶⁷⁰:

Φλωρεντία,1420

«Περί τῆς Κω.

Ἡδὴ δὲ καὶ πρὸς τὴν Κω καλουμένην ἐρχόμεθα νῆσον, ἥτις νοσώδης ἐστὶ τὸ πλεῖον τοῦ ἐνιαυτοῦ μέρος διὰ τὴν τοῦ ἀέρος δυσκρασίαν. Τὸ μὲν οὖν ἀπ' ἀνατολῆς πρὸς δυσμὰς μέρος μιλίων ἐστὶ τεσσαράκοντα, ὁμαλὸν διόλου σχεδὸν τυχάνον· τὸ πρὸς μεσημβρίαν δὲ ὄρεσιν ὀρίζεται ὑψηλοῖς, ἐν οἷς καὶ φρούρια ὑπάρχον ταντί, Πέτραι, Θέρμια καὶ Πύλη, ὅπερ σήμερον [Περίπατον] καλοῦσιν. Ἐν γοῦν τῇ κορυφῇ τοῦ καλουμένου Διχαίου ὄρους, ὅπερ καὶ τῶν ἄλλων ὑψηλότερόν ἐστιν, ὀχυρώτατον ἦν φρούριον, ἐν ᾧ καὶ πλεῖστα ἐτι καὶ νῦν καταφαίνονται κινστέρναι. Ἐν δὲ τοῖς τοῦτου ποσὶ πηγῇ Φάνδικος λεγομένη ἐστίν, ἀφ' ἧς καὶ ὁ ὀνομαζόμενος Φάνδακος ἐξέρχεται ποταμός, ὃς ἐγγὺς τοῦ καλουμένου Κιλίπου ὄρους ῥέων εἰς θάλασσαν πρὸς τὸ τῆς ἄρκτου μέρος ἐκβάλλει.

⁶⁶⁸ Nicolas de Martoni, 582.

⁶⁶⁹ Nicolas de Martoni, 644.

⁶⁷⁰ Buondelmonti, 62-5.

Ἐν μέσῳ δέ πεδίῳ μεγίστων δύο μόνοι ἴστανται λόφοι, ἀφ' ὧν καί πηγή ἀρίστη Λίκαστος μέν τό πάλαι, νῦν δέ Ἀποδομάρδη λεγομένη ἀναδίδοται. Ἐγγύς ἔτι τούτων καί φρούριον παλαιόν ὑπῆρχεν, ὡς δηλοῦσιν οἱ τε μύλωνες καί οἱ ἐκ μαρμάρων κατεσκευασμένοι πίθοι. Τοσαύτη δέ ἐστίν ἡ τῶν τόπων τούτων χάρις καί ἡ ἀπό τῆς τῶν διαφόρων ὀρνίθων ὥδῃς προσγινομένη τέρψις, ὡς οὐ τοὺς θνητοὺς μόνον ἡμᾶς, ἀλλὰ καί αὐτοὺς, οἶμαι, τοὺς θεοὺς κατακληθῆναι.

Πρὸς ἔω μέν οὖν ἐν τῷ αἰγιαλῷ μητρόπολιν ἐστίν ἡ καλουμένη Ἀραγγέα, καί ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς λίμνη νοσώδης ἐν ἔαρι μάλιστα· ἔξω δέ περί τὰ τείχη τῆς πόλεως ἀράγγια πλεῖστα ἀνθοῦσιν (εἰσὶ δέ ταῦτα τὰ παρ' Ἑλλησι λεγόμενα κίτρια), ὅθεν καί ἡ πόλις ταύτης ἔτυχεν τῆς ἐπωνυμίας. Τοσαῦται οὖν οἰκοδομαὶ ἐκ μαρμάρων τυγχάνουσιν ἐν αὐτῇ καί θέατρα, ὥστε θαυμάζειν μέν τοὺς βλέποντας, ἀπιστεῖν δέ τοὺς ἀκούοντας.

Ἔστιν ἔξω τῆς πόλεως περί που τὴν λίμνην πρὸς τό ἀρκτικώτερον καί ἡ πολυτελεστάτη τοῦ πάλαι ἐν ἰατρικῇ διαπρέψαντος Ἱπποκράτους οἰκία· πλησίον δέ αὐτῆς πηγή καί λίμνη ὀνομαζομένη Λάμπη, ἥτις ἐν χειμῶνι μέν αὐξάνει καί κατὰ πολὺ ἐξαπλοῦται, ἐν τῷ θέρει δέ ξηραίνεται.

Ἐμαθε δέ τὴν τέχνην ὁ θεῖος οὗτος Ἱπποκράτης παρὰ τῷ πατρὶ Ἡρακλείδῃ καί παρὰ τῷ πάπῳ Ἱπποκράτει· ἀλλὰ παρὰ μέν τούτοις τὰ πρῶτα ἐμυθήθη τῆς ἰατρικῆς, ὅσα πιθανόν ἦν καί τούτοις εἰδέναι· τὴν δέ σύμπασαν τέχνην αὐτὸς ἑαυτὸν ἐδίδαξε θεῖα φύσει κεχρημένος καί τοσοῦτον διενήνοχε τῇ τῆς ψυχῆς εὐγενεῖα τοὺς προγόνους ὅσον διενήνοχεν αὐτῶν καί τῇ τῆς τέχνης ἀρετῇ· ὑπῆρξε δέ καί κατ' ἀμφοτέρα, ὡς φασι, τὰ σπέρματα θεῶν ἀπόγονος· πρὸς μέν πατρός Ἀσκληπιάδης ὦν, πρὸς δέ μητρός Ἡρακλείδης. Ὁ δέ Ἀσκληπιὸς οὗτος ἰατρός ἦν, ὃς ἐδίδαξε καί τοὺς ἑαυτοῦ υἱοὺς τὴν ἰατρικὴν, καί προσέταξε ταύτην διαδέχεσθαι παῖς παρὰ πατρός, ὅπως ἡ τῆς τέχνης εὐγένεια μὴ εἰς ἀλλοτρίους, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς μόνους τοὺς τοῦ αὐτοῦ γένους ὄντας ἀεί διαμένοι· καί προσεπιτούτοις οἰκεῖν μέν ἐν τῷ μέσῳ τῶν Κυκλάδων νήσων διὰ τὴν τοῦ ἀέρος κρᾶσιν, θερίζειν δέ ἐν τοῖς ὄρεσι ταύτης τῆς νήσου.

Παρέδωκεν τοίνυν Ἴπποκράτης τὴν ἰατρικὴν τελείαν τοῖς Ἑλλησιν, ἧτις πεντακοσίοις ἤδη ἔτεσιν ἐπαύσατο πρό αὐτοῦ, ὥς φησιν Ἰσίδωρος καὶ Μακρόβιος, οἱ τὰς ἱστορίας συγγεγραφότες. Πρῶτοι γοῦν εὕρεται τῆς ἰατρικῆς ὑπῆρξαν Ἀπόλλων τε καὶ Ἀσκληπιός. Ἀλλὰ περὶ μέν τούτων ἄλλως.

Πρὸς τὸ μέσον δὲ τῆς νήσου προχωρῶν τις μικροῦς τινὰς λόφους ἀνισταμένους εὐρήσει ποιοῦντας τὴν πεδιάδα ταύτην ὑψηλοτέραν τῆς προλεχθείσης Ἀραγγέας. Ἀπὸ δὲ τοῦ φρουρίου τοῦ καλουμένου Ἀντιμάχου, ὅπερ πρὸς μεσημβρίαν κεῖται, δι' ὁμαλῆς βαδίζομεν μέχρι τοῦ τέλους τῆς νήσου· ὅπου καὶ τὸ καλούμενον Κέφαλος φρούριον ἔτι καὶ νῦν ἴσταται ἐν ὑψηλῷ τινι τόπῳ. Ἐν τούτῳ, πρὸ τινων ἐνιαυτῶν, ὡς ἐπυθόμην, ὄφεις μέγιστος ἀνεφάνη κερατίζων ἅπαντα· οὐ μόνον γὰρ ζῶα, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπους ἐλυμαίνετο· ὅθεν καὶ πάντες ἔφευγον ὑπὸ φόβου· ἀνὴρ δὲ τις ῥωμαλέος, ὑπὲρ τῆς τῶν πολλῶν σωτηρίας, εἰς μάχην μετὰ τοῦ θηρίου ἐλθεῖν κατετόλμησεν. Ὡς γοῦν ἐνοπλος καὶ μεθ' ἵππου κατ' ἐκείνου ὤρμησεν, ὁ ὄφεις τὸν ἵππον τοῖς ὁδοῦσι δακῶν νεκρὸν εὐθύς εἰς γῆν ἔρριψεν· ὁ νέος δ' ἐκεῖνος οὐδὲν ἧττον καὶ ἄνευ ἵππου σφοδρῶς μαχόμενος ἐφ' ἱκανόν, τελευταῖον τὸ θηρίον ἀπέκτεινε.

Φασὶ δὲ τινες καὶ τὴν τοῦ Ἴπποκράτους θυγατέρα ζῶσαν κατὰ περιόδους φαίνεσθαι ὁμιλοῦσαν καὶ διηγουμένην τὰς ἰδίας συμφοράς, καὶ δεομένην ἐπὶ τούτοις τὸν τοῦ παντός ποιητῆς ὅπως ἐλεήσας ἐλευθερώσῃ αὐτὴν τῆς τοσαύτης κολάσεως. Φαίνεται δὲ αὕτη μετὰ ἕξ ἢ ὀκτὼ ἐνιαυτούς οὐ πόρρω τῆς πατρικῆς οἰκίας, ὡς οἱ πολλοὶ μαρτυροῦσι, λόγοις χρωμένη γοεροῖς γεγονωτέρᾳ φωνῇ.

Ἱστορεῖ ἐπὶ τούτοις ὁ Πλίνιος καὶ περὶ τοῦ Ἀρισταίου ὅπως ἦν υἱὸς Ἀπόλλωνος καὶ ὅπως εἰσηγήσει τῆς μητρὸς εἰς ταύτην ἦλθε τὴν νῆσον καὶ ᾤκησε, τὰς θήβας καταλιπὼν· καὶ μετὰ ταῦτα παρεστήκατο πᾶσαν καὶ τῶν πραγμάτων ἐγκρατὴς γέγονε.

Φασὶ δὲ τινες καὶ τοῦτο, ὡς αἰ αὐτόθι γυναῖκες τοὺς ἑαυτῶν ἐδολοφόνησαν ἄνδρας, διὰ τὸ ἐκείνους μέν εἰς τοὺς ἐν τῇ κάτω Ἀσίᾳ πολέμους ἀποδημεῖν ἀεὶ, τὴν δὲ φροντίδα τῆς νήσου ταύταις ἔαν· ἀφ' ἧς αἰτίας, ὡς εἴρηται, πᾶσαι ἐπίσης ἀγανακτήσασαι πρὸς τοιαύτην ἀνοσιουργίαν ἐξώρμησαν.

Καί Ἰάσων δέ εἰς Κόλχους ἀπερχόμενος διὰ ταύτης τῆς νήσου τήν ὁδόν ἐποιήσατο, καί εἰς τό καταντικρύ τῆς πόλεως κείμενον ἐν τῇ Ἀσίᾳ φρούριον, τό νῦν λεγόμενον Κοῦρκον, ἀφίκετο· ἐν ᾧ καί μέχρι τῆς σήμερον οἰκοδομαί καταφαίνονται πλεῖσται τέ καί πολυτελέσταται· ἔστι δέ τοῦτο ἐν τῇ κάτω Ἀρμενίᾳ πρός Κύπρον ἀφορῶν.

Καί, ὡς εἶπεῖν, ἡ νῆσος αὕτη εὐπορωτάτη πασῶν ἐν πᾶσι καθέστηκε. Φασί δέ καί τήν τάς γυναικας κοσμοῦσαν ἐριουργίαν ἐνταῦθα εὐρεθῆναι· καί τήν μνήμης ἀξίαν Φίλιδος τοῦ ποιητοῦ γέννησιν, ὅς τήν τῆς Βάκχιδος συνέθηκεν ἱστορίαν, τήν Σαπφῶ μιμησάμενος, οὐκ ἀλλαχοῦ γενέσθαι οἱ πλείους φασί.

Μυθεύονται γάρ ὡς αὐτόθι ὄρνις τις ἔτεκε δύο ὡά περί που τάς σχισμάς τῶν πετρῶν τήν ἑαυτῆς πηξαμένη καλιάν, καί ἀπό μέν τοῦ ἐνός ὄρνις, ἀπό δέ τοῦ ἐτέρου κύων ἐγένετο. Γνωῦσα δέ τοῦτο ἡ μήτηρ, ἀπέκτεινέ τε εὐθύς τόν κύνα, καί τῷ ἰδίῳ ἀδελφῷ παρέθηκεν εἰς ἐστίασιν.

Ἐπεὶ δέ ἡ νῆσος αὕτη οὐ πόρρω τῆς κάτω Ἀσίας, ἣτις μεγάλας κέκτιται πόλεις, διὰ τοῦτο ἡ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου ἀδελφότης, ὡς διαβεβαιοῦνται τινες, φρούριον ἔκτισε κατὰ τῶν τῆς ἡμετέρας πίστεως ἐναντίων, τό ὀνομαζόμενον Ἅγιος Πέτρος».

6.Εγγραφο ἀπό το Εθνικό Ἀρχεῖο Μιλάνου.

Επιστολή του Μεγάλου Μαγίστρου της Ρόδου, Jacques de Milly, στις ενετικές αρχές της Κρήτης⁶⁷¹.

8 Ιουλίου 1457.

«Copiavnius littere scripte per Reverendissimum dominum Magistrum Rode Regimini Crete.

Magnifici et potentes viri, amici nostri honorandi, cordiali salutatione premissa. Gratias agimus omnipotenti deo, qui sua clementia et bonitate adiuuat semper sperantes in se.

Nouerint namque dominationes vestre Magnum Theucrum, quem deus deleat, struxisse magnam classem, quam ad delendas nostras insulas traiecit. Ea tertia die junij preteriti Narrantiam appulit, quod est castrum insule nostre Langonis. Illud combusit, vacuum incolis, quis se ad tuiciora loca transtulerant. Deinde aliud castrum nomine Peripatum, simili modo a

⁶⁷¹ Τσιρπανλής 1991, V, 122-4.

nostris derelictum, igne deleuit; pars ipsius classis castrum del Pili petijt, pars Chefalum infestauit. Que duo castra situ locorum fortissima sunt et altis montibus sita, circa hec diutius morari non dixit, tota classis et impetus hostium circa castrum de Lendemachi ad illud oppugnandum per dies XXIIJ, omnibus tormentis, machinis et belli apparatus laborauit. Sed maxime in uigilia et in die S(ancti) Johannis proxime elapsi et sequenti die ab ortu solis usque ad uesperam prelia accerrima et fortissima oppido predicto canes illi dederunt, muros disicarunt, scalas posuerunt, ab oppidanis uiriliter repulsi sunt.

Cruentum bellum pro Teucris fuit, nam a transfugis quibusdam nouimus, qui prefate classi intererant, plusquam mille Theucros perijsse et alios multos plures uulneratos. Tres cuneos siue minas mirabiles fecerunt subtus castrum, nostri vero anteminas confodere, intendentes hostium apparatus et struem lignorum, quibus tellus ne rueret in cuneis sustinebatur. Illic plurimi hostium suffocati sunt.

Fuit autem num[erus] classis inter minores et maiores triremes et biremes ad 156, Theucrorum vero XVJm, ut ueris relatibus nouimus. Ex nostris vero solum XV ceciderunt et mortui sunt. In oppido prefato erant solum XV fratres, oppidani vero circa IIJc, et pro maiori parte inermes. Sed, deo dante, ab omnibus ita strenue pugmatum est, pro libertate tutanda ac honore fidei christiane, ut merito dignis laudibus extolendi sunt. Nostre triremes quinque biremes hostium ceperunt.

Illa vero misera classis 26 die mensis preteriti, sentiens se in uanum tempus fundere, ab obsidione illius discessit et uiam, ut fertur, occidentis petijt, delusa multum in spe sua et suis cogitationibus. Totam ipsam insulam animalibus depopulauit, frumenta incendit, arbores deleuit, fructiferos presertim. Ex cuius discessu tria castra ipsius insule, uidelicet Lendemachi, Pili et Chefalo, ad que tota plebis multitudo concurrerat, numero XIJm animarum incirca, beneficio clementissimi dei, ab manibus Theucrorum liberata sunt.

Si alicuius principis uel communitatis aut domini christiani triremium vna cum nostris auxilium habuissemus, potuisset fieri contra ipsam classem res gloriosa nomini christiano, et non dubitamus quin uictoria ex hostibus succesisset; tanta multitudo ab vno paruo castro et inualido nihili pensa est. Quid vrbes potentissime terrorem Theucrorum formidare debent, se ad defendendum darent?

Hec uoluimus notificare leto animo amicicij vestris, quas scimus ex corde letaturas, nam sic deus nolit, classis illa infelicissima uotum suum de Langone obtinuisset, profecto strages omnium insularum segura fuisset. Quod iter ipsa classis tenuerit, nostras triremes exploratorias misimus, ut nobis notum sit et id curabimus M(agnificen)cijs vestris notum facere. Valet.

Ex Rodo die VIII julij 1457».

7.Χωρίο από την Ιστορία του Δούκα⁶⁷².

(για τα γεγονότα του έτους 1455)

"έλθόντες δέ καί ιδόντες ἀπομακρόθεν τήν πόλιν (Ρόδον) καί τόν λιμένα πλήρη νηῶν μεγάλων, πάσας εἰς παράταξιν ἐστώσας, καί τήν πόλιν ὑπερμέγεθη, καί διπλῆν τήν παρασκευήν ἐννοήσαντες ἡ τῆς Χίου, εἰς τήν νῆσον Κῶ τήν θάλατταν ἐσχιζον. ἐκεῖ τοίνυν ἐξελθόντες καί τό καθολικόν πολίχνιον ἔρημον εὐρόντες τά εὐρεθέντα ἐσκύλευον, καί μέρος γερόντων τε καί γραῶνεύρόντες ἡρώτων περί τῶν πολιτῶν' οἱ δέ ἔφησαν ἐν ἄλλῳ πολιχνίῳ, ὃ Παχεία λέγεται, ἐν ἐκείνῳ ὡς ὀχυρωτάτῳ εἰσῆχθησαν. λαβόντες οὖν αὐτούς, καί εἰς τήν Παχείαν ὁ στόλος διαβάς, ἐξελθόντες τάς σκηνάς ἔπηξαν, καί τῇ ἐπαύριον ζητήσαντες τό πολίχνιον, καί ὄρκους τοῦ μή αἰχμαλωτεῦσαι. ἦν δέ ὁ τήν διάλεκτον μεταχειρισθείς ὁ Φραντζῆσκος' οἱ δέ τοῦ κάστρου φρέριοι διά βελῶν καί ακροβολισμῶν τοῦτον ἐδίωξαν, μηδέ ἀπόκρισιν δόντες. τότε ὁ Χαμζᾶς σὺν τοῖς ὑπ' αὐτόν καί δι' ἐπάλξεων καί διά κλιμάκων καί διά προβόλων μηχανικῶν καί διά πάσης ἄλλης μεθόδου καταπολεμήσας τό πολίχνιον ἡμέρας κβ', καί μηδέν κερδήσας, ἐπανέζευξε καταλιπὼν Τούρκους πολλούς, τοὺς μὲν παρά τοῦ πολιχνίου σφαγέντας, τοὺς δέ κοιλιακῶ νοσήματι".

8.Χωρίο από την Ιστορία του Κριτοβούλου⁶⁷³.

(για τα γεγονότα του έτους 1455)

«Τονούζης δέ μετὰ νεῶν ἔξ ἀπολειφθείς καί πανημέριος ἐν τῷ πελάγει χειμαζόμενός τε καί κλυδωνιζόμενος μόγις που καί αὐτός πρὸς ἐσπέραν ἐς τόν ἐν τῇ Χίῳ κατήχθη λιμένα διάβροχός τε καί πάντα τά ἐπὶ τῶν καταστρωμάτων ἀποβαλὼν' παρά τοσοῦσον ἤλθεν κινδύνου. ἡμέρας δέ τρεῖς ἐπιμείνας ἐν Χίῳ καί τόν περιλειφθέντα στόλον πάντα συναγαγὼν καί ἐπισκευάσας ἐκ τῶν ἐνόντων ἀναχθεῖς ἐκεῖθεν καταίρει ἐς Κῶν τήν νῆσον καί ἀποβάς ἔκειρέ τε τήν γῆν

⁶⁷² Δούκας, κεφ. LXIII, σ. 324 (εκδ. Bekkerus).

⁶⁷³ Κριτόβουλος, βιβλ. Β, κεφ. 5, 1-2, σ. 93.

τῶν Κῶων καί προσβαλὼν τῷ ἄστει ἐπολιόρκει ἐπὶ τρισὶν ἡμέραις. ὥς δ' οὐδέν ἤνυσεν, ἐμπρήσας τὰς πρό τοῦ ἄστεος οἰκίας καί πᾶσαν τὴν ἄλλην νῆσον καταδραμὼν καί κώμας διαρπάσας καί λείαν πλείστην ἐλάσας καί ταῖς ναυσὶν ἐνθήμενος ἐπανήει.»

9.Ενθύμηση ἀπὸ τον Πατμιακό Κώδικα 57 (1456-7)⁶⁷⁴.

«-ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6964 (1456), μηνὶ μαῖῳ, τρίτῳ ἔτει τῆς ὑπὸ τῶν Τουρκῶν ἀλώσεως τῆς μεγάλης πόλεως τοῦ Κωνσταντίνου ἐφάνη ἀστήρ ἐπὶ τὰς ἀνατολάς καπνίζων ἡμέρας καί νυκτός ἐφ' ὅλας ἡμέρας λ'.

-ἐν δέ τό ἐπιόν ἔτος ἔγενον θανατικά μεγάλα καί λοιμοί καί καταποντισμοί κατὰ τόπους, καί λεηλασίαι καί ἐπιδρομαὶ ἀσεβῶν Τουρκῶν ἐπὶ τὰς νήσους, ὥστε καὶ ἐρημωθῆναι τέλεον πολλὰς ἐξ αὐτῶν,...ἐν δέ τῇ Ῥόδῳ καί Κρήτῃ τοσοῦτον ἀπεκράτησεν ὁ θάνατος...ἐν τῇ Ῥόδῳ μαρτίῳ ἤρξατο ἐν ἔτει 1456, καί ἰουλλίῳ κατέληξεν ἤδη μικρόν-ὥστε ἀριθμούμενος ὁ περὶ αὐτὴν πεσούμενος λαὸς εὐρέθη χιλιάδες ιθ' καί μικρόν τι πρὸς ἡ ἑλαττον. ἐν δέ τῇ Κῷ τῇ νήσῳ ἀπέθανον χίλιοι πεντακόσιοι νς' τῷ αὐτῷ ἔτει.

-Νίσυρος δέ καί Κάλυμνος αἱ περὶ τὴν Ῥόδον ὑποκείμεναι νῆσαι ὑπὸ τῶν ἐκ Στροβύλῳ καὶ Μιλήτῳ ἐξερχομένων τό τηνικαῦτα ξύλων παντελῶς καί ἄρδην ὑπ' αὐτῶν ἠφανίσθησαν. Νερατζεῖα δέ καί Περίπατος τὰ περὶ τὴν Κῶν νῆσον κάστρα ὑπὸ τοῦ στόλου ἄρδην ἐπυρπολήθησαν τῆς Καλιπόλεως».

⁶⁷⁴ Schreiner 1975, αρ.106: τόμ.Ι,σ.665-6, τόμ.ΙΙ,σ.484-5, Λάμπρου 1910, 162-3.

Ε.Κατάλογος τυπωμένων χαρτών της Κω (15ος-18ος αι.)

Τα κείμενα των περιηγητών συχνά συνοδεύονταν από χάρτες. Στο παράρτημα που ακολουθεί παρατίθενται με χρονολογική σειρά έκδοσης, οι χάρτες που περιλαμβάνονται στα έργα των σημαντικότερων δυτικών χαρτογράφων και ταξιδιωτών. Οι χάρτες περιγράφονται από το όνομα του χαρτογράφου, τον τίτλο του έργου στο οποίο περιλαμβάνονται, έτη έκδοσης, τίτλο και διαστάσεις του συγκεκριμένου χάρτη. Οι πηγές μας γι' αυτό το παράρτημα στάθηκαν κυρίως τα έργα των Ζαχαράκη και Μάρκογλου⁶⁷⁵ :

- 1.Christoforo Buodelmonti, Liber Insularum Archipelagi, 1420, Choa nunc Lango, 29 x 21 εκ.
- 2.Bartolommeo Dalli Sonetti, Isolario, 1485, 1532, Lango, 17,5 x 15,5 εκ.
- 3.Benedetto Bordone, Libro de tutte l'Isole del Mundo, 1528,1532,1534,1537, Lango 14 x 8 εκ.
- 4.Franco Ferreti, Dipporti notturni, 1579,1580, Ragionevo l'Forma et vera postura del Isola di Lango 13 x 9 εκ.
- 5.André Thevet, Cosmographie Universelle, 1575, Lango, 16 x 13,5 εκ.
- 6.Giuseppe Rosaccio, Viaggio da Venetia a Constantinopoli, 1598,1606,1630 (εκδ.G.Franco), 1610(εκδ.M.Sadeler), Lango, 16,5 x 9,5 εκ.
- 7.Joanees Matal(Metellus Natalius Sequanus), Insularum orbis aliquot insularum tabulas alneis delineationem contineus, 1601(εκδ.J.Christoferi), Stampalia-Lango, 17,5 x 10 εκ.
- 8.Henri Beauvau, Relation Journaliere du voyage du Levant, 1615,1619, Lango, 16 x 11 εκ.
- 9.S.Bochard, Geographiae Sacrae,1646,1674,1681,1692,1707,1712, Aegei Maris Insulae cum parte Graeciae et Asiae/Tabula Universalis Locorum quae Phoenicum Navicationibus Maxime Frequentata sunt Tabrobana thuleusque/[Cyprus]/[Chios]/[Co]/[Tabrobana],38 x 29εκ. Στην ίδια έκδοση περιλαμβάνονταν σε μεγέθυνση ο χάρτης της Κω (Co Caris/Chios ins., 29 x 20 εκ).
- 10.Marco Boschini, L'Archipelago con tutte le Isole, Scogli,seche et fonti bassi. Opera de Marco Boschini, 1654,1658, Lango, 12 x 16 εκ.
- 11.Alain Manesson Mallet, Description de l'Univers, 1683,1686,1719(γερμ.έκδ.), Isles de Lero, Calamo et de Lango, 15 x 10,5 εκ.

⁶⁷⁵Zacharakis 1992, Μάρκογλου 1989,145-9.

12. Francesco Piacenza, L'Egeo redivisio o sia chotographia dell'Arcipelago..., 1688, Lango/Cos, 18,5 x 14 εκ.
13. Olfert Dapper, Description des Isles de l'Archipel, 1701, 1703, 1730 (γαλλ. έκδ.), 1688 (ολλ. έκδ.), 1689 (γερμ. έκδ.), Eylant on Isle de Stanko of Lango, 16,5 x 12,5 εκ.
14. Jacobus Peeters, Description des principales villes, havres et isles du Golfe de Venice... et des isles principales del'Archipel, 1690, Lango-Cos insula hodie Lango, 20 x 14 εκ.
15. Vincenzo Maria Coronelli,
a. Atlante Veneto-Isolario, 1690, 1696
b. Archipelago, 1707
c. Il Mediterraneo, 1688, 1695
d. Isola di Rodi, 1688, 1695
Isola di Stanchio o Lango, 17 x 13 εκ. (περιλαμβάνεται και στις τέσσερις εκδόσεις)
e. Isole e Citta, 1689, Stanchio o Lango, 24,5 x 21 εκ.
f. Theatro Citta, 1696, 1697, Lango, 50 x 37 εκ.
16. Alphonsus Varea Lasor, Universis terrarum ordis scriptorum calamo delineatus, 1713, Lango, 17 x 10 εκ.
17. Pierre Vander AA, La Galerie Agreeable du Monde, 1729, Eylant Stanko of Lango/L'Ile Stanko, Lango, ou Cos, dans la partie Meridionale de l'Archipel, 17,5 x 13,5 εκ.
18. Joseph Roux, Recueil des principaux plans des ports et rades de la Mediterranee, 1764, 1779, 1795 (εκδ. J.J. Allezard), Colfo Stanchio, 13 x 18 εκ.
19. Χάρτης αγνώστου, L'isle de Coa apressent(sic) Lango, 19 x 15,5 εκ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AAA : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME : Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ : Αρχαιολογικό Δελτίο
AM : Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abteilung
Annuario : Annuario della Scuola Archeologia di Atene
BCH : Bulletin de Correspondence Hellenique
BSA : Annual of the British School at Athens
BZ : Byzantinische Zeitschrift
BNJ : Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
DOP : Dumbarton Oaks Papers
ΕΕΒΣ : Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
JHS : Journal of Hellenic Studies
JÖB : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
ΙΕΕ : Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών 1979κ.έξ.
REB : Revue des Etudes Byzantines

Αλεξιάς: B. Leib (εκδ.), Anne Comnène, Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118), στην σειρά Les Belles Lettres, Association G. Budé, Paris 1937 (Βιβλ. I-IV), 1943 (Βιβλ. V-X), 1945 (Βιβλ. XI-XV).

Αρβανίτη 1998: Σ. Αρβανίτη, «Τυπολογικές και μορφολογικές παρατηρήσεις σε μεσοβυζαντινούς και υστεροβυζαντινούς ναούς της Αρκαδίας (9ος-15ος αι.)», Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήναι 1998, τόμ. Β', σ. 369-84.

Αργέντη, Κυριακίδου 1946: Φ. Π. Αργέντη-Σ. Π. Κυριακίδου, Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνας, Αθήνα 1946.

Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια: Σ. Ξυρδής, Ε. Χατζητρύφωνος (επιμ.), Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η Διατήρησή της, Θεσσαλονίκη 1999.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Μορφές μεταβυζαντινής κεραμικής: Αθηναϊκά εργαστήρια», Αρχαιολογία 4, Αύγ. 1982, 60-4.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Βυζαντινά Κεραμικά από τη συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Χίου», ΑΑΑ XXI, 1988, 185-197.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1994: Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Μεταβυζαντινά Κεραμικά αγγεία από την Αρτα, 1449-1700», Ηπειρωτικά Χρονικά 31, 1994, 99-106.

- Βακαλόπουλος 1972:Α.Ε.Βακαλόπουλος, Τα Κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά, στη σειρά Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών αρ.37, Θεσσαλονίκη 1972.
- Βελένης 1984:Γ.Μ.Βελένης, Ερμηνεία του Εξωτερικού Διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική(αδημ.διδακτ.διατριβή), Θεσσαλονίκη 1984.
- Βολανάκης 2001:Ι.Βολανάκης, «Τα Βαπτιστήρια της νήσου Κω και η τελετή του βαπτίσματος κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά, Α.Α.Λαιμού, Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 321-31.
- Βρανούση 1966:Ε.Α.Βρανούση, Τα Αγιολογικά Κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, Φιλολογική Παράδοσις και Ιστορικά Μαρτυρία, Αθήνα 1966.
- Βρανούση 1980:Ε.Α.Βρανούση, Βυζαντινά Εγγραφα της Μονής Πάτμου, Α.Αυτοκρατορικά, Αθήνα 1980.
- Βρυνένιος:Ρ.Gautier(εκδ.), Nicéphore Bryennios, Histoire, στην σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Bruxelles 1975.
- Γκιοιές 1987:Ν.Γκιοιές, Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204), Αθήνα 1987.
- Γλυκάς:Ι.Bekkerus(εκδ.), Michaelis Glycae Annales, στην σειρά Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1836.
- Γρηγοράς:Λ.Schopeni(εκδ.), Nicephori Gregorae Byzantina Historia, στην σειρά Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1829(τόμ.Ι), 1830(τόμ.ΙΙ) και Ι.Bekkerus, Nicephori Gregorae, Historiae Byzantinae Libri Postremi, στην ίδια σειρά, Bonn 1855(τόμ.ΙΙΙ).
- Δούκας:Ι.Bekkerus(εκδ.), Ducæ Historia Byzantina, στην σειρά Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1834' επίσης V.Grecu(εκδ.), Istoria Turco-Bizantina (1341-1462), Bucharest 1958.
- Δωρή 1993:Ε.Δωρή,Π.Βελισσαρίου,Μ.Μιχαλίδης, «Νεώτερα για το Κάτω Κάστρο Χώρας Άνδρου», Πρακτικά του Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου στην σειρά Ανδριακά Χρονικά 21, Άνδρος 1993, 45-62.
- Ευαγγελάτου-Νοταρά 1987-8:Φ.Ευαγγελάτου-Νοταρά, «...Και τα πολλά της Πολιοπονήσου...Σεισμού γεγονόσιν παρανάλωμα», Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών 1985, στη σειρά Πελοποννησιακά Παράρτημα 13, τόμ.2, Αθήνα 1987-8, 427-48.
- Ευγενίδου 1997:Δ.Ευγενίδου, Κάστρα Μακεδονίας και Θράκης, Βυζαντινή καστροκτισία, Αθήνα 1997.
- Ευσταθίου, Άλωσις:Eustazio di Tessalonica, La Espugnazione di Tessalonica, κριτ.έκδ. S.Kyriakidis, στην σειρά Testi e Monumenti, τόμ.5, του Istituto Siciliano di studi Bizantini e Neoellenici, Palermo 1961.
- Ευσταθίου, Επιστολές:T.Tafel(εκδ.), Eustathii Metropolitae Thessalonicensis

Opuscula accedunt Trapezuntinae Historiae Scriptores Panaretus et Eugenicus, Frankfurt 1832.

Ευσταθίου, Παρεκβολαί: Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem ad fidem exempli Romani editi, Hildesheim 1960 (Leipzig 1829).

Ζαρράφτης 1921:Ι.Ε.Ζαρράφτου, Κώια, ήτοι επτά τεύχη περιγράφοντα τα της Κω μετά του χάρτου αυτής, Κως 1921.

Ζακυθηνού 1941:Δ.Α.Ζακυθηνού,“Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει”, κεφάλαιον πρώτον, ΕΕΒΣ 17, 1941, 208-74.

Ζακυθηνού 1948:Δ.Α.Ζακυθηνού,“Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει”, κεφάλαιον πρώτον, ΕΕΒΣ 18, 1948, 42-62.

Ζακυθηνού 1949:Δ.Α.Ζακυθηνού,“Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει”, κεφάλαιον πρώτον, ΕΕΒΣ 19, 1949, 3-25.

Ζακυθηνού 1951:Δ.Α.Ζακυθηνού,“Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει”, κεφάλαιον δεύτερον, ΕΕΒΣ 21, 1951, 179-209.

Ζακυθηνού 1952:Δ.Α.Ζακυθηνού,“Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει”, κεφάλαιον δεύτερον, ΕΕΒΣ 22, 1952, 159-82.

Ζακυθηνού 1955:Δ.Α.Ζακυθηνού,“Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει”, κεφάλαιον δεύτερον, ΕΕΒΣ 25, 1955, 127-157.

Ζαχαριάδου 1966:Ε.Α.Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου», Σύμμεικτα 1, 1966,184-230.

Ζαχαριάδου 1991:Ε.Ζαχαριάδου, Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων(1300-1400), Αθήνα 1991.

Ζαχαριάδου 2001:Ε.Α.Ζαχαριάδου, «Η Κως και η Μονή Πάτμου με την έναρξη της Τουρκοκρατίας», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά, Α.Α.Λαϊμού, Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 465-8.

Ζωναράς:Λ.Dindorfius(εκδ.), Ioannis Zonarae Epitome Historiarum, στην σειρά Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae 1868(τόμ.Ι-ΙΙ), 1870(τόμ.ΙΙΙ), 1871(τόμ.ΙV), 1874(τόμ.V-VI).

Θεοτόκης 1936:Σ.Μ.Θεοτόκης, Αποφάσεις της Ενετικής Γερουσίας 1281-1385, στη σειρά Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας της Ακαδημίας Αθηνών, τόμ.Β, μέρος 1, Αθήναι 1936.

Θεοχάρη 1989:Μ.Σ.Θεοχάρη, «Η πρώτη Μονή του Οσίου Χριστοδούλου στην Κω

- και ο οικισμός του χώρου (πρόταση αρχαιολογικής μελέτης)», Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Ι.Μονή Αγ.Ιωάννου του Θεολόγου, 900 Χρόνια Ιστορικής Μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, στην σειρά Διπτύχων Παράφυλλα 2 της Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, Αθήνα 1989, 161-8.
- Καρπάθιος 1955:Ε.Ι.Καρπάθιος, "Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή του Σωτήρος Χριστού", Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον Α', 1955, 48-56.
- Καρπάθιος 1956:Ε.Ι.Καρπάθιος, "Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή των Σπονδών", Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον Β', 1956, 3-25.
- Καρπάθιος 1963α:Ε.Ι.Καρπάθιος, "Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου της επιλεγμένης των Καστριανών", Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον Δ', 1963, 106-33.
- Καρπάθιος 1963β:Ε.Ι.Καρπάθιος, "Η εν Κω πάλαι ποτέ διαλάμψασα Ιερά Μονή του Άλσους", Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον Δ', 1963, 133-41.
- Καρρέρ 1984:Γ.Καρρέρ, "Τα οικόσημα του κάστρου της Κω", Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος 4, 1984, 70-90.
- Κάσδαγλη 1987-8:Α-Μ.Κάσδαγλη, «Εισαγωγή στην Εραλδική της Ρόδου», Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος 7, 1987-8, 18-48.
- Κάσδαγλη 1992:Α-Μ.Κάσδαγλη, «Τα ροδίτικα οικόσημα. Μερικές παρατηρήσεις για τη σημασία τους», Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου (Πρακτικά επιστ.συνάντησης), Αθήνα 1992, 115-22.
- Κάσδαγλη 1994-5:Α-Μ.Κάσδαγλη, «Κατάλογος των Θυρών της Ρόδου», ΑΔ 49-50, Μέρος Α'-Μελέτες, 211-46.
- Κάσδαγλη,Μανούσου-Ντέλλα 2000:Α.-Μ.Κάσδαγλη,Κ.Μανούσου-Ντέλλα, «Νέες έρευνες στην οχύρωση της μεσαιωνικής πύλης του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Ρόδου», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 327-40.
- Κατσιώτη,Αρχοντόπουλος 2000:Α.Κατσιώτη,Θ.Αρχοντόπουλος, «Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 375-86.
- Κόλλιας 1980:Η.Κόλλιας, «Ο Ελληνισμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Τα Δωδεκάνησα (1204-1522)», ΙΕΕ, τόμ.Θ', σ.291-301.
- Κόλλιας 1992:Η.Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του Νοτίου Τείχους του Κολλακίου, "Versus Civitatem"», Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου (Πρακτικά επιστ.συνάντησης), Αθήνα 1992, 81-108.
- Κόλλιας 1994:Η.Κόλλιας, Η Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του

- Μεγάλου Μαγίστρου, Αθήνα 1994.
- Κόλλιας (υπ.έκδ.):Η.Κόλλιας, «Πληροφορίες για Βυζαντινά μνημεία της Κω στο Αρχείο της Μονής Πάτμου», Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας-Τέχνης-Αρχαιολογίας της Κω, Κως 1997(υπό έκδοση).
- Κόλλιας 2000:Η.Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 299-308.
- Κόλλιας 2001:Η.Κόλλιας, «Οικισμοί, Κάστρα και Μοναστήρια της Μεσαιωνικής Κω», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού,Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 291-320.
- Κομίνης 1960:Α.Δ.Κομίνης, Γρηγόριος Πάρδος Μητροπολίτης Κορίνθου και το έργο του, στην σειρά Testi e studi Bizantino-Neellenici, τομ.Β΄, του Istituto di Studi Bizantini e Neellenici, Università di Roma, Ρώμη-Αθήνα 1960.
- Κοντογιάννης 2001:Ν.Δ.Κοντογιάννης, «Η Μεσαιωνική Κω μέσα από τα κείμενα των περιηγητών και των χαρτογράφων», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά, Α.Α.Λαιμού, Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά(επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 411-24.
- Κουκουλέ 1950:Φ.Ι.Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα Λαογραφικά, Αθήνα 1950.
- Ćurđić 1999:S.Ćurđić, «Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας, εισαγωγή στην Κοσμική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500», στο S.Ćurđić, Ε.Χατζητρύφωνος(επιμ.), Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η Διατήρησή της, Θεσσαλονίκη 1999, 19-51.
- Κουτελάκης 2001:X.Κουτελάκης, «Το ανέκδοτο χφ. GE.FF.13731 της βιβλιοθήκης του Παρισιού και η Κω», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά, Α.Α.Λαιμού, Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 385-400.
- Κραντονέλλη 1985:Α.Κραντονέλλη, Ιστορία της Πειρατείας στους Πρώτους Χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538, Αθήνα 1985.
- Κριτόβουλος:D.R.Reinsch(εκδ.), Critobuli Imbriotae Historiae, στην σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ. XXII, Berlin 1983.
- Κωνσταντινίδης 1968:Ε.Ι.Κωνσταντινίδου, Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Δωδεκανήσου(Εναίσιμος επί διδακτορία διατριβή υποβληθείσα εις την Θεολογικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα 1968.

- Λάμπρου 1904:Σπ.Λάμπρου,“Θεωνάς, άγνωστος χρονογράφος της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος”, Νέος Ελληνομνήμων 1, 1904, 191-202.
- Λάμπρου 1932:Σπ.Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά (επιμέλεια Κ.Ι.Αμαντου), στην σειρά Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τόμ.Α, τεύχ.Ι, της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1932.
- Λιάπης 1964:Ι.Λιάπης, «Η μονή του Αγίου Γεωργίου “ΑΡΜΑ” Ευβοίας», Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών ΙΑ, 1964, 273-310.
- Μακρής 1999:Κ.Μακρής, «Η Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου», Corpus 9, Οκτ.1999, 52-61.
- Μακροπούλου 1995:Δ.Μακροπούλου, «Κεραμεική», στο Συλλογή Δημητρίου Οικονομόπουλου,(έκδ.ΤΑΠΑ), Αθήνα 1995, 7-19.
- Μαλτέζου 1967:Χ.Μαλτέζου,«Ο Marin Sanudo πηγή δια την μελέτην δύο αγνώστων βυζαντινών γεγονότων», Θησαυρίσματα 4, 1967, 20-37.
- Μάρκογλου 1989:Α.Ι.Μάρκογλου, "Η Χαρτογραφία της Κω από χαρακτηριστικά ευρωπαϊών περιηγητών (15ος-19ος αι.)", Τα Κωακά ΙΙΙ, 1989, 119-49.
- Μαστορόπουλος 2001:Γ.Σ.Μαστορόπουλος, «Ταύτιση(;) του επί του όρους Δικαίου της Κω μονυδρίου Αρσενίου του Σκηνούρη (11ος αι.)», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού,Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 333-56.
- Μηλίτση 1999:Ε.Μηλίτση, «Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κω, από τις έρευνες των Ιταλών και του Α.Ορλάνδου μέχρι τις σύγχρονες ανασκαφές», Corpus 3, Μάρ.1999, 72-8.
- Μιχαηλίδου 1994:Μ.Μιχαηλίδου, Σχεδιάσμα εισηγμένης εφυαλωμένης κεραμικής στη Ρόδο κατά την εποχή των Ιπποτών (1309-1522)(αδημ.μεταπτυχ.διατριβή), Ρόδος 1994.
- Μουτσόπουλος 1956:Ν.Κ.Μουτσόπουλος, Η Αρχιτεκτονική των Εκκλησιών και των Μοναστηριών της Γορτυνίας, Αθήνα 1956.
- Μουτσόπουλος 1958-9:Ν.Κ.Μουτσόπουλος, «Η Παναγία του Μουχλίου», Πελοποννησιακά Γ΄-Δ΄, 1958-9, 288-309.
- Μουτσόπουλος 1973:Ν.Μουτσόπουλος, «Η επίδραση της μορφολογίας των πύργων στην οχυρή κατοικία του ελλαδικού χώρου του XVI-XVIII αιώνας», Φρουριακά Χρονικά 1, 1973, 35-108.
- Μουτσόπουλος 1985-6:Ν.Μουτσόπουλος, «Από την βυζαντινή Καρύταινα», Πελοποννησιακά 16 (Φύλλον Δώρημα εις τον Τάσον Αθ.Γριτσόπουλον), 1985-6, 129-202.
- Μπούρας 1994:Χ.Μπούρας, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, τόμ.2:Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα, Αθήνα

1994.

- Μυγδάλης 2000:Α.Η.Μυγδάλης, «Ένα άγνωστο χρονικό στα γερμανικά για την πολιορκία της Ρόδου στα 1522», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 499-502.
- Νικολακόπουλος 1988:Γ.Α.Νικολακόπουλος, «Τα κεραμικά του παρεκκλησίου της Φανερωμένης της Σαλαμίνας», Αρχαιολογία 28, Ιουλ.-Σεπ.1988, 81-4.
- Ντέλλας 2000:Γ.Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 351-66.
- Νυσταζοπούλου 1980:Μ.Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Βυζαντινά Έγγραφα της Μονής Πάτμου, Β.Δημοσίων Λειτουργιών, Αθήνα 1980.
- Ξυγγόπουλος 1957:Α.Ξυγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, Αθήνα 1957.
- Ξυγγόπουλος 1965:Α.Ξυγγόπουλος, Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965.
- Οικονομίδης 1979:Ν.Οικονομίδης, «Το νέο κράτος της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου», ΙΕΕ, τόμ.Η', σ.154-79.
- Ορλάνδος 1935:Α.Κ.Ορλάνδος, «Εκ των Βυζαντινών Απιδέων», ABME Α', 1935, 125-38.
- Ορλάνδος 1936:Α.Κ.Ορλάνδος, «Το Κάστρον της Άρτης», ABME Β', 1936, 151-60.
- Ορλάνδος 1955-6:Α.Κ.Ορλάνδος, «Βυζαντινά Μνημεία της Άνδρου», ABME Η', 1955-6, 3-67.
- Ορλάνδος 1958:Α.Κ.Ορλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήναι 1958.
- Παπαθεοφάνους-Τσουρή 2001:Ε.Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες δύο μνημείων της Κω: Παναγία των Καστριανών και Ζωοδόχος πηγή στο Μανάγρι», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού,Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 357-64.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999:Δ.Παπανικόλα-Μπακιρτζή(επιστ.επιμ.), Βυζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά. Η τέχνη των εγχαρακτών, κατάλογος έκθεσης στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1999.
- Παπαχριστοδούλου 1972:Χ.Ι.Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου από τους Προϊστορικούς χρόνους μέχρι την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, Αθήνα 1972.
- Παπαχριστοδούλου 1996:Χ.Ι.Παπαχριστοδούλου, Τοπωνυμικό της Ρόδου, Ρόδος 1996.
- Παπουτσάνης 1989:Τ.Παπουτσάνης, «Συνοπτική αναφορά στη χαρτογράφηση του Ελληνικού Παράλιου και Νησιωτικού Χώρου», Χαρτογράφηση του

Ελληνικού Παράλιου και Νησιωτικού Χώρου, Κατάλογος έκθεσης στα πλαίσια του 7ου Διεθνούς Συμποσίου 1989 της Ελληνικής Εταιρείας Χαρτογραφίας, Αθήνα-Εθνική Πινακοθήκη Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1989, 12-77.

Παπαμανώλης 1981:Ε.Κ.Παπαμανώλης, «Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου», Πολιτιστικά Δωδεκανήσου, Πορίσματα Α' Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου '78, στη Σειρά Εκδόσεων της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου τόμ.11, Αθήνα 1981, 305-85.

Πέννας 1994:Χ.Ι.Πέννας, «Το Μεσαιωνικό Φρούριο Κότζινος της Λήμνου», Αρχαιολογία 50, Ιαν.-Μαρ. 1994, 68-74.

Πιτσινός 1992:Ν.Πιτσινός, «Προβλήματα και παρεμβάσεις στα μνημεία της Κω», Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 27-29 Νοεμβρίου 1986, Αθήνα 1992, 244-58.

Ποζιόπουλος 1984:Δ.Α.Ποζιόπουλος, «Η μεταβατική μορφή των Μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου προς αντιμετώπιση των Πυροβόλων όπλων», Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία μνημείων και συνόλων, τόμ.Α', Αθήνα 1984, 177-200.

Ποζιόπουλος 1992:Α.Ποζιόπουλος, «Χαρακτηριστικές φθορές στις μεσαιωνικές οχυρώσεις της Παλιάς Πόλης της Ρόδου», Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης 27-29 Νοεμβρίου 1986, Αθήνα 1992, 149-66.

Ποζιόπουλος 2000:Α.Ποζιόπουλος, «Η πλαγιοβολή στις μεσαιωνικές οχυρώσεις της Ρόδου», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, τόμ.Β, Αθήνα 2000, 341-6.

Πουπάκη 2001:Ειρ.Πουπάκη, «Πελεκητά : το λατομείο του αρχαίου Δήμου των Ισθμιωτών στην Κω», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού,Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 59-76.

Routiers 1984:J-C.Routiers, «Εισαγωγή στη σιγίλλογραφία και εραλδική των Ιπποτών της Ρόδου», Δελτίον της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος 4, 1984, 9-69.

Ρωσσίδης 1999:Ζ.Ρωσσίδης, «Τα τείχη της Θεσσαλονίκης», Corpus 5, Μάιος 1999, 54-63.

Σαββίδης 1981:Α.Γ.Κ.Σαββίδης, «Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ.», Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος 24, 1981, 358-74.

- Σαββίδης 1981-2:Α.Σαββίδης, «Η Εύβοια κατά τα τέλη του ΙΒ' - Αρχές του ΙΓ' αι.μ.Χ.», Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν 24, 1981-2, 313-323=Α.Σαββίδης, Μελετήματα Βυζαντινῆς Προσωπογραφίας και Τοπικῆς Ιστορίας (συλλ.ἀρθρων), Αθήνα 1992, 267-77.
- Σαββίδης 1982:Α.Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος Εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c.1081-c.1106), μέρος Α:c.1081-1090», Χιακά Χρονικά ΙΔ'(XIV), 1982, 9-24.
- Σαββίδης 1983:Α.Σαββίδης, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο.αιώνα», Βυζαντινά 12, 1983, 405-28=Α.Σαββίδης, Μελετήματα Βυζαντινῆς Προσωπογραφίας και Τοπικῆς Ιστορίας (συλλ.ἀρθρων), Αθήνα 1992, 15-37.
- Σαββίδης 1984:Α.Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος Εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη (c.1081-c.1106), μέρος Β:c.1090-1106», Χιακά Χρονικά ΙΣ'(XVI), 1984, 51-66.
- Σαββίδης 1985:Α.Σαββίδης, «Βυζαντινοί επαναστάτες 1025-1261 μ.Χ. Μορφές του μεσαιωνικού Ελληνισμού», Νέα Εστία 117, τεύχ.1385, 15 Μαρτίου 1985, 390-403=Α.Σαββίδης, Μελετήματα Βυζαντινῆς Προσωπογραφίας και Τοπικῆς Ιστορίας (συλλ.ἀρθρων), Αθήνα 1992, 39-52.
- Σαββίδης 1990: Α.Γ.Κ.,Σαββίδης, «Η Γενουατική Κατάληψη της Ρόδου στα 1248-50 μ.Χ.», Παρνασσός 32, 1990, 183-99.
- Σαββίδης 2000:Α.Γ.Κ.Σαββίδης, «Σχετικά με την περσική επιδρομή κατά της Ρόδου επί Ηρακλείου», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 481-4.
- Σαββίδης 2001:Α.Γ.Κ.Σαββίδης, «Τα προβλήματα της μεσαιωνικής ιστορίας της Κω κατά τη βυζαντινή και λατινική περίοδο έως την οθωμανική κατάκτηση», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού,Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 379-84.
- Σβορώνος 1980:Ν.Σβορώνος, «Πολιτεία-Κοινωνία-Οικονομία (1071-1204)», ΙΕΕ, τόμ.Θ', 50-61.
- Σιμόπουλος 1972:Κ.Σιμόπουλος, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τόμ.Α:333 μ.Χ-1700, Αθήνα 1972.
- Σιμόπουλος 1976:Κ.Σιμόπουλος, Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τόμ.Β':1700-1800, Αθήνα 1976.
- Στεριώτου 1992:Ι.Θ.Στεριώτου, Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη Φρουριακή Αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αιώνα, Αθήνα 1992.

- Τζαμαλής 1981:Α.Π.Τζαμαλή, Τα Νομίσματα της Φραγκοκρατίας 1184-1566, Αθήνα 1981.
- Τσιρπανλής 1991:Ζ.Ν.Τσιρπανλής, Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)(συλλ. άρθρων), Ρόδος 1991.
- Τσιρπανλής 1995:Ζ.Ν.Τσιρπανλής, Ανέκδοτα Εγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών, τόμ.1(1421-1453), Ρόδος 1995.
- Τσιρπανλής 1998:Ζ.Ν.Τσιρπανλής, «Το βυζαντινό εκκλησάκι της Οσίας Μελούς στην Κω και το οικείο τοπωνύμιο», Δωδώνη (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) ΚΖ', 1998, 23-43 (ανάτυπο).
- Τσιρπανλής 1999:Ζ.Ν.Τσιρπανλής, «Το “monte di pietà” των Ιωαννιτών Ιπποτών στη μεσαιωνική Ρόδο (1505,1516)», Δωδώνη (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) ΚΗ', 1999, 219-56 (ανάτυπο).
- Τσουρής 2001:Κ.Τσουρής, «Το κάστρο στο Παλιό Πυλί της Κω και ο Όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός», στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού, Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 365-78.
- Φίλιππα-Αποστόλου 1978:Μ.Φίλιππα-Αποστόλου, Το Κάστρο της Αντιπάρου, συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου, Αθήνα 1978.
- Χατζηβασιλείου 1991:Β.Χατζηβασιλείου, Ιστορία της Νήσου Κω, Αθήνα 1991.
- Χατζηδάκης 1987:Μ.Χατζηδάκης, Μυστράς, Αθήνα 1987.
- Χριστοφιλοπούλου 1980:Α.Χριστοφιλοπούλου, “Τα σφραγιστικά κατάλοιπα για την διοικητική εξέλιξη του νησιωτικού συγκροτήματος του Αιγαίου από τον Ζ' μέχρι και τον Θ' αιώνα”, Χιακά Χρονικά ΙΒ', 1980, 18-21.
- Χριστοφοράκη 2000:Ι.Χριστοφοράκη, «Χορηγικές μαρτυρίες στους ναούς της μεσαιωνικής Ρόδου (1204-1522)», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 449-64.
-
- Adorno:J.Heers,G.de Groer, Itinéraire d'Anselme Adorno en Terre Sainte (1470-1471), Paris 1978.
- Ahrweiler 1959:H.Ahrweiler,“La politique agraire des empereurs de Nicée”, Byzantion XXVIII, 1959, 51-66=H.Ahrweiler, Études sur les structures Administratives et sociales de Byzance(συλλ. άρθρων), London 1971, IV.
- Ahrweiler 1959a:H.Ahrweiler,“Note additionnelle sur la politique agraire des empereurs de Nicée”, Byzantion XXVIII, 1959, 135-6.

- Ahrweiler 1965:H.Ahrweiler, "L'Histoire et la Géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines 1, 1965, 1- 204=H.Ahrweiler, Byzance: les pays et les territoires (συλλ. άρθρων), London 1976, IV.
- Ahrweiler 1966:H.Ahrweiler, Byzance et la mer, La marine de Guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII-XVe siècles, Paris 1966.
- Ahrweiler 1971:H.Ahrweiler, Études sur les structures administratives et sociales de Byzance (συλλ. άρθρων), London 1971.
- Ahrweiler 1974:H.Ahrweiler, "Instabul, Carrefour des routes continentales et maritimes aux XVe-XIXe siècles", Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen XII/1, 1974, 9-26=H.Ahrweiler, Byzance:les pays et les territoires (συλλ. άρθρων), London 1976, αρ.V.
- Allen-Brown 1985:R.Allen-Brown, Castles, στην σειρά Shire Archaeology, αρ.36, London 1985.
- Andrews 1978:K.Andrews, Castles of the Morea, στην σειρά Gennadeion Monographs IV, Amsterdam 1978 (Princeton 1953).
- Angold 1975:M.Angold, A Byzantine Government in Exile, Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261), Oxford 1975.
- Angold 1984:M.Angold, The Byzantine Empire 1025-1204, A political history, London 1984.
- Antoniadis-Bibicou 1966:H.Antoniadis-Bibicou, Études d'Histoire Maritime de Byzance à propos du "Thème des Caravisiens", Paris 1966.
- Argenti 1958:Ph.P.Argenti, The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566, Cambridge 1958.
- Armstrong 1992: P. Armstrong, «Zeuxippus derivative bowls from Sparta», Φιλολόγων, Lakonian Studies in honour of Hector Catling, Αθήνα 1992, 1-9.
- Armstrong 1993:P.Armstrong, "Byzantine Thebes:excavations on the Kadmeia, 1980", BSA 88, 1993, 295-335.
- Aslanapa 1989:O.Aslanapa,S.Yetkin,A.Altun, The Iznik tile kiln excavations (the second round: 1981-1988), Istanbul 1989.
- Babinger 1957:F.Babinger, Maometto il Conquistatore e il suo tempo (ιταλ.μετ. E.Polacco), Torino 1957.
- Bakirtzis 1980:Ch.Bakirtzis, "Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine", Balkan Studies 21.1, 1980, 147-53.
- Balard 1978:M.Balard, La Romanie Génoise, Rome 1978.
- Balard 1989:M.Balard,"The Genoese in the Aegean (1204-1566)", στο Arbel,B., Hamilton,B.,Jacoby,D.(εκδ), Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204, London 1989, 158-174.
- Barker 1969:J.W.Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425):A Study in Late

- Byzantine Statemanship, New Jersey 1969.
- Bartolommeo dalli Sonnetti: Bartolommeo dalli Sonnetti, Isolario, o sia cosmografia del mar Egei, Paris 1897 (Venezia 1485).
- Beauvau 1619: Henry de Beauvau, Relation Journaliere du voyage du Levant fait et descrit par messire Henri de Beauvau, baron dudit lieu et de Manonville, Paris 1619.
- Belabre 1908: Baron de Belabre, Rhodes of the Knights, Oxford 1908.
- Belon 1553: P. Belon, Les Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvés en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie, et autres pays etranges, Paris 1553.
- Benjamin of Tudela: A. Asher, The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela, New York 1840.
- Berchet 1985: J.-C. Berchet, Le Voyage en Orient, Paris 1985.
- Birtašević 1970: M. Birtašević, Medieval Ceramics, Belgrade 1970 (στα σερβικά).
- Blake 1981: H. Blake, «Pottery exported from northwest Italy between 1450 and 1830: Savona, Albisola, Genoa, Pisa, and Montelupo», στο Barker, G., Hodges, R. (εκδ.), Archaeology and Italian Society, Prehistoric, Roman and Medieval Studies, Papers in Italian Archaeology II, στην σειρά BAR Intern. Series 102, Oxford 1981, 99-130.
- Bon 1936: A. Bon, «The Medieval Fortifications of Acrocorinth and Vicinity», στην σειρά Corinth vol. III, part II: The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town, Cambridge 1936, 128-281.
- Bon 1969: A. Bon, La Morée Franque. Recherches Historiques, Topographiques et Archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430), Paris 1969.
- Borsook 1973: E. Borsook, "The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497-1498)", Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 36, 1973, 145-97.
- Bosio: G. Bosio, Dell'Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di San Giovanni Gerosolimitano, Roma 1629 (τόμ. I), 1630 (τόμ. II).
- Bryer, Winfield 1985: A. Bryer, O. Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Washington 1985.
- Buchwald 1979: H. Buchwald, «Laskarid Architecture», JÖB 28, 1979, 261-96.
- Buondelmonti 1897: C. Buondelmonti, Description des îles de l'archipel, version grecque par un anonyme, publiée d'après le manuscrit du sérail par Emile Legrand, Paris 1897.
- Casola: M. Wewett, Canon Pietro Casola's pilgrimage to Jerusalem in the year 1494, Manchester 1907.
- Carile 1965: A. Carile, «Partitio Terrarum Imperii Romanie», Studi Veneziani 7, 1965, 125-305.
- Chandler 1971: R. Chandler, Travels in Asia Minor 1764-1765, (ed. by Edith Clay), London 1971.
- Charanis 1938: P. Charanis, «Les Βραχέα Χρονικά comme source historique, an

- important short chronicle of the fourteenth century”, Byzantion 13, 1938, 335-62
- Chateaubriand 1811: Francois de Chateaubriand, Itineraire de Paris à Jerusalem, Paris 1811, επανέκδ. στο Berchet, J.-C., Le Voyage en Orient, Paris 1985.
- Châtelain 1996: A. Châtelain, Châteaux Forts, images de pierre des guerres médiévales, στη σειρά Patrimoine Vivant του Rempart, Paris 1996.
- Choiseul-Gouffier 1823: Choiseul-Gouffier, Voyage pittoresque de la Grèce, (Paris 1809) Bruxelles 1823.
- Christides 1981: V. Christides, “The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean sea, Piracy and Conquest”, Byzantion LI, 1981, 76-111.
- Christides 1984: V. Christides, The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824) a turning point in the struggle between Byzantium and Islam (Ακαδημία Αθηνών), Αθήναι 1984.
- Chrysostomides 1995: J. Chrysostomides, Monumenta Peloponnesiaca, Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries, Athens 1995.
- Clarke 1814: E. D. Clarke, Travels in Various Countries of Europe Asia and Africa, London 1814.
- Clavijo: R. G. de Clavijo, Histoire del gran Tamorlan et itinerario y enarracion del viage, y relation de la embayada que Ruy Gonzalez de Clavijo le hizo for mandado del muy poderoso senor Rey don Henrique el Tercero de Gastilla, Madrid 1782’ επίσης F. Lopez Estrada (εκδ.), R. G. de Clavijo, Embajada a Tamerlan, Madrid 1943’ επίσης Embassy to Tamerlane 1403-1406 (μετφρ. Guy le Strange), London 1859.
- Coldstream 1991: N. Coldstream, Medieval Craftsmen, Masons and Sculptors, London 1991.
- Contamine 1980: P. Contamine, La Guerre au Moyen Age, Paris 1980.
- Coronelli 1696: V. C. Coronelli, Isolario, Venetia 1696.
- Daniel: B. de Khitrowo (εκδ.), Itinéraires russes en Orient traduits pour la Société de l’Orient Latin par B. de Khitrowo, t. I. I, Genève 1889: I. Vie et Pèlerinage de Daniel, Hégoumène Russe (1106-1107), 1-83.
- Dapper 1703: O. Dapper, Description exacte des isles de l’Archipel et de quelques autres adjacentes; dont les principales sont Chypre, Rhodes, Candie, Samos, Chio, Negrepont, Lemnos, Paros, Delos, Patmos, avec un grand nombre d’autres, Amsterdam 1703.
- Davison 1986: B. K. Davison, Castles, στη σειρά The Observers Series, London 1986.
- Daux 1968: G. Daux, “Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1967”, BCH 92, 1968, 711-1136.
- Dawson-Damer 1841: G. L. Dawson-Damer, Diary of a tour in Greece, Turkey, Egypt and the Holy Land, London 1841.
- Delatte 1947: A. Delatte, Les Portulans Grecs, Liege 1947.
- Delaville 1904: J. Delaville le Roulx, Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre

- (1100-1310), Paris 1904.
- Delaville 1974:J.Delaville le Roulx, Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1421), London 1974.
- Deschamps 1932:P.Deschamps, «Les entrées des châteaux des croisés en Surie et leurs défenses», Syria XIII, 1932, 369-87.
- Deschamps 1934:P.Deschamps, Les Châteaux des Croisés en Terre Sainte I: Le Crac des Chevaliers, στην σειρά Bibliothèque Archéologique et Historique, τόμ. XIX, του Haut-Commissariat de la République Française en Syrie et au Liban, Service des Antiquités, Paris 1934.
- Deshayes 1632:Deshayes L.de Courmesnin, Voyage de Levant fait par le commandement du roy en 1621, Paris 1632.
- Diehl 1896:Ch.Diehl, L'Afrique Byzantine, Paris 1896.
- Diehl 1945:Ch.Diehl,L.Oeconomos,R.Guilland, R.Grousset, L'europe orientale de 1081 à 1453, στην σειρά Histoire du Moyen Age, τ. IX, Paris 1945.
- Dolger 1927:F.Dolger, Beitrag zur Geschichte der Byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig 1927.
- Dubois 1884:M.Dubois, De Co Insula, Paris 1884.
- Du Cange:Carolus du Fresne, Dominus du Cange, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis, (Lyon 1688) Graz 1958.
- Egmont,Heyman 1759:Aegidius van Egmont-J.Heyman, Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc, London 1759.
- Failler 1990:A.Failler, «Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymérès (livres VII-XIII)», REB 48, 1990, 5-87.
- Failler 1992:A.Failler, «L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers», REB 50, 1992, 113-35.
- Faucherre 1996:N.Faucherre, Places fortes, Bastion du pouvoir, στη σειρά Patrimoine Vivant του Rempart, Paris 1996.
- Fedalto:G.Fedalto, La Chiesa Latina in Oriente, στην σειρά Studi Religiosi/3, Verona 1973(τόμ. I), 1976(τόμ. II), 1978(τόμ. III).
- Fedden,Thomson:R.Fedden,J.Thomson, Crusader Castles, London 1957.
- Fine 1994:John V.A.Fine,JR., The Late Medieval Balkans, A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Michigan 1994.
- Fotheringham 1915:J.K.Fotheringham, Marco Sanudo Conqueror of the Archipelago, Oxford 1915.
- Foss 1979:C.Foss, Ephesus after Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge 1979.
- Foss 1985:C.Foss, Survey of Medieval Castles of Anatolia I:Kutahua, στην σειρά BAR Intern.Series 261, Oxford 1985.
- Foss 1988:C.Foss, «Strobilos and Related Sites», Anatolian Studies 38, 1988, 147-74

- =C.Foss, History and Archaeology of Byzantine Asia Minor(συλλ.άρθρων), London 1990, XII.
- Foss 1996:C.Foss, Survey of medieval castles of Anatolia II: Nicomedia, Ankara 1996.
- Foss,Winfield 1986:C.Foss,D.Winfield, Byzantine Fortifications, Pretoria 1986.
- François 1995:V.François, La Céramique Byzantine à Thasos, στη σειρά Études Thasiennes, τόμ.XVI, της École Française d'Athènes, Paris 1995.
- François 1997:V.François, "Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe-début XIVE siècle)", BCH 121, 1997, 411-42.
- Frantz 1942:A.Frantz, "Turkish Pottery from the Agora", Hesperia XI, 1942, 1-28.
- Frazee 1988:C.Frazee,K.Frazee, The Island Princes of Greece, The Dukes of the Archipelago, Amsterdam 1988.
- Frieseman 1789:H.Frieseman, Description Historique et Géographique del'Archipel, religé d'après de nouvelles observations et particulièrement utile aux Négocians et aux Navigateurs, Neuwied sur le Rhin 1789.
- Gabriel 1921:A.Gabriel, La Cité de Rhodes 1310-1522, τόμ.I: Topographie, Architecture Militaire, Paris 1921.
- Gabriel 1923:A.Gabriel, La Cité de Rhodes 1310-1522, τόμ.II: Architecture Civile et Religieuse, Paris 1923.
- Galante 1935:A.Galante, Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos etc., Istanbul 1935.
- Galea 2001:A.E.Galea, "Cos and the archives of the Order of St.John in Malta", στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού, Ε.Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 407-9.
- Gautier 1974:P.Gautier,"Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator", REB 32, 1974, 1-145.
- Gerola 1914a:G.Gerola,"I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi (Rodi)", Annuario I, 1914, 169-356.
- Gerola 1914b:G.Gerola,"Gli stemmi superstiti nei monumenti delle Sporadi, appartenute ai Cavalieri di Rodi", Coll.araldica, 914.
- Gerola 1915:G.Gerola,"I Monumenti Medioevali delle Tredici Sporadi", Annuario II, 1915, 1-101, βλ.ιδ.κεφάλαιο "Lango", 28-53.
- Goodwin 1971:G.Goodwin, A History of Ottoman Architecture, London 1971.
- Gorceix 1876:M.Gorceix,"Apercu geologique sur l'île de Cos", Annales Scientifiques de l'École Normal Supérieure, 2e série, t.V, Juin 1876, 205-16.
- Gottfried 1986:R.S.Gottfried, The Black Death, Natural and Human Disaster in Medieval Europe, London 1986.
- Gounaris 1982:G.Gounaris, The Walls of Thessaloniki, Thessaloniki 1982.
- Gregoire 1922:H.Gregoire, Recueil des Inscriptions Grecques Chretiennes d'Asie Mineure, Paris 1922.

- Guilland 1951:R.Guilland,“Etudes de Titulature et de Prosopographie Byzantines. Les Chefs de la Marine Byzantine:Drongaire de la Flotte, Grand Drongaire de la Flotte, Duc de la Flotte, Megaduc”, BZ 44, 1951, 212-40.
- Hale 1977:J.R.Hale, Renaissance Fortification, art or engineering?, London 1977.
- Hasluck 1910-1a:F.W.Hasluck,"Heraldry of the Rhodian Knights, formerly in Smyrna Castle", BSA XVII, 1910-1, 145-50.
- Hasluck 1910-1b:F.W.Hasluck,"Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest", BSA XVII, 1910-1, 151-81.
- Hasselquist 1768:F.Hasselquist, Voyages dans le Levant dans les années 1749,50,51,52, Paris 1768.
- Hattersley-Smith 2000:K.Hattersley-Smith, «The Documentary Evidence for the Suburbs of the City of Rhodes under the Hospitallers in the 14th and 15th Centuries», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 493-6.
- Hayes 1981:J.W.Hayes, “The excavated Pottery from the Bodrum Camii”, στο Striker, C.L., The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul, Princeton 1981, 36-41.
- Hayes 1992:J.W.Hayes, Excavations at Sarachane in Instabul, τόμ.2: The pottery, Princeton 1992.
- Herzog 1899:R.Herzog, Koische Forschungen und Funde, Leipzig 1899.
- Hope-Simpson,Lazenby 1970:R.Hope Simpson,J.F.Lazenby, «Notes from the Dodecanese II», BSA 65, 1970, 47-77.
- Hopf 1859:K.Hopf, Veneto-Byzantinische Analekten, Wien 1859 (ανάτυπο, Sitzungsberichte der Phil-Hist. Classe der K.Akademie der Wissenschaften XXXII, 1859, 365-528).
- Hopf 1867:C.Hopf, «Gesichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit», λήμμα στο Ersch,J.C.,Gruber,J.G.(εκδ.),Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, τόμ.85, Leipzig 1867, σ.67-465: περίοδος I (395-1204) και II (1204-1566).
- Hopf 1868:C.Hopf, «Gesichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit», λήμμα στο Ersch,J.C.,Gruber,J.G.(εκδ.),Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, τόμ.86, Leipzig 1868, σ.1-190: περίοδος II (1204-1566) και III (1566-1821).
- Hopf 1873:C.Hopf, Chroniques Greco-Romanes inedites ou peu connues, Berlin 1873.
- Hrochova 1998:V.Hrochova, «Les îles à l'époque tardive byzantine», Eupsyhia: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, έκδοση του Centre de Recherches d'Histoire et de Civilisation Byzantines, Université de Paris I, Paris 1998, 289-299.
- Hughes 1991:Q.Hughes, Military Architecture, The Art of Defence from Earliest Times to the Atlantic Wall, London 1991.

- Hunger,Kresten 1969:H.Hunger,O.Kresten, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek II, Wien 1969.
- Janin 1956:R.Janin,“Cos”, λήμμα στο Dictionnaire d’Histoire et de Géographie Ecclesiastiques, τόμ.13, Paris 1956, 927.
- Jones,Renn 1980:P.N.Jones,D.Renn,«The military effectiveness of Arrow Loops. Some experiments at White Castle», Château Gaillard (Études de Castelologie Médiévale) X, 1980, 445-56.
- Ignace:B.de Khitrowo(εκδ.), Itinéraires russes en Orient traduits pour la Société de l’Orient Latin par B.de Khitrowo, t.I.1, Gèneve 1889:IV.Le pèlerinage d’Ignace de Smolensk(1389-1405), 127-57.
- Ilieva 1991:A.Ilieva, Frankish Morea (1205-1262), Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population, Athens 1991.
- Kalligas 1990:H.Kalligas, Byzantine Monemvasia. The Sources, Athens 1990.
- Kiel 1990:M.Kiel, Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans(σύλλ.άρθρων), Hampshire 1990.
- King 1988:D.J.Cathcart King, The Castle in England and Wales, An Interpretative History, London 1988.
- Kollias 1991:E.Kollias, The Knights of Rhodes, the Palace and the City, Athens 1991.
- Kolodny 1974:E.Y.Kolodny, La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée orientale, vol.3, Aix-en-Provence 1974.
- Krischen 1938:F.Krischen, Die Landmauer von Konstantinopel, teil I, στην σειρά Denkmäler Antiker Architektur 6, του Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1938.
- Laiou 1972:A.E.Laiou, Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328, Harvard 1972.
- Laurent 1931:V.Laurent,“Bulletin de Sigillographie Byzantine”, Byzantion VI, 1931, 771-829.
- Leonardo di Stagio Dati:Leonardo di Stagio Dati, La Sfera, libri quattro in ottava rima scritta nel secolo XIV, Firenze 1859.
- Lilie 1993:R-J.Lilie, Byzantium and the Crusader States 1096-1204, Oxford 1993.
- Loenertz 1956:R-J.Loenertz,“Hospitaliers et Navarrais en Grèce 1376-1383, Regestes et documents”, Orientalia Christiana Periodica XXII, 1956, 319-60=R-J. Loenertz, Byzantina et Franco-Graeca (σύλλ.άρθρων), Roma 1970, 329-69.
- Loenertz 1970:R-J.Loenertz, Byzantina et Franco-Graeca(σύλλ.άρθρων), Roma 1970.
- Loenertz 1975:R-J.Loenertz, Les Ghisi Dynastes Vénitiens dans l’Archipel 1207-1390, Firenze 1975.
- Losse 1996:M.Losse,“Die Johanniter-Ordernsburgen auf den Dodekanes-Inseln Kalymnos und Nisyros (Griechenland)”, Burgen und Schlösser, Zeitschrift der Deutschen Burgenvereinigung E.V. für Burgenkunde und Denkmalpflege 37, 1996/III, 112-26.

- Lubenau:W.Sahm(εκδ.), Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, Königsberg 1915.
- Luttrell 1975:A.Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes, 1306-1421», στην σειρά Setton,K.M.(γεν.εκδ.), A History of the Crusades, τόμ.III: Hazard,H.W.(εκδ.), The Fourteenth and Fifteenth Centuries, Wisconsin 1975, κεφ.VIII, σ.278-313.
- Luttrell 1978:A.Luttrell, The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece an the West 1291-1440 (συλλ.άρθρων), London 1978.
- Luttrell 1982:A.Luttrell, Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades 1291-1440 (συλλ.άρθρων), London 1982.
- Luttrell 1986:A.Luttrell, "The Later History of the Maussolleion and its Utilization in the Hospitaller Castle at Bodrum" στην σειρά The Maussolleion at Halikarnassos, Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum, τόμ.2:The written sources and their Archaeological Background, Aarhus 1986, 114-214.
- Luttrell 1989:A.Luttrell, "The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453", στο Arbel,B.,Hamilton,B.,Jacoby,D.(εκδ.), Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204, London 1989, 146-57.
- Luttrell 1992:A.Luttrell, "The Greeks of Rhodes under Hospitaller rule:1306-1421", Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici 29, 1992, 193-223.
- Luttrell 1999:A.Luttrell, The Hospitaller State on Rhodes and its Western Provinces, 1306-1462(συλλ.άρθρων), Aldershot 1999.
- Luttrell 2000:A.Luttrell, «Rhodes Town: 1306-1350», Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), (Πρακτικά συνεδρίου, Ρόδος, Οκτώβριος 1993), τόμ.Β, Αθήνα 2000, 309-14.
- Luttrell 2001:A.Luttrell, "Cos after 1306", στο Γ.Κοκκορού-Αλευρά,Α.Α.Λαιμού, Ε.Σημαντώνη- Μπουρνιά (επιμ.), Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997, (στην σειρά Δημοσιευμάτων Περιοδικού «Αρχαιογνωσία», αρ.1), Αθήνα 2001, 401-5.
- Madox 1834:J.Madox, Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Suria, &c.,including a visit to the unfrequented district of the Haouran, London 1834.
- Maiuri 1921-2:A.Maiuri, "I Castelli dei Cavalieri di Rodi a Cos e a Budrum (Alicarnasso)", Annuario IV-V, 1921-2, 275-343.
- Maiuri 1928:A.Maiuri, "Restauri al Castello dei Cavalieri a Co", Clara Rhodos I, 1928, 173-7.
- Malamut 1988:E.Malamut, Les Îles de l'Empire Byzantin VIII-XIVe siècles, Paris 1988.
- Mandeville:Ashton,J.(εκδ.), The Voiage and travayle of sir John Mandeville, knight which treateth of the way toward Hierusalem and of marvayles of Inde with other ilands and countreys, London 1887.

- Mango 1959:C.Mango, «The Date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea», DOP 13, 1959, 245-52.
- Marshall 1992:C.Marshall, Warfare in the Latin East, 1192-1291, Cambridge 1992.
- Masni 1960:J.D.Masni, Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, Graz 1960.
- McNaill 1992:T.E.McNeill, Castles, στην σειρά English Heritage, London 1992.
- Megaw 1978:A.H.S.Megaw, «Zeuxippus ware», BSA 63, 1978, 67-88.
- Megaw,Jones 1983:A.H.S.Megaw,R.E.Jones, “Byzantine and allied Pottery: a contribution by chemical analysis to problems of origin and distribution”, BSA 78, 1983, 235-63.
- Mesqui 1991:J.Mesqui, Châteaux et enceintes de la France médiévale, De la défense à la résidence, τόμ.1:Les Organes de la Défense, Paris 1991.
- Mesqui 1993:J.Mesqui, Châteaux et enceintes de la France médiévale, De la défense à la résidence, τόμ.2:La Résidence et les éléments d’Architecture, Paris 1993.
- Meyer-Plath,Schneider 1943:B.Meyer-Plath,A.M.Schneider, Die Landmauer von Konstantinopel, teil II, στην σειρά Denkmäler Antiker Architektur 8, του Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1943.
- Michaud,Poujoulat 1834:M.Michaud,M.Poujoulat, Correspondance d'Orient, Paris 1834.
- Michel le Syrien:J.B.Chabot(εκδ.), Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199), Paris 1899.
- Miller 1911:M.W.Miller, "The Zaccaria of Phocaea and Chios", JHS XXXI, 1911, 42-55.
- Millet 1899:G.Millet, Le Monastère de Daphni, Histoire, Architecture, Mosaïques, Paris 1899.
- MM I:F.Miklosich,J.Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, τόμ.I:Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402, μέρος I, Vindobonae 1860.
- MM II:F.Miklosich,J.Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, τόμ.II:Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402, μέρος II, Vindobonae 1862.
- MM III:F.Miklosich,J.Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, τόμ.III:Acta et Diplomata res Graecas Italasque illustrantia, Vindobonae 1865.
- MM VI:F.Miklosich,J.Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, τόμ.VI:Acta et Diplomata monasteriorum et Ecclesiarum Orientis, Vindobonae 1890.
- Morgan 1942:Ch.H.Morgan, Corinth XI:The Byzantine Pottery, Cambridge 1942.
- Müller-Wiener 1966:W.Müller-Wiener, Castles of the Crusaders (μετφρ.από γερμανικά J.Maxwell Brownjohn), London 1966.
- Newton 1865:C.T.Newton, Travels and Discoveries in the Levant, London 1865.

- Nicol 1957:D.M.Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
- Nicol 1972:D.M.Nicol, Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world(συνλ.άρθρων), London 1972.
- Nicol 1984:D.M.Nicol, The Despotate of Epiros 1267-1479, A contribution to the history of Greece in the middle ages, Cambridge 1984.
- Nicol 1988:D.M.Nicol, Byzantium and Venice, a Study in Diplomatic and Cultural Relations, Cambridge 1988.
- Nicolas de Martoni:L.Legrand, "Relation du pelerinage à Jerusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien, (1394-1395)", Revue de l'Orient Latin III, 1895, 566-669.
- Oikonomidès 1976:N.Oikonomidès,"La Décomposition de l'Empire Byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: à propos de la Partitio Romaniae", XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, 3-28.
- O'Neil 1954:B.H.S.O'Neil,"Rhodes and the Origin of the Bastion", Antiquaries Journal 34, 1954, 44-54.
- Ousterhout 1984:R.Ousterhout, «Observations on the «recessed brick» technique during the Palaeologan Period», ΑΔ 39, τόμ.Α, 1984, 163-70.
- Ousterhout 1999:R.G.Ousterhout, Master Builders of Byzantium, Princeton 1999.
- Paton,Hicks 1891:W.R.Paton,E.L.Hicks, The Inscriptions of Cos, Oxford 1891.
- Patmios 1980:E.N.Patmios,"Exemples sur la contribution des methodes photogrammetriques à l'étude des châteaux et forteresses", στο Μoutsopoulos,N.(εκδ.), Towers and Castles, Thessalonica 1980, 121-6.
- Pepper,Adams 1986:S.Pepper,N.Adams, Firearms and Fortifications, Military Architecture and Siege Warfare in Sixteenth-Century Siena, Chicago 1986.
- Piri Re'is:R.Bragner,V.Cabuk(εκδ.), Piri Re'is-Kitab-i Bahriye, Historical Research Foundation of Istanbul Research Centre, Istanbul 1988.
- Porcacchi 1572:Thomaso da Castiglione Porcacchi, L'isole piu famose del mondo, Venetia 1572.
- Pringle 1981:D.Pringle, The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest, Oxford 1981.
- Rayet 1876:M.O.Rayet, Mémoire sur l'île de Kos, Paris 1876.
- Rice 1930:D.Talbot Rice, Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930.
- Richard 1980:J.Richard, "Les Templiers et les Hospitaliers en Bourgogne et en Champagne meridionale (XIIe-XIIIe siècles)", στο Fleckenstein,J., Hellmann,M.(εκδ.), Die geistlichen Ritterorden Europas, Sigmaringen 1980, 231-242=J.Richard, Croisés, missionnaires et voyageurs(συνλ.άρθρων), London 1983, III.
- Richard 1981:J.Richard, "Voyages réels et voyages imaginaires, instruments de la connaissance géographique au Moyen-Age", Culture et travail intellectuel dans l'Occident géographique, έκδοση του C.N.R.S, Paris 1981, 211-220=J.Richard,

- Croisés, missionnaires et voyageurs(συλλ.άρθρων), London 1983, XX.
- Richard 1982:J.Richard,“Hospitals and hospital congregations in the Latin kingdom in the early days of the Frankish Conquest”, Outremer-Studies in the history of the Crusading kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer, Jerusalem 1982, 89-100=J.Richard, Croisés, missionnaires et voyageurs (συλλ.άρθρων), London 1983, II.
- Riley-Smith 1967:J.Riley-Smith, The Knights of St.John in Jerusalem and Cyprus c.1050-1310, London 1967.
- Ross 1852:L.Ross, Reisen nach Kos, Halicarnassos, Rhodos und der Insel Cypem, Halle 1852.
- Sainte Maure 1724:Charles de Sainte Maure, Nouveau voyage de la Grèce, d’Egypte, de Palestine, d’Italie, de Suisse, d’Alsace et des Pays-Bas, fait en 1721, 1722, et 1723, La Haye 1724.
- Salch 1987:C-L.Salch, Dictionnaire des Châteaux et des Fortifications du Moyen Âge en France, Strasbourg 1987.
- Sandwich 1799:John Montague Earl of Sandwich, A Voyage performed by the late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739 written by himself, embellished with a portrait of his lordship and illustrated with several engravings of antient buildings and inscriptions, with a chart of his course, London 1799.
- Savorianakis 1991:P.Savorianakis, The Island of Kos, 1688-1788, A contribution to the social history of the Southeastern Aegean, (αδημ.μετπχ.διατριβή) Birmingham 1991.
- Schäfer 1973-4:H.Schäfer, «Architektur-historische Beziehungen zwischen Byzanz und Kiever Rus in 10. und 11. Jahrhundert», Istabuler Mitteilungen 23-4, 1973-4, 197-224.
- Schneider 1929:A.M.Schneider,“Samos in fruhchristlicher und byzantinischer zeit”, AM LIV, 1929, 96-141.
- Schreiner 1975:P.Schreiner, Die Byzantinischen Kleinchroniken, στην σειρά Corpus Fontium Historiae Byzantinae, τόμ.XII/1,2,3, Wien 1975.
- Setton 1960:K.M.Setton,“The Archbishop Simon Atumano and the fall of Thebes to the Navarrese in 1379”, BNJ XVIII, 1960, 105-22=K.M.Setton, Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance (συλλ.άρθρων), London 1974, VI.
- Setton 1966:K.M.Setton,“The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages”, στο Hussey,J.M.(εκδ.), The Cambridge Medieval History IV, Cambridge 1966, 388-430=K.M.Setton, Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance (συλλ.άρθρων), London 1974, II.
- Setton 1969:K.M.Setton,“Pope Leo X and the Turkish Peril”, Proceedings of the

- American Philosophical Society CXIII, 1969, 367-424=K.M.Setton, Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance(συλλ.ἀρθρῶν), London 1974, IX.
- Sherwin-White 1978 : S.M.Sherwin-White, Ancient Cos, An historical study from the Dorian settlement to the Imperial period, στη σειρά Hypomnemata, Heft 51, Göttingen 1978.
- Slot 1982:B.J.Slot, Archipelagus Turbatus, Les Cyclades entre Colonisation Latine et Occupation Ottomane c.1500-1718, Istanbul 1982.
- Smail 1950-2:R.C.Smail,"Crusaders' Castles of the Twelfth Century", The Cambridge Historical Journal X,1950-2, 133-49.
- Smail 1956:R.C.Smail, Crusading Warfare (1097-1193), Cambridge 1956.
- Smail 1973:R.C.Smail, The Crusaders in Syria and the Holy Land, London 1973.
- Sonnini 1801:C.S.Sonnini, Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la Cour Ottomane, Paris 1801.
- Spieser 1996:J.M.Spieser, Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung vom Pergamon, στην σειρά Radt,W.(εκδ.), Pergaminische Forschungen, τόμ.9, του Deutsches Archäologisches Institut, Berlin 1996.
- Spiteri 1994:S.C.Spiteri, Fortresses of the Cross, Hospitaller Military Architecture (1136-1798), Malta 1994.
- Spon,Wheler 1678:J.Spon,G.Wheler, Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant fait aux années 1675 & 1676, Lyon 1678.
- Sphyroeras 1985:V.Sphyroeras,A.Avramea,S.Asdrahas, Maps and Map-makers of the Aegean, Athens 1985.
- Stephanopoli 1800:D.Stephanopoli, Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798) d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement Francais, et l'autre du général en chef Buonaparte redigé par un des professeurs du Prytanee, avec figures, plans et vues levées sur les lieux, Londres 1800.
- Tafel,Thomas:F.Tafel,M.Thomas, Urkunden zur Älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, I.Theil(814-1205), Amsterdam 1964(Wien 1856), II.Teil(1205-1255), Wien 1856.
- Taylor 1986:A.Taylor, The Welsh Castles of Edward I, London 1986.
- Taylor 1988:A.Taylor, Beaumaris Castle, στη σειρά Welsh Historic Monuments, Cardiff 1988.
- Thenaud:J.Thenaud, Le voyage d'outremer (Egupte, Mont Sinay, Palestine) suivi de la relation de l'ambassade de Domenico Trevisan auprès du soudan d'Egypte 1512, publié et annoté par Ch.Schefer, Genève 1971.
- Thevenot 1687:Monsieur de Thevenot, Travels into the Levant, London 1687.
- Thevet, Le Grand Insulaire:A.Thevet, Le Grand Insulaire et Pilotage...dans lequel sont

- contenus plusieurs plants d'isles habitées et deshabitées et description d'icelles,
σε χειρόγραφο, bibliothèque Nationale-Paris Ms.15452-15453.
- Thevet 1575:A.Thevet, Cosmographie Universelle, Paris 1575.
- Thevet 1985:A.Thevet, Cosmographie de Levant, édition critique par F.Lestringant,
Génève 1985.
- Thiriet 1959:F.Thiriet, La Romanie Vénitienne au Moyen Age, Le développement et
l'exploitation du domaine colonial vénitien, Paris 1959.
- Thiriet 1966:F.Thiriet, Délibérations des Assemblées Vénitiennes concernant la
Romanie, tome I (1160-1363), στην σειρά Documents et Recherches sur
l'Economie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations
commerciales au moyen age, της École Pratique des Hautes Études-Sorbonne,
τόμ.VIII, Paris 1966.
- Topping 1977:P.Topping, Studies on Latin Greece A.D.1205-1715 (συλλ.άρθρων),
London 1977.
- Topping 1986:P.Topping, "Latins on Lemnos Before and After 1453", στο Bryer,A., Lowry,H.(εκδ.),
Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman
Society, Birmingham 1986, 217-34.
- Tournefort 1717: Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant fait par Ordre
du Roy, Paris 1717.
- Tozer 1890:H.F.Tozer, The Islands of the Aegean, Oxford 1890.
- Traquair 1905-6:R.Traquair, "Laconia, Mediaeval Fortresses", BSA XII, 1905-6,
259-76.
- Traquair 1908-9:R.Traquair, "The Churches of Western Mani", BSA XV, 1908-9,
177-213.
- Turner 1820:W.Turner, Journal of a tour in the Levant, London 1820.
- Vatin 2000:N.Vatin, Rhodes et l'ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, Paris 2000.
- Vavylopoulou-Charitonidou 1989:A.Vavylopoulou-Charitonidou, «Céramique d'offrande trouvée dans des
tombes Byzantines tardives de l'hippodrome de Thessalonique», BCH Suppl.18, 1989, 209-26.
- Vertot 1772:Abbé de Vertot, Histoire des Chevaliers Hospitaliers de Saint Jean de
Jerusalem, Appelés depuis Chevaliers de Rhodes, & aujourd'hui Chevaliers de
Malte, Amsterdam 1772.
- Ville-Hardouin:Geoffroi de Ville-Hardouin, Conquête de Constantinople, avec la
continuation de Henri de Valenciennes, edition par M.Natalis de Wailly, Paris
1882.
- Viollet-le-Duc 1854-68:E.Viollet-le-Duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture
française du XIe au XVIe siècle, τόμ.10, Paris 1854-68 (φωτ.ανατ.1967).
- Vitruvius:Vitruvius, Δέκα Βιβλία, μετφρ.,σχόλια και επιμέλεια Σ.Χ.Ζερεφός,
Θεσσαλονίκη 1997.
- Vocabulaire de l'architecture:Principes d'analyse scientifique.Architecture, Méthode et
Vocabulaire, έκδοση του Ministère des Affaires Culturelles, Inventaire Général

- des Monuments et des Richesses Artistiques de la France, Paris 1972.
- Vocotopoulos 1979:P.Vocotopoulos, «The Concealed Course Technique: Further examples and a few remarks», JÖB 28, 1979, 247-60.
- Vocotopoulos 1981:P.Vocotopoulos, «The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period», JÖB 31.2, 1981, 551-73.
- Waagé 1933:F.Waagé, «The Roman and Byzantine Pottery», Hesperia 2, 1933, 279-328.
- Walpole 1851:R.N.Walpole, The Ansayui and the assassins, with travels in the further East in 1850-1, including a visit to Nineveh, London 1851.
- Wirth 1974:P.Wirth, “Manuel II.Palaiologos und der Johanniterorden. Zur genesis der allianz gegen Johannes VII.(1390)”, Βυζαντινά VI, 1974, 385-9.
- Yerasimos 1992:S.Yerasimos, Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siecles), bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités, Ankara 1991.
- Zacharakis 1992:Chr.G.Zacharakis, A Catalogue of printed maps of Greece 1477-1800, Athens 1992.
- Zachariadou 1983:E.A.Zachariadou, Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Monteshe and Aydin (1300-1415), Venice 1983.
- Zachariadou 1989:E.A.Zachariadou, "Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century", στο Arbel,B., Hamilton,B.,Jacoby,D.(εκδ.), Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204, London 1989, 213-225.

